

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

M A G İ S T R A N T
dövri-elmi jurnal

ISSN 2788-6964

2023 №4(10)

B A K I

Baş redaktor:**Asəf D.Zamanov**

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
ADPU-nun elm və innovasiyalar üzrə prorektoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya heyəti:**Arif Ş.Şəkərəliyev**

iqtidad elmlər doktoru, professor
(ADİU, Bakı, Azərbaycan)

Bəhlul İ.Ağayev

biologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Bəhram H.Əliyev

riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əbülfət Q.Pələngov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əhməd Ş.Abdinov

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Ələkbər Ə.Əliyev

texnika elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Əli Z.Zalov

kimya üzrə elmlər doktoru, dosent
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əmir İ.Əliyev

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Fərrux A.Rüstəmov

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Gülnaz A.Abdullazadə

fəlsəfə elmlər doktoru, professor
(BMA, Azərbaycan)

Hikmət Ə.Əlizadə

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

İsa N.İsmayılov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

İlham Ə.Şahmuradov

biologiya elmləri doktoru, professor
(AMEA, Bakı, Azərbaycan)

ADPU-Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**BDU**-Bakı Dövlət Universiteti**ADNSU**-Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universiteti**BMA**-Bakı Musiqi Akademiyası**ADİU**-Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti**YTU**-Yıldız Teknik Universiteti. İstanbul, Türkiyə**Mahirə N.Hüseynova**

filologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Məhəmməd A.Abduyev

Coğrafiya üzrə elmlər doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Mübariz M.Əmirov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Müsavər A.Musayev

fizika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADNSU, Bakı, Azərbaycan)

Müsevib İ.İlyasov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Namiq Q.Şıxaliev

kimya üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Nazim Ə.İmamverdiyev

geologiya-mineralogiya üzrə elmlər doktoru,
professor, (BDU, Azərbaycan)

Oqtay B.Sultanov

tarix elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Ramiz İ.Əliyev

psixologiya elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Sevinc B.Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Surxay C.Əkbərov

texnika elmləri doktoru, professor
(YTU, İstanbul, Türkiyə)

Məsul katib:**Natəvan F.Həsənova****(ADPU, Bakı, Azərbaycan)****Təsisçi:** Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
– (Bakı, Azərbaycan)**Dövlət qeydiyyatı:**

«MAGİSTRANT» dövrü-elmi jurnalı 29.01.2021-
ci ildə Azərbaycan *Respublikası* Ədliyyə
Nazirliyində Mətbu nəşrlərin dövlət qeydiyyatı
reyestrinə daxil edilmişdir.

Qeydiyyat: № 4328

MÜNDƏRİCAT

FİZİKA-RİYAZİYYAT VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ

Ş.N.İnqilabzadə

Robototexnika elminin uşaqlar üçün nailiyyətləri.....5

B.E.Vəlicanova

Orta məktəbin X-XI siniflərində həndəsə məzmun xəttinin öyrədilməsində dərslər mərhələləri.....9

T.F.Hüseynzadə

Moodle LMS platformasının pedaqoji təcrübənin təşkilində tətbiqi imkanları.....15

D.İ.Heydərova

Fizika müəllimi hazırlığında yarımkeçiricilərin texniki tətbiqinin tədrisi xüsusiyyətləri.....23

A.E.Abdurahmanlı

İbtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində qeyri-standart məsələlər inkişafetdirici təlim vasitəsi kimi.....28

S.M.Şirəliyeva

Funksiyanın törəmə vasitəsilə tətbiqinin bəzi tətbiqləri.....33

X.F.Əhmədova

Üstlü və loqarifmik funksiyalara müxtəlif yanaşmalar.....40

A.R.Nəsimova

VIII sinifdə “Üçbucağ”a aid standartların reallaşdırılması texnologiyası.....46

E.İ.Quliyev

Əhali və əmək ehtiyatları mövzusunun öyrənilməsində riyazi hesablamalardan istifadə.....51

S.V.Əliyeva

III-IV siniflərdə ölçmə məzmun xəttinin öyrədilməsi.....56

TƏBİƏT ELMLƏRİ

G.E.Rüstəмова

Coğrafiyadan sinifdən xaric işlərin təşkilində cihaz və avadanlıqların rolu.....64

Z.M.Əsədzadə

Kartoqrafik biliklərin formalaşdırılmasında proeksiyaların öyrənilməsi metodikası...69

Z.B.Əliyeva

Coğrafiya fənn kurikulumunda alt standartların şagird fəaliyyətinin təşkili baxımından təhlili.....75

A.V.Abdullayeva

Şagirdlərin təfəkkürünün inkişafında dərslərin strukturunda olan illüstrasiyaların rolu.....81

F.M.Vahabova

Coğrafiya fənninin tədrisində diyarşünaslıq materiallarından istifadə şagirdlərin bilik keyfiyyətlərinin yüksəldilməsi vasitəsi kimi (X və XI siniflər üzrə).....86

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

S.T.Xeyri

Rahat bayraqlarının təhlükələri və onların dənizçilərə təsiri.....92

D.S.Zakenova

Comparative analysis of the activities of state bodies in the field of environmental protection from man-made impacts of energy facilities of the republic of Kazakhstan and the republic of Azerbaijan.....97

X.X.Məmmədova

Beynəlxalq turizm konsepsiyası və onun növləri.....104

У.Х.Сеидова

Международный опыт формирования франчайзинговых операций.....112

J.T.Əliyeva

Yeni tendensiyalar və problemlər qarşısında xəzər dənizinin hüquqi statusu.....117

S.Q.Abduyev

Hazırda müstəqil dövləti olmayan Yakut milli güləş növlərinin coğrafiyası, xarakteristikası və texniki-taktiki elementlərinin idman güləşi ilə inteqrasiyasının əhəmiyyəti.....123

F.T.Məmmədova

Gəncə Qala qapıları.....130

B.E.Abdullayeva

İnklüziv təhsilin tarixi.....134

S.Ə.Əhmədov

Müasir dövrdə pedaqoji ixtisasartırmanın əhəmiyyəti.....139

S.E.Mayılova

Təhsil sisteminin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin modelləri, mexanizmləri və mənbələri.....145

G.Y.Abdunova

Məktəbin səmərəli idarə olunmasına dair meyarlara yanaşma.....150

A.X.Məmmədova

Müəllimlərin peşəkar inkişafının artırılmasında internet resurslarının rolunun tədqiqi.....155

R.F.Rzayeva

Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılması yolları.....162

N.S.Şahverdiyeva

İşğaldan azad olmuş iqtisadi rayonlara dair biliklərin yuxarı siniflərdə formalaşdırılması metodikası.....169

Ü.M.Mehdiyev

Ali təhsil müəssisələrində cari, aralıq və yekun dövlət attestasiya imtahanalarının təşkili və nəticələrinin təhlili.....175

D.T.Mehrəliyeva

Təhsilin ictimailəşməsi idarəetmənin mühüm amili kimi.....182

K.L.Həsənova

Təhsil müəssisələrində elektron sənədlərlə bağlı kargüzarlığın aparılma qaydaları.....187

S.N.Məmmədova

Təhsil sənədləri anlayışı və onlarla işin təşkilinin əhəmiyyəti.....192

S.F.Nəsibzadə

Azərbaycanda ümumtəhsil müəssisələrində peşə təhsilinin idarə edilməsi.....197

F.V.Əhməd

Təhsil sahəsində dövlət gənclər siyasətinin xarakteri.....205

S.N.Ənvərli

Təhsil sistemində monitoring: Normativ-hüquqi baza.....210

T.F.Zeynalzadə

Azərbaycan təhsilində gender sahəsindəki uğurlar.....216

PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ELMLƏR**F.İ.İsgəndərli**

Təşviş pozuntusunun qarşısını almaq üçün istifadə edilə biləcək psixoterapiyaların təcqiqi.....223

Ü.B.Məmmədova

Müasir Azərbaycan dilinin diferensiallığını səciyyələndirən fonetik və qrammatik təhlili.....232

R.B.Şirinli

Ailə daxili münasibətlərin uşaqların tərbiyəsinə təsiri.....242

Ş.M.Muradova

Müəllimin peşəkar yüksəlişi məktəbdə tədrisin keyfiyyətinin şərti kimi.....246

M.T.Qəhrəmanova

Sosiallaşmanın fərqli yaş dövrlərində mahiyyəti.....252

Ş.K.Musayeva

Yeniyyətlik yaşında qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətləri.....258

Ə.C.Babazadə

Təlim prosesində səmərəli öyrənmə mühitinin qurulması.....262

Ə.Ə.Şəfizadə

Kommunikativ səriştənin formalaşmasında sintaktik vahidlərin rolu.....269

N.N.Yarahyeva

Açıq dərslərin təşkili və keçirilməsində fənn komissiyalarının və metodbirləşmələrin işi.....274

A.Q.Ələkbərli

V-VII sinif Azərbaycan dili dərslərində təlim strategiyalarından istifadə imkanları.....280

N.H.Bayramzadə

Narkotik maddə istifadəçiləri ilə sosial iş.....286

H.M.Rəhimli

Azərbaycan məktəblərində bədən tərbiyəsinin inkişafının prioritetləri.....291

R.İ.Əhmədli

Fiziki tərbiyə dərslərində istifadə olunan təlimin metodları.....297

Ş.M.Löymanova	
Qloballaşan dünyada dəyişən ailə dəyərləri.....	304
A.B.Yaralıyeva	
Məktəbəqədər yaş dövründə zəif görən uşaqlarda emosional-iradi sferasının formalaşmasında inklüziv bağçanın rolu.....	310
S.E.Abdullayeva	
İbtidai sinif müəllimlərinin iş öhdəlikləri və xüsusiyyətləri.....	316
P.N.Adnalı	
İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihəsinin məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlimində rolu.....	322
T.A.Təhməzli	
Daun sindromlu uşaqların inkişafında Bobat neyropsixoloji terapiyası.....	329
S.F.Əhmədova	
Məktəbdaxili qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinə təsir edən əsas amillərdən biri kimi.....	334
F.R.Kərimova	
Azərbaycan dilinin tədrisində müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi.....	339
O.Ə.Həsəni	
Azərbaycan dili kurikulumunda təlimin məzmunu və metodoloji məsələlərinin əhatə olunması.....	344

Ş.N.İnqilabzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ingshabnam@gmail.com

ROBOTOTEXNİKA ELMİNİN UŞAQLAR ÜÇÜN NAİLİYYƏTLƏRİ

Xülasə

21-ci əsrə qədər qoyarkən, ağıllı ev robotlarından bəhs etmədən texnologiya haqqında danışmaq mümkün deyil. Bu robotlar öyrənməyə, mürəkkəb tapşırıqları yerinə yetirməyə və evlərimizi daha təmiz, sağlam və ailələrimiz üçün daha yaxşı etməyə kömək edir. Məsələn, ağıllı uşaqlar üçün bəzi ağıllı robotları qeyd edək: Miko 3, Wigl, Cue, Piksel, LEGO Educationi, Teach Tech SolarBot.14, K'NEX Education.

ДОСТИЖЕНИЯ РОБОТОНАУКИ ДЛЯ ДЕТЕЙ

Резюме

Углубляясь в 21 век, невозможно говорить о технологиях, не упомянув о роботах для умного дома. Такие роботы помогают нам учиться, выполнять сложные задачи и делать наши дома чище, здоровее и лучше для наших семей. Например, давайте упомянем некоторых умных роботов для умных детей: Miko 3, Wigl, Cue, Piksel, LEGO Тəhsili, Teach Tech SolarBot.14, K'NEX Education.

ROBOTIC SCIENCE ACHIEVEMENTS FOR CHILDREN

Summary

Going deep into the 21st century, it is impossible to talk about technology without mentioning robots for the smart home. These kinds of robots help us learn, do difficult tasks, and make our homes cleaner, healthier, and better for our families. For example, let's mention some of the smart robots for smart kids: Miko 3, Wigl, Cue, Piksel, LEGO Təhsili, Teach Tech SolarBot.14, K'NEX Education.

Açar sözlər: təhsil, robot, robototexnika, texnologiya, texnika, ağıllı robotlar, özünüinkışaf

Ключевые слова: образование, робот, робототехника, технология, техника, умный робот, саморазвитие

Key words: education, robot, robotics, technology, technique, smart robot, self-development

Robotlar texnologiyanın gələcəyi kimi tanınır. Robototexnika texnologiyası yeni-yeni inkişaf edir və görüləsi çox iş var. Onlar həyatımızı asanlaşdırır və bir insanın işləməsi üçün son dərəcə təhlükəli və ya çox çətin ola biləcək vəziyyətlərdə işləyə bilər. İlk başlarda robotlar ya bizi məhv etmək, ya da işlərimizi ələ keçirmək üçün proqramlaşdırılmış soyuq avtomatlar kimi

təsvir edilirdi. İndi süni intellekt və maşın öyrənməsinin artması ilə bu, yavaş-yavaş dəyişir. 21-ci əsrin dərinliyinə getdikcə, ağıllı ev üçün robotlardan bəhs etmədən texnologiya haqqında danışmaq mümkün deyil. Bu cür robotlar evlərimizi daha təmiz, sağlam və ailələrimiz üçün daha yaxşı etməyə, öyrənməyə, çətin işlərin öhtəsindən gəlməyə kömək edir.

2020-ci il koronavirus pandemiyası zamanı distant təhsil geniş yayıldıqda, məktəblər tədris prosesini dayandırmamalı idilər. Ən böyük problemlərdən biri uşaqlarla əlaqə qurmaq və onların zehni inkişaf etdirmək üçün cəlbədiçilər tapmaq idi. Uşaqlarımız sinifə qayıtsalar da, bu o demək deyil ki, biz bu öyrənməyə kömək edən robotları buraxmalıyıq. Aşağıda qeyd edilən innovativ robotlar sizə uşaqlarınızın savadlı olmağına dəstək olacaq texnologiyalardır. Məsələn, ağıllı uşaqlar üçün ağıllı robotlardan danışaq.

Miko 3

Bu sevimli kiçik robot müxtəlif dinamiklər, alqoritmlər və işarələrdən istifadə edərək uşağınızı eşidə, danışa və onunla əlaqə saxlaya bilər. Miko 3 həmçinin onların yaşlarına uyğun olan və sizin idarə edə biləcəyiniz bilik və bacarıqları təmin edərək öyrənmələrinə kömək etmək üçün proqramlaşdırılmışdır. O, bir çox dildə danışır və hətta uşağınıza yeni dil öyrədə bilər.

Wigl

Musiqi təhsilinin STEM təlimi ilə birləşməsinə nadir hallarda görürük. Wigl, uşaqları robototexnika və mühəndisliyə cəlb etmək və onları gənc yaşda ruhlandırmaq üçün yaradılmışdır. Balaca böcək görünüşlü robot eşitdiyi musiqi notlarına əsasən rəqs edir. Övladlarınız mahnı ifa etdikcə və ya oxuduqca robotun hərəkətlərini “Wigl” (qıvrılmaq) edə bildikdə öz hərəkətləri ilə robotun hərəkətləri arasında əlaqəni öyrənirlər.

Cue

Övladlarınıza kodlaşdırmanı öyrənməyə həvəsləndirmək üçün yollardan biri hesab etmək olar. Kodlaşdırmada daha yuxarı səviyyəyə hazır olanlar üçün Cue tətbiqini məsləhət görmək olar. Tətbiqdə demolar, dərsliklər və tapşırıqlar var hansı ki, gənc mühəndis özü öyrənmə yolu ilə öyrənə və öz maraqlarını inkişaf etdirə bilər.

Piksel

Uşağınıza kod yazmağı öyrədə bilən robot iti təqdim edirik! 8 yaş və yuxarı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş Pyxel, seçdiyiniz iki dildən istifadə etməklə kodlaşdırıla bilər. Yeni başlayanlar üçün Blockly və ya daha təkmil seçim kimi Python təqdim edilir. Orada uşaqlar, işıqların müxtəlif rənglərini göstərmək, səslər yaratmaq, əmrləri yerinə yetirmək və s. üçün Pyxel-i kodlaya bilərlər. Bu əyləncəli yanaşma uşağınızın yaradıcılığını inkişaf etdirə və kompüter elmləri dünyasına marağını artırmağa kömək edə bilər.

LEGO Təhsili

LEGO oyun vasitəsilə öyrənmə, uşaqların sosial-emosional ehtiyaclarının formalaşmasını vacib hesab edir və sinif, virtual və hibrid öyrənmə problemlərini həll edildiyi üçün bu cür öyrənmə getdikcə daha vacib olur. Əgər övladlarınız artıq The Child-i yaradıblarsa, LEGO Education SPIKE Prime və kodlaşdırma, problem həlli və yaradıcı dizaynı öyrənmələrindən əlavə olaraq öz robotlarını yaratmaqla biliklərinin inkişaf etdirməyə həvəsli olacaqlar. Onlar oynadıqlarını düşünəcəklər, lakin eyni zamanda onlar elm, texnologiya və innovasiya sahəsində əsas bacarıqları öyrənəcəklər.

Teach Tech SolarBot.14

Övladlarınıza robot düzəltməyi onların həvəslə öyrənəcəyi şəkildə öyrədin! 10 yaşdan yuxarı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş bu dəst şagirdinizə real, işləyən robotların yaradılması prosesində bələdçilik edəcək. Bu robototexnika dəsti ilə bütün günü əyləndirən 14 müxtəlif robot hazırlana bilər. Modellər iki bina səviyyəsinə bölünür. Başlayanlar üçün birinci səviyyə və qabaqcıl öyrənənlər üçün ikinci səviyyədən ibarətdir. İşə salmaq və idarə etmək üçün günəş enerjisindən istifadə edilir. Uşaq mühəndisləriniz sonsuz sayda əyləncəli tikinti, yenidənqurma və günəş enerjisi haqqında öyrənirlər və heç bir batareya tələb olunmur.

K'NEX Education

Bu K'NEX Təhsil dəsti tək uşaq və ya iki-üç uşaqdan ibarət komanda üçün 546 hissədən, üstəgəl akkumulyatorla işləyən motordan ibarətdir. Bu dəstdə iki əlavə model də var - rampa və yarım boru. Hansı ki, bir-bir tikilə bilər. Dəstə iki AA batareyası tələb olunur. Bu təhsil mühəndisliyi dəsti bir neçə uşaqla birlikdə qurulduqda daha əyləncəlidir. Bir neçə uşaq birlikdə düşünüb strukturu anlama, detallar və hissələrlə məşğul olarkən fikir mübadiləsi apara və komanda işi vasitəsilə modeli daha sürətli qura bilərlər. Onlar oynadıqca yoldaşlıq quracaq və sosial bacarıqlarını da inkişaf etdirəcəklər.

Cubetto

Cubetto, ekrandan istifadə etmədən proqramlaşdırmanı əyləncəli və ruhlandırıcı şəkildə öyrənmək üçün taxtadan hazırlanmış təhsil robotudur. Buna görə üç yaşından etibarən uşaqlar üçün tövsiyə olunur. Sadəcə olaraq rəng kodları yaradın və ilk idarəetmə siminizi yaratmaq və Cubetto robotunun hərəkət etməsinə və ya maneələrdən qaçmasına kömək etmək üçün Get düyməsini basmaq kifayətdir.

mBot

mBot tələbələrinizə elektronika, montaj və proqramlaşdırma kimi robot texnikasının müxtəlif aspektləri haqqında məlumat əldə etməyə kömək edən robot dəstidir. Bu təhsil robotu uşaqların idarə etməsi üçün çox rahatdır. Modul yanaşma tələbələrinizə robotları 10 dəqiqə ərzində özləri birləşdirməyə imkan

verir. Unikal proqram, mBlock, uşaqları kodlamağı öyrənməyə məcbur etmir, lakin tələbələrə proqramlar yaratmaq üçün nümunələri yığmağa imkan verən sadə sürüklə və burax funksiyasından istifadə edir. Bu sadə yanaşmalar kiçik uşaqlar üçün robot texnikasını başa düşməyi asanlaşdırır. Müəllimlər tərəfindən hazırlanmış istifadəçi təlimatları və onlayn kurslar tədris səylərinizdə kömək etmək üçün mBot saytında təqdim olunur.

Ozobot Bit

Ozobot Bit, tələbələrinizə kodlaşdırma və məntiq bacarıqlarını öyrənməkə oynamağa imkan verən başqa bir robotdur. Ozobot həm sinifdə hərəkət etmək, həm də oyun oynamaq və ya rəqs etmək kimi daha mürəkkəb fəaliyyətlər etmək üçün proqramlaşdırıla bilər. Bu robota musiqiyə uyğunlaşdırılmış rəqsləri və ya tapşırıqları yenidən yaratmaq üçün 500-ə qədər müxtəlif hərəkət öyrədilə bilər.

OzoCodes adlı rəng kodları ilə naxışlar çəkməklə, Ozobot müxtəlif rənglərə fərqli hərəkətlərlə cavab vermək üçün proqramlaşdırıla bilər. Ozobotun altındakı sensor ona çəkilən xətlərin nümunəsini izləməyə imkan verir.

Şagirdləriniz Ozobotun yeni fəaliyyətlərini öyrədən bəzi fundamental kodlaşdırma etmək üçün daxil edilmiş proqram təminatından istifadə edə bilərlər. Öyrənməyə bu əyləncəli yanaşma uşaqlara deduktiv əsaslandırma əldə etməyə və əsas proqramlaşdırmanı öyrənməyə kömək edir.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, müasir texnologiyalardan istifadə etməklə öyrənmə prosesi həm daha asan həm də daha maraqlıdır. Eyni zamanda araşdırmalar, robotların uşaqları oxumağa həvəsləndirə biləcəyini aşkar etdiyindən, nümunədəki kimi cihazların getdikcə populyarlaşacağı gözlənilir.

Məqalənin aktuallığı: Məqalədə uşaqlar üçün öyrənmənin müasir, asan və daha maraqlı yolu olan təhsil robotları haqqında danışılır.

Məqalənin yeniliyi: Məqalədə, uşaqların yeni texnologiya vasitələri ilə öyrənməsi üçün bir neçə məşhur robotlar göstərilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədə, uşaqların təhsil mərkəzlərində və fərdi olaraq satın alıb, öyrənmə prosesində onlara köməkçi olacaq təhsil robotları və onların istifadəsi haqqında qeydlər edilir.

Ədəbiyyat

1. <https://geekflare.com/best-personal-robots/>
2. <https://kids.britannica.com/scholars/article/robot/63935>
3. <https://www.schlage.com/blog/categories/2023/01/robots-for-home.html>

B.E.Vəlicanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
velicanovab@gmail.com

ORTA MƏKTƏBİN X-XI SİNİFLƏRİNDƏ HƏNDƏSƏ MƏZMUN XƏTTİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ DƏRSİN MƏRHƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə əsas məqsəd X-XI siniflərinə həndəsə məzmun xəttinin necə qurulmasından, şagirdlərə hansı üsullarla öyrədilməsindən, şagirdlərdə dərsə maraq oyatmaqdan, həndəsə fənnin mərhələlər əsasında qurulmasının şagirdlərin maarifləndirilməsində nə kimi təsirinə olduğundan bəhs edir. Dərsin mərhələlər əsasında qurularaq şagirdlərdə maraq oyatmaq üçün müxtəlif əyani vəsaitlərdən istifadənin təfəkkürün inkişafına səbəb olmasıdır. Müasir metodun əvvəllər istifadə etdiyimiz metoddan nə kimi üstünlüklərinə olduğunu göstərir.

ЭТАПЫ ОБУЧЕНИЯ ГЕОМЕТРИИ СОДЕРЖАНИЕ В X- XI КЛАССАХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Резюме

Основная цель статьи – рассказать о том, как строить линию содержания геометрии в X-XI классах, какие методы используются при обучении учащихся, как вызвать у учащихся интерес к уроку, как влияет построение предмета геометрии на основу этапов лежит на обучении студентов. Урок строится по этапам, а использование различных наглядных пособий для возбуждения интереса у учащихся ведет к развитию мышления. Он показывает, какие преимущества имеет современный метод по сравнению с методом, который мы использовали ранее.

LESSON STAGES IN TEACHING GEOMETRY CONTENT LINE IN CLASS X-XI OF SECONDARY SCHOOL

Summary

The main purpose of the article is to talk about how to build the geometry content line in X-XI grades, what methods are used to teach students, how to arouse students' interest in the lesson, what effect the construction of geometry subject on the basis of stages has on the education of students. It shows what advantages the modern method has over the method we used before.

Açar sözlər: həndəsə, məzmun xətti, dərsin mərhələləri, diskusiya, motivasiya, tədqiqat sualı

Ключевые слова: геометрия, содержательная линия, этапы урока, дискуссия, мотивация, исследовательский вопрос

Key words: geometry, content line, stages of the lesson, discussion, motivation, research question

Hal-hazırda istifadə etdiyimiz interaktiv təlim, əvvəllər istifadə etdiyimiz ənənəvi təhsildən çox fərqlənir. Bunlardan biri də şagirdə bir obyekt kimi baxmır, ona subyekt kimi baxır. Biz “İnteraktiv” təlimi “fəal” təlim kimi adlandırmışıq. Fəal təlimin müəyyən mərhələləri vardır: ilk əvvəl sinfin təşkili, keçmiş mövzuların sual və cavabı, motivasiya, problemin qoyuluşu, tədqiqatın aparılması, informasiya mübadiləsi, informasiyanın müzakirəsi və təşkili, nəticə, ümumiləşdirmə, yaradıcı tətbiqetmə, qiymətləndirmə və refleksiya, ev tapşırığının verilməsi.

Orta məktəbin XI sinfində bir çox mövzular keçirilir. Hər hansı bir mövzunun üzərində dərslin mərhələsini qurmaq istəyirəm. Mən mövzuların içərisindən “Konus” mövzusunun seçirəm. “Konus” dərsləri adətən tələbələrə konusların xassələrini və xüsusiyyətlərini öyrətməyi əhatə edir, o, dairəvi əsas və bir nöqtəyə qədər daralmış əyri səthi olan üçölçülü formadır. Konuslar üzrə dərslə iştirak edə biləcək bəzi mərhələlər aşağıdakılardır:

Giriş: Müəllim konuslar mövzusunun təqdim edir və onların xassələri və xüsusiyyətləri haqqında qısa məlumat verir.

Nümayiş: Müəllim düz dairəvi kağız və ya kartondan istifadə edərək konus yaratmaq üsulunu nümayiş etdirir.

Araşdırma: Şagirdlərə konusları və onların xassələrini təkbaşına araşdırmaq imkanı verilir. Onlardan öz konuslarını yaratmaları və ya əvvəlcədən hazırlanmış konusları yoxlamaları xahiş oluna bilər.

Müzakirə: Sinif konuslar haqqında öyrəndiklərini müzakirə etmək üçün bir araya gəlir. Müəllim şagirdlərdən öz müşahidələrini bölüşməyi, konusların xassələri və xüsusiyyətlərini müzakirə etməyi xahiş edə bilər.

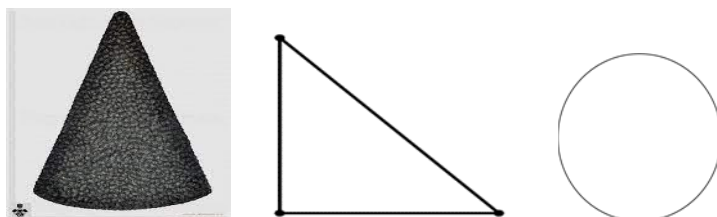
Tətbiq: Şagirdlərə konusun həcmi tapmaq və ya konus səthinin sahəsini təyin etmək kimi konusları əhatə edən problemlər və ya senarilər verilə bilər. Onlardan öyrəndiklərini bu problemləri həll etmək üçün tətbiq etmələri xahiş olunur.

Ümumiləşdirmə və nəticə: Müəllim konuslarla bağlı əsas anlayışları və lüğətləri nəzərdən keçirir və şagirdlərin başa düşdüyünə dair rəy verir. Ümumiyyətlə, dərslin mərhələləri dərslin konkret məqsəd və vəzifələrindən, həmçinin şagirdlərin yaş və bacarıq səviyyəsindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Dərslin I mərhələsi. Motivasiyanın qurulması, yaxud problemin qoyulması: Dərslin başlanğıcı təşkil olunur. Tələbələrin diqqəti tədris prosesinin başlanmasına aktivləşdirilir. Şagirdləri həvəsləndirmək və konuslar üzrə dərslə maraq yaratmaq üçün mən müxtəlif strategiyalardan istifadə edərdim, məsələn: Real həyat nümunələri: Konusların harada istifadə edildiyinə dair real həyat nümunələri təqdim edərdim, məsələn, trafik konusları, dondurma konusları və

ya dinamiklərdəki konuslar. Bu, tələbələrə mövzunun aktuallığını anlamağa və maraq yaratmaqda kömək edə bilər. Vizual vasitələrdən istifadə edərdim: Konusların xüsusiyyətlərini göstərmək üçün şəkillər, diaqramlar və ya videolar kimi əyani vasitələrdən istifadə edərdim. Bu, tələbələrə formaları vizuallaşdırmağa və onun xüsusiyyətlərini daha asan başa düşməyə kömək edə bilər. Qrup fəaliyyətləri ilə də verərdim: Şagirdləri kağızdan və ya kartondan konus qurmaq, konusun həcmi ölçmək və ya konusun səth sahəsini tapmaq kimi qrup fəaliyyətlərinə cəlb edərdim. Bu, dərsi daha interaktiv edər və tələbələrə praktiki təcrübə vasitəsilə öyrənməyə kömək edə bilər. Tarixi kontekst: Konus anlayışının mənşəyi və təkamülünü müzakirə edərək tarixi kontekst təmin edərdim. Bu, tələbələrə konusların riyaziyyat və digər elmlərdə əhəmiyyətini anlamağa kömək edə bilər. Tələbələrdən konus haqqında biliklərini həll etmək üçün istifadə etmələrini tələb edən problem və ya problem qoyardım. Bu, tələbələri tənqidi düşünməyə və öyrəndiklərini tətbiq etməyə sövq edəcəkdir. Bu strategiyalardan istifadə etməklə konus dərsinə həyəcan və maraq yaradaram, onu şagirdlər üçün daha cəlbedici və mənalı edə bilərəm.

Misal üçün aşağıdakı üç şəkli nümayiş etdirərdim və kosa papağının digər iki şəkildən necə alındığını sual qoyardım.

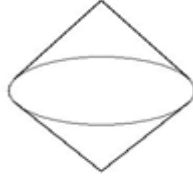
Bundan sonra şagirdlərin hər biri bu motivasiya sualı haqqında düşünməyə başlayacaqdır. Bu mərhələdə şagirdləri düşünməyə vadar edən, təfəkkürünün inkişafına zəmin yaradan vəziyyət yaranır. Hər bir şagird özünün fikirlərini müəllimə deyərək “mənim fikrimcə”, “zənnimcə”, “mən belə düşünürəm ki” başlıqlarla cavab verməyə başlayırlar.

Dərsin II mərhələsi. Tədqiqatın aparılması. Bu mərhələdə hər bir şagirdin fərziyyəsi irəli sürülür və onun nə kimi doğru olub-olmamasının təsdiq və təkzib olunmasıdır. Bundan əlavə tədqiqat aparılması tələb olunan suallara cavab verə biləcək həllərin tapılması vacibliyi əsasdır. Mən bu mərhələdə bütün sinfi kiçik qruplara böldüm və hər bir qrupu adlandırardım. Hər bir qrupa mövzunun əsasında düzəldilmiş tapşırıqlar olan iş vərəqləri verərdim və onları araşdırmağı tapşırırdım. Bunlar aşağıdakılardır:

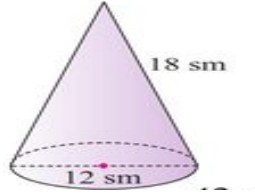
İş vərəqi
Qrup 1.

Sual 1. Konusun əsas radiusu 4 sm, hündürlüyü isə 9 sm olarsa, konusun həcmi tapın.

Sual 2. Əsası ilə birləşmiş iki eyni konusdan ibarət olan birləşmiş bərk cismin həcmi tapın, əgər onların ümumi əsas radiusu 4 sm və hündürlüyü 3 sm-dirsə.

Sual 3. Konusun tam səthinin sahəsini tapın.

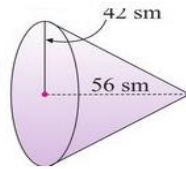

Qrup 2.

Sual 1. Konusun əsas radiusu 3sm, hündürlüyü isə 8 sm olarsa, konusun həcmi tapın.

Sual 2. Konusun doğurarı 13 sm, oturacağının radiusu 5 sm-dir. Konusun tam səthinin sahəsini tapın.

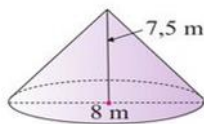
Sual 3. Konusun tam səthinin sahəsini tapın.

Qrup 3.

Sual 1. Konusun əsas radiusu 4 sm, hündürlüyü isə 9 sm olarsa, konusun həcmi tapın.

Sual 2. Konusun doğurarı 10 sm, oturacağının radiusu 8 sm-dir. Konusun tam səthinin sahəsini tapın.

Sual 3. Konusun tam səthinin sahəsini tapın.

Dərsin III mərhələsi. İnformasiya mübadiləsi. Bu mərhələdə qrupun üzvləri tədqiqat zamanı əldə etdikləri yeni informasiyaların öz aralarında mübadiləsini yürüdürlər. Qrup üzvlərinin hər biri qoyulmuş suala cavab tapmaq üçün onlar bir birilərinin fikirlərini diqqətlə dinləyirlər. Burada yeni bir vəzifə meydana gəlir ki, onlar bu informasiyaları qaydaya salmalı, sistemləşdirməli, müəyyən nəticəyə gələrək verilən tədqiqat sualına cavab tapmalıdırlar.

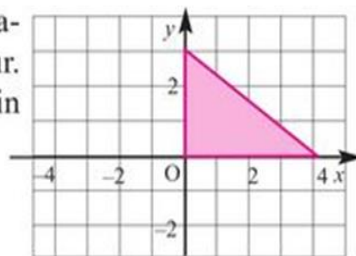
Dərsin IV mərhələsi. İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili. Bu mərhələdə şagirdlər diqqətli olmalı, müzakirə olunan mövzuya həm məntiqi, həm yaradıcı, həm də tənqidi yanaşmalıdır. Burada mən fasilə rolunda çıxış edərək, yol göstərərək informasiyanın müzakirəsinə və təşkilinə kömək edərəm. İnformasiyanı təşkil edərək bütün faktları ortaya çıxararaq onlar arasında əlaqənin müəyyənlişməsi və sistemləşdirilməsi əsas rol oynayır.

Dərsin V mərhələsi. Nəticə və ümumiləşdirmə. Bu mərhələdə şagirdlər son qərara gələrək əldə etdikləri bilikləri ümumiləşdirir, bundan əlavə əldə etdiklərinin tədqiqat sualı ilə nə qədər uyğun gəldiyinə diqqət edirlər. Bu mərhələdə işlərini müstəqil olaraq yerinə yetirirlər.

Dərsin VI mərhələsi. Yaradıcı tətbiqetmə. Bu mərhələdə artıq əsas rol mənim üzərimə düşəcəkdir. Belə ki, elə bir tapşırıq verməliyəm ki, onlar əldə etdikləri bilikləri yaradıcı şəkildə məsələnin həllinə tətbiq etsinlər. Aşağıdakı sualı onlara həll etmək və əsaslandırmaq üçün verərdim.

Şəkildəki üçbucaq aşağıda verilən oxlar ətrafında fırlanır və hər bir halda fəza fiquru alınır. Alınan fəza fiqurunu təsvir edin, tam səthinin sahəsini π vahidlə tapın:

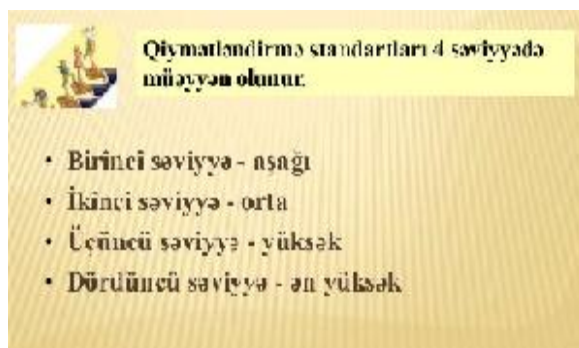
- a) y oxu ətrafında; b) x oxu ətrafında;
c) $x = 4$ düz xətti ətrafında;
d) $y = 3$ düz xətti ətrafında.

Sonda isə mövzuya uyğun tapşırıqlar verərdim ki, onlar dərsi daha yaxşı qavrasınlar və unutmasınlar. 11-ci sinif dərsliyindən səhifə 113 №10, №12; səhifə 118 №2, №3, №4; səhifə 119 №6, №7 həll etməkləri üçün onlara verərdim.

Dərsin VII mərhələsi. Qiymətləndirmə və refleksiya. Burada hər bir qrupu dərstdə göstərdiyi performansla görə qiymətləndirmə aparardım.

N	Əmək- daşlıq	Dinləmə	Nizam- intizam	Çıxış edən qrupun işinə edilən əlavə və düzəlişlər	İşin düzgün yerinə yeti- rilməsi və tamamlanması	Ümumi nəticə
I	I	III	IV	II	I	II
II	III	IV	III	III	III	III
III	II	III	II	III	II	II

Ədəbiyyat

1. Ə.Q.Pələngov "Orta məktəbdə İnformatikanın tədrisi metodikası" Bakı-2018.
2. M.C.Mərdanov, S.S.Mirzəyev, R.Ə.Həsənov "Həndəsə" 10-cu sinif üçün dərslik, Bakı, Çarşıoğlu-2003.
3. M.C.Mərdanov, S.S.Mirzəyev, R.Ə.Həsənov "Həndəsə" 11-cu sinif üçün dərslik, Bakı, Çarşıoğlu-2003.

T.F.Hüseynzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
tellerhuseynzade@gmail.com

MOODLE LMS PLATFORMASININ PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN TƏŞKİLİNDƏ TƏTBİQİ İMKANLARI

Xülasə

Bu araşdırmanın məqsədi pedaqoji təcrübə prosesində distant təhsil platformalarından biri olan Moodle LMS platformasının tətbiqi imkanlarını müəyyən etməkdir. Tədqiqat zamanı keyfiyyət araşdırması olan ədəbiyyat araşdırmasından istifadə edilmişdir. Günümüzdə distant təhsil texnologiyalarından istifadə genişlənilir. Moodle LMS sistemi də distant təhsil texnologiyalarından biridir. Platformasının malik olduğu imkanlar daxilində pedaqoji təcrübə zamanı fakültə-məktəb əməkdaşlığının onlayn formada təşkil ediləcəyi müəyyən olunmuşdur. Tələbələr kağız vasitələrdən istifadə etmədən tapşırıqların nəticələrini, sınaq dərslərin video qeydlərini platformada uyğun form və bölmələrə yükləmə imkanları əldə edirlər. Pedaqoq və psixoloq təcrübə məktəbinə səfər etmədən tələbələrin davamiyyətini və sınaq dərslər videolarını izləyə, tapşırıqlar və sınaq dərslər haqqında rəylərini platformada qeyd etmək imkanına malik olurlar. Bir sözlə bu platformadan istifadə pedaqoji təcrübənin təşkilini asanlaşdırır.

ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ПЛАТФОРМЫ MOODLE LMS В ОРГАНИЗАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОПЫТА

Резюме

Целью данного исследования является определение возможностей применения платформы Moodle LMS, одной из платформ дистанционного образования, в процессе педагогической практики. В исследовании был использован обзор литературы, который представляет собой качественное исследование. Сегодня расширяется использование дистанционных образовательных технологий. Система Moodle LMS также является одной из технологий дистанционного обучения. В рамках возможностей платформы было определено, что сотрудничество факультета и школы будет организовано в режиме онлайн во время педагогической практики. Студенты получают возможность загружать результаты выполнения заданий, а также видеозаписи тестовых уроков в соответствующие формы и разделы на платформе без использования бумажных средств. Педагоги и психологи могут следить за посещаемостью учащихся и просматривать видеоролики пробных уроков, а также записывать свои отзывы о заданиях и пробных уроках на платформе, не посещая практикум. Словом, использование этой платформы облегчает организацию педагогического опыта.

APPLICATION OPPORTUNITIES OF THE MOODLE LMS PLATFORM IN THE ORGANIZATION OF PEDAGOGICAL EXPERIENCE

Summary

The purpose of this study is to determine the possibilities of applying the Moodle LMS platform, one of the distance education platforms, in the process of pedagogical practice. A literature review, which is a qualitative study, was used in the study. Today, the use of distance education technologies is expanding. The Moodle LMS system is also one of the distance education technologies. Within the capabilities of the platform, it was determined that faculty-school cooperation will be organized online during the pedagogical experience. Students get the opportunity to upload the results of assignments, and video recordings of test lessons to appropriate forms and sections on the platform without using paper tools. Educators and psychologists can monitor students' attendance and trial lesson videos, and record their feedback on assignments and trial lessons on the platform without visiting the practice school. In a word, using this platform facilitates the organization of pedagogical experience.

Açar sözlər: *distant təhsil, distant təhsil platformları, Moodle LMS, pedaqoji təcrübə*

Ключевые слова: *дистанционное образование, платформы дистанционного образования, LMS Moodle, педагогическая практика*

Key words: *distance education, distance education platforms, Moodle LMS, pedagogical practice*

Giriş

Cəmiyyət planlı və ya plansız olaraq dəyişikliyə məruz qalır. Bu gün biz dünyada elm, texnika və texnologiyanın sürətli inkişafına şahid oluruq. XX əsrdən etibarən inkişaf edən kompüter texnologiyaları insanların həyatının müxtəlif sahələrinə inteqrasiya edir və cəmiyyətin dəyişməsinə səbəb olur. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, kompüter texnologiyalarının inkişafı açıq sistem olan təhsil sisteminə təsirsiz qalmır.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində təhsilin təşkili və idarə olunmasında texnoloji avadanlıqlardan, İnternet xidmətləri, tədris platformaları və sosial şəbəkələrdən istifadə olunur. Təhsildə müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi pedaqoji elmin perspektivli istiqamətini təqdim edir, çünki o, təhsil xidmətlərini ixtisaslaşmış informasiya təhsil mühiti - informasiya resursları, texniki qurğular və təhsil məlumatlarının mübadiləsinə imkan verən telekommunikasiya kanallarının məcmusu vasitəsilə sübut etməyə imkan verir.

(4) Pedaqoji təcrübə proqramının səviyyəsindən asılı olmayaraq istənilən müəllim hazırlığı proqramlarının mərkəzi komponentdir. Pedaqoji təcrübə

tələbələrin əldə etdikləri bilikləri sınaqdan keçirməsi və təcrübədə tətbiq etməsi dövrüdür. İnternet xidmətlərinin, distant təhsil platformalarının və kompüter texnologiyalarının təhsil sahəsinə inteqrasiyası pedaqoji təcrübənin təşkilinə də təsir etmiş və səmərəliliyini artırmışdır.

Pedaqoji təcrübənin pedaqoji kadr hazırlığında rolu

Bir çox müəllim namizədlərin hazırlanması proqramlarında pedaqoji təcrübə bütün tələbələr tərəfindən keçilməli olan məcburi kursdur. Baxmayaraq ki, təcrübənin təşkili qaydaları, müddəti və tezliyi bir müəssisədən digərinə dəyişir, o, müəllimin peşəkar inkişafının vacib hissəsidir (7). Pedaqoji təcrübə pedaqoji kadr hazırlığının mərkəzi və ən mühüm komponenti olduğundan, təcrübə keçən tələbələrin fiziki və əqli cəhətdən yaxşı hazırlanmalarını təmin etmək üçün çox vaxt və diqqət sərf edilməli və verilməlidir. Çünki bu sahədə qazanılan təcrübə öyrənmə prosesində və peşə ilə bağlı anlayışın formalaşmasında çox mühüm və dəyərlidir. Bundan əlavə, pedaqoji təcrübənin keyfiyyəti təcrübə zamanı əldə edilən təcrübənin keyfiyyətindən çox asılıdır. Richard və Crookes (1988) öz tədqiqatlarında praktiki tədrisin ən çox istinad edilən səkkiz məqsədini müəyyən etmişlər. Onlardan biri sinifdə tədrisdə praktiki təcrübə təmin etməkdir (7).

Bir çoxlarının təklif etdiyi kimi (məsələn, Kyriacou və Stephen) pedaqoji təcrübə tədrisdə ən stresli komponent olsa da, tələbələr üçün bu, onların ilk rəsmi tədris cəhdidir. Məhz müəllimlik ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr sinifdə sınaq dərslər keçməklə və rəyin almaqla onlar əldə etdiyi bilik və bacarıqları sinif mühitində tətbiq etmək və tədrisin müxtəlif ölçülərini idarə etmək üçün strategiyalar hazırlamaq şansı olur (7). Pedaqoji təcrübə həm də müəllimin inkişafı baxımından pedaqoji kadr hazırlığının ən böyük təsirlərindən biridir. Çünki, çox zaman tələbələrin ixtisas üzrə fəaliyyətini davam etdirmək və ya etməmək qərarı onların pedaqoji təcrübəsinin nə qədər uğurlu olmasından asılıdır (7).

Respublikamızda ali təhsil müəssisələri tərəfindən təcrübə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 19 sentyabr tarixli 221 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ali (orta ixtisas) təhsil müəssisələri tələbələrinin ixtisas üzrə təcrübəsinin keçirilməsi haqqında” əsasnamənin tələblərinə uyğun olaraq həyata keçilir. Əsasnaməyə uyğun olaraq ali təhsil müəssisəsi pedaqoji təcrübə zamanı tələbələrə dəstək verən ixtisası üzrə mütəxəssis olan pedaqoq və psixoloqu təyin edir. Təhsil müəssisəsi ilə əməkdaşlıq edən ümumtəhsil müəssisəsi isə təcrübə dövründə tələbələrlə məktəbdə əməkdaşlıq edəcək ixtisası üzrə mütəxəssis olan metodisti müəyyən edir. (11)

Pedaqoji təcrübədən öncə tələbələr, metodist, pedaqoq və psixoloq arasında görüş keçirilir, tələbələr təcrübə qaydaları ilə tanış edilir. Pedaqoji təcrübə zamanı tələbələr ilk həftə ixtisas üzrə müəllimlərin dərslərini dinləyir,

sinif və məktəb mühiti ilə tanış olur, nəzəri biliyin real mühitdə istifadəsi ilə tanış olurlar. Daha sonra sınaq dərsləri planlayır və təyin olunduqları siniflərdə dərslər keçirlər. Şagirdləri müşahidə edir, məktəb qaydaları ilə tanış olur, müxtəlif fəaliyyətlərin təşkilində iştirak edirlər.

Təcrübə məktəbində tələbələrlə əməkdaşlıq edən metodistlər, tələbələrin davamiyyətinə nəzarət edir, dərslərin planlanmasında dəstək, sınaq dərslərin dinlənilməsi, dəyərləndirilməsi və qiymətləndirilməsi işlərində pedaqoqla əməkdaşlıq edirlər. Pedaqoq və psixoloq işə müəyyən günlərdə təcrübə məktəblərinə səfər edərək tələbələrin sınaq dərslərini dinləyir, zəruri məsləhətlər verirlər (1).

Distant Təhsil sistemləri: Moodle LMS

Distant təhsil kommunikasiyanın xüsusi bir növü olmaqla təhsilalanlar və təhsil müəssisəsi arasında ünsiyyəti təmin edir. Distant təhsilin yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Distant təhsil formasının 1633-1638-ci illərdə pedaqogika elminin banisi hesab olunan Yan Amos Komenskinin yazdığı “ Böyük didaktika” əsərindəki fikirləri qəbul olunsada, bir çoxları bu təhsil formasının 1728-ci ilə formalaşdırıldığını qəbul edirlər. İlk dövrlərlə tədris materialları müəllim tərəfindən poçt vasitəsilə təhsilalanlara göndərilirdi. Texnologiyanın ixtirası və inkişafı distant təhsilin təşkilində səmərəliliyi artırmış, tələbə və müəllim arasında ünsiyyəti asanlaşdırmışdır. XX əsrdə televiziya və radionun ixtirası, daha sonra kompüter texnologiyalarının və internetin inkişafı distant təhsildən istifadəni genişləndirmişdir (10).

XXI əsrdə də texnologiya və İnternet xidmətləri sürətlə inkişaf edir və müxtəlif fəaliyyət sahələrinə inteqrasiya edir. Distant təhsilin həyata keçirilməsi üçün bir çox proqram və təhsil sistemləri yaradılmışdır. Məsələn, Open Meetings, Web-CT, Adobe Connect, Zoom Cloud meetings, Moodle və s. (9).

Moodle açıq mənbəli və pulsuz distant təhsil sistemidir. Onun abreviaturası - Flexible Object Oriented Dynamic Learning Environment, yəni Obyektyönümlü Dinamik Öyrənmə Mühiti olaraq dilimizə tərcümə edilir. Proqram MySQL, PostgreSQL verilənlər bazası sistemləri altında PHP dilini dəstəkləyən istənilən mühitdə, məsələn, Linux, Windows, MacOS X və s. əməliyyat sistemləri ilə işləyə bilər. Moodle distant təhsil platformasında lazım ola biləcək fəaliyyətlərin bir çoxunu yerinə yetirmə imkanlarına malik olan onlayn təhsil sistemidir. Moodle platforması hər kəs tərəfindən istifadə edilə bilər (15).

Moodle platforması bir çox mühüm xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Moodle açıq və pulsuz bir təhsil sistemidir.

- Əlçatan olması üçün nəzərdə tutulmuş Moodle interfeysi həm masaüstü, həm də mobil cihazlarda istifadə imkanları yaradır.

- Şəxsi kabinet bölməsi ilə o, cari, keçmiş və gələcək kursları və vaxtı yaxınlaşan fəaliyyətləri göstərir.

- Moodle forumlar, lüğətlər, verilənlər bazası hadisələri və daha çox şeylər üzərində birgə işləməyə imkan verir.

- Moodle-un təqvim bölməsi istifadəçilərə akademik və ya korporativ təqvimini, kursların son tarixlərini, qrup görüşlərini və digər şəxsi hadisələri izləməkdə kömək edir.

- Bu platform, MS OneDrive, Dropbox və Google Drive daxil olmaqla bulud saxlama xidmətlərindən faylları asanlıqla yükləməyə imkan verir.

- Bütün veb brauzerlərdə və cihazlarda işləyən redaktorla mətni formatlamaq və asanlıqla media və şəkillər əlavə etmək mümkündür.

- Bildirişlər bölməsi vasitəsilə, istifadəçilər yeni tapşırıqlar və tapşırıqların son tarixləri, forum yazıları haqqında avtomatik xəbərdarlıqlar ala və bir-birlərinə şəxsi mesajlar göndərə bilirlər.

- Müəllimlər və tələbələr kurslardakı fərdi fəaliyyətlərinin və ya resurslarının gedişatını və tamamlanmasını izləyə bilirlər (8).

Moodle platformasında əvvəlcə kurs yaradılır və tələbələr uyğun qruplara əlavə olunur. Kurs yaradılması, tələbə və müəllimlərin əlavə edilməsi və onlara müəyyən rolların verilməsi inzibatçı tərəfindən həyata keçirilir. Moodle-un daxili multimedia dəstəyi vasitəsilə istənilən video və audio faylları axtarmaq və kurslara əlavə etmək mümkündür. Bundan başqa, qiymətləndirmə və davamiyyət jurnalı da mövcüddür. Sorğu və forum bölmələrinin mövcudluğu təhsil alanlarla təyin olunan mövzular üzrə müzakirələr aparmağa imkan yaradır. Bundan başqa Moodle platformasında konfransların təşkili üçün *External Tool* bölməsindən *MS Teams* və ya *Zoom* kimi proqramları əlavə etmək mümkündür (12). Moodle LMS platformasında qeyd olunan fəaliyyətlərdən başqa aşağıdakı fəaliyyətlərdən də istifadə etmək mümkündür (14). Bir neçə fəaliyyətin funksiyası ilə tanış olaq.

- **Assignments/Tapşırıqlar** - müəllimlərə yüklənmiş fayllar və onlayn və offline yaradılmış tapşırıqlar üzrə qiymət verməyə və şərhlər verməyə imkan verir;

- **Chat/Söhbət** - iştirakçılara real vaxt rejimində sinxron müzakirə aparmağa imkan verir;

- **Database/Verilənlər bazası** - iştirakçılara qeyd, qeydlər bankını yaratmağa, saxlamağa və axtarmağa imkan verir;

- **Feedback/Əlaqə** - rəy toplamaq üçün sorğular yaratmaq və keçirmək üçün;

- **Forum/Forum** - iştirakçılara asinxron müzakirələr aparmağa imkan verir;
- **Lesson/Dərs** - məzmunu çevik yollarla çatdırmaq üçün;
- **Extenal Tool/Xarici alət** - iştirakçılara LTI-yə (Learning Tools Interoperability - Öyrənmə Vasitələrinin Qarşılıqlı Uyğunluğu) uyğun öyrənmə resursları və digər veb saytlardakı fəaliyyətlərlə qarşılıqlı əlaqə yaratmağa imkan verir. Bu vasitələr fərdi kurslarda mövcud olmamışdan əvvəl platformada administrator tərəfindən qurulmalıdır (14).

Pedaqoji təcrübənin təşkilində Moodle LMS platformasının tətbiqi imkanları

Təhsil haqqında Qanuna əsasən ölkəmizdə distant təhsil təhsilalma formalarından biridir, lakin əsas təhsilalma forması deyildir. Qanunda da qeyd edildiyi kimi, zəruri olduğu hallarda müəyyən təhsil texnologiyalarından istifadə edilməklə distant təhsil formasını təşkil etmək mümkündür. Xarici ölkələrdə bir çox ali təhsil müəssisələri distant təhsil formasından istifadə etsələr də, respublikamızda bu təhsilalma forması diqqətdən kənar qalmış, tədris prosesində tətbiq edilməmişdir (9).

Respublikamızda distant təhsil imkanlarından ilk dəfə 2020-ci il mart ayından etibarən istifadə edilməyə başlandı. Dünyada yayılan, ölkəmizdə də insan ölümünə səbəb olan və karantinlə nəticələnən COVID-19 pandemiyası səbəbilə bütün növ təhsil müəssisələrində üz-üzə tədris prosesi dayandırıldı. Bu zaman fasiləsiz təhsili təmin etmək məqsədilə distant təhsilə məcburi keçid baş verdi. Beləliklə, bir çox təhsil qurumları, ali təhsil müəssisələri Moodle LMS platformasının imkanlarından istifadə etməyə başladı (13).

Xarici ədəbiyyatlara nəzər salındıqda Moodle LMS platformasının təcrübə prosesində tətbiqi barədə bir çox tədqiqatlara rast gəlinir. Məsələn, Türkiyədə 2014-2015-ci tədris ili ərzində Siirt Universitetində Təhsil Fakültəsi daxilində “Tədris Təcrübəsi kursu” çərçivəsində Moodle platforması vasitəsilə OUYS (Öğretmenlik Uygulaması Yönetim Sistemi) sistemi yaradılmış və sınaqdan keçirilmişdir. Yaradılan sistemdə, yəni OUYS mühitində təcrübəçi tələbələrin həftəlik olaraq sistemə yükləməli olduğu ev tapşırıqları və ev tapşırığı fayllarının yüklənməsi üçün son tarix və ya pedaqoq tərəfindən hər bir təcrübəçi tələbə üçün yazılmış rəylər tələbələrin şəxsi sənədlərində fəaliyyət təqvimində öz əksini tapmışdır. Pedaqoq tərəfindən həftəlik tapşırıqların qiymətləndirilməsi həmin həftə ərzində aparılmış və qiymətlərin tələbələr tərəfindən görülməsi təmin edilmişdir (3).

Moodle platformasının sorğu funksiyasından istifadə edilərək tələbələr arasında həmyaşdını qiymətləndirmə təşkil edilmiş, forum vasitəsilə metodistlər tələbələr haqqında rəylərini pedaqoqlarla paylaşmışdır.

OUYS təcrübə mühitində təcrübəçi tələbələrin məktəbdə apardıqları müşahidələrini, suallarını və fikirlərini paylaşa biləcəyi xüsusi forum səhifəsi, həmçinin həm pedaqoq, həm də metodist ilə birbaşa əlaqə saxlaya biləcəkləri yardım və dəstək səhifəsi yaradılmışdır. Bütün bunlar, Moodle sistemində pulsuz olaraq mövcud olan ev tapşırığı paneli, forum, təqvim, chat, xəbərlər və elanlar kimi alətlərlə yanaşı istifadəçi rolları, hesabatlar və qeydlər vasitəsilə təcrübə prosesi idarə edilmişdir.

Siirt Universitetində aparılan tədqiqatın nəticələrinə görə, OUYS mühitindən istifadə edən iştirakçıların təcrübə prosesindən sonra mühitin pedaqoji təcrübə fəaliyyətləri üçün olduqca faydalı öyrənmə mühiti olduğunu ifadə etdikləri görülmüşdür. Oxşar nəticələr mövzu üzrə aparılan digər tədqiqat ədəbiyyatlarında da müşahidə olunur. Sarıkaya tərəfindən aparılan araşdırmada, pedaqoji təcrübə üçün hazırlanmış onlayn mühitdən istifadə edən iştirakçıların mühitin pedaqoji təcrübə üçün olduqca faydalı öyrənmə mühiti olduğunu ifadə etdikləri görüldü. Bundan başqa, Arkün tərəfindən aparılan doktorluq dissertasiyası araşdırmasında, fakültə-məktəb əməkdaşlığı üçün pedaqoji təcrübənin onlayn mühitlərdə keçirilə biləcəyinə dair oxşar nəticələrə gəldiyi görülmüşdür (3).

Nəticə

Moodle LMS platforması pulsuz istifadə imkanlarına malik olmaqla müasir dövrün texnoloji yenilikləri əsasında təhsil sahəsində, eləcə də pedaqoji təcrübənin təşkili, fakültə-məktəb əməkdaşlığında yeni imkanlar yaradır. Bu istiqamətdə aparılan ədəbiyyat araşdırmasına əsasən alınan nəticələr aşağıdakılardır:

- Moodle platforması pedaqoq və psixoloqların təcrübə məktəblərinə getmədən tələbələrin fəaliyyətini izləmək imkanı yaradır.
- Platforma tələbələrə sınaq dərslərin videoyazıları, sınaq dərslər barədə icmalları, verilən digər tapşırıqlar üzrə faylları istənilən yerdən uyğun bölmələrə yükləmək və ya Moodle platformasına Zoom, MS Teams kimi proqramlar inteqrasiya edilməklə sınaq dərslərin onlayn formada izlənməsi imkanı verir.
- Kağız istifadəsini azaldır. Tələbələrin davamiyyətinin, qiymətləndirilməsinin və rəylərin platformada onlayn olaraq qeyd edilməsi, tələbələrin verilən tapşırıqlara onlayn olaraq cavablar verməsi, sınaq dərsi planlarının fayl formatında sayta yüklənməsi kağız jurnalların, əlavə dəftər və vərəqlərdən istifadəni azaldır.

Bir sözlə, Moodle LMS platformasından istifadə pedaqoji təcrübənin təşkilini asanlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. A. Dəmirov, S. Məmmədov, Ş. İsmayılov (2007). *Pedaqoji təcrübə proqramı və ixtisas üzrə təcrübənin təşkili*. <https://www.kitabyurdu.org/kitab/derslik/215-pedaqoji-tecrube-programi-ve-ixtisas-uzre-tecrubenin-teskili.html>
2. M. Amor Barros-del Rio, C. López Nozal, B. Mediavilla-Martinez (2022). *Practicum management and enhancement through an online tool in foreign language teacher education*. [onlayn jurnal]. *Social Sciences & Humanities Open Journal*. www.sciencedirect.com/journal/social-sciences-and-humanities-open
3. M. Elçiçek, F. Bahçeci (2016). *Öğretmenlik Uygulaması Dersi İçin Tasarlanan Moodle Tabanlı Bir Sistemin Kullanışlılığının İncelenmesi*. *Eğitim teknolojisi kuram ve uygulama*. <https://www.researchgate.net/publication/305695357>
4. M. Qurbanov, M. Qocayev, S. Məmmədov (2018). *Müəllim hazırlığında pedaqoji təcrübənin rolu*. [http://www.anl.az/down/meqale/sdu_elm_xeber/2018/3/21\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/sdu_elm_xeber/2018/3/21(meqale).pdf)
5. N.V.Grigoryeva, I.M. Melikov, N.V. Palanchuk, I.I.Kokhanovskaya, E.Aralova (2021). *Opportunities for Organizing Distance Learning Presented by the Moodle Platform: Experience in the Conditions of the COVID-19 Pandemic*. <https://revistas.usil.edu.pe/index.php/pyr/article/download/1259/1477>
6. S. Kapsargina1, J. Olentsova (2020). *Experience of Using LMS Moodle in the Organization of Independent Work of Bachelors in Teaching a Foreign Language*. <https://www.atlantis-press.com/article/125936394.pdf>
7. Z. Jusoh . *Teaching Practicum: Student Teachers' Perspectives*. <ftp://video-srv.dsv.su.se/TEMPUS/Mypassport2/material/HUC%20Viedos/TEMPUS-Practicum-Pack/Readings-Practicum/Student%20perspectives-practicum.pdf>
8. <https://egitimcantasi.com/egitim-teknolojileri/moodle/>
9. <https://mektebgushesi.az/ Distant Təhsil: mahiyyəti və əhəmiyyəti>
10. <https://www.muallim.edu.az/www.old/axiv/2013/48/25.htm>
11. <https://e-qanun.az/framework/15508>
12. <https://grok.lsu.edu/article.aspx?articleid=20247>
13. <https://www.edu.gov.az/az/news-and-updates/18449>
14. <https://docs.moodle.org/310/en/Activities>
15. <https://en.wikipedia.org/wiki/Moodle>

D.İ.Heydərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
olivia.heyderzade19@gmail.com

FİZİKA MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞINDA YARIMKEÇİRİCİLƏRİN TEXNİKİ TƏTBİQİNİN TƏDRİSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Təqdim edilən məqalədə ali məktəblərdə fizikanın tədrisi prosesində tələbələrin tədris-təfəkkür fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi şərh edilmişdir. Tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasında təcrübi və tədqiqatçılıq fəaliyyətlərinin təşkili imkanları göstərilmiş, orta ümumtəhsil məktəblərində elektronikanın fiziki-texniki əsaslarının öyrədilməsi problemləri nəzərdən keçirilmişdir. Yarımkeçirici materialların əsas xüsusiyyətləri göstərilmiş, sadə elektron cihazların iş prinsipləri şərh edilmiş, onların üstün cəhətləri və tətbiq sahələri göstərilmişdir.

УЧЕБНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРИМЕНЕНИЯ ПОЛУПРОВОДНИКОВ В ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ

Резюме

В представленной статье описывается развитие учебно-мыслительной деятельности студентов в процессе обучения физике в высшей школе. Показаны возможности организации экспериментальной и исследовательской деятельности в формировании творческих способностей учащихся, рассмотрены проблемы обучения физико-техническим основам электроники в средних общеобразовательных школах. Показаны основные характеристики полупроводниковых материалов, разъяснены принципы работы простых электронных устройств, указаны их преимущества и области применения.

TEACHING FEATURES OF TECHNICAL APPLICATION OF SEMICONDUCTORS IN PHYSICS TEACHER TRAINING

Summary

The presented article describes the development of students' teaching-thinking activities in the process of teaching physics in higher schools. The possibilities of organizing experimental and research activities in the formation of students' creative ability were shown, and the problems of teaching the physical and technical basics of electronics in secondary general education schools were considered. The main characteristics of semiconductor materials are shown, the working principles of

simple electronic devices are explained, their advantages and application areas are indicated.

Açar sözlər: fizika, tədris, bərk cisimlər, yarımkeçiricilər

Ключевые слова: физика, учение, твердые тело, полупроводник

Key words: physics, doctrine, solids, semiconductors

Müasir informasiya əsrində təhsil və təlimin əsas məqsədi mövcud məlumatları tələbələrə olduğu kimi ötürməklə deyil, onları araşdırıb məlumat verməklə, araşdıraraq onlara necə çatmaq barədə lazımi bacarıqları qazandırmaqdan ibarətdir. “Yarımkeçiricilər fizikası” fənninin məqsədi fizika müəllimi hazırlığı üçün fəaliyyətinin əsasını təşkil edən müasir yarımkeçirici cihazların işinin fiziki əsasları (prinsipləri) ideyası haqqında fikirlər sistemini inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Yarımkeçiricilər fizikası müasir elm və texnikanın sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir ki, burada nəzəriyyə ilə praktika, elm və istehsalat arasında sıx əlaqə aydın şəkildə təzahür edilir. Yarımkeçiricilərin tədqiqi bərk cisimlərin quruluşu və onlarda baş verən elektrik hadisələrinin təbiəti haqqında biliklərimizi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirməyə və dərinləşdirməyə kömək etdi.

Yarımkeçiricilər qısa müddətdə radioelektronika, avtomatlaşdırma, telemexanika və müasir texnologiyanın digər sahələrində əhəmiyyətli dərəcədə istifadə edilmişdir. Yarımkeçirici qurğular elektron lampalar, civə rektifikatorları, metal termocütlər və kimyəvi cərəyan mənbələri ilə uğurla rəqabət aparır (2, s.45).

Yarımkeçiricilərin istifadəsi inqilab etdi və əvvəlki texniki vasitələrin köməyi ilə həll edilə bilməyən bir sıra texniki problemlərin həllini sürətləndirdi. Yarımkeçiricilər günəş batareyaları, termoelektrik generatorlar, flüoresan lampalar və digər cihazların yaradılmasına imkan verdi. Yarımkeçiricilər enerji, soyuducu və istilik mühəndisliyi üçün böyük imkanlar açır.

Təhsil alanların elmi dünyagörüşünün və təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində fizika fənninin müstəsna rolu vardır. Bu baxımdan tədris olunan fənn haqqında həm nəzəri, həm də praktik bilik, bacarıq və vərdisləri formalaşdırmaq fizika müəlliminin əsas vəzifəsinə çevrilməlidir.

Bu məsələni bakalvr təhsil pilləsinin IV kursunda (Yarımkeçiricilər fizikası) həyata keçirmək mümkündür. Tədris planına görə bu fənnin tədrisinə 30 saat müəhazirə 15 saat seminar məşğələsi, 15saat laboratoriya dərsləri ayrılmışdır.

Təbiətdə mövcud olan cisimləri elektrofiziki xassələrinə görə 3 böyük qrupa bölmək olar:

Bu qrupların ən sadə təsnifatını maddələrin elektrik keçirməsinin və ya xüsusi elektrik müqavimətinin qiymətinə görə aparmaq olar. Belə olduqda adı çəkilən qruplardan birincisi metalları əhatə edir. ($10^{-6} \div 10^{-4} \text{Om} \cdot \text{m}$), ikincisi ($10^{10} \text{Om} \cdot \text{m}$)-dən böyük olan, dielektriklər, üçüncüsü ($10^{-4} \div 10^{12} \text{Om} \cdot \text{m}$) yarımqeçiricilər.

Şəkil 1.

Mendeleyev dövrü element cədvəlində orta qrupun 12 elementi (B, C, Si, P, S, Ge, As, Se, Sn, Sb, Te, I) yarımqeçirici maddələrdir. Təbiətdə çoxlu binar, üçqat və daha mürəkkəb yarımqeçirici birləşmə və ərintilər mövcuddur.

Yarımqeçiricilərin elektrik keçirməsi yüksək dərəcədə xarici təsirlərdən, həmçinin yarımqeçiricilərin öz tərkibində olan müxtəlif aşqarlardan aslıdır.

Elektron cihazların hazırlanmasında ən çox istifadə olunan üç yarımqeçirici bunlardır: Ge, Si, GaAs.

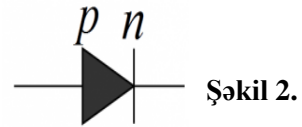
Texnikada geniş tətbiq tapan elektron qurğularının əsasını təşkil edən yarımqeçirici cihazlar aşağıdakı kimi şərh edilir:

1. Diodlar,
2. Tranzistorlar,
3. İnteqral mikrosxemlər,
4. Yarımqeçirici vericilər,
5. Optoelektron cihazlar,
6. Optocütlər və s.-dir.

Yarımqeçirici diod bir ədəd p-n keçidə malik elektron cihazdır (Şəkil 1-də diodun şərti işarəsi göstərilmişdir.)

Tətbiq olunma sahəsindən aslı olaraq müxtəlif növləri vardır:

1. Düzləndirici diodlar,
2. Stabiltronlar,
3. Tunel diodları,
4. Varikaplar,
5. Şottki diodları,
6. Qann diodları və s.

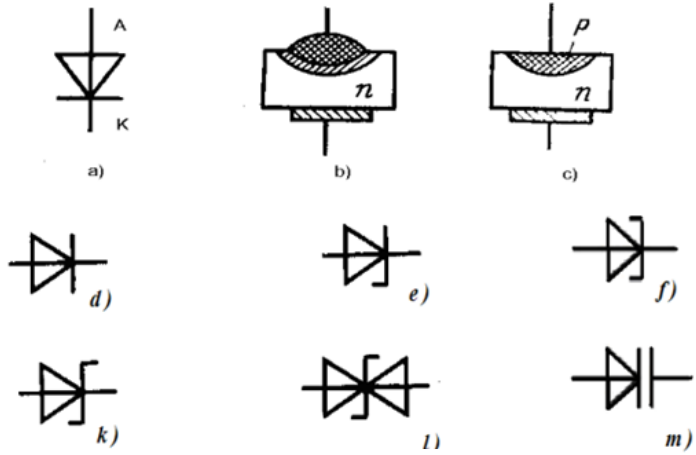

Düzləndirici diod elektrik cərəyanını düzləndirmək üçün istifadə olunan cihazdır (Şəkil 2-d). Düzləndiriciyi elektrik cərəyanının gücünə görə 3 qrupa ayırılır: $I_d < 0,4A$ kiçik, $0,3 < I_d < 10A$ orta və $I_d > 10A$ böyük güclü düzləndirici diodlara ayrılır. Düzləndirici diodlar adətən əritmə və diffuziya üsulları ilə alınmış müstəvi p-n keçidlər əsasında hazırlanır.

Düzləndirici diodlar müstəvi və nöqtəvi olmaqla iki növə ayrılır (Şəkil 2, b və c). Gücünə görə nöqtəvi diodlar müstəvi diodlardan geri qalır, ona görə də onlar böyük gərginliklərə və cərəyanlara hesablanmış düzləndiricilərdə istifadə oluna bilməzlər (1, s.79).

Stabilitronlar.

Sabit gərginliyi stabil saxlamaq üçün istifadə olunan yarımkeçirici diodlar stabilitron adlanır (Şəkil 2-e). Bu cihazlar, yarımkeçirici silisium müstəvi diodların xüsusi qrupu olub, dövredə cərəyan dəyişdikdə gərginliyi stabilləşdirmək (müəyyən səviyyədə saxlamaq) üçün nəzərdə tutulub.

Şəkil 3.

Silisiumun stabilitronlarda istifadə olunması ilk növbədə onunla izah olunur ki, silisium daha yüksək işçi temperaturlara davam gətirir, həm də germanium diodları böyük əks cərəyanlara dözmürlər. Stabilitronlar ancaq Si materialından hazırlanır. Bu, onların əks cərəyanının kiçik olması və dəşilmənin elektrik xarakterli olması ilə izah olunur (1, s.84). Stabilitronlar alçaqvoltlu və yüksəkvoltlu olmaqla iki qrupa bölünür.

Tunel diodları. Bunlar xüsusi növ yarımkeçirici diod olub müəyyən rejimdə mənfi diferensial müqavimətə malik olurlar, yəni gərginliyin müəyyən qiymətində cərəyan azalır. Tunel diodlarının iş prinsipi tunel effektinə əsaslanır (Şəkil 2-f). Elektronların kinetik enerjisi potensial çəpərin enerjisindən (hündürlüyündən) kiçik olduqda belə, onların p-n keçidini keçməsi hadisəsi tunel effekti adlanır (3, s.86).

Varikap. Varikaplar diodların xüsusi bir növü olub, başqa diodlardan fərqi onların keçidinin tutumunun, ona tətbiq olunan gərginliyin qiymətindən güclü asılı olmasıdır (Şəkil 2-m). Məhz bu xassəsi varikapları (ingilis dilindən - dəyişən tutum) dəyişən tutumlu kondensator əvəzi istifadə etməyə imkan verir.

Varikaplarda tutum gərginliklə tənzim olunur (3, s.87). Ona görə də varikapları sxemlərdə idarə olunan kondensator kimi istifadə edirlər. Varikapın iş prinsipi p-n keçidin tutumunun gərginlikdən asılı olaraq dəyişməsinə əsaslanmışdır.

Şottki diodları. Şottki diodlarının iş prinsipi düzləndirici metalyarıma keçirici kontaktına əsaslanır (3, s.89). Qeyd edək ki, metal-yarıma keçirici kontaktlarından yarıma keçirici cihazlarda geniş istifadə edilir (Şəkil 2-k).

Qann diodları. Bu yarıma keçirici cihazlar bircinsli struktura (p-n keçidsiz) malik olan cihazlardır. Bu cihazlar yalnız xüsusi quruluşlu energetik zonaya malik və tarazlıq halında yükdaşıyıcıların yürüklülüyü kifayət qədər böyük qiymətə

Şəkil 4.

malik olan yarıma keçirici materiallardan hazırlana bilər. Qann diodunun xarici elektrik dövrəsinə qoşula bilməsi üçün iki çıxış elektrodu var. Qann diodu 1963-cü ildə ingilis mühəndisi C.B.Qann tərəfindən n-GaAs yarıma keçiricisində müşahidə olunmuş və onun şərəfinə Qann effekti adlandırılan hadisənin əsasında işləyir (3, s. 90).

Son olaraq deyə bilərik ki, fizika müəllimi hazırlayan ali məktəblərdə “Yarıma keçiricilər fizikasının” tədrisi mühümdür. Gələcəyin potensiallı mühəndislərini, gənc alimlərini yetişdirən müəllim üçün bu kimi bilik və bacarıqlar bakalvr pilləsində aşılanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. E.Ə.Eyvazov, V.C.Fərəcov “Yarıma keçiricilər fizikasına giriş” Bakı, 2007.
2. M.M.Zərbəliyev “Yarıma keçiricilər fizikası” Bakı, 2008.
3. A.M.Paşayev, A.R.Həsənov, İ.Ə.İsgəndərov, F.A.Əbdurəhimov “Elektron qurğuların əsasları” Bakı, 2014.

A.E.Abdurahmanlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
afetabdurahmanli@gmail.com

İBTİDAİ SİNİFLƏRİN RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ QEYRİ-STANDART MƏSƏLƏLƏR İNKİŞAFETDİRİCİ TƏLİM VASİTƏSİ KİMİ

Xülasə

Qeyri-standart məsələlər həlli şagirdlərin riyaziyyat təliminin əsas məqsədlərindən biridir. Məqalədə qeyri-standart məsələlər həllinin inkişafetdirici təlim vasitəsi kimi roluna geniş yer verilmişdir. Şagirdlərin əyani-obrazlı yaddaşını inkişaf etdirən - ikirəqəmli ədədlərin yadda saxlanması, riyazi terminlərin yadda saxlanması, yaddaşa əsasən şəklin, sxemin çəkilməsi, şəklə qısa müddətdə baxdıqdan sonra onu təsvir etmək, mətn üzrə yazılı riyazi imla, səsli riyazi imla kimi çalışmaların inkişafetdirici xüsusiyyətlərindən danışılır.

НЕСТАНДАРТНЫЕ ЗАДАЧИ КАК РАЗВИВАЮЩЕЕ СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Резюме

Решение нестандартных задач является одной из основных целей математического образования школьников. В статье широко освещается роль нестандартного решения задач как средства развивающего обучения. Он рассказывает о развивающих свойствах текстовых математических сигнатур, таких как память, математические термины, фотографии, диаграммы и фотографии.

NON-STANDARD PROBLEMS AS A DEVELOPMENTAL LEARNING TOOL IN PRIMARY GRADES MATHEMATICS LESSONS

Summary

Solving non-standard problems is one of the main goals of a student's mathematics education. The role of solving non-standard problems as a developmental learning tool is widely covered in the article. It tells of the developmental properties of text-written mathematical signatures, such as memory, mathematical terms, photographs, charts, and photographs.

Açar sözlər: *məsələ, riyazi təsəvvür, üsul, standart, qeyri standart, riyazi təfəkkür, didaktik funksiya, tip məsələ, inkişafetdirici funksiya*

Ключевые слова: задача, математическое воображение, метод, стандартный, нестандартный, математическое мышление, дидактическая функция, типовая проблема, развивающая функция

Key words: task, mathematical imagination, method, standard, non-standard, mathematical thinking, didactic function, typical issue, developmental issue

İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin əsas məqsədlərindən biri şagirdlərin riyazi məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün ən səmərəli təlim metodlarından (əyani və didaktik vasitələrdən, tədrisin təşkili formalarından) çox geniş şəkildə istifadə olunur. Riyaziyyatdan biliklərin mənimsənilməsində müşahidə, müqayisə, induktiv yanaşma (xüsusi halları araşdırmaqla ümumi nəticə çıxarmaq və ya “xüsusidən ümumiyyə keçmək”), deduktiv yanaşma (ümumi təklifdən konkret nəticələr çıxarmaq və ya “ümidən xüsusiyyə keçmək”), mücərrədləşdirmə və konkretləşdirmə üsulları tətbiq olunan riyazi təlim metodlarının əsas və başlıca mahiyyətini təşkil edir. İbtidai siniflərdə riyaziyyat təlimi təcrübəsi göstərir ki, şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirən ən səmərəli vasitə - standart olmayan mətnli çalışmalardır. Məntiq elementləri həmin məsələlərin ifadə formalarında özünü tam şəkildə göstərir. Məsələnin həlli alqoritmini müəyyən etmək üçün şagird sadə təfəkkür üsullarından səmərəli şəkildə istifadə edir. Riyaziyyatdan dərslərində və ya dərsləndənkənar məşğələlərdə standart olmayan mətnli çalışmaların həll edilməsi həm də şagirdlərdə riyaziyyata marağı artırır, həm də formalaşdırır. Riyaziyyat dərslərində şagirdlər yalnız əşya və hadisələr arasındakı riyazi münasibətləri deyil, həm də fikrən mücərrəd olan əşya və hadisələri təhlil etməyi öyrənmək məcburiyyətində qalırlar. Bu zaman ibtidai sinif müəllimləri tərəfindən şagirdlərə elə riyazi çalışmalar təqdim edə bilərlər ki, şagirdlər bu çalışmalardan mühüm əqli və məntiqi nəticələr çıxara bilsinlər. Bilirik ki, ibtidai məktəbin I-II sinif şagirdlərində məntiqi mühakimə aparmaq qabiliyyəti olduqca zəif olur. Onlar bir çox hallarda hər hansı bir əşyanın əyani görünən əlamətləri haqqında fikir söyləyə bilir, şagirdlərin məhdud həyat təcrübəsi də bu imkanları xeyli azaldır. Riyaziyyat təlimi prosesində tətbiq olunan riyazi metodlar da mühüm rol oynayır. Bir çox xarici ölkə məktəblərinin iş təcrübəsi göstərir ki, ibtidai siniflərin riyaziyyat kursunda didaktik material kimi qeyri-standart məsələlərin həll edilməsi bəzi müstəsna hallarda sistemli xarakter daşmalıdır. Riyaziyyat təlimində biliklərin tətbiq edilməsinin ən yaxşı, əlverişli sahəsi - standart və qeyri-standart məsələlərin həlli prosesidir.

Məsələ 1: Qayıqla çayın bir sahilindən o biri sahilinə qurd, keçi və ot keçirmək lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, qurd keçini, keçi isə otu yeməsin. Bunu necə etsək olar?

Bu məsələdəki situasiya şagirdlərin marağına səbəb olmaqla, həm də baxılan məsələnin müxtəlif həll variantlarını üzə çıxarır. Lakin ən səmərəli həlli tapmaq tələb olunur. Bu tipli məsələləri həll etmək üçün şagirdlər ciddi bir riyazi qaydaya əməl etməklə, həllin konkret əlverişli həll alqoritmini müəyyən etməyə çalışırlar. İbtidai siniflərdə əyləncəli, maraqlı, məntiqi və qeyri-standart məsələlərin həlli vasitəsilə şagirdlərin riyazi məntiqi təfəkkürünü formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək olduqca vacibdir. Həmin məsələləri konkret olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik: 1) Düşündürücü məsələlər; 2) Əyləncəli məsələlər; 3) Həndəsi fiqurlara aid məsələlər; 4) Həndəsi məzmunlu məsələlər; 5) Sözlərlə ifadə olunmuş məntiqi çalışmalar; 6) Riyazi oyunlar və fokuslar; 7) Krossvordlar və rebuslar; 8) Standart və ya qeyri-standart çalışmalar; 9) Kombinatorika məsələləri.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin yaddaşını inkişaf etdirən qeyri-standart məsələlərin həllinə də xüsusi yer ayrılması olduqca faydalıdır. Onlarda əyani – obrazlı yaddaş daha çox inkişaf etmiş olur. Buna istinad edərək, şagirdlərin riyazi yaddaşını inkişaf etdirən çalışma növlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. İkirəqəmli ədədlərin yadda saxlanması;
2. Riyazi terminlərin yadda saxlanması;
3. Yaddaşa əsasən şəkilin, sxemin çəkilməsi;
4. Şəklə qısa müddətdə baxdıqdan sonra onu təsvir etmək;
5. Mətn üzrə yazılı riyazi imla;
6. Səsli riyazi imla.

Bilirik ki, bizim təfəkkürümüzün müəyyən əlaqəli, ardıcıl, isbatlı və ziddiyyətsiz olması üçün necə mühakimə aparmaq lazım olduğunu öyrədən məntiq adlanan elm vardır. Hesab qaydalarını və qrammatikanı bilməyən insan düzgün saymağı və savadlı yazmağı bacarmadığı kimi məntiq qaydalarını bilmədən səhsiz mühakimə apara bilməz, düzgün fəaliyyət göstərə bilməzlər. Riyaziyyatla məşğul olan insan çox vaxt anlayışları müəyyən etməli, onlar arasındakı əlaqələri aydınlaşdırmalı, fiqurların, ədədlərin, tənliklərin, funksiyaların və i.a. hansı qruplara (növlərə) bölünə bildiyini nəzərdən keçirməli olur. Xüsusən riyaziyyatda çox vaxt mühakimə yolu ilə müxtəlif düsturları, qaydaları çıxarmaq və teoremləri isbat etmək lazım gəlir. Bu isə o deməkdir ki, riyaziyyatı uğurla öyrənmək üçün ciddi şəkildə düzgün mühakimə aparmağı öyrənmək zəruridir. Bu həm də o deməkdir ki, riyaziyyatın öyrənilməsi təfəkkür qaydaları və qanunlarına yiyələnmək üçün çox faydalıdır. Bəzən riyaziyyatın **“ağıl üçün məhək daşı”** hesab edilməsi təsadüfi deyildir. Nahaq yerə demirlər ki, riyaziyyat ağılın gimnastikasıdır, riyaziyyat ağılı intizamlı edir, onu məntiqi təfəkkürə alışdırır. Riyaziyyat üzrə istənilən məsələnin həlli ilk növbədə mühakimələr zənciridir. Məsələlər həllində çox

vaxt istifadə olunan hesablamalar, çevrilmələr, qurmalar məntiqi mühakiməsiz mümkün deyildir, onlar mühakimələrin köməyi ilə istiqamətlənirlər. Deməli, riyaziyyat məntiqsiz keçinə bilməz. Bütün riyaziyyatla məşğul olmaq arzusunda olanlar üçün məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək, düzgün, əsaslı və ardıcıl mühakimə aparmaq bacarıqları çox qiymətlidir. Ömrünü riyaziyyat elminə həsr etmiş bir sıra görkəmli alimlərin Z.İ.Xəlilov, A.Babayev, Q.Əhmədov, L.S.Pontryagin, S.L.Sobolev, N.İ.Lobaçevski və b. həyat və fəaliyyəti sübut etmişdir ki, riyazi talantlıq ilk növbədə yaxşı təşkil olunmuş, gərgin əməyin nəticəsidir.

Bununla əlaqədar olaraq görkəmli pedaqoq, riyaziyyatçı D.Poyanın aşağıdakı fikirlərini xatırlamaq yerinə düşər: “Riyaziyyata yiyələnmək məsələ həll etmək, həm də yalnız standart məsələləri deyil, eyni zamanda müəyyən təfəkkür müstəqilliyi, orjinallıq, ixtiraçılıq tələb edən qeyri-standart məsələləri də həll etmək bacarığıdır. Ona görə məktəb riyaziyyatının birinci və başlıca vəzifəsi məsələ həlli prosesinin metodik tərəflərini öyrətməkdən ibarətdir.” (Д.Пойа. Как решать задачу. Пер.с.англ. М.1961 с.16).

Riyaziyyatın öyrənilməsi prosesində şagirdlərin fəal yaradıcı tərbiyəsi məktəb tədrisinin aktual məqsədlərindən biridir. Düzgün qoyulmuş çalışmalar və məsələ həlli göstərilən məqsədin əldə edilməsi üçün əsas vasitədir. Ona görə bizim məktəblərin qabaqcıl müəllimlərinin riyaziyyatın tədrisinin bu cəhətinə yüksək dərəcədə diqqət yetirməsi tamamilə doğrudur. Lakin riyaziyyat üzrə tədris metodik ədəbiyyata müraciət etsək, onda təsdiq edə bilərik ki, ayrı-ayrı riyaziyyat məsələləri tiplərinin həll metodlarına həsr olunmuş çoxsaylı dəyərli işlər olsa da, bu günə qədər riyaziyyat məsələləri həllinin ümumi metodikası ciddi şəkildə həll edilməmişdir. Bütün dövrlərdə riyaziyyatın ibtidai kursunda məsələ həllinə, istər sinifdə, dərslərində, istərsə də sinifdən kənar vaxtlarda böyük diqqət yetirilmişdir. Dövlət standartlarında mətnli məsələlər ayrıca böyük bir bölmə şəklində verilmişdir. Fikrimizcə bu, mətnli məsələlər həllinin məntiqi və alqoritmik təfəkkürün, kiçik yaşlı məktəblilərin tədris və idrak əməliyyatlarının inkişafı üçün, praktik bacarıqların yaranması, riyaziyyatın real həyatı situasiyalarda tətbiqləri üçün potensial imkanlara və tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olması ilə əlaqədardır. Riyaziyyatın ibtidai kursunda hesab, mətnli, sujetli məsələlər üstünlük təşkil edir. Bu məsələlər təbii dildə ifadə olunmuşlar: onlarda hansısa hadisələrin miqdar tərəfi təsvir olunur; onlar məçhulun axtarılması məsələsini təqdim edir və müəyyən kəmiyyətin məlum olmayan qiymətinin hesablanmasına gətirilir. Məhz qeyri-standart məsələlərin həlli riyazi təfəkkürü inkişaf etdirir, yalnız riyaziyyatın daha yaxşı mənimsənilməsinə deyil, həm də istənilən digər elmlərin müvəffəqiyyətlə öyrənilməsinə kömək edir.

Standart və ya qeyri-standart məsələlər həlli ilə şagirdlər yalnız məktəbin riyaziyyat dərslərində deyil, hətta məntiqi mühakimələr tələb edən həyati situasiyaların araşdırılmasında da tez-tez qarşılaşırlar.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov Ə.M. *Təhsil islahatı və kurikulum // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə*, 2007, № 1, 5
2. Abbasov N.R., Mahmudov V.H., Mahmudova E.H. *İbtidai siniflərdə riyazi oyunlar, əyləncəli məsələlər və riyazi testlər*. Bakı: Qarant. 2001, 48 s.
3. Adıgözəlov A.S., Əhmədov İ.Q. *İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin xüsusi metodikası*. Bakı: Müərcim, 2001, 204 s.
4. Avayev Ş., Xəlilov Ş. *İbtidai siniflərdə riyaziyyatdan praktik və əyləncəli məsələlər*. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2005, 52 s.
5. Babayev M.B. *Zəka oyunları (Məntiqdən məsələlər)*. Bakı: Altun – kitab, 2005, 144s.
6. Əhmədli E.N. *Şagirdlərin riyazi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi yolları və tələri*. Bakı, 1998. 66 s.

S.M.Şirəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sebine.shireliyeva.98@mail.ru

FUNKSIYANIN TÖRƏMƏ VASİTƏSİLƏ TƏTBİQİNİN BƏZİ TƏTBİQLƏRİ

Xülasə

Məktəb riyaziyyat kursunda tədris olunan “Törəmənin tətbiqi ilə funksiyanın monotonluğu və ekstremumlarının tapılması” haqqında ümumi məlumat verilir. Törəmənin tətbiqi ilə funksiyanın ekstremumlarının tapılmasının müxtəlif məsələlər həllinə tətbiqləri nümunələr əsasında metodik işlənmişdir.

НЕКОТОРЫЕ ПРИМЕНЕНИЯ К ПРИМЕНЕНИЮ ФУНКЦИИ ЧЕРЕЗ ПРОИЗВОДНУЮ

Резюме

Даются общие сведения о монотонности и нахождении экстремумов функции с применением производной, изучаемой в школьном курсе математики примеров.

SOME APPLICATIONS OF APPLICATION OF FUNCTION THROUGH DERIVATIVE

Summary

General information is given about monotony and finding extrema of a function with the application of the derivative taught in the school mathematics course. Applications of finding the extrema of the function with the application of the derivative to solving various problems are methodically worked out on the basis of examples.

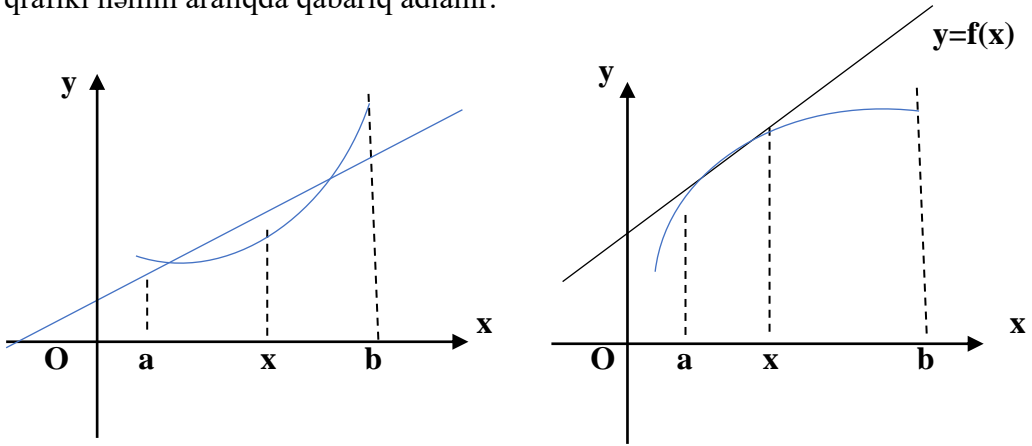
Açar sözlər: *törəmənin tətbiqi ilə funksiyanın qrafiklərinin çevrilməsi, qabarıq, çökük, əyilmə nöqtələri, asimptotlar, kəsilmə nöqtələri*

Ключевые слова: *преобразование графиков функции применением производной, выпуклость, вогнутость, точки перегиба, асимптоты, точки разрыва*

Key words: *transformation of the graphs of the function by the application of the derivative, convexity, concavity, inflection points, asymptotes, points of discontinuity*

Tərif: *Əgər diferensiallanan $y=f(x)$ funksiyanın qrafikinin hər hansı aralıqdakı hissəsi bu hissənin ixtiyari $(x;f(x))$ nöqtəsində çəkilən toxunandan yuxarıda qalırsa, onda $f(x)$ funksiyanın qrafiki bu aralıqda **çökük** adlanır. Əgər*

diferensiallanan $y = f(x)$ funksiyasının qrafikinə hər hansı aralıqdakı hissəsi bu hissənin ixtiyari $(x; f(x))$ nöqtəsindən aşağıda qalırsa, onda $f(x)$ funksiyasının qrafiki həmin aralıqda qabarıq adlanır.

Teorem (funksiyasının qrafikinə çöküklüyü (qabarıqlığı) üçün kafi şərt): Əgər müəyyən aralıqda iki dəfə diferensiallanan $y = f(x)$ funksiyasının ikinci tərtib $f''(x)$ törəməsi bu aralıqda müsbətdirsə (mənfidirsə), onda bu funksiyanın qrafiki həmin aralıqda çökükdür (qabarıqdır).

İsbatı: Tutaq ki, $x \in (a, b)$ olduqda, $f''(x) > 0$ bərabərsizliyi ödənilir $f''(x) < 0$ hal; w, w_n isbat analoji qayda ilə aparılır. Fərz edək ki, $x_0 \in (a, b)$ aralığının ixtiyari nöqtəsidir. $y = f(x)$ əyrisinin $x \in (a, b)$ absisli M nöqtəsinin y ordinatını $M_0(x_0, f(x_0))$ nöqtəsində çəkilmiş M_0Q toxunanının x absisli Q nöqtəsinin $\bar{y}$ ordinatı ilə müqayisə edək və göstərək ki, $MQ = y - \bar{y} > 0$. M_0Q toxunanının bucaq əmsalı $f'(x_0)$ olduğundan, bu toxunanın tənliyi

$$\bar{y} = f(x_0) + f'(x_0)(x - x_0)$$

şəklində olar. Onda alırıq ki, $MQ = y - \bar{y} = f(x) - f(x_0) - f'(x_0)(x - x_0)$ (1)

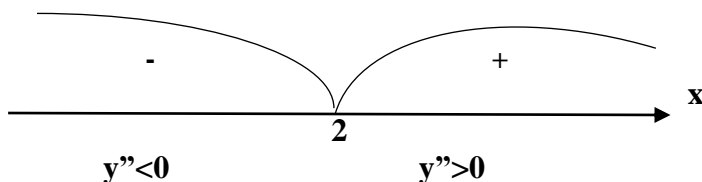
Laqranj teoreminə görə elə $\xi \in (x_0, x)$ (və ya $\xi \in (x_0, x)$ nöqtəsi var ki, $f(x) - f(x_0) = f'(x_0)(x - x_0)$ şəklində olar. Onda alırıq ki, $MQ = [f'(\xi) - f'(x_0)](x - x_0)$ olar.

$x \in (a, b)$ olduqda, $f''(x) = [f'(x)]' > 0$ olduğundan, $f'(x)$ funksiyası (a, b) aralığında artan funksiyadır.

Tutaq ki, $x \in (a, b)$. Əgər $x < x_0$ olarsa, onda $\xi \in (x_0, x)$ və $\xi < x_0$ olduğundan, $f'(\xi) < f'(x_0)$ olar; bu halda $MQ = [f'(\xi) - f'(x_0)](x - x_0) > 0$ bərabərsizliyi ödənilir. Əgər $x > x_0$ olarsa onda $\xi \in (x_0, x)$ və $\xi > x_0$ olduğundan, $f'(\xi) > f'(x_0)$ olar; $MQ = [f'(\xi) - f'(x_0)](x - x_0) > 0$ bərabərsizliyi ödənilir.

Teorem isbat olundu.

Misal 1. $y = \frac{1}{3}x^3 - 2x^2 + 3x + 8$ funksiyasının qrafikinə qabarıqlıq, çöküklük aralıqlarını tapmaq.

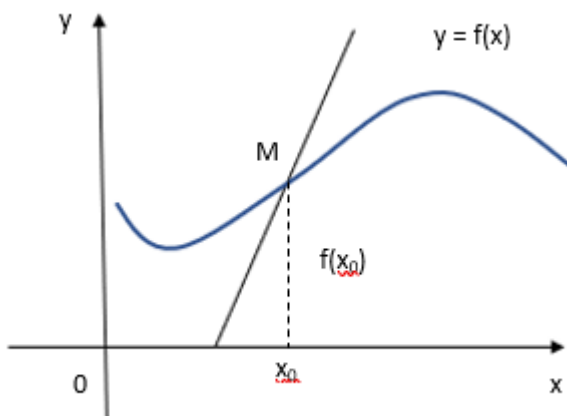

Həlli: $y' = (\frac{1}{3}x^3 - 2x^2 + 3x + 8)' = x^2 - 4x + 3,$

$y'' = (y')' = (x^2 - 4x + 3)' = 2x - 4 = 2(x-2).$

Alırıq ki $x < 2$ olduqda , $y'' < 0$, $x > 2$ olduqda isə $y'' > 0$ olduğundan, baxılan funksiyanın qrafiki $(-\infty, 2)$ aralığında qabarıq, $(2; +\infty)$ aralığında isə çökükdür. Diferensiallanan funksiyanın qrafikinə əyilmə nöqtəsi dedikdə, elə nöqtə başa düşülür ki, argument bu nöqtədən keçərkən funksiyanın qrafiki çöküklükdən qabarıqlığa və ya əksinə, qabarıqlıqdan çöküklüyə dəyişir.

Əyilmə nöqtəsinin tərifindən və funksiya qrafikinə çöküklüyü (qabarıqlığı) üçün kafi şərtə görə göründüyü kimi, əgər müəyyən aralıqda iki dəfə diferensiallanan $y=f(x)$ funksiyanın ikinci tərtib törəməsi bu aralıqdan olan x_0 nöqtəsində 0-ə bərabərsə və argument bu nöqtədən keçərkən $f'(x)$ işarəsini əksinə dəyişirsə, onda $(x_0, f(x_0))$ nöqtəsi $y=f(x)$ funksiyanın qrafikinə əyilmə nöqtəsidir. Tutaq ki, $f(x)$ funksiyası üçün a və b ədədləri var ki,

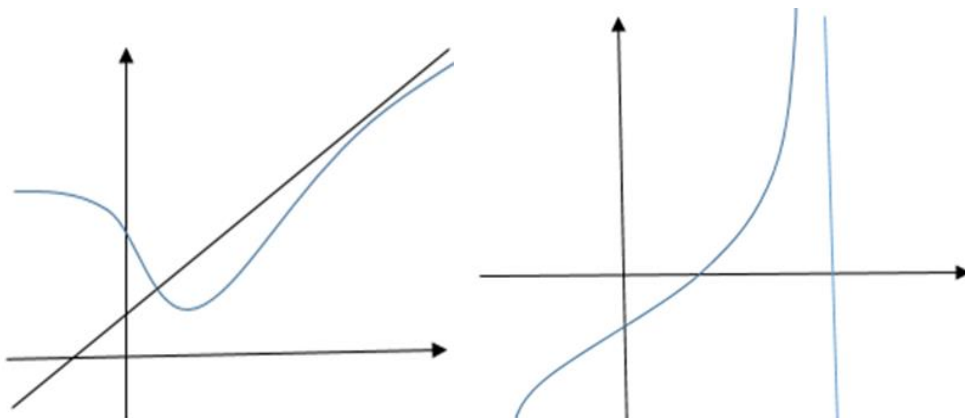
$$\lim_{x \rightarrow \infty} [f(x) - (kx + b)] = 0$$

şərti ödənilir. Onda

$y=kx+b$ tənliyi ilə verilən düz xətt $x \rightarrow \infty$ olduqda $y = f(x)$ funksiyanın qrafikinə **maili asimptotu** adlanır.

Analoji qayda ilə $x \rightarrow -\infty$ ($x \rightarrow \infty$) olduqda maili asimptot anlayışı daxil olunur. İndi şaquli asimptot anlayışını daxil edək. Əgər $x \rightarrow a$ olduqda və ya $x \rightarrow a - ya$ birtərəfli yaxınlaşdıqda $f(x) \rightarrow +\infty$ və ya

$f(x) \rightarrow -\infty$ olarsa, onda $x = a$ tənliyi ilə verilən düz xətt $f(x)$ funksiyasının qrafikinin **şaquli asimptotu** adlanır.

Teorem. $y = kx + b$ düz xətti yalnız o zaman $x \rightarrow +\infty$ olduqda $y = f(x)$ funksiyasının qrafikinin maili asptotudur ki, $k = \lim_{x \rightarrow \infty} \frac{f(x)}{x}$, $b = \lim_{x \rightarrow \infty} [f(x) - kx]$ olsun.

İsbatı: Tutaq ki, $y = kx + b$ düz xətti $x \rightarrow +\infty$ olduqda $f(x)$ funksiyasının qrafikinin maili asimptotudur. Onda yazı bilərik:

$\lim_{x \rightarrow \infty} [f(x) - (kx + b)] = 0$, yəni, $f(x) - (kx + b) = a(x)$, burada

$\lim_{x \rightarrow \infty} a(x) = 0$. Buradan alırıq ki, $x \rightarrow +\infty$ olduqda,

$$\frac{f(x)}{x} = \frac{kx + b + a(x)}{x} = k + \frac{b}{x} + \frac{a(x)}{x} \rightarrow k \quad \text{və}$$

$$f(x) - kx = (kx + b + a(x)) - kx = b + a(x) \rightarrow b \text{ olur.}$$

Tərs təklif aşkardır. Çünki şərtə görə $b = \lim_{x \rightarrow +\infty} [f(x) - kx]$ olduğundan, $\lim_{x \rightarrow +\infty} [f(x) - kx - b] = 0$ olar; başqa sözlə $y = kx + b$ düz xətti $x \rightarrow +\infty$ olduqda $f(x)$ funksiyasının qrafikinin maili asimptotudur. Teorem isbat olundu.

Analoji teorem $x \rightarrow -\infty$ və ya $x \rightarrow +\infty$ olduqda $f(x)$ funksiyasının qrafikinin maili asimptotu üçün doğrudur.

Funksiyanın qrafikini qurmaq üçün aşağıdakı sxem əsasında onu tədqiq edirlər:

1. Funksiyanın təyin oblastı tapılır, təkliyi, cütlüyü, periodikliyi araşdırılır;
2. Funksiyanın koordinat oxları ilə kəsimə nöqtələri tapılır;
3. Kəsilmə nöqtələri və təyin oblastının sərhədlərində funksiyasının limiti araşdırılır;
4. $f'(x) = 0$ tənliyi həll edilir; local ekstremuma şübhəli nöqtələr tapılır; artma, azalma aralıqları müəyyənləşdirilir; lokal ekstremumlar tapılır.
5. $f''(x) = 0$ tapılır; qabarıqlıq, çöküklük aralıqları, əyilmə nöqtələri müəyyənləşdirilir;
6. Funksiya qrafikinin asimptotları tapılır.

Misal 2. $y = -\frac{1}{3}x^3 + 4x + 3$ funksiyasını tədqiq edək və qrafikini quraq.

Həlli:

1)

$D(y) = (-\infty; +\infty)$; $y(-x) = -\frac{1}{3}(-x)^3 + 4(-x) + 3 = \frac{1}{3}x^3 - 4x + 3$ olduğundan, baxılan funksiya nə tək, nə də cütdür; periodik deyil.

2) $x=0$ olduqda, $y=3$ olur. $y=0$ olduqda isə:

$$-\frac{1}{3}x^3 + 4x + 3 = 0, x^3 - 12x - 9 = 0, x(x^2 - 9) - 3(x + 3) = 0,$$

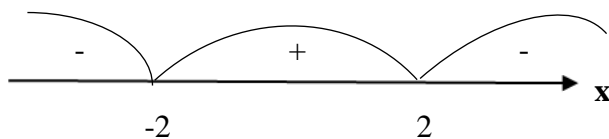
$$(x + 3)(x(x - 3)) = 0, (x + 3)(x^2 - 3x - x) = 0;$$

$$x_1 = -3, x_2 = \frac{3 - \sqrt{21}}{2} \approx -0,8, x_3 = \frac{3 + \sqrt{21}}{2} = 3,8.$$

Koordinat oxları ilə kəsişmə nöqtələri $(0;3), (-3;0), \left(\frac{3 - \sqrt{21}}{2}; 0\right), \left(\frac{3 + \sqrt{21}}{2}; 0\right)$.

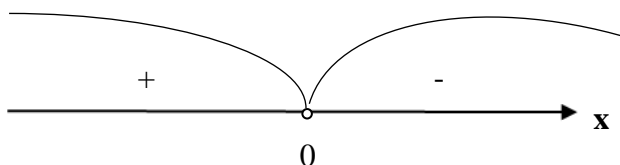
3) Əyilmə nöqtələri yoxdur, $\lim_{x \rightarrow -\infty} y = +\infty, \lim_{x \rightarrow +\infty} y = -\infty$.

$$4) y' = \left(-\frac{1}{3}x^3 + 4x + 3\right)' = -x^2 + 4 = -(x - 2)(x + 2)$$

x	$(-\infty; -2)$	-2	$(-2; 2)$	2	$(2; +\infty)$
y'	-	0	+	0	-
y		$-2\frac{1}{3}$		$8\frac{1}{3}$	
		min		max	

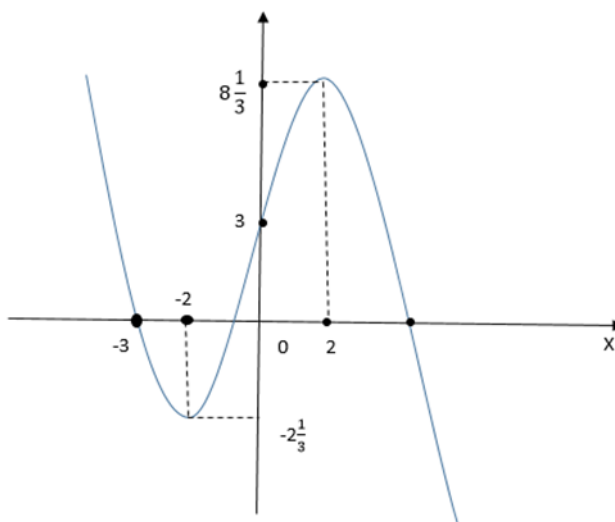
$$y'' = (y')' = (-x^2 + 4)' = -2x$$

5) $x \in (-\infty; 0)$ olduqda, $y'' > 0$ olduğundan, funksiyanın qrafiki bu aralıqda çökük, $x \in (0; +\infty)$ olduqda isə $y'' < 0$ olduğundan, funksiyanın qrafiki bu aralıqda qabarıqdır. Demli $(0, y(0)) = (0, 3)$ nöqtəsi əyilmə nöqtəsidir.

6) Asimptotları yoxdur.

Deyilənləri nəzərə alaraq, $y = -\frac{1}{3}x^3 + 4x + 3$ funksiyanın qrafikini quraq:

Ədəbiyyat

1. Nəşibov M.X. "Məktəb kursunda analiz elementləri". Bakı, Maarif, 1975.
2. Mustafayev Qasım. "Orta məktəbdə analiz elementlərinin öyrənilməsi metodikası". Bakı, Maarif, 1973.
3. A.N.Kolmoqorov və IX-X siniflər üçün "Cəbr və analizin başlanğıcı", "Maarif" nəşriyyatı, 1983.

X.F.Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
khanimahmedova13@gmail.com

ÜSTLÜ VƏ LOQARİFMİK FUNKSİYALARA MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Xülasə

Üstlü və loqarifmik funksiyalara müxtəlif yanaşmalar araşdırılır. Xüsusi ilə loqarifmanın xassələri, təqribi qiymətlərin hesablanması, loqarifmik bərabərsizliyə aid bir neçə misallara baxılır.

РАЗНЫЕ ПОДХОДЫ К ЭКСПОНЕНЦИАЛЬНЫМ И ЛОГАРИФМИЧЕСКИМ ФУНКЦИЯМ

Резюме

Исследуются различные подходы к экспоненциальным и логарифмическим функциям. Особенно рассмотрены свойства логарифмов, вычисление приближенных значений, несколько примеров логарифмических неравенств.

DIFFERENT APPROACHES TO EXPONENTIAL AND LOGARITHMIC FUNCTIONS

Summary

Various approaches to exponential and logarithmic functions are explored. Especially Properties of logarithms, calculation of approximate values, several examples of logarithmic inequality are considered.

Açar sözlər: *tənlik, üstlü tənlik, loqarifm, funksiya*

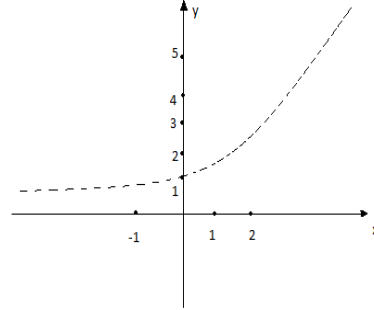
Ключевые слова: *уравнение, верхнее уравнение, логарифм, функция*

Key words: *equation, upper equation, logarithm, function*

Burada A.N.Kolmoqorovun redaktəsi ilə orta məktəbin 10-11-ci sinifləri üçün Cəbr və analizin başlanğıcı dərslərində üstlü və loqarifmik funksiyaların müqayisə üçün şərhini də verməyi məqsəduyğun saymışıq.

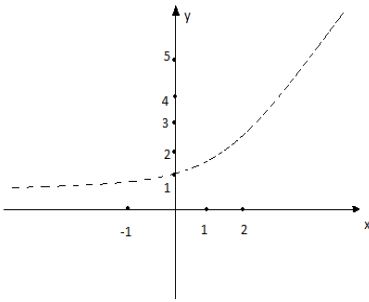
1. İrrasional üstlü qüvvətlər. Müsbət a ədədini qeyd edək və hər bir $\frac{m}{n}$ ədədinə $a^{\frac{m}{n}}$ ədədini qarşı qoyaq. Bu əməliyyat nəticəsində rasiyal ədədlər çoxluğu Q -də təyin olunan 34-cü bənddə göstərilən xassələrə malik olan $f(x)=a^x$ ədədi funksiyasını alırıq. $a=1$ olduqda $f(x)=a^x$ funksiyası sabitdir, çünki istənilən rasiyal x ədədi üçün $1^x=1$ olur.

2^x -in qiymətləri əvvəlcədən kalkulyatorla hesablayaq $(-2;3)$ parçasında $f(x)=2^x$ funksiyası qrafikinə bir neçə nöqtəsini əvvəlcə $\frac{1}{4}$ (şəkil 23, a) sonra isə $\frac{1}{8}$ (şəkil 23, b) addımları ilə qeyd edək.

Şəkil 23, a)

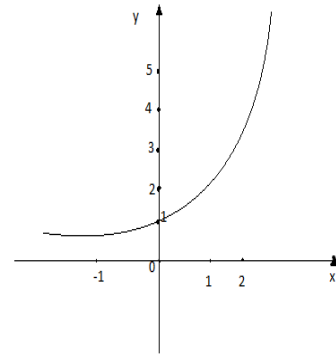
Şəkil 23, b)

Belə qurmanı $\frac{1}{16}$; $\frac{1}{32}$ və s. addımları ilə birləşdirmək olar ki, bunu bütün ədəd oxunda təyin olunan və artan, $x=\frac{m}{n}$ rasiyal nöqtələrində $2^{\frac{m}{n}}$ qiymətləri olan hər hansı funksiyanın qrafiki hesab etmək təbiidir (şəkil 23, c). $x=\frac{m}{n}$ rasiyal nöqtələrində $2^{\frac{m}{n}}$ qiymətləri olan hər hansı funksiyanın

qrafiki hesab etmək təbiidir. (şəkil 23, c) $y=(\frac{1}{2})^x$ funksiyasının qrafikinə

kifayət qədər çox sayda nöqtələrini qurmaqla yəqin etmək olar ki, bu funksiya da analoji xassələrə malikdir (fərq yalnız ondan ibarətdir ki, $y=(\frac{1}{2})^x$ funksiyası R çoxluğunda azalır). Bu münasibət belə fikir söyləməyə imkan verir ki, hər bir rasiyal α ədədi üçün 2^α və $(\frac{1}{2})^\alpha$ ədədlərini də belə təyin etmək olar, $y=2^x$ və $y=(\frac{1}{2})^x$ düsturları ilə verilən funksiyalar kəsilməzdir, həm də bütün ədəd oxunda $y=2^x$ funksiyası artır, $y=(\frac{1}{2})^x$ funksiyası azalır.

Şəkil 23, c)

$a > 1$ olduqda irrasional α üçün a^α ədədinin necə təyin olunduğunu ümumi şəkildə təsvir edək. Biz $y = a^x$ funksiyasının artan olduğunu yəqin etmək istəyirik. Bundan ötrü $r_1 < \alpha < r_2$ olmaqla istənilən rasiional r_1 və r_2 üçün a^x -in qiymətləri $a^{r_1} < a^\alpha < a^{r_2}$ bərabərsizliyinin ödəməlidir.

x -ə yaxınlaşan r_1 və r_2 qiymətlərini seçməklə görmək olar ki, uyğun a^{r_1} və a^{r_2} qiymətləri az fərqlənir. İsbat etmək olar ki, elə yeganə y ədədi var ki, bütün rasiional r_1 üçün a^{r_1} ədədlərindən böyük və bütün rasiional r_2 üçün a^{r_2} ədədlərindən kiçikdir. Tərifə görə həmin y ədədi a^α -dır. Məsələn x_n və x'_n , $x = \sqrt{3}$ ədədinin onluq yaxınlaşmaları olmaqla, x_n və x'_n nöqtələrindən 2^x -in qiymətlərini kalkulyatorun köməyi ilə hesablayaraq müəyyən edirik ki, x_n və x'_n qiymətləri $\sqrt{3}$ -ə nə qədər yaxın olarsa, 2^{x_n} və $2^{x'_n}$ bir-birindən o qədər az fərqlənər. $1 < \sqrt{3} < 2$ olduğundan $2 = 2 < 2^{\sqrt{3}} < 2^2 = 4$; $1,7 < 3 < 1,8$ deməli, $2^{1,7} \approx 3,24900096 < 2^{\sqrt{3}} < 2^{1,8} \approx 3,4822022$

$\sqrt{3}$ -ün əskiyi və artığı ilə sonrakı onluq yaxınlaşmalarını analoji qaydada nəzərdən keçirərək aşağıdakı münasibətləri alırıq:

- $2^{1,73} \approx 3,3172782 < 2^{\sqrt{3}} < 2^{1,74} \approx 3,3403517$;
- $2^{1,732} \approx 3,3218801 < 2^{\sqrt{3}} < 2^{1,733} \approx 3,3241834$;
- $2^{1,7320} \approx 3,321801 < 2^{\sqrt{3}} < 2^{1,7321} \approx 3,3221104$;
- $2^{1,73205} \approx 3,3219952 < 2^{\sqrt{3}} < 2^{1,73206} \approx 3,3220182$;
- $2^{1,732050} \approx 3,3219952 < 2^{\sqrt{3}} < 2^{1,732051} \approx 3,32219975$;

$2^{\sqrt{3}}$ -ün kalkulyatorla hesablanan qiyməti $2^{\sqrt{3}} \approx 3,321997$ kimidir.

$0 < \alpha < 1$ üçün a^α ədədi analoji qaydada təyin edilir. Bundan başqa hesab edilir ki, istənilən α üçün $1^x = 1$ və $\alpha > 0$ üçün $0^x = 0$.

2. Üstlü funksiyanın xassələri.

Tərif: $y = a^x$ ($a > 0, a \neq 0$) düsturu ilə verilən funksiya əsas a olan üstlü funksiya deyilir. Üstlü funksiyanın əsas xassələrini verək (onların isbatı məktəb proqramından kənara çıxır).

1. Təyin oblastı həqiqi ədədlər çoxluğu $\mathbb{R}$ -dir.
2. Qiymətlər oblastı bütün müsbət həqiqi ədədlər çoxluğu $\mathbb{R}_+$ -dir.
3. $a > 1$ olduqda funksiya bütün ədəd düz xəttində artır, $0 < a < 1$ olduqda funksiya $\mathbb{R}$ çoxluğunda azalır. 23-24-cü şəkillərdə $a > 0$ və $0 < a < 1$ halları üçün üstlü funksiyanın qrafiki təsvir edilmişdir.
4. x və y -in istənilən həqiqi qiymətlərində aşağıdakı bərabərliklər doğrudur:

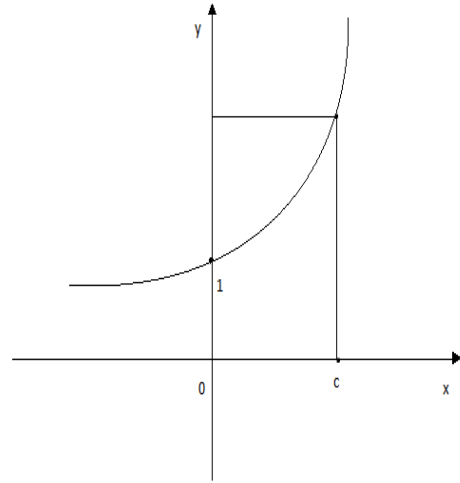
$$a^x a^y = a^{x+y} ; \frac{a^x}{a^y} = a^{x-y} ;$$

$$(ab)^x = a^x b^x ; \left(\frac{a}{b}\right)^x = \frac{a^x}{b^x}$$

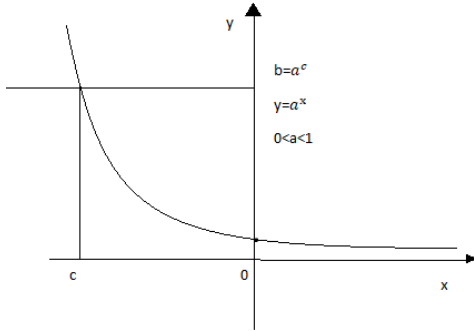
$$(a^x)^y = a^{xy}$$

Bu düsturlar qüvvətin əsas xassələri adlanırlar. 3 və 4 xassələri göstərir ki, $y = a^x$ funksiyası üçün əvvəlcə x -in rəşional qiymətlərində təyin olunan xassələr bütün ədəd düz xəttində təyin olunan $y = a^x$ funksiyası üçün də doğrudur.

$$b = a^c, y = a^x, (a > 1).$$

Şəkil 24, a)

b)

Şəkil 24

Tutaq ki, a 1-ə bərabər olmayan müsbət ədəddir. $y = \log_a x$ (1) düsturu ilə verilən funksiyaya əsası a olan loqarifmik funksiya deyilir. Loqarifmik funksiyanın əsas xassələrini qeyd edək.

1. Loqarifmik funksiyanın təyin oblastı bütün ədədlər çoxluğu R_+ -dir, yəni $D(\log_a) = R_+$. Doğurdan da, əvvəlki bənddə qeyd edildiyi kimi hər bir müsbət x ədədinin a əsasına loqarifmi vardır.

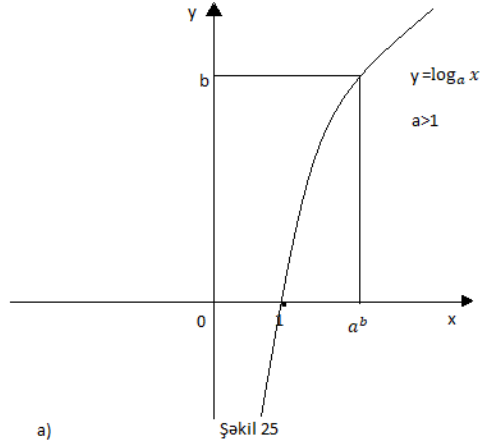
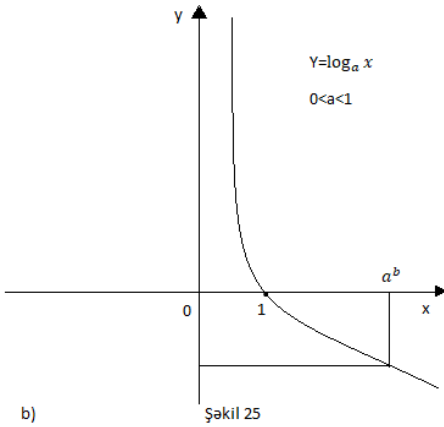
2. Loqarifmik funksiyanın qiymətləri oblastı bütün həqiqi ədədlər çoxluğudur. Doğurdan da, loqarifmin tərifinə görə istənilən y həqiqi ədədi üçün $\log_a(a^y) = y$ (2) bərabərliyi doğrudur, yəni $y = \log_a x$ funksiyası $x_0 = a^y$ nöqtəsində y_0 qiymətini alır.

3. Loqarifmik funksiya bütün təyin oblastında artır, ($0 < a < 1$) halında analogi mühakimə aparılır. Tutaq ki, x_1 və x_2 ixtiyari ədədlərdir və $x_2 > x_1$ isbat etmək lazımdır ki, $\log_a x_2 > \log_a x_1$. Əksini fərz edək, yəni $\log_a x_2 \leq \log_a x_1$ (3). $a > 1$ olduqda $y = a^x$ funksiyası artan olduğuna görə (3) bərabərsizliyindən alınır:

$$a^{\log_a x} \leq a^{\log_a x_1} \quad (4)$$

Lakin $a^{\log_a x_2} = x_2$, $a^{\log_a x_1} = x_1$ (loqarifimlərinə görə), yəni (4) bərabərsizliyi göstərir ki, $x_2 \leq x_1$. Bu isə $x_2 > x_1$ bərabərsizliyinə ziddir. Qrafiki qurmaq üçün qeyd edək ki, loqarifmik funksiya 0 qiymətini 1 nöqtəsində alır: istənilən $a > 0$ üçün $a^0 = 1$ olduğundan $\log_a 1 = 0$ olur. $a > 1$ olduqda funksiyanın artmasından nəticə olaraq alırıq ki, $x > 1$ olduqda loqarifmik funksiya müsbət qiymətlər alır, $0 < x < 1$ olduqda isə mənfi qiymətlər alır.

$0 < x < 1$ olduqda $y = \log_a x$ funksiyası R_+ çoxluğunda azalır. Ona görə $0 < x < 1$ olduqda $\log_a x > 0$, $x > 1$ olduqda isə $\log_a x < 0$ olur. İsbat edilən xassələrə əsaslanaraq, $a > 1$ olduqda (şəkil 25 a) və $0 < a < 1$ olduqda (şəkil 25 b) $y = \log_a x$ funksiyasının qrafikini qurmaq çətin deyildir.

Əsasları eyni olan üstlü və loqarifmik funksiyanın qrafikləri $y=x$ düz xəttinə nəzərən simmetrikdir. Loqarifmik funksiyanın xassələrinin tətbiqinə aid misallara baxaq:

Misal 1. $f(x) = \log_8 (4-5x)$ funksiyasının təyin oblastı R_+ çoxluğudur. Ona görə verilən funksiya ancaq $4-5x > 0$ şərtini ödəyən x -lər üçün, yəni $x < 0,8$ olduqda ödənilir. Deməli, verilən funksiyanın təyin oblastı $(-\infty ; 0,8)$ intervalıdır.

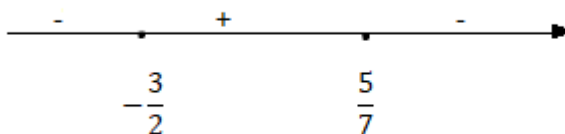
Misal 2. $f(x) = \log_2 (x^2 - 3x - 4)$ funksiyasının təyin oblastını tapmaq. Əvvəlki misalda olduğu kimi f funksiyası $x^2 - 3x - 4 > 0$ şərtini ödəyən bütün x -lər üçün təyin olunur. Bu kvadrat bərabərsizliyi həll edərək alırıq ki, $D(f) = (-\infty; -1) \cup (4; \infty)$ intervalının birləşməsidir.

Misal 3. Hansı böyükdür: $\log_2 3 + \log_2 7$, yoxsa $\log_2 (3+7)$?
 Loqarifmanın əsas xassəsinə görə:

$$\log_2 3 + \log_2 7 = \log_2 21$$

$$\log_2(3+7) = \log_2 10 \text{ və } 10 < 21$$

Loqarifmin əsası 2 isə 1-dən böyük olduğuna görə $\log_2 10 < \log_2 21$.
Deməli, $\log_2 3 + \log_2 7 > \log_2(3+7)$.

Ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat kurikulumu, Bakı, 2020.
2. N.Qəhramanova və b. riyaziyyat 10-cu siniflər üçün dərslik, Bakı, 2020.
3. N.Qəhramanova və b. riyaziyyat 11-ci siniflər üçün dərslik, Bakı, 2021.
4. Y.M.Kolyagin orta məktəb riyaziyyatının tədrisi metodikası (xüsusi metodu, rus dilində) M.1972.

A.R.Nəsibova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nesibli.aide@mail.ru

VIII SİNİFDƏ “ÜÇBUCAĞ”A AİD STANDARTLARIN REALLAŞDIRILMASI TEXNOLOGİYASI

Xülasə

Məqalədə VIII sinifdə “Üçbucağ”a aid standartların reallaşdırılması texnologiyası, üçbucağın növləri və sahələri, Pifaqor teoremindən bəhs edilir.

ТЕХНОЛОГИЯ ВЫПОЛНЕНИЯ СТАНДАРТОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К "ТРЕУГОЛЬНИКУ" В КЛАССЕ VIII

Резюме

В статье рассказывается о технологии реализации стандартов «Треугольник», видах и площадях треугольников, теореме Пифагора в VIII классе.

TECHNOLOGY OF IMPLEMENTATION OF STANDARDS RELATING TO "TRIANGLE" IN CLASS VIII

Summary

The article talks about the implementation technology of "Triangle" standards, types and areas of triangles, and the Pythagorean theorem in class VIII.

Açar sözlər: riyaziyyat, kurikulum, məzmun standartı, məzmun xətti, uyğun tədris metodu, Pifaqor teoremi, üçbucağın sahəsi

Ключевые слова: математика, учебная программа, содержательная линия, содержательный стандарт, подходящий метод обучения, теорема Пифагора, площадь треугольника

Key words: mathematics, curriculum, content standard, suitable teaching method, content line, Pythagorean theorem, area of a triangle

Məzmun standartı.

3.1.3 Pifaqor teoremini tətbiq edir, iti bucağın triqonometrik funksiyalarının təriflərini bilir və bəzi bucaqların triqonometrik funksiyalarının qiymətini tapır. Şagird bacarıqları:

- düzbucaqlı üçbucağın tərəfinin ikisi verildikdə üçüncü tərəfi tapır;
- Pifaqor üçlükləri faktını başa düşdüyünü nümunələrlə nümayiş etdirir.

1-ci saat. Motivasiya. Dərslərdə verilmiş praktik məşğələ yerinə yetirilir. Şagirdlər qruplara bölünərək, tapşırığı icra edirlər. Praktik məşğələnin nəticəsi ümumiləşdirilir. Şagirdlər 1-ci kartondan kəsilmiş tərəfi c olan kvadratın sahəsinin 1-ci kvadratdan kəsilmiş, tərəfləri a və b olan kvadratların sahələri cəminə bərabər olduğunu aşkar edirlər və $c=a+b$ bərabərliyini yazırlar. 4-cü addımdakı şəkildə isə c -nin düzbucaqlı üçbucaqda hipotenuz, a və b -nin isə katetlər olduğu görünür. Düzbucaqlı üçbucaq şəkli və Pifaqor teoremini düsturla və sözlə əks etdirən plakatın əvvəlcədən hazırlanması tövsiyə edilir.

Öyrənmə. Praktik məşğələnin nəticəsi ümumiləşdirilir, plakatda verilən düstur oxunur. Pifaqor teoreminin çox böyük praktik əhəmiyyəti olduğu vurğulanır. D.1. və D.2. tapşırıqlarında hər bir şagird verilmiş iki tərəfinə görə düzbucaqlı üçbucağın naməlum tərəfini tapır.

2-ci saat. Pifaqor teoreminin tərəflər üzərində qurulmuş kvadratların sahələri ilə ifadə etmək bacarıqları formalaşdırılır və 6 - 8 tapşırıqlarının həlli yerinə yetirilir. Pifaqor teoreminin tərs teoremi və Pifaqor üçlükləri haqqında məlumat verilir. Tərs teoremin isbatı tapşırıqla sonrakı dərslərdə verilmişdir. Burada əsas diqqət Pifaqor üçlüklərinin müəyyən edilməsinə yönəldilir.

Pifaqor teoreminin tətbiqi.

Şagird bacarıqları:

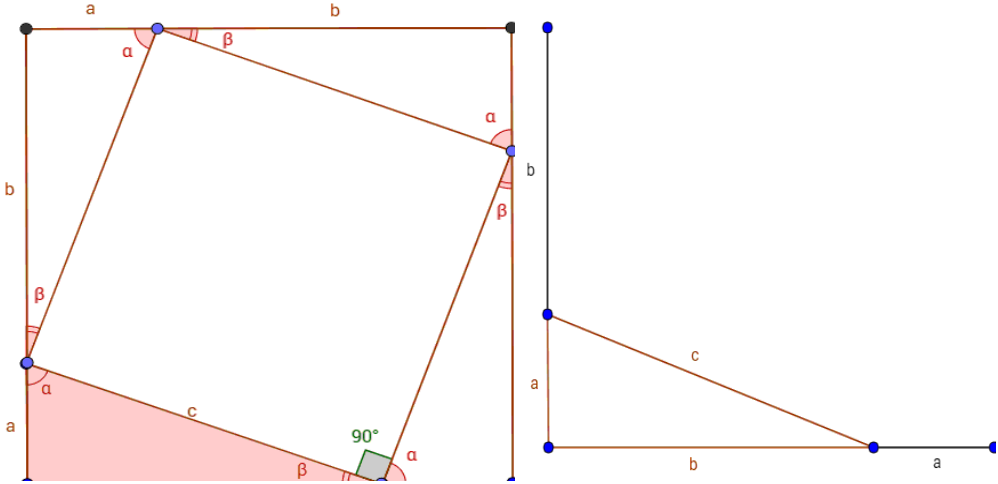
- Pifaqor teoremini praktiki məsələlərin həllinə tətbiq edir;
- müvafiq ölçmələr apararaq fiqurda düz bucağın olduğunu müəyyən edir;
- xüsusi düzbucaqlı üçbucaqların tərəflərinin nisbətlərinə aid məsələləri həll edir;
- Pifaqor teoreminin tərs teoremini tətbiq etməklə məsələlər həll edir;
- tərəfləri verilən üçbucaqları bucağına görə təsnif edir.

Əvvəla onu deyək ki, düzbucaqlı üçbucağın düz bucağını əmələ gətirən tərəflərə katetlər, düz bucağın qarşısındakı tərəfə isə hipotenuz deyilir.

Qədim yunan filosofu Pifaqor b.e. əvvəl 500-cü ildə yaşamış və 80 il ömür sürmüşdür. Hazırda danışacağımız teorem isə əslində Pifaqordan daha əvvəl istifadə edilib və konkret hallar üçün öz təsdiqini tapıb. Belə ki, katetləri 3 və 4 vahid olan düzbucaqlı üçbucağın hipotenuzunun 5 olması 1500 il Pifaqordan əvvəl misirlilərə bəlli olub. Bu fakt yeri ölçmə zamanı və tikintidə istifadə edilmişdir. Əslində onlar bu teoremin əksini istifadə etmişdilər. Yəni tərəfləri 3, 4 və 5 olan üçbucaqdan düz bucaq almaq üçün istifadə etmişdilər. Eyni fakt Babilistan, Çin və Meksikada ehramların tikintisində istifadə edilib. Ondan da əvvəl bu teorem hindlilərdə istifadə olunub. Ona görə demək olar ki, Pifaqor bu xassəni ilk olaraq ümumiləşdirib, isbat edib, bununla da praktikadan elmə gətirib. Pifaqor teoremini aşağıdakı şəkildə göstərə bilərik.

Teorem: Düzbucaqlı üçbucağın katetlərinin kvadratları cəmi hipotenuzun kvadratına bərabərdir. Əgər katetləri a və b , hipotenuzu c ilə işarə etsək, $c^2=a^2+b^2$

İsbat 1: Bu isbatı Pifaqor özü vermişdir. Başqa bir mənbədə bu isbatı qədim çinlilərin adına çıxırlar. Şəkildəki düzbucaqlı üçbucağın b katetinə a qədər, a katetinə b qədər əlavə edib uzadaq. Sonra isə bu fiquru kvadrata qədər tamamlayaq. Şəklə diqqət yetirsək görürük ki, alınmış kvadratın tərəfi $a+b$ -dir.

Böyük kvadratın daxilindəki 4 üçbucağın hamısı bərabərdir. Ona görə ki, bu üçbucaqların hamısının uyğun katetləri bərabərdir və aralarındakı bucaqlar isə düz bucaqdır. Deməli üçbucaqların bərabərliyinin birinci əlamətinə görə bu üçbucaqlar bərabərdir. Yəni, hamısının hipotenuzu c -yə bərabərdir. Bu isə o deməkdir ki, daxilə alınan dördbucaqlı tərəfi c olan rombudur. İndi bu rombun bucaqlarına baxaq. Yuxarıda qeyd etdik ki, bütün 4 üçbucaq bərabərdir. Deməli onların uyğun bucaqları da bərabərdir. Şəkildə bərabər bucaqlar eyni hərflərlə işarə edilib. Üçbucağın daxili bucaqlarının cəmi 180° olduğunu nəzərə alsaq, hər bir üçbucaq üçün $\alpha + \beta + 90^\circ = 180^\circ$. Deməli $\alpha + \beta = 90^\circ$ olacaq. Baxsaq görürük ki, həmin α və β bucaqları dördbucaqlının hər bir tərəsinə söykənib və onunla birlikdə açıq bucaq (180°) əmələ gətirir. Yəni daxili dördbucaqlının hər tərəsindəki bucaq α və β ilə birlikdə 180° olacaq. $\alpha + \beta = 90$ olduğu üçün bu bucaq da 90° -yə bərabərdir.

Məzmun standartı.

3.1.4 Üçbucağın, paraleloqramın, rombun, trapesiyanın sahəsini hesablayır.

3.1.5 Dördbucaqlının təsnifatını (paraleloqram, düzbucaqlı, romb, trapesiya) və xassələrini bilir, paraleloqramın əlamətlərini bilir.

4.2.1 Tələb olunan məsələyə uyğun müvafiq miqyas əsasında layihə tərtib edir və onu həyata keçirir. Şagird bacarıqları:

- şagird üçbucağın sahə düsturunu tətbiq etməklə məsələləri həll edir.
- üçbucağın sahəsini hesablama məsələlərinin həllində lazımi həndəsi xassələri, aksiom və teoremləri tətbiq edir;
- müxtəlif formalı fiqurları üçbucaqlara ayırır;
- üçbucağın sahə düsturundan istifadə etməklə fiqurun ümumi sahəsini hesablayır;
- fiqurun sahəsini üçbucaqlara ayırmaqla real həyati situasiyalara uyğun məsələləri həll edir.

Pifaqor teoreminin əsas istifadələrindən biridir.

Dərs əsnasında ilk öncə motivasiya yaradılır. Bunun üçün müəllim diqqəti cəlb edən maraqlı, mövzuya dair sual qoyur. Bəzi suallar verir. Bu suallardan bəzilərini qeyd edək:

- 1) Pifaqor teoremini öyrənməmişdən qabaq hansı biliklərə sahibik?
- 2) Pifaqor teoremini nə üçün öyrənməliyik?
- 3) Pifaqor teoremi haqqında nə bilirik?

Sualların cavabları şagirdlər tərəfindən verilir. Bütün deyilənlər müəllim tərəfindən cəmlənir və sinifdə səsəndirilir. Daha sonra şagirdlər dərslikdə verilmiş praktik məsələləri həll etməyə başlayır. Şagirdlər istər qrup halında, istərsə də fərdi şəkildə həll edə bilər. Əgər qrup halında işləyəcəklərsə, müəllim tərəfindən sinifdəki şagirdlərin sayından asılı olaraq 3 və ya 4 qruplara ayrılır. Lider təyin olunur və qrupa ad verilir. Müəllim içərisində sual olan bir neçə plakatı şagirdlərə təqdim edir. Daha sonra həmin məsələləri həll etmək üçün zaman qoya bilər. Həmin vaxtın sonunda liderlər tərəfindən plakatlar müəllimə verilir. Həmin məsələlərə diqqət yetirək:

1. Düzbucaqlı üçbucağın katetləri a və b verilmişdir. Əgər a tərəfinin uzunluğu 6 sm, b tərəfinin uzunluğu 8 sm olarsa, Pifaqor teoremindən istifadə edərək üçüncü tərəfi tapın.

2. Düzbucaqlı üçbucağın hipetonuzu 10 sm, bucaqlarından biri 60° -dir. Bu üçbucağın katetlərini tapın.

Daha sonra **məlumat mübadiləsi** baş verir. Şagirdlər apardıqları tədqiqatı vaxt bitdikdən sonra plakatları müəllimə təqdim edir. Liderlər əlindəki plakatlar ilə lövhəyə gələrək apardıqları tədqiqatı, məsələlərin həllini nümayiş etdirirlər.

Sinifdə məlumat mübadiləsi aparmaq, şagirdlərin tədqiqat işlərində fəal olması, onlarda eyni zamanda əvvəlki biliklərin təkrar etmə və möhkəmləndirmə bacarığı, əməkdaşlıq etmə qabiliyyətinin formalaşması kimi

xüsusiyyətləri formalaşdırır. Ən sonda müəllim tərəfindən bütün fikirlər ümumiləşdirilərək qiymətləndirmə aparılır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev B.A., *Riyaziyyatın tədrisi metodikası*, B., Azərnəşr, 2015.
2. Adıgözəlov A.S., *Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası*, ADPU- nun nəşriyyatı, B., .2015. 350s.
3. İbrahimov Ə.Y. və b., *Müstəvi üzərində həndəsi qurmalar*, B., 2013.
4. Əsədov M.X. *Riyaziyyat təlimində modelləşdirmənin mərhələləri/ Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı-2016, I cild, səh.15-17.*
5. Ананьев Б.Г., *Психология чувственного познания*, М., изд-во АПН РСФСР, 2010.
6. Abdullayeva M. *Riyaziyyatın tədrisi metodikası-1*. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 208 s.
7. *Ümumi təhsil məktəblərinin 8-ci sinif üçün Riyaziyyat fənni üzrə dərslinin metodik vəsaiti*, 2019.
8. *Ümumi təhsil məktəblərinin 8-ci sinif üçün Riyaziyyat fənni üzrə dərslük*, 2019.

E.İ.Quliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
eldeniz.quliyev.17@mail.ru

ƏHALİ VƏ ƏMƏK EHTİYATLARI MÖVZUSUNUN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ RİYAZİ HESABLAMALARDAN İSTİFADƏ

Xülasə

Məqalədə VIII, IX, X siniflərdəki bəzi mövzularda əhali və əmək ehtiyatlarına dair hansı biliklərin əks olunması göstərilmişdir. Şagirdlərin bu biliklərlə tanışlığı, hansı anlayışları mənimsəməli olduqları qeyd olunmuşdur. Bununla yanaşı bu biliklərin möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra nümunə məsələlər izah olunmuşdur.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКИХ РАСЧЕТОВ В ИЗУЧЕНИИ НАСЕЛЕНИЯ И ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ

Резюме

В статье показано, какие знания о населении и трудовых ресурсах отражены в некоторых предметах VIII, IX, X классов. Было заявлено, что студенты знакомы с этими знаниями и понятиями, которые они должны освоить. В то же время для закрепления этих знаний уточнен ряд типовых вопросов.

USE OF MATHEMATICAL CALCULATIONS IN THE STUDY OF POPULATION AND LABOR RESOURCES

Summary

The article shows what kind of knowledge about population and labor resources is reflected in some topics in classes VIII, IX, X. It is noted that the students are familiar with this knowledge and what concepts they should master. In addition, a number of sample problems are explained to reinforce this knowledge.

Açar sözlər: təbii artım, miqrasiya, demoqrafik yük, fəal əhali

Ключевые слова: естественный прирост, миграция, демографическая нагрузка, активное население

Key words: natural increase, migration, demographic load, active population

Əhali və əmək ehtiyatlarına dair biliklərin mənimsənilməsində riyazi hesablamaların özünəməxsus yeri vardır. Riyazi hesablamaların köməyi ilə şagirdlər əldə etdikləri biliyi möhkəmləndirir. Möhkəmlənmiş biliklərin

köməyi ilə şagirdlər müxtəlif bacarıqlar əldə edirlər. Riyazi hesablamalar əhali ilə bağlı müxtəlif mövzuların öyrənilməsində istifadə oluna bilər.

VIII sinifdə “Əhalinin təbii artımı və miqrasiyası” mövzusunda şagirdlər təbii artım anlayışı ilə tanış olurlar. Təbii artıma görə ölkələrin tiplərini müəyyən edirlər. Burada 2 tipin olmasını və hər tipin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə tanış olurlar. Burada həmçinin demoqrafik böhran, onun yaranmasına səbəb olan amilləri öyrənirlər.

Əhalinin sürətlə artması nəticəsində demoqrafik partlayış anlayışı ilə tanış olurlar. Şagirdlər bu mövzu daxilində həmçinin təbii artımın müxtəlifliyin səbəblərini araşdırır, onun hansı amillərdən asılı olduğunu müəyyən edirlər. Şagirdlər eyni zamanda əhalinin təbii artımının nizamlanması məqsədilə dövlətlərin həyata keçirdikləri tədbirlər sistemi ilə tanış olurlar. Demoqrafik siyasət aparən ölkələri müəyyənləşdirirlər.

Şagirdlər bu mövzu daxilində miqrasiya anlayışı, onun baş vermə səbəblərini araşdırırlar. İmmiqrant və emmiqrant anlayışlarını fərqləndirirlər.

İndi isə bu mövzuya aid riyazi hesablamalara nəzər yetirək.

Məsələ 1. Əhalinin sayı 12mln nəfər, il ərzində əhalinin sayı 96 min nəfər artarsa, 1000 nəfərə düşən təbii artımı hesablayın.

Bu cür məsələlərdə tənəsüb qaydasından istifadə etmək daha məqsədə uyğundur.

$$\begin{array}{l} 12000000 \text{ nəfər} \text{ ----- } 96000 \text{ nəfər} \\ 1000 \text{ nəfərə} \text{ ----- } X \text{ nəfər} \end{array}$$

Qurduğumuz tənəsübdən alırıq ki, $12000000X=96000 \times 1000$; $X=\frac{96000000}{12000000}$; $X=8$ nəfər

Cavab: 1000 nəfərə düşən təbii artım 8 nəfərdir.

Başqa bir məsələyə nəzər salaq.

Məsələ 2. Əhali sayı 7 mln nəfər, orta illik artım faizi isə 0,03% olarsa, il ərzində əhali artımını hesablayaq.

Bu məsələnin həlli üçün yenə tənəsüb qururuq.

$$\begin{array}{l} 7000000 \text{ ----- } 100\% \\ X \text{ ----- } 0,03\% \\ 100X=7000000 \times 0,03 \\ X=\frac{7000000 \times 0,03}{100} = 2100 \end{array}$$

Cavab: 2100 nəfər.

Məsələ 3. Avropada 1990-cı ildə əhalini sayı 680mln. nəfər, 2010-cu ildə 739mln. nəfər olmuşdur. Regionda əhalinin sayı təbii artım hesabına 40mln. nəfər artmışdırsa, miqrasiya hesabına artımın neçə fəzi olduğunu müəyyən edin.

Əvvəlcə bu dövr ərzində fərqi hesablayaq.

$$739-680=59\text{mln}$$

Bu aldığımız artımdan təbii artımı çıxdıqda miqrasiya hesabına artımı tapmış oluruq.

$$\begin{aligned}59-40 &= 19\text{mln nəfər} \\ 680\text{mln nəfər} &\text{----- } 100\% \\ 19\text{mln nəfər} &\text{----- } X\% \\ X &= 2,79\%\end{aligned}$$

Cavab: Miqrasiya hesabına artım 2,79%-dir.

İndi isə IX sinifə nəzər salaq. IX sinifdə “Dünya əhalisinin yaş-cins tərkibi. Əmək ehtiyatları” mövzusunda şagirdlər ölkələrin yaş tərkibi, əmək ehtiyatları anlayışı ilə tanış olurlar. Əmək qabiliyyətinə malik olan və hər hansı sahədə işləyənləri iqtisadi cəhətdən fəal əhali adlandırırlar. Burada həmçinin əmək ehtiyatlarının tərkibinə işsizlərin də daxil olduğunu, işsizlər qrupuna isə işləmək istəyən və işaxtaran insanların da aid olduğunu öyrənirlər. Bununla yanaşı iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin ölkələr üzrə faizlə nisbətini öyrənirlər.

Şagirdlər işsizlik səviyyəsi anlayışı ilə tanış olur, onun müəyyən olunması yolu ilə tanış olurlar. İşsizlik səviyyəsinin ölkələrin iqtisadi və sosial həyatına nə kimi təsirlərinin olmasını müəyyənləşdirirlər. İşsizlik səviyyəsinin yüksək olmasının ölkələrin iqtisadiyyatına vurduğu zərərləri araşdırırlar.

Şagirdlər bu mövzu daxilində demografik yük anlayışı ilə də tanış olurlar. Demografik yükün ölkədə əmək qabiliyyəti olmayan əhalinin sayının iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin sayına olan nisbəti olduğunu öyrənirlər.

Bu mövzuya daxil olan anlayışlardan biri də əhalinin cins tərkibidir. Əhalinin cins tərkibi kişi və qadınların faiz nisbəti ilə müəyyən olunur. Şagirdlər ölkələr üzrə əhalinin cins tərkibi ilə tanış olurlar. Ölkələr üzrə bu müxtəlifliyə səbəb olan amillərlə ilə tanış olurlar.

Bu mövzuya aid olan riyazi hesablamalara nəzər salaq:

Məsələ 1. Ölkə əhalisinin sayı 50 mln nəfərdir. İqtisadi cəhətdən fəal əhali onun 35%-nə, işsizlər isə 8%-nə bərabər olarsa, əmək qabiliyyətli əhalinin sayını hesablayın.

İlk öncə əmək qabiliyyətli əhalinin faizlə nisbətini müəyyən edək. Bunun üçün iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin və işsizlərin faizlə qiymətləri toplanılır.

$$30\% + 8\% = 38\%$$

Daha sonra tənəsüb qururuq.

$$\begin{aligned}50000000 &\text{----- } 100\% \\ X &\text{----- } 38\% \\ X &= \frac{50000000 \times 38}{100} = 19000000\end{aligned}$$

Cavab: 19000000 nəfər.

Məsələ 2. Ölkə əhalisi 9 milyon nəfərdir. Onlardan 2,5 milyonu 16 yaşa qədər olanlar, 1,5 milyon nəfər təqaüdcülər, 0,4 milyon nəfər işləməkdən yayınanlar, 0,5 milyon isə işsizdir. İşsizliyin səviyyəsini müəyyən edin.

İşsizlik səviyyəsini müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$\text{İşsizlik səviyyəsi} = \frac{\text{İşsizlərin sayı}}{\text{Əmək ehtiyatlarının sayı}} \times 100\%$$

İşçi qüvvəsinə daxil olmayan və əmək qabiliyyəti olmayan əhali:

Əmək qabiliyyəti olmayan əhali = 2,5 + 1,5 + 0,4 = 4,4 mln. nəfər

Əmək ehtiyatı: İqtisadi cəhətdən fəal əhali = 9 - 4,4 = 4,6 mln. nəfər

İşsizlik səviyyəsi = (0,5 : 4,6) x 100 = 10%

Cavab: İşsizlik səviyyəsi 10%.

Aldığımız nəticədən məlum olur ki, işsizlik səviyyəsi nisbətən yüksəkdir.

İndi isə demoqrafik yükün hesablanmasına aid məsələyə diqqət edək. Bildiyimiz kimi demoqrafik yük ölkədə əmək qabiliyyəti olmayan əhəlinin sayının iqtisadi cəhətdən fəal əhəlinin sayına olan nisbətidir.

Məsələ 3. Ölkə əhalisi 14 milyon nəfər, onlardan 5 milyonu 16 yaşa qədər olanlar, 3,5 milyonu təqaüdcülər və 0,3 milyonu işləməkdən yayınanlardır. İşsizliyin səviyyəsi 20% olarsa, demoqrafik yükü hesablayın.

Əvvəlcə əmək qabiliyyəti olmayan əhalini tapaq:

$$5 + 3,5 = 8,5 \text{ mln nəfər}$$

$$14 \text{ mln} \text{ ----- } 100\%$$

$$X \text{ ----- } 80\%$$

$$100X = 14 \times 80$$

$$X = 11,2 \text{ mln nəfər}$$

Aldığımız cavab iqtisadi cəhətdən fəal əhalidir. Demoqrafik yükü müəyyən etmək üçün əmək qabiliyyəti olmayan əhəlinin sayını iqtisadi cəhətdən fəal əhəlinin sayına bölməliyik.

$$\text{Demoqrafik yük} = \frac{8,5}{11,2} = 0,8$$

Cavab: 0,8.

X sinifdə “Əhəlinin yerləşməsi” mövzusunda şagirdlər əhəlinin materiklər, ölkələr üzrə qeyri bərabər paylanmasını öyrənir. Əhəlinin yerləşməsinin əsas göstəricisi olan əhəli sıxlığı anlayışı ilə tanış olurlar. Əhəli sayının ərazinin sahəsinə nisbəti əhəli sıxlığı adlanır. Bununla yanaşı əhəli sıxlığına görə ölkələr arasındakı fərqləri müşahidə edirlər. Əhəli sıxlığına təsir edən amilləri öyrənir, iqlim müxtəlifliyinə görə əhəli sıxlığını müqayisə edirlər. Həmçinin əhəlinin sıx olduğu ərazilərdə mövcud olan problemləri araşdırırlar.

Bu mövzuya aid riyazi hesablamaya nəzər salaq:

Məsələ 1. Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafiya rayonunun sahəsi 7 min km², əhalisi isə 488 min nəfər, Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun isə əhalisi 566 min nəfər, sahəsi isə 8,8 min km² təşkil edir. Bu iqtisadi-coğrafi rayonların əhalisinin orta sıxlığı kəmiyyətləri arasındakı fərq hesablayın.

$$S_{\text{Quba-Xaçmaz}} = \frac{488000}{7000} = 69,7 \text{ n/km}^2$$
$$S_{\text{Şəki-Zaqatala}} = \frac{566000}{8800} = 64,3 \text{ n/km}^2$$
$$69,7 - 64,3 = 5,4 \text{ n/km}^2$$

Cavab: Orta sıxlığı kəmiyyətləri arasındakı fərq 5,4 n/km²

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, coğrafiya dərslərində riyazi hesablamalar aparmaq dərsi şagirdlər üçün daha maraqlı, daha inandırıcıdır. Dərsin sübutluluğunu artırır. Riyazi hesablamalardan tək cə əhali ilə bağlı mövzuların tədrisində deyil, həmçinin coğrafiyanın digər bölmələrinin öyrənilməsində də istifadə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. VIII sinif Coğrafiya dərsləri, Bakı, 2019
2. IX sinif Coğrafiya dərsləri, Bakı, 2020
3. Z.N.Eminov Coğrafiya, Bakı, 2004.

S.V.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sabinaliyeva55@gmail.com

III-IV SINIFLƏRDƏ ÖLÇMƏ MƏZMUN XƏTTİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə ibtidai siniflərdə riyaziyyat fənni üzrə ölçmələr məzmun xəttinin öyrənilməsi prosesi, bu proses zamanı qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yollarından bəhs olunmuşdur.

“Ölçmələr” məzmun xəttinin öyrədilməsinin metodikası, mövzunun mühüm əhəmiyyəti, I-IV siniflərdə ölçmə məzmun xəttinin öyrədilməsinin vacibliyi və qarşıya çıxan çətinliklər, aradan qaldırılması yolları, mövzu ilə bağlı olaraq ibtidai sinif riyaziyyat proqramlarının analizi və şagirdlərin təlim prosesində mövzunun öyrədilməsi istiqamətində irəli sürülən üsulların vacibliyi öz əksini tapmışdır.

Belə ki, müxtəlif üsullardan istifadə edərək “ölçmə” məzmun xəttinin öyrədilməsi metodikası vacibdir. Mövzu şagirdlərə mənimsədilərkən meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yollarının həlli öz əksini məqalədə tapmışdır. Eyni zamanda məqalədə ibtidai sinif üzrə ölçmələr mövzusunun bütün ibtidai təhsil pilləsində əhəmiyyətinin mühümlüyündən bəhs olunmuşdur.

İbtidai siniflərdə “ölçmə” məzmun xəttinin öyrədilməsi metodikası və qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yolları əhəmiyyəti, rolu, mövqeyi və gələcək nəsil üçün mahiyyəti üzrə təsnifi tədqiq olunmuşdur. Həmçinin mövzunun təhlili aparılaraq vacib nəticələr əldə olunmuşdur.

ОБУЧЕНИЕ СТРОКЕ СОДЕРЖАНИЯ ИЗМЕРЕНИЙ В III-IV КЛАССАХ

Резюме

В статье рассмотрен процесс изучения содержательной линии измерений по предмету математика в начальных классах, трудности, возникающие в ходе этого процесса, и пути их преодоления.

Методика обучения содержательной линии «Измерения», значимость предмета, важность преподавания содержательной линии «Измерения» в I-IV классах и возникающие трудности, пути их преодоления, анализ программ начальной школы по математике, связанных с предмета и значимости методов, предложенных в направлении преподавания предмета в процессе обучения студентов, установлено обратное.

Таким образом, важна методика обучения содержательной линии «измерение» с использованием различных методов. В статье отражено решение путей преодоления трудностей, возникающих при освоении предмета учащимися. При этом раскрывается значимость значимости предмета

измерений в начальных классах на всех ступенях начального образования. обсуждалось в статье.

Изучены значение, роль, положение и классификация методики обучения содержательной линии «измерение» в начальных классах и пути преодоления возникающих трудностей для будущих поколений. Также была проанализирована тема и получены важные результаты.

TEACHING THE MEASUREMENT CONTENT LINE IN CLASSES III-IV

Summary

In the article, the process of learning the content line of measurements in the subject of mathematics in primary classes, the difficulties encountered during this process and ways to overcome them were discussed.

The methodology of teaching the "measurements" content line, the importance of the subject, the importance of teaching the measurement content line in grades I-IV and the difficulties encountered, ways to overcome them, the analysis of elementary school mathematics programs related to the subject and the training of students. The importance of the methods proposed in the process of teaching the subject has been reflected.

Therefore, the methodology of teaching the "measurement" content line using different methods is important. The solution to the difficulties that arise when the subject is mastered by students is reflected in the article. At the same time, the article talks about the importance of the subject of measurements in the primary school at all levels of primary education.

The importance, role, position and classification of the method of teaching the content line of "measurement" in primary classes and the ways of overcoming the difficulties were studied for the future generations. Important results were also obtained by analyzing the topic.

Açar sözlər: riyazi təhlil, ölçmələr, təhlil, ibtidai, kəmiyyət, müqayisə, şagird

Ключевые слова: математический анализ, измерения, анализ, элементарный, количественный, сравнение, студент

Key words: mathematical analysis, measurements, analysis, elementary, quantitative, comparison, student

Müasir dövrdə şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərin fəallığının təmin edilməsi və məktəblilərin müstəqil fəaliyyətinin təşkili təlim prosesinin əsas məqsədlərindən birinə çevrilmişdir. Riyaziyyat fənninin tədrisi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Fəal təlim texnologiyası əsasında dərslərin gerçəkləşdirilməsi vacib məsələlərdən biridir.

Riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyat təliminin əsas məqsədlərini təyin etməklə ümumi təlim nəticələrinə nail olmaq istiqamətində bütün fəaliyyətləri əks etdirən və hər bir şagirdin imkan və ehtiyaclarına yönəlmiş sənəddir.

Bu sənəd müəllimlər, məktəb rəhbərləri, dərslük müəllifləri, valideynlər və geniş ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Nəticəyönümlü məzmun standartları əsasında hazırlanmış bu təhsil proqramı standartların mənimsənilməsini təmin etmək üçün şagird nailiyyətlərindəki irəliləyişlərin müntəzəm qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur və məzmun standartları müəyyən edilərkən şagird nailiyyətləri üzrə irəliləyişlərin sürətinin getdikcə artırılmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoymaqla, şagirdlərə gündəlik həyatda lazım olan zəruri bacarıqların aşılmasını ön plana çəkir. Məzmun standartlarının müəyyənləşdirilməsi prosesində fənn üzrə əsas təlim nəticələrinin (hesablama prosedur bacarıqları, idraki dərkətmə və problemlərin həlli) balansının gözlənilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. (2)

İbtidai təhsil səviyyəsində (I-IV) siniflərdə üzrə şagirdlər sıfır daxil olmaqla milyon dairəsində natural ədədlər üzərində hesab əməllərini yerinə yetirir, kəmiyyətlərdən (uzunluq, sahə, həcm, zaman, kütlə, dəyər) həyati məsələlərin həllində istifadə edir, sadə müstəvi fiqurlar və fəza cisimlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir və onların əsasında ölçmə və hesablamalar aparır, məlumatları toplayıb sistemləşdirir, təhlil edir və nəticələri şərh edir. Bu biliklər ardıcıl olaraq I sinifdən etibarən hər ibtidai pillədə tədris olunur və şagirdlərdə bu mövzular möhkəmləndirilir.

III-IV sinif şagirdləri ölçmə və hesablama ləvazimatlarından istifadə edir, şifahi, yazılı formada dəqiq və ya təqribi hesablamalar aparır, eyni zamanda bu biliklər yuxarı siniflərdə daha da möhkəmləndirilir. (4)

Ölçmə məzmun xətti mühüm hesab edilir. Ölçmə müvafiq ölçü vahidləri və alətləri vasitəsilə kəmiyyətlərin lazımi dəqiqliklə ölçülməsi və qiymətləndirilməsinin öyrədilməsi ölçmə məzmun xəttinin daxil edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu məzmun xətti aşağı siniflərdə şagirdlərdə sadə ölçü alətlərindən (məsələn, xətkəşdən) istifadə etmək vərdişlərinin yaranmasına xidmət edir. Sonrakı siniflərdə isə bucaqların, sahələrin, həcmənin ölçülməsi, müvafiq ölçü vahidlərindən istifadə edilməsi, ölçü vahidləri arasındakı əlaqələrin başa düşülməsi, bunların məsələlərin həlli üçün tətbiqi təmin olunur.

III-IV sinif şagirdləri mövzunu mənimsəyərək bu bacarıqlara yiyələnirlər:

- seçilmiş şərti ölçü vahidinin verilmiş kəmiyyətdə neçə dəfə yerləşdiyini müəyyənləşdirməklə ölçmə əməliyyatının mənasını başa düşür, vahidlər arasında əlaqə yarada bilir;

- kəmiyyətlərin ölçülməsində və müqayisəsində uyğun ölçü vahidləri və alətlərdən düzgün istifadə edir və bu biliklər əsasında riyazi və praktik çalışmaları yerinə yetirir;

- perimetri və sahə anlayışlarını başa düşür, bu biliklərdən praktik işlərin və çalışmaları yerinə yetirilməsində istifadə edir.

Şagirdlər:

- ölçməyə mənə vermək üçün vahidlərdən ölçü sistemləri və alətlərdən istifadə edir;

- müvafiq üsullardan və düsturlardan istifadə etməklə nələrin və necə ölçülə bilən olmasını müəyyənləşdirir;

- ölçmələrdə xətalərin mümkünlüyünü başa düşür və onların qiymətini müəyyənləşdirir, təqribi ölçmələr aparır. (3)

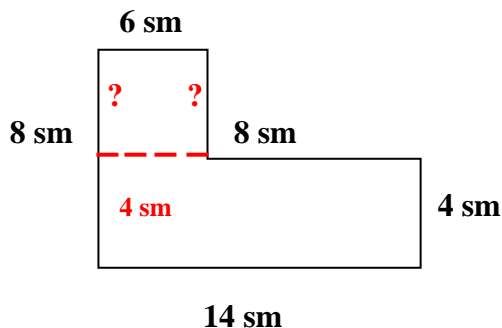
Ölçmələr vahidlər və alətlər vasitəsilə kəmiyyətlərin lazımi dəqiqliklə ölçülməsi və qiymətləndirilməsi ölçmələr məzmun xəttinin daxil edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu məzmun xətti aşağı siniflərdə şagirdlərdə sadə ölçü alətlərindən (məsələn, xətkəşdən) istifadə etmək vərdişlərinin yaranmasına xidmət edir. Sonrakı siniflərdə isə bucaqların, sahələrin, həcmənin ölçülməsi, müvafiq ölçü vahidlərindən istifadə edilməsi, ölçü vahidləri arasındakı əlaqələrin başa düşülməsi, bunların məsələlərin həlli üçün tətbiqi təmin olunur. (5)

İbtidai siniflərdə ölçmələrə dair məsələ və misal üzərindən mövzunun daha əhəmiyyətli olduğunu təsdiqləyək:

III sinif Riyaziyyat dərslərində “Ölçmələr” məzmun xəttinə dair deyilir ki, şagirdlərdə ölçmə bacarıqlarının formalaşdırılması gündəlik tələbatla yanaşı, hesablama vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi baxımından da çox vacibdir. Bölmədə uzunluq, kütlə, tutum, zaman kəmiyyətlərini ölçmə, həmçinin onları müxtəlif vahidlərlə ifadə etmək bacarıqları formalaşdırılır. İlk dəfə olaraq çoxbucaqlının perimetri və sahəsi haqqında məlumat verilir və onları hesablama qaydası öyrədilir. Şagirdlər bölmədə yeni ölçü vahidləri ilə tanış olacaq, eyni kəmiyyətin ölçü vahidləri arasında münasibətləri öyrənəcək, onların çevrilmələrini yerinə yetirəcəklər. Vaxtı rəqəmsal və elektron saatda müəyyən etmək qaydasını öyrənəcəklər. İki hadisə arasında vaxt aralığını müəyyən edəcəklər.

Məsələlərə diqqət yetirək: Belə ki, çoxbucaqlının bir tərəfinin uzunluğu verilmir və onun perimetrini tapmaq tələb olunur. Müəllim həmin fiquru lövhədə çəkib onun üzərində verilən uzunluqları qeyd edir. Sonra şagirdlərin

diqqətini uzunluğu verilməyən tərəfə yönəltmək üçün uyğun tərəfin üzərinə “?” işarəsi yazır. Şagirdlərlə birlikdə həmin tərəfin uzunluğu tapılır.

$$8 \text{ sm} - 4 \text{ sm} = 4 \text{ sm}$$

Sonra fiqurun perimetri hesablanır.

Həlli: $8 \text{ sm} + 6 \text{ sm} + 4 \text{ sm} + 8 \text{ sm} + 4 \text{ sm} + 14 \text{ sm} = 44 \text{ sm}$.

Bölmədə şagirdlər “yarım kilometr”, “yarım kiloqram”, “yarım litr” kimi anlayışlara rast gələcəklər. Rəqəmsal saatlara əsasən vaxtı təyin edərkən günün vaxtını düzgün söyləməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

III sinif riyaziyyat dərslində “Ölçmələr” bəhsində mənimsədilən riyazi anlayış və terminlər millimetr, kilometr, perimetr, sahə, vahid kvadrat, sahə vahidləri, sm^2 , m^2 , ton, millilitr, elektron və rəqəmsal saat, saniyə, vaxt aralığı və s.dir.

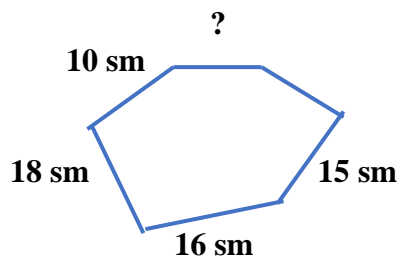
Şagirdlər bəzən ölçü vahidləri ilə çevirmələr apararkən səhvlərə yol verirlər. Müqayisə və hesablamalar zamanı kəmiyyətləri eyni vahidə keçirməyi unudurlar. Müəllim bu məqamı xüsusi vurğulamalıdır. Bu cür tapşırıqların həllinə diqqət yetirmək lazımdır. Bölmədə şagirdlər kəsrlərlə ifadə olunan ölçülərə rast gələcəklər. Belə çevirmələr şagirdlər üçün vacib bacarıqlardandır.

“Ölçmələr” bəhsinə aid digər məsələlərə diqqət yetirək:

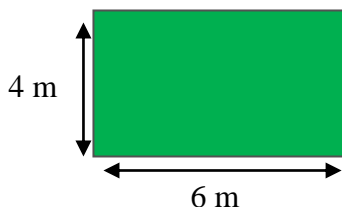
Məsələ: Metrlə ifadə edin.

7 km, 3 km 100 m, 5 km 250 m, 2 km 523 m, 8 km 115 m, 2 km.

Məsələ: Şəkildəki fiqurun perimetri 82 sm-dir. Bu fiqurun məlum olmayan tərəfinin uzunluğunu tapın.

Məsələ: Məktəbdə sahələri bərabər olan iki düzbucaqlı formada zal var. Bu zallardan birinin ölçüləri şəkildə qeyd edilib. İkinci zalın uzunluğu 8 metrə bərabərdir. Hər zalın perimetri nə qədərdir?

İbtidai sinif şagirdləri ölçməyə mənə vermək üçün vahidlərdən ölçü sistemləri və alətlərdən istifadə edir, müvafiq üsullardan və düsturlardan istifadə etməklə nələrin və necə ölçülə bilən olmasını müəyyənləşdirir, ölçmələrdə xətalərin mümkünlüyünü başa düşür və onların qiymətini müəyyənləşdirir, təqribi ölçmələr aparırlar.

Ölçmələr şagirdlərə mənimsədilərək gələcək biliklərin açarı kimi hesab olunur. Şagirdlər fəza fiqurlarının səthi və həcmi ilə bağlı müxtəlif ölçmələr və təqribi hesablamalar aparır, ölçmə və hesablamalarda alınan nəticələri müqayisə edir, xətanı müəyyən edirlər.

Şagirdlər mövzunu mənimsəyərək bu vərdişlərə yiyələnirlər:

- ✓ Eyni adlı kəmiyyətləri müqayisə edir;
- ✓ Hadisələrin vaxtını müqayisə edir;
- ✓ Əşyaların uzunluqlarını müqayisə edir;
- ✓ Əşyaların kütləsini müqayisə edir;
- ✓ Qabların tutumlarını müqayisə edir;
- ✓ Standart və şərti ölçü vahidlərindən istifadə edir;
- ✓ Uzunluğun ölçülməsində şərti ölçü vahidlərindən istifadə edir;
- ✓ Verilmiş parçanın uzunluğunu ölçür;
- ✓ Uzunluğu verilmiş parçanı çəkir;
- ✓ Tam saatları müəyyən edir;
- ✓ Pul vahidlərindən (manat, qəpik) hesablamalarda istifadə edir;
- ✓ Əşyanın kütləsini tərəzinin köməyi ilə kiloqramla ifadə edir;
- ✓ Tutumun ölçülməsində standart və şərti ölçü vahidindən istifadə edir.

Şagirdlər riyaziyyat kursunu öyrənərək eyni adlı kəmiyyətləri, hadisələrin vaxtını müqayisə edirlər, ilin fəsillərinin, günün vaxtlarının şəkillər üzrə müqayisə etməyi bacarırlar. Saat modeli üzərində tam saatların müəyyənləşdirilməsi və müqayisə edilməsi, hadisə, vaxt anlayışların öyrədilməsi mühümdür. Onlar əşyaların uzunluqlarını müqayisə edir,

uzunluğuna görə təxmini müqayisə edilməsini və təhlilini bacarırlar. Əşyaların kütləsini müqayisə edir, iki əşyanın kütləsinin təxmini müqayisə edilməsini də öyrənirlər.

İbtidai sinif şagirdləri qabların tutumlarını müqayisə etməyi öyrənməlidir. Qabların tutumunun müqayisə edilməsi, eyni tutumlu qablarda mayenin kütləsinin analizi, tutum anlayışı, standart və şərti ölçü vahidlərindən istifadə etməyin öyrədilməsi mühümdür.

Uzunluğun ölçülməsində şərti ölçü vahidlərindən istifadə etmək lazımdır. Verilmiş məsafənin addımla, qarışla ölçməsi və neçə addım, neçə qarış olduğunun müəyyənləşdirilməsi öyrədilir.

Pul vahidləri anlayışları da şagirdlərə öyrədilir. Daha sonra şagirdlər mühüm anlayışlardan olan əşyanın kütləsini tərəzinin köməyi ilə kiloqramla ifadə edirlər. Şəkillər vasitəsilə bir gözündə əşya, digər gözündə çəki daşları olan tərəzi modelində kütlənin müəyyənləşdirilməsi prosesi öyrədilir. Praktiki işlərdə əşyanın kütləsini tapmaq üçün hansı tərəzi daşlarından istifadə edilməsinə daha çox diqqət yetirirlər.

III sinif şagirdləri II sinifdə keçdiklərinə dair təkrar misal və məsələlər edərək bu biliklər onlar üçün daha da asanlaşır. Onlar eyni adlı kəmiyyətlərin müqayisəsini aparır, əşyaları uzunluğuna, kütləsinə, hadisələri vaxta görə müqayisə edirlər. Eyni və müxtəlif əşyaların uzunluğu, ölçüsü təyin olunur.

Şagirdlər əvvəlki dərslərdə uzunluq vahidləri arasında münasibətlərlə, perimetr və sahənin tapılma qaydası ilə tanış olurlar. Bu dərstdə şagirdlər öyrəndikləri biliklərdən istifadə etməklə müxtəlif məsələlər həll edirlər.

Ölçmə müxtəlif fənlər arasında əlaqəni təmin edir. Ölçmə və dəyərləndirmə müxtəlif fənlərdə, o cümlədən bədən tərbiyəsi, təsviri incəsənət, texnologiya, musiqi və həyat bilgisi fənlərində istifadə edilir.

Kəmiyyətlərin uyğun vahidlərini yazarkən, yaxud onları səsəndirərkən düzgün tələffüzə diqqət etmək lazımdır.

İbtidai sinif müəllimləri çalışmalıdır ki, bu bilikləri şagirdlərə mükəmməl izah etsin. Bu şagirdlərə həm birbaşa, həm də dolay yolla bu biliklərə yiyələnməyi, fəaliyyəti idarə etməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai sinif müəllimləri fəal təlim metodlarından istifadə edərək ölçmələr mövzusunun daha dərinədən mənimsədirlər. Mövzu şagirdlərə mənimsədilərək meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yollarının həlli çox mühümdür. İbtidai siniflərdə “Ölçmə” məzmun xəttinin öyrədilməsi metodikası və qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yolları əhəmiyyəti, rolu, mövqeyi və gələcək nəsillər üçün mahiyyəti üzrə təsnifi tədqiq olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Sovet məktəbində riyaziyyatın tədrisinə dair*, B., Azərənəşr, 1964.
2. *Ağayev B.A., Riyaziyyatın tədrisi metodikası*, B., Azərənəşr, 1961.
3. *Tahirov B.Ö., Namazov F.M., Əfəndi S.N., Qasimov E.A., Abdullayeva Q.Z. Riyaziyyatın tədrisi üsulları*. Bakı, 2007.
4. *Həmidov S.S. Riyaziyyatın tədrisi metodikası (I-IV siniflər)*, Bakı: ADNA, 2008.
5. *Həmidov S.S. Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası*, Bakı: ADNA, 2008.
6. *Feyziyev S.A., Şükürov R.Y. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları: Dərslik*. Bakı, 2010.
7. *Quliyev Ə.A. Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə*. Bakı-1984.

G.E.Rüstəмова
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunel.rustemova06@gmail.com

COĞRAFIYADAN SINİFDƏNXARİC İŞLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ CİHAZ VƏ AVADANLIQLARIN ROLU

Xülasə

Məlumdur ki, məktəblilərin milli ruhda tərbiyə olmaqda sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlərdən istifadə etmək çox vacibdir. Şagirdlərlə aparılan dərslənkənar tədbirlər onların hərtərəfli inkişafına kömək edir. Şagirdlərlə aparılan dərslənkənar tədbirlər onların hərtərəfli inkişafına kömək edir. Tədris fəaliyyətində sinifdən xaric işlər və məktəbdənkənar tədbirlərin bu tərzdə əlaqə qurmaqda hər bir şagirdin fərdi qabiliyyətini, bacarıq və istedadını əhəmiyyətli dərəcədə inkişafa aparır, potensialını artırır, elmi dünyagörüşü və fəal həyat mövqeyini məqsədyönlü şəkildə inkişafına səbəb olur və sinifdən xaric işləri həyata keçirən zaman bir çox cihaz və avadanlıqlardan istifadə edilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Cihaz və avadanlıqlardan istifadə edilməsi eyni zamanda əyaniliyi təmin edir.

РОЛЬ ПРИБОРОВ И ОБОРУДОВАНИЯ В ОРГАНИЗАЦИИ ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ГЕОГРАФИИ

Резюме

Известно, что очень важно использовать внеклассные и внешкольные мероприятия в воспитании школьников в национальном духе. Внеклассные занятия, проводимые со студентами, помогают в их всестороннем развитии. Внеклассные занятия, проводимые со студентами, помогают в их всестороннем развитии. Такой способ соединения внеучебной деятельности и внеучебной деятельности в учебной деятельности значительно развивает индивидуальные способности, умения и таланты каждого учащегося, повышает их потенциал, ведет к целенаправленному развитию научного мировоззрения и активной жизненной позиции, и использование многих устройств и оборудования имеет большое значение при проведении внеклассной деятельности. Использование оборудования и оборудования также обеспечивает видимость.

THE ROLE OF DEVICES AND EQUIPMENT IN THE ORGANIZATION OF GEOGRAPHY EXTRACURRICULAR ACTIVITIES

Summary

It is known that it is very important to use out-of-class and out-of-school events in educating schoolchildren in the national spirit. Extracurricular activities conducted

with students help in their comprehensive development. Extracurricular activities conducted with students help in their comprehensive development. In this way of connecting extracurricular activities and extracurricular activities in educational activities, it significantly develops the individual ability, skills and talents of each student, increases their potential, leads to the purposeful development of scientific outlook and active life position and when performing extracurricular activities it is very important to use many devices and equipment when doing extracurricular activities. The use of equipment and equipment also provides visibility.

Açar sözlər: *sinifdən xaric işlər, praktik fəaliyyət, inkişaf, əyanilik, avadanlıq, alət, tədqiqat*

Ключевые слова: *внеаудиторная деятельность, практическая деятельность, разработка, визуализация, оборудование, инструмент, исследование*

Key words: *extracurricular activities, practical activity, development, visualization, equipment, tool, research*

Müasir dövrün tələbləri, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən təlim prosesində geniş istifadə edilməsi dərns prosesi ilə yanaşı təlimin digər təşkilati formalarına diqqətin artmasına səbəb olmuşdur. Sınıfdən xaric işlər təlim-tərbiyə prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Praktikada sınıfdən xaric işlərə çox vaxt diqqət yetirilmir, ona formal yanaşılır və s. Lakin coğrafiya fənninin spesifik xüsusiyyətləri sınıfdən xaric işlərin təlim prosesində əhəmiyyətini artırır. Onun məzmunu ətraf aləmlə, insanların təsərrüfat fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olduğu üçün bu tədbirlərin pədaqoji imkanları əvəzədlməz hesab olunur. Sınıfdən xaric işlərin əsas məqsədi şagirdlərə təbiətdə və sosial sahədə özlərini aparmağı öyrətmək, fasiləsiz təhsilə hazırlamaq, öz qabiliyyətlərini maksimum göstərmək və s. ibarətdir. Sınıfdən xaric işlər ilk növbədə təlimin diyarşünaslıq prinsipinin həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Ətraf məhəldə aparılan təcrübələr, müşahidələr, coğrafi obyekt və hadisələrin bilavasitə təmasda olaraq qavranılmasında məhz sınıfdən xaric tədbirlərdə daha kəsərli və uzunmüddətlidir. Məhəldə aparılan işlər, burada qazarılan bilik və bacarıqlar dünyanın, eləcə də respublikamızın digər ərazilərinin də təbii şəraitini qiymətləndirməyə, bütövlükdə coğrafiyanın ən mühüm qanunauyğunluqlarını, proses və hadisələrin və s. asanlıqla başa düşməyə, onları asanlıqla mənimsəməyə imkan verir. Şagirdlərin estetik tərbiyəsində, onların mənəvi zənginliyində sınıfdən xaric işlərin rolu və imkanları olduqca böyükdür. Ətraf aləmlə tanışlıq onlarda hissi qavrama təbiətə məhəbbət hisslərinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Təbiət qarşısında borc hissi, ona məhəbbət şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərinin, vətənə məhəbbət, vətənpərvərlik tərbiyəsinin inkişafına səbəb olur. Coğrafiyanın təlimi prosesində istifadə

olunan sinifdən xaric təşkilat formaları içərisində ekskursiyalar, müşahidələr, məhəldə aparılan təcrübə və praktik işlər qeyd oluna bilər.

Ekskursiyalar

Ekskursiya məktəbdə təlim-tərbiyə prosesində sinifdən xaric işlərin təşkilinin ən mühüm formalarından biridir. Ekskursiya zamanı şagirdlər bilavasitə təbiətə – obyektlərin yerləşdiyi məkana gedir, onlarla bilavasitə təmasda olurlar. Öyrənilmə obyektini bütövlükdə təbii kompleks deyil, onun ayrı-ayrı komponentləri də ola bilər (çay dərəsi, vadi, çəmən, yarıqan şəkəbəsi və s.). Həmçinin təsərrüfat obyektləri də bilavasitə, birbaşa öyrənilə bilər. Odur ki, ekskursiyalar təlimin dinamik forması olduğu üçün daha çox və diqqətli hazırlıq tələb etməsi ilə seçilir. Şagirdlər öz yaşadıkları məhəldə gördükləri, adət etdikləri obyektlərə indi başqa gözlə baxır, onları məktəbdə öyrəndikləri biliklərlə əlaqəli şəkildə qavrayırlar. Real həyatla dərs prosesinin birləşməsi ekskursiyaların təşkilində ən vacib elementdir. Ekskursiyaların və digər sinifdən xaric işlərin dərs ilə şagirdlərin tədris fəaliyyətinin təşkilində oxşar və fərqli cəhətləri də vardır. Dərsdə olduğu kimi ekskursiyalar zamanı da müxtəlif metod və priyomlardan istifadə olunur (müsahibə, nağıl etmə), praktik çalışmalar qoyulur, təlim vasitələri nümayiş etdirilir. Bununla belə ekskursiyaların özlərinə məxsus xüsusiyyətləri də var ki, bununla da onlar digər təşkilati formalardan fərqlənirlər. Bu da məşğələlərin məktəb divarlarından kənarında olması, öyrənilən obyektin yanında olması, müddətinin 45 dəqiqədən çox olması və s. ibarətdir.

Müşahidələr

Coğrafiya fənninin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də təbiətdə müşahidələrin təşkili və aparılmasıdır. Meteoroloji, fenoloji müşahidə coğrafi biliklərin formalaşdırılmasında mühüm yer tutur. Müşahidələr müxtəlif vaxtlarda və yerlərdə aparıla bilər. Coğrafiya meydançasında, ekskursiya zamanı, dərsdə, dərsdən sonrakı vaxtlarda aparılması mümkündür. Müşahidədən qabaq şagirdlərə müşahidənin məqsədi və vəzifələri izah etmək lazım gəlir, bir sıra məsələlərə diqqət yetirmələri tapşırıılır:

1. müşahidə edilən obyekt və hadisələrə diqqət verilməsi;
2. müşahidənin aparılmasının ardıcılığına;
3. müşahidənin nəticələrinin qeydə alınması xüsusiyyətlərinə;
4. toplanmış materialların siyahısının yaradılmasına.

Təcrübələr

Təcrübə müşahidənin süni dəyişdirilmiş şəraitdə aparılan formasıdır. Təcrübələr öyrənilən hadisə və ya prosesin mahiyyətinin daha dərinədən başa düşülməsi üçün təşkil edilir. Coğrafiyanın tədrisində təcrübələrin aparılması miqyası bir qədər məhdud olsa da, bir sıra mövzularla bağlı onların

aparılmasına ehtiyac var. Ona görə ki, təcrübələr konkret hadisə və prosesin başa düşülməsi üçün əvəzədləmə vasitəsidir. Təcrübələri təbiətdə, kabinetdə, coğrafiya meydançasında aparmaq olar. Təcrübələrin aparılması üçün bir sıra tələblərin yerinə yetirilməsinə çalışılmalıdır:

1. istifadə olunan cihazlar mürəkkəb olmamalıdır, əks halda belə cihaz və alətlər məsələnin məğzini başa düşməyə mane olur;

2. təcrübədən əvvəl şagirdlərə işin məqsədi, əsas problemləri haqqında izahat verilməlidir;

3. təcrübənin gedişində vaxtaşırı suallar verilməlidir ki, onların təcrübənin gedişini izləmələri yoxlanılsın;

4. təcrübədən sonra şagirdlərin müşahidələrinə yekun vurulmalı, nəticələr qeyd etdirilməli, bəzən onu qrafik təsvir etməlidirlər.

Məhəldə aparılan praktik işlər. Məhəldə aparılan praktik işlər də müşahidələrlə sıx bağlıdır. Praktik işlər də müşahidələr kimi diyarşünaslıq materiallarının toplanmasına və tədris prosesində istifadə edilməsinə şərait yaradır. Məhəldə aparılan praktik işlər başlıca olaraq nəzəri materialların öyrənilməsindən sonra və onların dərinləşdirilməsinə xidmət edir. Ona görə də təkcə praktik işlərin yerinə yetirilməsi ilə kifayətlənmək olmaz, həm də onların yeni materialların öyrənilməsi və mənimsənilməsində bir vasitə olduğunu da şagirdlərə aşılamaq lazımdır.

Sinifdən xaric işlərdə və coğrafiya meydançasında istifadə olunan avadanlıqlar aşağıdakılardır:

1) Hündürlük ölçmə dirəyi: Ağ-qara 1-10 m-ə qədər rəqəmlənir və yuxarı hissəsində flüger yerləşdirilir. Həm flüger dayağı rolunu oyanır, həm də hündürlük ölçmə dirəyidir.

2) Qütb ulduzu göstəricisi: Alət şimal qütbünün yerləşməsi istiqamətini təyin etmək üçündür. Şagirdlərin praktik işi zamanı şimalda yerləşən qütb ulduzunun yerini müəyyən edirlər. Əllə düzəldilmiş sadə qütb ulduzu göstəricisindən də istifadə etmək olar.

3) Şaquli bucaqölçən: Cihazdan təlim zamanı və dərsdənkənar praktik işlər apararkən istifadə olunur. Bu cihaz vasitəsilə obyektin şaquli yerləşmə bucağını və günorta günəşin üfüqdə hündürlüyü ölçülür.

4) Çaşkalı anomometr: Alət küləyin istiqamətində qoyulur və çaşkaların fırlanma sayı daimalıq, sayğac işə düşür. Tərtib olunmuş cədvəl üzrə küləyin gücü təyin olunur.

5) Yağışölçən cihaz: Yağıntılardan miqdarını ölçmək üçün istifadə olunur.

6) Nefoskopik tor: 4 ayaq üzərində yerləşdirilmiş ağac və məftil sferadan ibarətdir. Üfüqin əsas istiqamətlərinə uyğun yerləşdirilir.

7) Qarölçən: Qarın kipliyini ölçmək üçün istifadə olunan cihazdır.

8) Qar ölçən xətkəş: Alət qar qatının qalınlığını ölçmək üçün istifadə olunur. Havanın proqnozunu vermək, yəni öncədən xəbər vermək üçün onun üzərində ardıcıl müşahidə aparmaq lazımdır. Belə müşahidələrin aparıldığı məntəqələr *meteoroloji stansiyalar* adlanır.

Hava proqnozları kənd təsərrüfatı, nəqliyyatın işi və s. üçün əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. *Yeni materialların öyrədilməsində sinifdən xaric işlərin təşkili*, Paşayeva Arzu, 2019.
2. *Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Coğrafiya təliminin nəzəri əsasları*. Bakı, Elm və təhsil, 2013, s. 389.
3. *Əyanilik vacib tədris vasitəsidir. Qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsindən*. Bakı, Maarif 1966, 26, s. 2.
4. *Müasir təlim və tədris müəllimdən əyanilik tələb edir*. Hüseynzadə Günay, 2015.

Z.M.Əsədzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zahiresedzadeh@gmail.com

KARTOQRAFİK BİLİKLƏRİN FORMALAŞDIRILMASINDA PROEKSİYALARIN ÖYRƏNİLMƏSİ METODİKASI

Xülasə

Məqalədə xəritədə coğrafi şəbəkə, kartoqrafik şəbəkə, kartoqrafik proyeksiya, bərabərbucaqlı proyeksiya, bərabərsahəli proyeksiya, ixtiyari proyeksiya, silindrik proyeksiya, konus proyeksiyası, azimutal proyeksiya, çoxüzlü proyeksiya anlayışları nəzərdən keçirilmişdir. Anlayışların əsas vəzifələri və nə məqsədlə istifadə edilməyi haqqında məlumat verilmişdir. Həmçinin məqalədə xəritənin perspektiv və ideal köməkçi vasitə olduğu daha yaxşı göstərilmişdir.

МЕТОДОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ ПРОЕКЦИЯМ В ФОРМИРОВАНИИ КАРТОГРАФИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

Резюме

На карте рассмотрены географические сети, картографические сети, картографическая проекция, равная проекция, равная проекция, добровольная проекция, цилиндрическая проекция, коническая проекция, азимутальная проекция, многопроекции концепции. Сообщалось об основных функциях понимания и о том, для какой цели оно используется. В статье также показано, что карта является прогностическим и идеальным помощником.

METHODOLOGY OF LEARNING PROJECTIONS IN THE FORMATION OF CARTOGRAPHIC KNOWLEDGE

Summary

The map examined geographical networks, cartographic networks, cartographic projection, equal projection, equal projection, voluntary projection, cylindrical projection, conical projection, azimuthal projection, multi-projection concepts. It has been reported on the basic functions of understanding and what purpose it is used for. The article also showed that the map is a predictive and ideal helper.

Açar sözlər: *coğrafi şəbəkə, kartoqrafik şəbəkə, kartoqrafik proyeksiya, bərabərbucaqlı proyeksiya, bərabərsahəli proyeksiya, ixtiyari proyeksiya, silindrik proyeksiya, konus proyeksiyası, azimutal proyeksiya, çoxüzlü proyeksiya*

Ключевые слова: *географическая сеть, картографическая сеть, картографическая проекция, равная проекция, равная проекция, добровольная*

проекция, цилиндрическая проекция, коническая проекция, азимутальная проекция, многопроектная

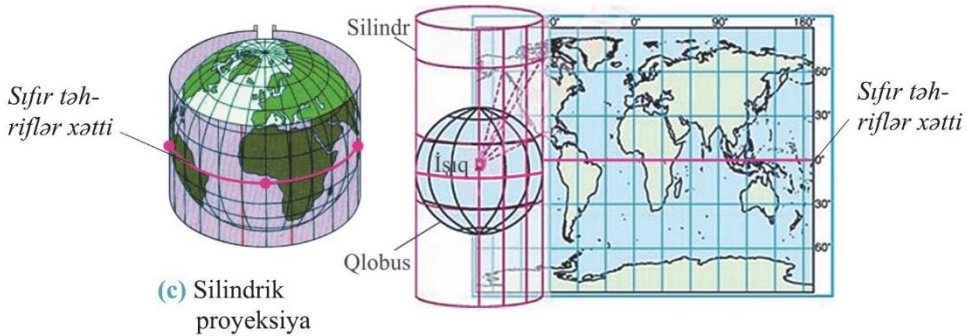
Key words: geographical network, cartographic network, cartographic projection, equal projection, equal projection, voluntary projection, cylindrical projection, conical projection, azimuthal projection, multi-project

Kartoqrafik proyeksiyalar - Kürə və ya sferik formada olan yeri müstəvi üzərində təsvir etmək üçün istifadə edilən vasitələrdir.

Kartoqrafik proyeksiyalar seçilərkən müəyyən həndəsi fiqurlardan istifadə edilir və proyeksiyalar həmin fiqurların adı ilə adlandırılır. Kartoqrafik proyeksiyanın aşağıdakı növləri vardır:

- Silindirik proyeksiya,
- Konus proyeksiya,
- Çoxüzlü proyeksiya,
- Azimutal proyeksiya

Silindirik proeksiyalar. Qlobus şəffaf silindrin daxilinə yerləşdirilir. Bu zaman Yer səthinin ekvatorboyu əraziləri silindrin səthinə toxunur. Toxunma xəttində bütün təhriflər sıfıra bərabər olur. Silindrik proyeksiyalarda, əsasən, dünya xəritələri, həmçinin evkatorboyu ərazilərin xəritələri çəkilir, paralel və meridianlar bir-biri ilə düz bucaq altında kəşifir.

Şəkil 1. Silindirik proeksiya

Konus proyeksiyalar. Bu proeksiyalarda xəritə tərtib olunarkən Yer kürəsi konusun səthi ilə ya bir paraleldə -60° ş.e., ya da iki paraleldə -47° şm.e. və 62° şm.e.-ləri arasında kəşifir və bu paralellər boyunca təhriflər olmur. Sıfır təhrif xətlərindən uzaqlaşdıqca təhriflər artır. Bu proyeksiyalarda qütbətrafi və mülayim enliklərdə yerləşən ərazilərin xəritələri tərtib edilir. Belə xəritələrdə paralellər qövsvari, meridianlar isə bir mərkəzdən çıxan düz xətlər şəklində təsvir olunur.

Azimutal proyeksiyalar. Bu proeksiyalar üçün köməkçi həndəsi səth kimi müstəvidən istifadə olunur. Müstəvinin kürəyə toxunma nöqtəsində təhrif

olmur. Antarktida və Şimal Buzlu okeanının bu proyeksiyada tərtib edilən xəritələrdə paralellər çevrələr şəklində, meridianlar isə bir mərkəzdən çıxan radiuslar kimi təsvir olunur. Yarımkürələrin xəritəsi də azimutal proyeksiyada tərtib edilir.

Çoxüzlü proyeksiya. Bu proyeksiyalar Yer kürəsinin səthi kürə deyil, çoxlu sayda trapesiyalara bölünmüş çoxüzlü kimi qəbul edilir. Bu proyeksiyalar kiçik ərazilərin təsvirində, yəni, əsasən, topoqrafik xəritələrin tərtibi zamanı istifadə olunur. Xəritələrin miqyası böyük və orta, təhriflər isə çox az olur.

Yer səthi xəritədə təsvir olunduqda aşağıdakı təhriflər meydana gəlir: 1. Bucaq (istiqamət) təhrifləri. 2. Sahə təhrifləri. 3. Məsafə (uzunluq) təhrifləri. 4. Forma təhrifləri.

Təhriflərin kəmiyyəti ilk növbədə miqyasdan asılıdır. Xəritə nə qədər kiçik miqyaslı olarsa, təhrif bir o qədər çox olar. Bundan başqa təhriflər coğrafi obyektlərin ekvatora yaxınlığından da asılıdır. Ekvator ətrafında olan ərazilərdə təhriflər az müşahidə edilir. Ekvatordan qütblərə doğru uzaqlaşdıqca təhriflərin kəmiyyəti çoxalır. Bu ona görədir ki, xüsusən açıq dünya xəritəsində Qrenlandiya adası Avstraliyadan, Antarktida materiki isə Afrikadan böyük görünür. Halbuki, Qrenlandiya Avstraliyadan sahəcə 3.5, Antarktida isə Afrikadan 2 dəfə kiçikdir. Xəritədə qeyd edilən təhriflərin baş verməsinin səbəbi Afrika və Avstraliyanın ekvatora yaxın yerləşməsi nəticəsində bunlarda təhrifin az, Antarktida Qrenlandiya isə qütbə yerləşdiyinə görə təhrifin çox olmasıdır. Heç bir xəritədə ərazidə olan bütün coğrafi obyektləri göstərmək mümkün deyil. Buna görə də plan və ya xəritə tərtib edərkən məqsəddən asılı olaraq əsas obyekt göstərilir, 2-ci dərəcəli obyekt atılır. Buna kartoqrafik ümumiləşdirmə və ya generalizasiya deyilir.

Generalizasiyanın kəmiyyəti xəritənin miqyasından asılıdır. Xəritə nə qədər böyük miqyaslı olarsa, generalizasiya bir o qədər az müşahidə edilir.

Kartoqrafik generalizasiya – mühüm obyekt və hadisələri xəritədə təsvir etmək məqsədi ilə onların seçilməsi və məqsədə uyğun ümumiləşdirilməsi üçün spesifik bir metoddur. “Generalizasiya” termini fransızca “generalisation” (ümumiləşdirmə) sözündən götürülmüşdür; bu da latınca “generalis”, yəni “baş”, “ümumi” deməkdir.

Kartoqrafik generalizasiyaya təsir edən əsas amillər aşağıdakılardır:

1) xəritənin məqsəd və vəzifəsi, 2) miqyası, 3) xəritəsi tərtib edilən ərazinin xüsusiyyətləri.

1. Xəritənin məqsəd və vəzifəsi generalizasiyanın xüsusiyyətini, xəritədə təsvir edilən obyekt və hadisələrin həcmi təyin edir. Başqa sözlə desək, xəritənin məqsəd və vəzifəsi generalizasiyanın istiqamətini, seçmə və ümumiləşdirmənin nə dərəcədə aparılmasını təyin edir.

2. Miqyasın təsiri generalizasiyada daha çoxdur. Belə ki, miqyasın kiçilməsi ilə xəritədə təsvir edilən obyektlər və kartoqrafik təsvirin sahəsi kiçilir ki, bunun da nəticəsində xəritənin dəqiqliyi azalır və oxunması çətinləşir.

3. Generalizasiyanın digər amili – xəritəsi tərtib edilən ərazinin (obyekt və hadisələrin) özünə məxsus **xüsusiyyətdən** asılıdır. Burada eyni obyekt ayrı-ayrı landşaft sahələrində müxtəlif dərəcədə nəzərə alınır.

Kartoqrafik generalizasiya seçmə və ümumiləşdirmədən ibarətdir.

a) Obyekt və hadisələrin kartoqrafik seçilməsi ondan ibarətdir ki, xəritənin vəzifəsindən, miqyasından və ərazinin coğrafi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq mühüm və əsas obyektlər seçilərək xəritədə təsvir edilir, ikinci dərəcəli obyektlər isə atılır. Beləliklə, kartoqrafik seçmənin nəticəsində xəritədə təsvir edilən obyekt və hadisələrin sayı azalır. Kartoqrafik seçmə qəbul edilmiş müəyyən bir ölçü (norma) üzrə aparılır. Bu məqsədlə çox vaxt keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərindən istifadə edilir.

Obyektlərin seçilməsinin digər üsulu *normativ seçmə üsuludur*. Normativ seçmə əvvəlcədən müəyyən edilmiş seçmə norması üzrə aparılır. Bunun üçün obyektlərin sıxlığı təyin edilir. Normativ seçmə adətən xəritələrdə yaşayış məntəqələri üçün tətbiq edilir. Bu xəritələrin hər 1 dm^2 sahəsinə 150-200-ə qədər punson təsvir edilə bilər.

b) Təsvirin ümumiləşdirilməsi xəritəsi tərtib edilən obyektləri konturlarının (sərhəd xəttinin) və onların kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsində, fərdi obyektlərin ümumi işarələrlə göstərilməsində tətbiq edilir.

Konturların ümumiləşdirilməsi o deməkdir ki, xəritənin miqyası kiçildikcə, həmin konturun xırda hissələri müəyyən dərəcədə sadələşir, düzləndirilir. Ümumiləşdirməni apararkən obyektin xüsusiyyəti, xəritənin məqsəd və vəzifəsi nəzərə alınmalıdır.

Kəmiyyət göstəricilərinin ümumiləşdirilməsi ondan ibarətdir ki, xəritədə təsvir edilən obyekt və hadisələri kəmiyyət nöqtəyi-nəzərdən xarakterizə edən pillələr (aralar) iriləşir. Yaşayış məntəqələri onlardakı əhalinin sayına görə qruplara və yaxud hipsometrik xəritələrdə yüksəklik və dərinlik şkalası pillələrə bölünür. Miqyasın kiçilməsindən, yaxud da xəritənin məqsəd və vəzifəsindən asılı olaraq bir neçə pillə bir pillədə birləşir.

Keyfiyyət xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsi ondan ibarətdir ki, obyektləri bir-birindən keyfiyyətcə fərqləndirən şərti işarə və başqa bölgülər geniş mənada ümumi anlayışla əvəz edilir.

Generalizasiyanın axırıncı xüsusiyyəti *fərdi obyektləri ümumi işarələrlə* əvəz edilməsidir.

Hər hansı bir xəritənin tərtibində iki mühüm şərt: 1) həndəsi dəqiqlik; 2) coğrafi oxşarlıq nəzərə alınmalıdır.

1. Xəritənin *həndəsi dəqiqliyi* tələb edir ki, hər bir obyekt plan üzrə forması və ölçüləri saxlamaqla öz yerində dəqiq təsvir edilsin və obyektlər arasındakı qarşılıqlı məsafə xəritənin miqyasına uyğun sürətdə düzgün göstərsin.

2. *Coğrafi oxşarlıq* tələb edir ki, xəritə obyekt və hadisələrin əsas tipik xüsusiyyətlərini, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini, ərazinin özünəməxsus coğrafi xüsusiyyətlərini göstərə bilsin. Bu şərtə görə xəritənin miqyasında göstərilə bilməyən, lakin öz əhəmiyyətinə görə mühüm obyektlər xəritədə təsvir edilməlidir. Bu zaman təsvirin müəyyən dərəcədə böyük alınmasına yol verilir, yaxud da miqyassız işarələrdən istifadə edilir. Kartoqrafik generalizasiya xəritənin həndəsi dəqiqliyinə mənfi təsir göstərir. Bu hal kiçik miqyaslı xəritələrdə daha çox olur. Ona görə də bir çox kartometrik və texniki layihə işlərinin aparılmasında böyük miqyaslı xəritələrdən istifadə edilir. Həmin xəritələrdə aparılan generalizasiya xəritənin həndəsi dəqiqliyinə nəzərə cərpacaq mühüm təsir göstərmir. Kiçik miqyaslı xəritələr isə əsasən obzor xüsusiyyətlə malik olub, kartometrik işlər üçün çox az istifadə edilir, ona görə də bu xəritələrdə təsvirin coğrafi oxşarlığı birinci plana keçir.

Xəritədə təhriflərin ədədi qiymətini sifirə endirmək mümkün deyil, lakin onları azaltmaq və ya birini aradan qaldırmaq olar. Bunu kartoqrafik proyeksiyaların köməyi ilə etmək mümkündür.

Kartoqrafik proyeksiyalar Yerin kürə səthinin müstəvi üzərində təsvirinin riyazi üsullarıdır. Yəni kartoqrafik proyeksiyalar vasitəsilə Yerin kürəvi səthi müstəvi səthə köçürülür.

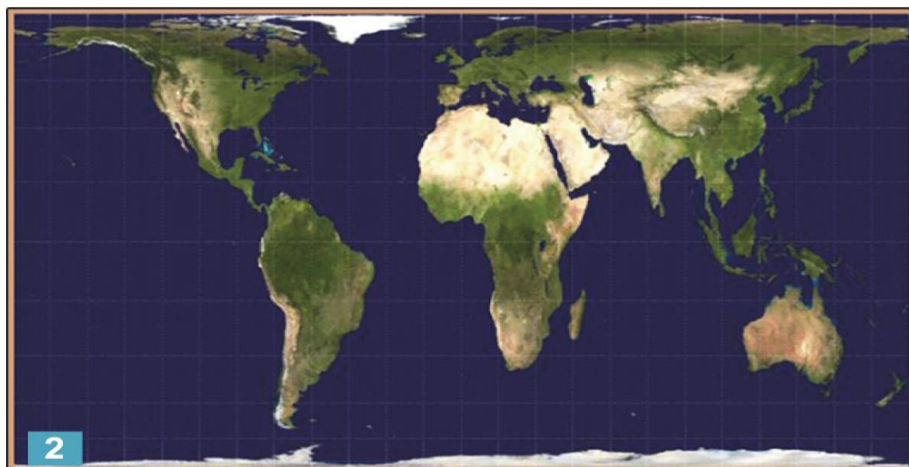
Kartoqrafik proyeksiyalar təhrif xüsusiyyətlərinə görə üç qrupa ayrılır: bərabərbucaqlı (konform), bərabərsahəli (ekivalent), ixtiyari.

Bərabərbucaqlı proyeksiyalarda tərtib edilən xəritələrdə istiqamət və ya bucaqlar, demək olar ki, təhrif edilmir, lakin sahə, məsafə və forma tam təhrif olunur. Bu xəritələr dəniz nəqliyyatında və aviasiyada istifadə edilir. H.Merkatorun 1569-cu ildə tərtib etdiyi dəniz naviqasiya xəritəsi buna misal ola bilər.

Bərabərsahəli proyeksiyalarda ərazilərin sahəsi çox az, lakin bucaq (istiqamət), məsafə və forma tamamilə təhrif olunur. Bu xəritələr materik və okeanların sahələrini hesablamaq üçün əlverişlidir. D.Qall və A.Petersin proyeksiyası buna misal ola bilər.

Şəkil 2. H.Merkatorun naviqasiya xəritəsi

Şəkil 3. A.Petersin xəritəsi

İxtiyari proyeksiyalarda (b) sahə və bucaqlar az təhriflə verilir, uzunluq və forma isə tam təhrif olunur. Belə xəritələr tədris prosesi üçün daha əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev H.H Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası, Bakı, 1991.
2. H.H Sadıxlı, Coğrafiyanın tədrisi metodikası, Bakı 1976.
3. Budaqov B.E, Apoyev E.F Azərbaycan respublikasının coğrafiyası, Bakı 1991.

Z.B.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zuleykha.eliyeva@mail.ru

COĞRAFIYA FƏNN KURİKULUMUNDA ALT STANDARTLARIN ŞAĞIRD FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ BAXIMINDAN TƏHLİLİ

Xülasə

Bu məqalə coğrafiya fənn kurikulumunda yer alan alt standartların şagird fəaliyyətinin təşkili baxımından təhlilindən bəhs edir. Burada alt standartlarda hansı fəaliyyət xəttinin formalaşdırılmasının təhlilinə diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda alt standartlarının təhlili zamanı fəaliyyətlərin aşağı siniflərdən yuxarı siniflərə doğru, asandan çətinə doğru necə yerdəyişməsinin şahidi oluruq. Həmçinin qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırma yolları və yaranmış problemin həllində məzmun standartlarına aid olan fəaliyyət xətlərinin düzgün təhlil etməyin əhəmiyyətindən danışılır. Beləliklə, kurikulumda da, göstəriləyi kimi, şagird təlim prosesində aktiv iştirakçıya çevrilir.

АНАЛИЗ ПОДСТАНДАРТОВ ПРОГРАММЫ ПО ГЕОГРАФИИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ СТУДЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

В данной статье проводится анализ подстандартов, входящих в учебную программу по предмету «география» с точки зрения организации деятельности учащихся. Здесь внимание было уделено анализу формирования линии действия в подстандартах. В то же время при анализе субстандартов мы наблюдаем, как деятельность переходит из низших классов в высшие, из простого в сложное. Также говорится о способах устранения проблем и важности правильного анализа направлений деятельности, связанных со стандартами содержания, при решении проблемы. Таким образом, как указано в учебном плане, студент становится активным участником учебного процесса.

ANALYSIS OF THE SUBSTANDARDS IN THE GEOGRAPHY CURRICULUM FROM THE POINT OF VIEW OF STUDENT ACTIVITY ORGANIZATION

Summary

This article deals with the analysis of the sub-standards included in the geography subject curriculum in terms of the organization of student activity. Here, attention was paid to the analysis of the formation of the line of action in the sub-standards. At the same time, during the analysis of sub-standards, we witness how

activities move from lower classes to higher classes, from easy to difficult. It also talks about ways to eliminate problems and the importance of proper analysis of the lines of action related to content standards in solving the problem. Thus, as indicated in the curriculum, the student becomes an active participant in the learning process.

Açar sözlər: *alt standart, fəaliyyət, bacarıq, təhsil, proqnoz, problemin həlli, müqayisə, təhlil, kurikulum*

Ключевые слова: *некачественный, деятельность, навык, образование, предсказание, решение проблем, сравнение, анализ, учебная программа*

Key words: *substandard, activity, skill, education, prediction, problem solving, comparison, analysis, curriculum*

Müasir dünyanın vətəndaşları olaraq öz milli varlığımızı saxlamaqla bərabər, eyni zamanda dünyada baş verən inkişafa daha geniş aspektdə baxmağı bacarmalıyıq. Əks təqdirdə dünyada tətbiq edilən qiymətləndirmə sistemi bizlər üçün yad olardı. Bunun üçün də dünyadakı müsbət təcrübənin mənimsənilməsi əsas məqamlardandır. Bu kimi problemləri həll etmək üçün kurikulum islahatının həyata keçirilməsi vacib hesab olunmuşdur.

Qabaqcıl təhsil modeli olan kurikulum hazırda kütləvi şəkildə dünyada tətbiq olunur. Azərbaycanda bu təhsil modelini qəbul etmiş ölkələrdəndir. Nəticə ölkəmiz dünya təhsil sisteminə inteqrasiya edə bilmişdir. Eyni zamanda coğrafiya fənn kurikulumu qabaqcıl ölkələrin qəbul etdiyi əsas kompetensiyaları əsasında hazırlanmışdır.

Ənənəvi coğrafiya dərslərindən fərqli olaraq, artıq müəllimin əvvəlki rolu dəyişir və o, daha çox bələdçi rolunu oynayaraq, şagirdlərə yol göstərir. Fəal-interaktiv təlimə əsaslanan dərslər şagirdlərdə təlim prosesinə olan marağı artırması nəticəsində şagirdlər keçirilənləri daha dərindən mənimsəyir və keyfiyyət yüksəlir. Bu təhsil proqramı təkcə şagirdlərin deyil, eyni zamanda müəllimlərin də tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin yüksəlməsinə kömək olur. Müasir dövrdə tədqiqatçılıq müəllim üçün aparıcı xüsusiyyətdir.

Yeni təhsil modelinin tətbiqi zamanı aparılan tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, ənənəvi proqramda əsas kompetensiya biliyin yadda saxlanılmasına yönəlmişdir. Belə bir sistem isə dəyişən dünyanın tələbləri ilə ayaqlaşmaqda problem yaradırdı. Dövrün əsas kompetensiyaları hesab edilən - müstəqil öyrənmə, ünsiyyət, İKT savadı və onun tətbiqi, təqdim etmə kimi bacarıqları ənənəvi coğrafiya proqramında şagirdlərə aşılamaq çətin məsələ olardı.

Müasir təhsil modelinin tətbiqi zamanı problemlər yaranır və bu da fəaliyyətdə dəyişikliklərin vacibliyini şərtləndirir. Bu problemdən çıxış yolu tapmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmək olar ki, bunlardan biri də alt standartların fəaliyyət baxımından təhlil edilməsidir. Beləliklə, şagirdlər

müstəqil düşünmə, tənqidi yanaşma, alternativlərin axtarılması kimi bacarıqların formalaşdırılmasına şərait yaradır. Standartların təhlili:

- əldə edilmiş biliklərin tətbiq edilməsinə;
- informasiya mübadiləsinin aparılmasına;
- obyektiv qiymətləndirmənin təyin edilməsinə;
- məqsədə uyğun motivasiyanın qurulması;
- düzgün tədqiqat sualının qurulması və s. imkan verir.

Alt standartların təhlili siniflər üzrə bacarıqların dəyişməsinə müşahidə etməyə şərait yaradır. Standartlarda öz əksini tapmış komponent müəllimə təlim prosesində qarşısına qoyduğu məqsədə irəliləməyə kömək edir. Standartlardakı fəaliyyət komponentləri coğrafi məkan, təbiət və cəmiyyət məzmun xətləri üzrə biliklərin qazanılmasında praktik imkan yaratmağa kömək edir.

Coğrafiya fənn kurikulumunun alt standartlarında 8 fəaliyyət xətti özünü göstərir. Bu fəaliyyət xətləri aşağıdakılardır:

Problemin həlli – şagirdlərin müstəqil problemi analiz etməsi və aldığı nəticələri təqdim etməsindən ibarət olan fəaliyyət xəttidir. Məsələn, VI sinifdə bununla bağlı olan yalnız bir - 2.1.4. Havada müşahidələr aparmaq standartı var.

Mühakiməyürütmə – bu fəaliyyət xəttində yaranan problemin əsaslandırılması və məsələlərin təhlil edilməsini özündə əks etdirir. VI sinifdə bu fəaliyyət xəttinə ehtiyac duyulmur, çünki bu fəaliyyət yüksək təfəkkürə aid olub, yuxarı siniflərdəki standartlarda özünü biruzə verir.

Əməkdaşlıq/ictimaiyyətlə əlaqə – bu əsas fəaliyyət xətti hesab olunur. Mövzu üzrə problemlərin təyin edilməsi, anket və sorğunun keçirilməsi, məlumatların yığılması, toplanan informasiyanın təqdim edilməsi fəaliyyət xəttində əksini tapır. Məsələn, VI sinifdə 3.2.5. Ətraf mühitdə çirklənmiş ərazilərin fotoalbomunu düzəltmək alt standartında bu fəaliyyət xəttinə xitab edir.

Müqayisə və təhlil etmə – bu fəaliyyət xətti məzmun xətləri içərisində ən geniş istifadə olunandır. Xəritədəki ərazilərin müqayisəli şəkildə təhlilini etmək, statistik informasiyalara görə hesablamaları aparmaq, hər hansı bir xüsusiyyətə görə obyektə təhlil etmək kimi məsələlər bura daxildir. VI sinifdəki 3.2.1. Ölkələrin müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə müqayisə etmək alt standartında bunu müşahidə etmək olar.

Tətbiq etmə – bu işə coğrafi informasiyanın xəritədə, sxemdə, diaqramda tətbiq edilməsi, hesablanması, layihənin göstərilməsindən ibarətdir. Məsələn, VI sinifdə 1.3.2. Yaşadığın yerin planını hazırlamaq, 2.1.6. Su dövrəsinin sxemini qurmaq, 2.1.2. Böyük relyeflərin kontur xəritədə yazılması, 3.2.2. ölkəmizin həmsərhəd olduğu ölkələri kontur xəritədə yazmaq, 3.1.2. Kontur

xəritədə ilkin yaşayış yerlərinin yazılması kimi standartlarda tətbiqetmə fəaliyyət xətti əks olunub.

Proqnozlaşdırma – geniş istifadə olunan fəaliyyət xətti olsa da, mühakiməyürütmə kimi bu fəaliyyət xətti də VI sinifdə rast gəlinmir. Çünki bu fəaliyyət xətti VI sinif şagirlərinin yaş səviyyəsinə uyğun olmadığı üçün, yəni yüksək səviyyədə hesab olunduğuna görə burada əks olunmaması çox təbiidir. Bu fəaliyyət xəttinə ətrafda baş verən proses və hadisələr, həmçinin obyektlərin bir-birinə olan təsiri haqqında proqnozun verilməsi daxildir.

Sistemləşdirmə və təsnifetmə – xüsusən yuxarı siniflərdə istifadə edilsə də, VI sinifdə 1.2.1. Kainatdakı göy cisimlərinin fərqləndirilməsi alt standartında bu fəaliyyət öz əksini tapmışdır. Burada şagirdlər müəyyən bir xüsusiyyətə görə obyektləri təsnif etmək, onları sistemləşdirmək kimi bacarıqlara yiyələnirlər.

Təqdimetmə – bu fəaliyyət asandan çətinə doğru olaraq formalaşır. VI sinifdə şagirdlər bu fəaliyyətin sadə forması olan “şərhetmə” ilə başlayırlar. Yuxarı siniflər qalxdıqca bu proses mürəkkəbləşir. Aşağı siniflərdən bu fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi çox vacibdir. Maraqlısı burasındadır ki, VI sinifdə 20 standartdan yarısı bu fəaliyyətə daxildir.

Məsələn, 2.1.1. Yer in quruluşu, ordakı hadisə və proseslər; 2.1.3. Yer in hava təbəqəsinin şərhi; 3.1.1. Xalqların müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə təsvir etmək; 1.3.1. Xəritə və qlobuslarda istifadə edilən elementlərin şərhi; 1.2.2. Yer in illik və sutkalıq hərəkətinin təsviri və onun nəticələri və s. alt standartlarda əks olunur.

Fəaliyyət xətləri yuxarı siniflərdə necə dəyişdiyini gözdən keçirmək də maraqlı olar. Məsələn, VIII sinifdə 3.2.3 Təbii ehtiyatların dəyərləndirilməsi alt standartında təbii ehtiyatlardan istifadənin qiymətləndirilməsi nəticəsində şagirdlərin məntiqi təkəkləri inkişaf edir.

Alt standartların fəaliyyət xətləri üzrə təhlilində görürük ki, XI sinifdə daha dolğun bölgü var.

Problemin həlli - fəaliyyət xətti 1.3.1. Təsərrüfatın xəritə yerləşmə qanunauyğunluğuna dair məruzə hazırlayır.

Mühakiməyürütmə – fəaliyyət xəttinə 1.2.1 Yer in hərəkətinin iqtisadiyyata olan təsiri, 1.2.2 Yer in hərəkətinin iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi, 3.2.1 İnteqrasiyanın dövlətlərin siyasi həyatına olan rolunun qiymətləndirilməsi, 2.1.5 Hidrosferdə olan təbii sərvətlərin iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi, 2.1.1 Relyefdəki tektonik proseslərin dövlətlərin iqtisadiyyatına olan təsirini izah etmək aiddir.

Müqayisə və təhliletmə – fəaliyyət xəttinə 2.1.1 Təbii ehtiyatlardan istifadənin proqnozunun verilməsi və hesablanması, 2.1.4 İqlim şəraitinin iqlim

xəritələrinə görə təhlik etmək, 2.1.8 Bioloji sərvətlərə dair hesablama aparmaq aiddir.

Tətbiqetmə – fəaliyyət xəttinə 2.1.3 Atmosferdə baş verən hadisə və proseslərin səbəb olduğu ekoloji problemlərə aid informasiya və təqdimat düzəltmək, 2.1.6 Kontur xəritədə hidrosferin gərgin ekoloji ərazilərini qeyd etmək aiddir.

Proqnozlaşdırma – fəaliyyət xəttinə 3.2.5 Cəmiyyətin iqtisadi və sosial cəhətdən inkişafında ekoloji vəziyyətin qorunmasına dair proqnozun verilməsi, 2.1.7 Bioloji sərvətlərdən istifadənin proqnozunun verilməsi aiddir.

Sistemləşdirmə və təsnifetmə – fəaliyyət xəttinə 3.2.2 İnteqrasiyaya daxil olan dövlətlərin qruplaşdırılması daxildir.

Təqdimetmə – fəaliyyət xəttinə 1.1.1 Coğrafi proses və hadisələrin cəmiyyətin həyatına olan təsiri ilə əlaqədar tədqiqat aparmaq və onları təqdim etmək, 3.2.3 Ölkənin inkişafında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əhəmiyyətinə dair çıxış etmək daxildir.

İdraki bacarıqlar intellektual bacarıqlar və vərdişlərin inkişaf etdirilməsini özündə göstərir. Düşünmə bacarığı, asandan çətinə doğru siniflərə üzrə formalaşdırılır. Kurikulum nəzəriyyəsində bacarıqları feillər vasitəsi ilə izah etməyi məsləhət görür. Belə ki, idraki bacarıqları izah edən feillər - tanımaq, misal çəkmək, müqayisə etmək, qiymətləndirmək və s. Məsələn, 1.1.1. Keçmişdəki insanların Yerini yaranması haqqındakı fikirləri idraki bacarıqlara əsaslanır.

Ünsiyyət bacarığı dəyər, yanaşma, emosiyalarının formalaşdırılmasında böyük rola malikdir. Bu bacarıq sual-cavab əsnasında, təqdimat edəndə və ya şərh edəndə inkişaf edir. Coğrafiya dərslərində kartoqrafik vasitələrdən istifadə edəndə affektiv bacarığı inkişaf etdirməyə imkan olur.

Psixomotor bacarıqlar isə coğrafiyanın tədrisində əsasən, plan tərtib edəndə istifadə olunur. Məsələn, 1.3.2 Öz ərazinin planını qurmaq alt standartı bura aiddir.

Öyrədici mühitsiz şagirdlərə məzmun komponentlərini öyrətmək mümkün deyil. Öyrədici mühitin komponentləri:

- psixoloji mühit;
- informasiya mühiti;
- əşyavi mühit təşkil edir.

Psixoloji mühit deyəndə, şagirdlərin həm başqa insanlarla, həm də özünün daxili aləmi ilə olan qarşılıqlı münasibətinə deyilir. Psixoloji mühitə əməkdaşlıq, qarşılıqlı köməkləşmə və bir-birlərini başa düşmək daxildir. Bu sadalananlar təlim prosesinin səmərəliliyini artırır, təlimə emosianallıq verməklə marağın artmasına səbəb olur.

İnformasiya mühiti - müasir dünyada informasiya mənbələrinin sayı durmadan artsa da, müəllimlər daha çox dərslikdən, dərs vəsaitlərindən istifadə edirlər. Müəllim və şagird arasındakı sərbəstliyi gücləndirmək üçün müəllimlər müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə etməlidirlər.

Əşyavi mühitə dərsi təmin edə biləcək maddi-texniki vasitələr aiddir. Bu cür resurslara texniki avadanlıqları, stendləri, dərslikləri, didaktik vəsaitləri və s. daxil etmək olar.

Təbii mühit deyəndə, canlı və cansız təbiət başa düşülür.

Yaşayış mühiti deyəndə isə məişət, ev, maddi mədəniyyət və digər başqa şeylər aid edilir. Sadalananlar təlim prosesində biliklərin dərinəndən öyrənilməsinə şərait yaradır. Öyrənilmiş coğrafi biliklər təsəvvürlərin inkişafında şagirdlər üçün baza yaratmağa kömək olur. Coğrafi təsəvvürlər də coğrafi düşüncənin yaranmasında əsas rol oynayır.

Beləliklə, aşağı siniflərdən yuxarılara qalxdıqca həm bilik, həm də bacarıqlar asandan çətinə doğru inteqrasiyası həmçinin dəyişməsi müəyyən ardıcılıqla həyata keçirilir. Belə ki, şagird təlim prosesində müşahidə etməyi, müəyyən bir prosesi icra etməyi, nəticə çıxarmağı, sxem tərtib etməyi, proqnoz verməyi, müqayisə etməyi və s. öyrənir. Nəticə də coğrafiya fənn kurikulumunda nəzərdə tutulan kimi, şagird təlim prosesinin aktiv üzvünə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Kurikulum Portalı, www.Kurikulum.az
2. F.Şorn, V.Kallahan, V.Briller, F.Paykoç və başqaları. «Fəal təlim». Təlimatçılar və müəllimlər üçün vəsait. Təhsilin İnkişaf Mərkəzi. Yeni Nəsil, Bakı, 2003.
3. N.S.Seyfullayeva, İ.F.Rakçiyeva, Y.Ə.Şabanova. "Coğrafiya". VI sinif. Müəllim üçün vəsait. 160 səh., Bakı nəşriyyatı, 2013.
4. Y.Ə.Qəribov, N.S.Seyfullayeva, Ş.H.Hümbətova, Y.Ə.Şabanova, T.C.İsmaylova. "Coğrafiya", VII sinif. Müəllim üçün vəsait. 140 səh., Bakı nəşriyyatı, 2013.
5. Z.Veysova, Coğrafiya fənni üzrə təlimçilər üçün vəsait. 150 səh., "İnkişaf" elmi mərkəzi. 2014.
6. A.Y.Süleymanova, Təhsilin əsasları. 388 səh. "Təhsil" nəşriyyatı. Bakı 2015.
7. Cenni L.Stil, Kurtis S.Meredith və Çarlz Templ. «Dərsin planlaşdırılması və qiymətləndirilmə». VI kitab. Açıq cəmiyyət İnstitutu. Yeni Nəsil. Bakı, 2000. 50 səh.

A.V.Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aynuraabdullayeva1999@gmail.com

ŞAGİRDŁƏRİN TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAFINDA DƏRSLİYİN STRUKTURUNDA OLAN İLLÜSTRASIYALARIN ROLU

Xülasə

Şagirdlər tərəfindən bioloji biliklərin mənimsənilməsində mühüm yer onların dərslük illüstrasiyaları ilə işinin təşkilidir. İllüstrasiyalar dərslüyün üzvi hissəsini təşkil edir, mətnin məzmununu aydın şəkildə əks etdirir, onu tamamlayır və konkretləşdirir. Mövzuların tədrisi zamanı dərslük illüstrasiyaları dan istifadə nəticəsində, şagirdlərin məntiqi təfəkkürü inkişaf edir, zehni fəaliyyəti aktivləşir.

УЧЕБНИК В РАЗВИТИИ МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ РОЛЬ ИЛЛЮСТРАЦИИ В СТРУКТУРЕ

Резюме

Важное место в усвоении учащимися биологических знаний занимает организация их работы с иллюстрациями учебника. Иллюстрации составляют органичную часть учебника, ярко отражают содержание текста, дополняют и конкретизируют его. В результате использования иллюстраций учебника при преподавании предметов развивается логическое мышление учащихся, активизируется их мыслительная деятельность.

TEXTBOOK IN THE DEVELOPMENT OF STUDENT THINKING THE ROLE OF ILLUSTRATIONS IN THE STRUCTURE

Summary

An important place in the assimilation of biological knowledge by students is the organization of their work with textbook illustrations. Illustrations form an organic part of the textbook, clearly reflect the content of the text, complement and make it concrete. As a result of the use of textbook illustrations during the teaching of subjects, students' logical thinking develops and their mental activity becomes active.

Açar sözlər: təlim, təhsil, vizual, illüstrasiya, dərslük, fəaliyyət

Ключевые слова: обучение, образование, наглядность, иллюстрация, учебник, деятельность

Key words: training, education, visual, illustration, textbook, activity

Təlim, təhsil, tərbiyə müasir dövrümüzdə demək olar ki, tez-tez işlənən anlayışlardır. Təlim şagirdlərin bilik, bacarıq və dəyərlərə yiyələndiyi pedaqoji prosesdir. Təlim prosesi özünəməxsus müəyyən komponentlərdən təşkil olunmuşdur. Dörd komponent özünü göstərir: məzmun, metodlar, öyrədici mühit və qiymətləndirmə. Bu dörd komponentin hər biri təlim prosesində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Fəal təlim əsasında keçirilən dərslər yeddi mərhələ üzrə həyata keçirilir. Hər bir mərhələdə isə müəyyən metodlardan, vasitələrdən istifadə olunur. Bir çox fənnlərin tədrisində əyani metodlardan və eyni zamanda eyanilikdən geniş istifadə olunur. Məhz bu fənnlərdən biri də Biologiya fənnidir. Biologiya dərslərini əyani material olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil.

Biologiya dərslərini tədris edən zaman vizual vasitələrdən istifadə etmək mümkündür. Vizual vasitələrin əsas formalarından biri də məhz illüstrasiyalar hesab olunur. Biologiya dərsləklərində müxtəlif illüstrativ materiallardan istifadə olunur. Bura: rəsmlər, diaqramlar, sxemlər və s. aiddir. Hər birinin istifadə olunması mövzular üzrə dəyişir. İllüstrativ materiallardan istifadə olunması, elm və texnologiyanın sürətli inkişafını göstərir. İnsanlar ətrafda baş verən müxtəlif hadisələri obrazlar şəklində dərk edirlər. İllüstrasiyalar naməlum bilikləri anlamağa eyni zamanda yeni biliklərlə mövcud biliklər arasında əlaqə yaratmağa şərait yaradır.

Təsvirin dəqiqliyi qavrayışın emosionallığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Eyni zamanda şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı, eləcə də şüurunun emosional sferasının inkişafı üçün zəngin material verir. Diaqramlar, cədvəllər tətbiq olunan hər hansı bir obyektin mahiyyətini müəyyən şərti işarələrdən istifadə etməklə ifadə edir. Bu isə öz növbəsində hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etməyə kömək edir, həmçinin anlayışların formalaşması prosesinə təkan verir. Sxematik təsvirlər vasitəsi ilə hadisələrin dinamikasını açmaq mümkündür. Bunun sayəsində isə şagirdlərin məntiqi təfəkkürü inkişaf edir. Hazır sxemlərdən istifadə etməklə bir çox zehni əməliyyatların mənimsənilməsi həyata keçirilir. Bununlada anlayışlar formalaşır.

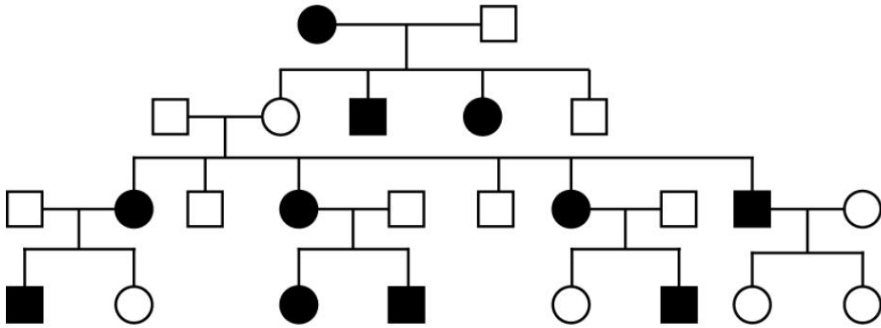
Dərsləklər şagirdlərin əsas bilik mənbələrindən biridir. Məhz buna görə də dərslər vəsaitləri sistemində xüsusi yer tutur. Dərsləkdən istifadə etməklə ilkin biliklər strukturlaşır. Həmçinin dərslərin materialı möhkəmlənir. Təriflər, faktlar, sübutlar və s. bu kimi məntiqi strukturlar dərsləkdə öz ifadəsini tapır. Buna görə də dərsləyi universal təlim vasitəsi hesab edirlər. Biologiya dərsləklərinin özlərinə məxsus üstünlükləri və mənfi cəhətləri vardır. Bunlarda illüstrativ materiallardan istifadə olunmasına görə də müəyyən etmək olar.

Dərsləklərdə illüstrativ material olan rəsmlərdən geniş istifadə olunur. Rəsmlər isə müxtəlif hallar üçün istifadə olunur. Hər hansı bir mövzunu tədris edən zaman həmin mövzuya uyğun obyekt göstərmək mümkün olmadıqda,

mövzu bir qədər çətin anlaşılan olduqda və s. kimi vaxtlarda rəsmlərdən istifadə olunması olduqca effektiv nəticə göstərir.

Sxemlərdə illüstrasiyalar içərisində geniş tətbiq olunan vasitədir. Ancaq dərslərdə sxemlərə bir qədər az rast gəlinir. Müxtəlif mövzuların tədrisi zamanı onun şagirdlər tərəfindən daha anlaşılan olması üçün sxemlərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Məsələn, “İnsan irsiyyətinin öyrənilməsi üsulları” mövzusunda IX sinifdə tədris edən zaman “yaratıcıtəbiiqətmə” mərhələsində sxemdən istifadə etmək olduqca əlverişlidir.

Bu zaman şagirdlər dominant əlamətləri, valideynlərdən övladlarından hansına bu əlamətlərin keçdiyini daha dəqiq öyrənə biləcəklər və bunun əsasında məsələ həlli bir qədər asan olacaq.

Verilən sxem əsasında şagirdlər müəyyən olunmuş məsələləri həll edirlər. Bununla da müəllim keçirilən mövzunun daha asan bir formada mənimsənilməsinə nail olur.

Dərslərdə şagirdlərin dərslərdə illüstrasiyaları ilə işləməsi bir qədər vacibdir. Çünki dərslərdə mövzuya uyğun rəsmlərdən istifadə olunması tədris materialını daha yaxşı mənimsəməyə imkan verir, anlayışların formalaşmasına kömək edir, eyni zamanda şagirdin bir sıra müxtəlif materialı müqayisə etməsinə şərait yaradır. Məsələn, “həzm, həzm sistemi” anlayışlarını şagirdlərdə formalaşdırmaq istəyirik. Bu zaman şagirdlərə müxtəlif heyvan siniflərinin həzm sistemini əks etdirən illüstrasiyalar göstərilərək, onları müqayisə və təhlil etmək tapşırıla bilər. Bu zaman verilən anlayış şagird tərəfindən daha yaxşı mənimsənilir. Bununla yanaşı bu materialı başqa mövzularla da əlaqələndirmək olar. Bunun nəticəsində şagirdlər özləri müqayisə etməyi, təhlil etməyi, nəticə çıxarmağı müstəqil olaraq öyrənirlər.

Biologiya dərslərində müxtəlif illüstrativ materiallar var. İllüstrasiyaların əksəriyyəti bitkilərin, heyvanların, göbələklərin və s.-nin xarici və daxili quruluşunun, orqanizmlərin həyat proseslərinin, quruluş və funksiyaların əlaqəsinin, sxematik təsviridir. Dərslərdə bioloji obyektlərin fotoşəkilləri də var, onlarla işləmək canlı təbiət haqqında real təsəvvürlərin formalaşmasına kömək edir. Bunlar şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərir. İllüstrasiyalardan istifadə edərək hazırlanan dərslərdə şagirdlərin ideya dairəsi genişlənir, zehni fəaliyyəti aktivləşir, əqli fəaliyyətin fəallığı artır. Dərslərdə tədris olunan mövzuya uyğun illüstrasiyalardan istifadə olunursa və yaxud bir qədər az istifadə olunursa, bu zaman şagird müəllimin fikrini bir qədər çətin mənimsəyir. İllüstrativ vasitələrdən yerində istifadə olunması, şagirdin həm mövzuya marağını artırır, həm də müşahidə etmək bacarığını formalaşdırır. Həmçinin şagirdlərin təfəkkür və qavrayışının inkişafına, idrak fəaliyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir.

Dərslərin illüstrasiyalarla zənginləşdirilməsi suallara cavab tapmaq, hekayə tərtib etmək, illüstrasiyalardan müstəqil bilik mənbəyi kimi istifadə etmək və tapşırıqların həllini asanlaşdırır və şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafı etdirir. Suala cavab vermək və ya hüceyrənin, toxumaların, orqanların və ya orqanizmin quruluşu haqqında hekayə tərtib etmək üçün əvvəlcə illüstrasiyalardan istifadə etmək məsləhətdir. Eyni zamanda, müəllim illüstrasiyaları əvvəlcədən təhlil etməli, ən aydın şəkildə tərtib edilmiş, müvafiq başlıqlarla seçməlidir ki, bu da şagirdlərin müəyyən tapşırığı müstəqil yerinə yetirmələri üçün istifadə edilə bilər.

Dərslərdə istifadə olunan bir sıra illüstrasiyalar vardır ki, bunlar sırf tabeli rol oynayır. Yəni onlar çox vaxt mətni təkrarlanmasına yönəlmişdir. Növlərin illüstrasiyaların bolluğu demək olar ki, kifayət qədər böyükdür. Ancaq onların didaktik dəyəri nisbətən kiçikdir. Ümumiləşdirməyə və müqayisə etməyə imkan verən, təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş illüstrasiyalar isə demək olar ki, kifayət qədər deyil.

Ədəbiyyat

1. Анастасова Л.П. Значение иллюстраций в понимании учащимися курса общей биологии. // Проблемы школьного учебника биологии в средней школе / Под ред. Д.И. Трайтака. М.: Просвещение, 1975. – С. 131 -135.
2. Гончарова Н.А. О научных основах иллюстрирования учебников. // Проблемы школьного учебника. М.: Просвещение, 1978. – Вып. 6. — С. 165 – 185.
3. Дмитриева М.В. Использование иллюстративного материала школьного учебника биология (методическое пособие). Абакан. – 2006. -54 с.

4. Карлаварис Б., *Иллюстрации в школьных учебниках как средство воспитания учащихся. // Проблемы школьного учебника. М., 1979. -Вып. 7. -С. 208-221.*
5. Кыверялг А.А., *К пониманию учащимися иллюстраций учебников естественно-математического цикла. // Проблемы школьного учебника.- М., 1978. Вып. 6. – С. 185 – 197.*
6. Лернер Г.И. *Учебная литература как средство формирования интеллектуальных умений. // Биология в школе. — 2003. — № 1. — С.32-36.*
7. Реоли Э.К. *Проблема типологии иллюстративного материала (по данным анализа учебников биологии). // Проблемы школьного учебника — М., 1985.-Вып. 15.-С. 176-182.*
8. Шарикова Г.В. *Дидактические условия повышения роли иллюстративного материала учебника: Автореферат, дис. Канд. Пед. Наук:1300.01 / Институт общего образования Минобразования России. М., 1997.- 19 с.*
9. X.Q.İbrahimova, *Məktəb biologiya kursunda məsələ həllinin texnologiyası.Bakı- 2022. səh. 230*

F.M.Vahabova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
vahabova241997@gmail.com

COĞRAFIYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ DİYARŞÜNASLIQ MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ ŞAĞİRDŁƏRİN BİLİK KEYFİYYƏTLƏRİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ VASİTƏSİ KİMİ (X VƏ XI SİNİFLƏR ÜZRƏ)

Xülasə

Elmi məqalədə diyarşünaslığın şagirdlərin bilik və praktiki bacarıqlarının inkişafında rolundan bəhs edilmişdir. Coğrafi biliklərin nəzəri və praktiki cəhətdən öyrənilməsinə dair məlumatlar verilmişdir. Eləcə də bununla bağlı diyarşünaslıq işlərinin həyata keçirilməsinin şagirdlərin praktiki fəaliyyətə cəlb olunmasındakı əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Elmi məqalədə diyarşünaslıq işlərinin müəllim tərəfindən düzgün təşkil olunması, mövzuya uyğun diyarşünaslıq işlərinin aparılması, müəllim tərəfindən şagirdlərə təhlükəsizlik qaydalarının bildirilməsinə dair məlumatlar yer alır. Eləcə də elmi məqalədə diyarşünaslığın həm praktiki həm də nəzəri aspektlərindən bəhs edilir. Diyarşünaslığın tarixi haqqında məlumatlar yer alır. Diyarşünaslığın yaranması və inkişaf tarixindən məlumatlar verilib.

Elmi məqalədə diyarşünaslığı öyrənən müxtəlif mənbələr barədə məlumatlar verilmişdir. Diyarşünaslıq mənbələrindən şagirdlərin istifadə etmə bacarığı, onun formalaşdırılması barədə qeydlər mövcuddur. Həmçinin müasir dövrdə diyarşünaslıq mənbələri, onların şagirdlərin bilik keyfiyyətlərinin yüksəlməsindəki rolu barədə qeydlər aparılmışdır.

Elmi məqalədə X və XI sinif şagirdlərinin diyarşünaslıq anlayışları, diyarşünaslıq işləri üzrə praktiki fəaliyyətə cəlb olunması barədə məlumatlar yer alır. Həmçinin onların praktiki fəaliyyət nəticəsində bilik əldə etməsinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КРАЕВЕДЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ В ОБУЧЕНИИ ГЕОГРАФИИ КАК СРЕДСТВА ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЗНАНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ (ПО X И XI КЛАССАМ)

Резюме

В научной статье рассматривается роль краеведения в развитии знаний и практических навыков студентов. Приведены сведения о теоретическом и практическом изучении географических знаний. Также в этой связи была подчеркнута важность реализации краеведческих занятий в привлечении студентов к практической деятельности. Научная статья содержит информацию о правильной организации учителем краеведения, проведении

краеведческих занятий по теме, информировании учащихся о правилах безопасности учителем. Также в научной статье рассматриваются как практические, так и теоретические аспекты краеведения. Имеются сведения об истории страноведения. Приведены сведения об истории возникновения и развития страноведения.

В научной статье приведены сведения о различных источниках, изучающих краеведение. Делаются заметки об умении студентов пользоваться краеведческими источниками и его формировании. Также были сделаны заметки об источниках краеведения в современную эпоху и их роли в повышении качества знаний учащихся.

В научной статье содержится информация о привлечении учащихся X и XI классов к понятиям краеведения, практической деятельности по краеведению. Подчеркивалась также важность приобретения ими знаний в результате практической деятельности.

THE USE OF LOCAL HISTORY MATERIALS IN THE TEACHING OF GEOGRAPHY AS A MEANS OF IMPROVING THE QUALITY OF STUDENTS' KNOWLEDGE (IN THE TENTH AND ELEVENTH GRADES)

Summary

The role of local studies in the development of students' knowledge and practical skills is discussed in the scientific article. Information on the theoretical and practical study of geographical knowledge is provided. Also, in this regard, the importance of the implementation of local history studies in the involvement of students in practical activities was emphasized. The scientific article contains information on the proper organization of local studies by the teacher, conducting local studies according to the topic, and informing students of safety rules by the teacher. Also, both practical and theoretical aspects of local studies are discussed in the scientific article. There is information about the history of country studies. Information was given on the history of the origin and development of country studies.

In the scientific article, information is provided about various sources that study local studies. There are notes on students' ability to use the sources of local studies and its formation. Also, notes were made about the sources of local studies in the modern era, their role in improving the knowledge quality of students.

The scientific article contains information about the involvement of students of X and XI classes in the concepts of local studies, practical activities on local studies. The importance of their acquiring knowledge as a result of practical activity was also emphasized.

Açar sözlər: *diyarşünaslıq işləri, diyarşünaslığın əhəmiyyəti, şagirdin praktiki fəaliyyəti*

Ключевые слова: краеведение, важность краеведения, практическая деятельность ученика

Key words: local studies, the importance of local studies, student's practical activity

Diyarşünaslıq işlərinin həyata keçirilməsi şagirdlər həm bilik verir, həm müxtəlif bacarıqlarını inkişaf etdirir, həmçinin də onların şəxsiyyət kimi formalaşmalarına təsir edir. Aparılan diyarşünaslıq işləri zamanı şagirdlər qrup və ya fərdi şəkildə müxtəlif materiallar əldə edir, onları təhlil edir, nəticə hazırlayır. Bu zaman onlar müstəqil fəaliyyət nəticəsində öz bacarıqlarını nümayiş etdirirlər. Beləliklə, həm şagird öz bacarıqlarını dərk edərək fənnə olan motivasiyası yüksəlir, həm də müəllim şagirdi daha da yaxşı tanıyaraq onun qabiliyyətlərinin növbəti diyarşünaslıq işlərinin aparılması zamanı nəzərə ala bilir. Eləcə də müəllim işlərin aparılması zamanı hər hansı bir çətinliklə üzləşən şagirdləri də görərək onlara hansı mövzuda yenidən ətraflı izahat verilməli olduğunu qeyd edir. Bir sözlə diyarşünaslıq işləri zamanı müəllim bu prosesdə şagirdlərin biliklərini və bacarıqlarını daha yaxından bilmiş olur və bu müəllimə gələcəkdə növbəti dərslərdə şagirdlərə hansı mövzuların təkrar edilməsi olduğunu göstərir, onların bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün praktiki işlərin seçilməsi və təşkil edilməsində kömək olur. Çünki şagirdlərin praktiki fəaliyyətə cəlb olunması da diqqətlə hazırlanmış plan üzrə aparılmalıdır. Diyarşünaslıq ekskursiyası zamanı görülən işlərin düzgün ardıcılığı vacib sayılır.

Diyarşünaslıq işləri sayəsində nəzəri öyrənilən biliklər praktiki bacarıqlara çevrilir. Şagirdlər məhz diyarşünaslıq işləri apararaq praktiki olaraq öz biliklərindən istifadə etməyi öyrənir. Şagirdlər bununla həm biliyindən istifadə etməni öyrənir, həmçinin də belə bir praktiki fəaliyyət şagirdə nəzəri biliklərin öyrənilməsinin vacib olduğunu göstərir. Bu da öz növbəsində şagirdlərdə coğrafiya dərsinə marağı artırır və onlara fənnə hazırlaşmaları üçün məsuliyyət hissi yaradır. Çünki onlar praktiki fəaliyyətin sonunda düzgün nəticə əldə etmək üçün düzgün nəzəri biliklərə sahib olmalıdırlar.

Ümumilikdə isə praktiki fəaliyyət şagirdlər üçün əyləncəli olur, onlar bu zaman təmiz havada, gözəl təbiət mənzərəli ərazidə olur və bu onlar üçün faydalı keçirilmiş asudə vaxta çevrilir. Şagirdlərə tədqiqata getmək maraqlı olur. Bu zaman əsas tələblərdən biri müəllimin işi düzgün planlaşdırması, tədqiqat ardıcılığını və ən əsas vaxta nəzarətini daim qorumasıdır. Beləliklə müəllim şagirdlərin istirahəti üçün də vaxt ayırmış ola bilir. Məsələn, fasilə zamanı və ya tədqiqat işi tez yekunlaşarsa, müəllim şagirdlərlə birgə oyun formasında sorğu-sual apara bilir, coğrafi biliklərə dair oyunlar təşkil edib onlarla əyləncəli zaman keçirə bilir. Bu şagirdlərin diyarşünaslıq tədqiqatlarına daha həvəslə yanaşmalarını, fənnə maraqlarını artırmalarını təmin edəcəkdir.

Diyarşünaslıq işlərinin, diyarşünaslıq üzrə ekskursiyaların təşkili keçirilən mövzuya uyğun olmalı və əvvəlcə şagirdlər təhlükəsizlik qaydaları ilə tanış olur. Ərazidə tədqiqat işlərinə başlamazdan öncə müəllim şagirdlərə təhlükəsizlik qaydalarına riayət etmələrini mütləq şəkildə xatırladır və şagirdlərin bu qaydalar çərçivəsində işləri həyata keçirdiklərinə nəzarət edir. Təhlükəsizlik qaydalarına əsasən şagirdlər ekskursiya, tədqiqat işi aparılan ərazidə hər hansı bir nümunə götürdükdə (məsələn torpaq, bitki, həşərat süxur və s.) əlcəkdən, pinsetdən və s. vasitələrdən istifadə etməli. Şagird nümunəyə əllə toxunmamalı, həmçinin ekskursiya, tədqiqat işi yekunlaşdıqdan sonra müəyyən gigiyenik vasitələrdən istifadə edərək, əllərini təmizləməlidirlər. İstənilən diyarşünaslıq tədqiqat işlərində başlıca olaraq təhlükəsizlik tədbirləri gözlənilmədir.

Azərbaycanda diyarşünaslıq işini tarixi cəhətdən 3 dövrə bölürlər:

1. XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövr;
2. Keçmiş Sovetlər ittifaqının yaranmasından sonrakı dövr;
3. 1991-ci ildən, yəni Azərbaycan müstəqillik əldə etməsindən sonrakı dövr.

Qədim və orta əsrlərdə diyarşünaslıqla bağlı tarixçilərin, səlnaməçilərin, rəssamların, şairlərin əsərlərində məlumatlar olub. Bu əsərlərdə qədim tikililər haqqında məlumatlar gəlib sonrakı nəsillərə də çatmışdır. Qədim qalalar, qəsirlər və məscidlər ilkin Diyarşünaslıq nümunələridir.

Sovet dövründə diyarşünaslıq işləri genişləndi. Görkəmli elm adamlarını, xalqımızın maddi və mənəvi irsini öyrənməyə, tədqiq etməyə başlandı. XX əsrin 20-ci illərində diyarşünaslıq xarakterli kitablar nəşr olundu. Azərbaycanın yeraltı, yerüstü sərvətləri haqqında kitablar yazıldı. Kitabxanalar, muzeylər yaradıldı. 1922-ci ildə diyarşünaslığa aid “Azərbaycan-Türk mətbuatı” kitabı çap olundu. 1923-cü ildə Diyarşünaslığı öyrənmək məqsədilə xalqımızın arxeologiyasını, etnoqrafiyasını, təbii sərvətlərini öyrənmək üçün Diyarşünaslıq cəmiyyəti və muzeyləri yaradılmışdır. 1923-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Kitabxanası (indiki Milli Kitabxana) təşkil olundu. 1963-cü ildə Diyarşünaslıq və milli biblioqrafiya bölməsi yaradılmışdır. Burada əsas vəzifə diyarşünaslığa aid materialları oxucuların istifadəsinə vermək idi.

1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra diyarşünaslıq sahəsində əhəmiyyətli işlər görüldü. Azərbaycanın tanınmasında Ümummilli lider Heydər Əliyevin və cənab İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. 2000-ci ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin göstərişlərilə Azərbaycanın XIX və XX əsrlər tarixi yenidən yazılmışdır. 2004-2008-ci illər, 2009-2013-cü illər, 2014-2018-ci illərə dair cənab prezident İlham Əliyevin təsdiq etdiyi dövlət proqramı, xüsusən regionların sosial-iqtisadi inkişafına, rayonlarda diyarşünaslığın inkişafına

şərait yaratmışdır. 2004-cü ildə prezidentin fərmanı ilə milli ədəbiyyat latın əlifbası ilə çap olundu, kitabxanalara paylandı. 600 adda kitab təmənnəsiz kitabxanalara verildi. Bu nəşrlərin hər birindən 100 nüsxə Milli Kitabxanaya verilməsi, kitab sərgilərinə göndərilməsi, beynəlxalq kitab mübadiləsi Azərbaycanın təbliğinə şərait yaradır və elektron kitabxana, internet vasitəsilə bütün dünyaya yayıldı.

Diyarşünaslığı öyrənən mənbələr xarakter və məzmununa görə müxtəlifdir. Onlara diyarda aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri, təbii sərvətlərin öyrənilməsi, maddi mədəniyyət abidələri, yerli flora (təbiət) və faunanın (heyvan aləmi) öyrənilməsi, meşələrin xəritəsinin tərtibi və digər məsələlər daxildir. Diyarşünaslığın vəzifələrindən biri də diyarda yaşayan yerli əhalinin etnik tərkibini, burada yaşayan millət və xalqların sayını, onların adət ənənələrini, dinini, dilini, folklorunu, nəğmələrini, ibadət yerlərini aydınlaşdırmaq, tarixi abidələri aşkara çıxartmaq, onların uçot və mühafizəsini təşkil etmək, yerli dialekt və şivələrini öyrənməkdir. Diyarşünaslığın mənbələri sırasında çap məhsulları da vardır. Çap məhsullarına kitab və kitabçalar, xəritələr, ensiklopediyalar, jurnallar, yerli qəzetlər və s. aiddir.

X və XI sinif şagirdlərinin praktiki fəaliyyətə cəlb olunması xüsusilə vacib sayılır. Çünki yuxarı siniflərdə tədris olunan mövzuların mürəkkəblik dərəcəsi artır və dərslərdəki material təkcə nəzəri deyil həmçinin praktiki bilikləri özündə əks etdirir. Məsələn, X sinifdə “Çayların hidroloji xüsusiyyətlərinin təyini. Praktiki dərslər” mövzusunda dair şagirdlərin praktiki fəaliyyətə cəlb olunması olduqca əhəmiyyətli sayılır. Mövzunun adında da praktiki dərslər olaraq qeyd verilmişdir. Fənn müəlliminin rəhbərliyi ilə şagirdlər müəyyən bir bölgəyə diyarşünaslıq işləri həyata keçirməyə gedirlər və tədqiqat işi zamanı şagirdlər çayın su sərfini hesablama işləri apara bilir, meylliliyini hesablamağa çalışır. Həmçinin XI sinifdə “Quru sularından istifadə” mövzusunda uyğun diyarşünaslıq işləri aparmaq əhəmiyyətli sayılır. Belə ki, müəllim şagirdlər üçün müəyyən bir bölgəyə gəzinti-ekskursiya təşkil edir, hansı ki mövzunun mahiyyətinin onlara göstərə biləcək ərazidir. Yəni, burada şagirdlər yerli əhali ilə söhbət apararaq ərazidən axan çayların təsərrüfat əhəmiyyətini öyrənmiş olur, eləcə də ərazidə mövcud olan göllərin təsərrüfatda istifadə olunması, quru sularından istifadə, mövsümlər üzrə su ehtiyatlarının kəmiyyətində baş verən dəyişikliklər barədə söhbət apararaq, həmin əraziləri gəzərək əyani şəkildə informasiya almış olurlar.

Ədəbiyyat

1. M. Verdiyeva - *Coğrafiyanın tədrisində diyarşünaslıq prinsipi (Magistrantlar üçün dərslər vəsaiti) Bakı, 2021.*
2. D. Əfəndiyeva, D. Ələsgərova - *Diyarşünaslıq, Bakı, 2014.*

3. *Y. Qəribov, O. Alxasov, Ş. Hüseyinli, M. Babayeva - Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Coğrafiya fənni üzrə dərslik, Bakı, 2022.*
4. *Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Coğrafiya fənni üzrə metodik vəsaiti.*
5. *N. Seyfullayeva, Z. İmrani, Y. Şabanova - Ümumtəhsil məktəblərinin 11-cu sinfi üçün Coğrafiya fənni üzrə dərslik, Bakı, 2018.*
6. *Ümumtəhsil məktəblərinin 11-cu sinfi üçün Coğrafiya fənni üzrə metodik vəsaiti.*
7. www.e-derslik.edu.az
8. www.anl.az
9. www.kurrikulum.az

S.T.Xeyri
Bakı Dövlət Universiteti
s.xeyri@gmail.com

RAHAT BAYRAQLARININ TƏHLÜKƏLƏRİ VƏ ONLARIN DƏNİZÇİLƏRƏ TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə “rahat” bayrağın anlayışı və xüsusiyyətləri, dəniz naviqasiyasında belə bayraqlardan istifadənin üstünlükləri və mənfi cəhətləri müzakirə olunur. Gəmi sahiblərini öz gəmilərini açıq registrlərdə qeydiyyatı almağa təşviq edən səbəblər müəyyən edilir. Dəniz gəmilərinin milli mənsubiyyətinin və qeydiyyatının beynəlxalq hüquqi aspektləri, gəmi sənədlərinə dair tələblər, gəminin dövlət bayrağının hüquqi mahiyyəti və əhəmiyyəti öyrənilir. Dəniz naviqasiyasında “rahat” bayraqlardan istifadənin mənfi nəticələri qeyd edilir, belə neqativ nəticələrin qarşısının alınmasına yönəlmiş beynəlxalq hüquqi tədbirlərin görülməsi üçün təkliflər hazırlanır.

ОПАСНОСТИ УДОБНЫХ ФЛАГОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА МОРЯКОВ

Резюме

В статье рассмотрены понятие и признаки «удобного» флага, преимущества и недостатки использования таких флагов в морском судоходстве. Выявлены причины, побуждающие судовладельцев регистрировать свои морские суда в открытых реестрах. Исследованы международно-правовые аспекты национальности и регистрации морских судов, требования относительно судовой документации, правовая природа и значение государственного флага судна. Отмечены негативные последствия использования «удобных» флагов в морском судоходстве, а также разработаны предложения по принятию международно-правовых мер, направленных на предотвращение таких отрицательных результатов.

DANGERS OF FLAGS OF CONVENIENCE AND THEIR IMPACT ON SEAFARERS

Summary

The article discusses the concept and characteristics of "convenience flags", the advantages and disadvantages of using such flags in marine navigation. The reasons that encourage ship-owners to register their ships in public registers are identified. The international legal aspects of the nationality and registration of sea vessels, the requirements for ship documents, the legal nature and importance of the state flag of the ship are studied. The negative consequences of the use of "convenient" flags in sea navigation are noted, proposals are made for taking international legal measures aimed at preventing such negative consequences.

Açar sözlər: rahat bayrağı, gəminin milliyəti, gəminin qeydiyyatı, bayraq dövləti, açıq registrlər, rahat bayraqların çatışmazlıqları

Ключевые слова: удобный флаг, национальность судна, регистрация судна, государство флага, открытые реестры, недостатки удобных флагов

Key words: a flag of convenience, nationality of the ship, registration of the ship, flag state, open registries, disadvantages of the FOC

Gəminin rahat bayrağı altında üzməsi getdikcə daha çox gəmi sahiblərinin qəbul etdiyi bir iş təcrübəsidir. Gəmi bayrağının vurulduğu ölkənin qanunlarına əsasən fəaliyyət göstərir və vergiyə cəlb olunur. Gəminin sahibinin yaşadığı ölkədən başqa ölkədə qeydiyyata alınması onlara pula qənaət etməyə kömək edir. Bəzi hallarda o, gəminin daha az sərt qaydalar altında işləməsinə də imkan verir.

Beynəlxalq hüquq hər bir ticarət gəmisinin ölkədə qeydiyyatdan keçməsinə tələb edir. Qeydiyyat ölkəsi gəminin “bayraq dövlətidir”. Gəminin qeydiyyatı, hətta sahiblərininkindən fərqli olsa belə, gəmiyə öz vətəndaşlığını verir. Bayraq gəmiyə eyni millətin vətəndaşlarının səyahət edə biləcəyi istənilən istiqamətə səyahət etməyə icazə verir.

Gəminin bayraq dövləti də gəmi üzərində tənzimləyici nəzarəti həyata keçirir. Dəniz Qanunu bayraq dövlətindən gəmini mütəmadi olaraq yoxlamağı, təhlükəsizlik və ətraf mühitin mühafizəsi sənədlərini verməyi, bordda olan avadanlığı və ekipajı sertifikatlaşdırmağı tələb edir. “Registr” adlanan qrup bu hərəkətləri hökumət, özəl agentlik və ya hər ikisinin hibridinin altında həyata keçirir.

Gəminin qeydiyyatı insanlar əsrlər əvvəl dənizlərin o tayında bizneslə məşğul olmağa başlayandan bəri praktikada tətbiq olunur. Əvvəlcə qeydiyyat gəmilərin yerli olaraq tikildiyini və yerli ekipajların daşınmasını təmin edirdi. Bu gün qeydiyyat orqanlara mülkiyyəti sənədləşdirməyə və vətəndaşlığı sübut etməyə kömək edir. O, müqavilə təcrübələrini qoruyur və maliyyələşdirmə variantlarını artırır.

Hər bir dövlət gəminin qeydiyyatına fərqli yanaşır. Bəziləri yalnız ənənəvi reyestrə icazə verir, yəni yerli sakinlərə və ya şirkətlərə məxsus gəmilərin qeydiyyatına icazə verir. Digər ölkələr açıq reyestrlərə və ya “rahat bayraqları” altında üzən gəmilərə icazə verir.

Beynəlxalq səyahət edən hər bir gəmi kiminləsə qeydiyyatdan keçməlidir. Açıq reyestrləri olan ölkələr çox vaxt gəminin qeydiyyatını asanlaşdırır. Bəziləri gəminizi onlayn qeydiyyatdan keçirməyə imkan verir. Ənənəvi reyestrləri olanlar bəzən rezident olmasanız belə, gəmilərin qeydiyyatdan keçməsinə icazə verirlər. Məsələn, ekipajınızın bir hissəsini yerli olaraq işə götürməyi tələb edə bilərlər.

Bütün dənizçilərin mütləq bilməli olduğu rahat bayraqlardan istifadənin təhlükələri bunlardır:

1. İş şəraiti

Rahat bayraqlar gəmilərinin digər gəmilərlə müqayisədə daha aşağı iş şəraiti standartlarına malik olduğu bildirilir. Bu, əsasən, bu cür gəmilərin daha az tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Gəmilər rahat bayraqlar altında fəaliyyət göstərdikdə, həmişə yurisdiksiya ölkəsi və tətbiq olunan qaydalar mübahisəsi var.

Bu o deməkdir ki, bu cür gəmilərdə daha aşağı standartların saxlanması ehtimalı var. Dənizçilər həmişə müvafiq sığorta və kompensasiya olmadan son dərəcə təhlükəli şəraitdə işləmək riski ilə üzləşirlər.

2. Əsas hüquqlar

Rahat bayraqların çatışmazlıqlarından ən əhəmiyyətli dənizçinin əsas hüquqlarını tələb etməməsidir. Dənizçilərin hüquqlarına daxil olan həmkarlar ittifaqları yaratmaq və ya onlara qoşulmaq, uyğun əmək haqqı və iş şəraiti tələb etmək hüququ, əmək haqqı cədvəlləri və s. Rahat Bayrağı altında fəaliyyət göstərən gəmilərdə mövcud olmaya bilər. Bu, belə gəmilərdə işləməyi daha təhlükəli edə bilər.

3. Qanuni ticarətin tənzimlənməsi

Rahat bayraqlar gəmiləri gəminin qeydiyyatına alındığı ölkənin yurisdiksiyası altında işləyir. Bununla belə, qeydlərdə və qanuni sənədlərdə edilə bilən çoxsaylı manipulyasiyalar belə gəmilərin qeyri-qanuni ticarətə cəlb olunmasını son dərəcə asanlaşdırır. Rahat bayraqlar gəmilərinin narkotik qaçaqmalçılığında tutmuş insan alverinə qədər hər şeydə iştirak etdiyi bildirilir.

Dənizçilər bəlkə də belə bir gəmidə işlərini görürkən bilmədən belə bir işə sürükləndilər. Belə şəraitdə və əsas hüquqların olmaması ilə dənizçi, hətta üzvü olmadığı cinayətə görə tutulma riski də o qədər yüksəkdir. Bu, rahat bayraqlar haqqında məlumatlılığı bu sənayedə son dərəcə vacib edən səbəblərdən biridir.

4. Ödəniş miqyası

Rahat qeydiyyatının bəzi tənqidçiləri qanunlardakı boşluqları nəticələnən problemlərə görə günahlandırır. Digərləri isə millətlərin qanunları tətbiq etməməsini günahlandırır. Digərləri bütün rahat bayraq gəmi sahiblərinin pis olmadığını qeyd edirlər. Çoxları təhlükəsizlik tədbirlərinə riayət edir və işçilərinə ədalətli maaş verirlər. Həmişə maliyyəni birinci yere qoyan gəmi sahiblərinin səhlənkarlığı ekipaj üzvlərini ciddi xəsarət və ya ölüm riski ilə üz-üzə qoyur.

Gəminin qeydiyyatda olduğu ölkədən asılı olaraq, rahat bayraq gəmisində əməl olunan qaydalar çox dəyişə bilər. Bunlara gəmi heyətinin maaş miqyası kimi şeylər daxil ola bilər. Gəminin bayrağını daşıyan bir dövlətin

qaydalarına görə, gəmi sahibləri öz işçilərini haqlı maaşları üçün aldada bilirlər. Dənizçilərə qanuni maaşlarının və ya tələb olunan vaxtda ödənilmədiyi bir çox hallar bildirilmişdir. Hər iki halda, yalnız işçi əziyyət çəkir, heç bir həll yolu tapmır.

5. Qeyri-kafi kompensasiya

Dənizçilərin hüquqlarının ciddi şəkildə pozulması gəmidə olarkən bədbəxt hadisə baş verdikdə onlara lazımı kompensasiya təklif etməmək olardı. Gəmilərdə son dərəcə təhlükəli şəraitdə işləmək, daha çox lazımı qaydalara malik olmayan gəmilərdə işləmək, bu dənizçilərin həmişə qəza riski ilə üzləşməsi deməkdir. Belə bir qəza baş verdikdə, Konfor bayrağı altında hərəkət edən gəmi dənizçiyə və ya onun ailəsinə lazımı kompensasiyanı ödəməkdən imtina edə bilər.

6. Düzgün olmayan iş qrafiki

Dənizçiyə standart təlimatlara uyğun olaraq ardıcıl göndərmə tapşırıqları arasında lazımı istirahət müddətinə icazə verilə bilməz.

Bu təlimatlar dəniz şəraitinə davamlı məruz qalmadan dənizçinin sağlamlığını nəzərə alaraq müəyyən edilmişdir. Bunu edə bilməmək uzun müddətdə dənizçilərin sağlamlığına zərər verə bilər. Lakin rahat bayraq gəmilərinin işçiləri bu hüquqdan məhrum edilə bilər.

7. Gələcək perspektivlər

Rahat bayraq gəmilərində olan dənizçilər həmişə qeyri-müəyyən bir ərazidə olurlar və onlar bundan sonra nəyə atılacaqlarını heç vaxt bilmirlər. Əsasən, onlara edilən haqsızlığa qarşı heç bir əsas müdafiəsi yoxdur. Bununla belə, bəzi hallarda ədalət axtarmaq dənizçinin dəniz karyerasına da zərər verə bilər.

Rahat bayraq gəmisində işləmək onların karyerasına bir çox cəhətdən təhlükə yarada bilər - xəstəlik, fiziki zədə, əqli qeyri-sabitlik, zədələnmiş iş stajı və s. Bütün bunlar dənizçinin bu karyeradan vaxtından əvvəl dayandırılması ilə nəticələnə bilər. Və bu, yəqin ki, hər bir dənizçinin rahat bayraq gəmilərində işləyərkən üzləşdiyi təhlükələrdən ən pəsisidir.

NƏTİCƏ

Qeyd etmək lazımdır ki, rahat bayraqlarından istifadə bir sıra üstünlüklərə malikdir. Lakin bu, həmişə o qədər də yaxşı təsiri olmayan nəticələrə gətirib çıxarır. Şübhəsiz ki, dənizçilər harada işləmələrindən asılı olmayaraq, bütün bu riskləri həmişə öz üzərlərinə götürürlər. Lakin bu kimi hallarda risklər artır və qiymətli kağızlar azalır. Bu, hər iki tərəfi çəkmək vacibdir. Belə bir gəmidə işləməyin təhlükələrindən xəbərdar olmaq dənizçilərin qarşılaşdıqları real riski dərk edə bilmələrinin yeganə yoludur.

Ola bilsin ki, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar məhkəmələrin fəaliyyətinin rahat bayrağı altında tənzimlənməsi baxımından beynəlxalq

hüquqi əməkdaşlığa doğru müəyyən birləşmiş addımlar atmalıdırlar. Bu cür tədbirlər aşağıdakılar ola bilər:

a) bayraqlı dövlətlərə öz bayrağı altında üzən gəmilərə münasibətdə bu dövlətlərin məsuliyyəti haqqında qaydaları ehtiva edən beynəlxalq müqavilələrə qoşulmaq üçün müraciət (qeyd edək ki, açıq qeydiyyatda olan dövlətlər, bir qayda olaraq, həmin beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etmirlər. gəmiləri üzərində nəzarəti həyata keçirməyə məcbur edən müqavilələr);

b) limanlarda rahat bayraqları ilə üzən gəmilərə nəzarət;

c) müsadirə edilmiş rahat bayraqları olan gəmilərin sonradan hərracla vasitəsilə satılması və ya sərəncam verilməsi ilə dövlətə verilməsi;

d) gəmilərin rahat bayraqları altında, o cümlədən berboat-çarter şərtləri ilə kirayələnməsinin tənzimlənməsi tədbirləri.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi* <https://www.e-qanun.az/framework/46944>
2. *Azərbaycan Respublikası Ticarət Gəmiçilik Məcəlləsi* <https://e-qanun.az/framework/4355>
3. Колодкин, А.Л. Национальность морского судна и принцип реальной связи // Советский ежегодник международного права, 1961.
4. Boczek, A. *Flags of Convenience. International Legal Study.* — Harvard University Press, 1962.
5. Herman, L. *Flag of Convenience*
6. R. R. Churchill; A.V. Lowe “*The Law of the Sea*” (3rd Edition) (1999) at pp. 259
7. *Review of Maritime Transport. 2010.* - New York and Geneva, 2010.
8. *United Nations Convention on Conditions for Registration of Ships* (1986)
9. Y. Tanaka, “*The International Law of the Sea*” (2012) at pp.162

D.S.Zakenova
Al-Farabi Kazakh National University
Zakenova.d.19@gmail.com

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE ACTIVITIES OF STATE BODIES IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION FROM MAN-MADE IMPACTS OF ENERGY FACILITIES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

The article provides a comparative analysis of the activities of state bodies in the field of environmental protection from the technogenic impact of energy facilities between such countries as the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan. The legal framework of each of the countries, legal aspects have been studied. Problems are identified in which the fight against technogenic impact is hampered and recommendations for their solution are proposed.

QAZAXISTAN RESPUBLİKASI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ENERJİ OBYEKTŁƏRİNİN TEKNOGEN TƏSİRLƏRİNDƏN ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT ORQANLARININ FƏALİYYƏTİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə Qazaxıstan Respublikası və Azərbaycan Respublikası kimi ölkələr arasında enerji obyektlərinin texnogen təsirindən ətraf mühitin qorunması sahəsində dövlət orqanlarının fəaliyyətinin müqayisəli təhlili aparılmışdır. Ölkələrin hər birinin normativ-hüquqi bazası, hüquqi aspektləri araşdırılmışdır. Texnogen təsirə qarşı mübarizənin maneə törədildiyi problemlər aşkar edildi və onların həlli üçün tövsiyələr verildi.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ В ОБЛАСТИ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ ОТ ТЕХНОГЕННОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ОБЪЕКТОВ ЭНЕРГЕТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАН

Резюме

В статье проведен сравнительный анализ деятельности государственных органов в области охраны окружающей среды от

техногенного воздействия объектов энергетики между такими странами как Республика Казахстан и Республика Азербайджан. Исследована нормативно-правовая база каждой из стран, правовые аспекты. Выявлены проблемы, при которых тормозится борьба с техногенным воздействием и предложены рекомендации для их решения.

Key words: *environment, technogenic impact, law, state bodies*

Açar sözlər: *ətraf mühit, texnogen təsir, qanun, dövlət orqanları*

Ключевые слова: *окружающая среда, техногенное воздействие, закон, государственные органы*

Nothing affects the state of nature as much as human activity, no natural disasters have a more serious and long-term effect on the environment. Emissions of toxic waste poison water, air and soil and lead to the death of entire ecosystems, deforestation and poaching lead to the extinction of many species of animals. The situation is getting worse as technology develops. Environmental protection was not a priority until the middle of the twentieth century, although by that time anthropogenic activity had long had the most negative impact on nature. Only at the 27th session of the UN General Assembly was this issue seriously raised for the first time. But in this article I propose to consider how states, within their competence, influence and protect the environment from man-made impacts.

Kazakhstan has ratified 26 international conventions in the field of environmental protection and protocols thereto, which also have a legislative status.

The right of citizens to a favorable environment is enshrined in the Constitution of the Republic of Kazakhstan. Paragraph 1 of article 31 of the Basic Law states: "The state aims to protect the environment favorable for human life and health."

According to article 38 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, citizens of the country are obliged to preserve nature and take care of natural resources. The above constitutional provision was further developed in the Environmental Code of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the EC RK), which sets out the duties of individuals: to preserve the environment, take care of natural resources; to promote the implementation of measures aimed at the rational use of natural resources, environmental protection and environmental safety; to prevent threats to environmental safety that may arise due to their fault; to carry out their activities in accordance with the environmental legislation of the Republic of Kazakhstan (paragraph 2 of Article 13 of the EC RK)

In 2019, leading experts and the business community have done a lot of work to develop a new Environmental Code of the Republic of Kazakhstan,

which is based on the best international experience. In December, at a regular meeting of the Government chaired by Prime Minister Askar Mamin, a draft of a new edition of the Environmental Code of the Republic of Kazakhstan was approved.

The amendments provide for the application of the environmental impact assessment (EIA) procedure only for large enterprises of the "first category", and not for all nature users. At the same time, the public will participate in all stages of the EIA, and not once at the stage of environmental assessment.

From 2025, integrated environmental permits (CER) will be applied for large "first category" facilities and the mechanism of the best available technologies (BAT) aimed at reducing emissions into the environment will be introduced. Companies that have switched to BAT are exempt from emission fees, for the rest, the emission fee rates will gradually increase 2, 4, 8 times every three years, starting in 2028 (from 2025 for the top 50 large enterprises). Obtaining a CER will become mandatory for newly introduced enterprises. At the same time, local executive bodies are obliged to finance environmental protection measures at the expense of incoming environmental payments in the amount of 100%.

The draft Code provides for the creation of an automated system for monitoring the volume of emissions of harmful substances into the environment by the largest pollutant enterprises.

The Code excludes the procedure for prior notification of an inspection of an enterprise on the fact of an environmental violation and complaints through the media, which will allow authorized state bodies to respond immediately and prevent damage to the environment. At the same time, administrative fines for environmental offenses will be increased 10 times.

The draft of the new edition of the Environmental Code also introduces a 5-step hierarchy of waste and mandatory "step-by-step" in their management: prevention/minimization of formation - reuse, recycling - disposal - burial.

The waste classification will be given in accordance with the European Waste Catalog, covering both non-hazardous and hazardous waste.

At the same time, the "Waste to Energy" mechanism is being introduced, that is, waste incineration with subsequent generation of electricity by analogy with RES. This will make it possible to reduce waste volumes by up to 30% by 2025 and attract investments worth more than 180 billion tenge. Government officials also hold annual actions aimed at preserving the environment, for example, one of them is "World clean up day".

However, these measures do not fully cover the legal problems of ensuring state environmental policy in the Republic of Kazakhstan, I must say that these problems are in many ways similar to those existing all over the

world, which, in my opinion, are quite successfully systematized by the Russian scientist M.M. Brinchuk in one of his recent works /1/

Firstly, it is the absence and lack of political will of the State to consistently and effectively implement environmental protection activities. Practical activities for nature protection, as the author notes, are replaced by words about the importance of protection. As a result, almost all the most significant regulatory requirements in this area remain unfulfilled.

Secondly, it is insufficiently perfect and frequently amended legislation. Despite the fact that the country has adopted the Environmental Code and other regulatory legal acts, they suffer from serious defects: an abundance of declarative provisions and ineffective regulation of environmental regulation procedures, licensing, certification, auditing, monitoring of the activities of the nature user. Frequent changes in legislation do not contribute to the formation of uniform law enforcement practice. There are many examples when subordinate legal acts contradict laws or international legal acts.

Thirdly, these are defects in the organization of state management of natural resources and environmental protection. There is no optimal system of specially authorized state bodies in the country designed to organize and ensure compliance with the requirements of environmental legislation. For example, in Kazakhstan, the issues of monitoring and control over the state of the environment are within the competence of several authorized bodies, which, competing with each other in collecting environmental payments, fines and other deductions from nature users to replenish the ever-deficient state budget, forget about their main purpose.

Fourth, it is a high degree of corruption of the authorities, characteristic of our country, which entails a weakening of the control functions of the state, and abuse by officials in the process of issuing environmental permits, certification, approval of various standards and other documents, negate the importance of the control functions of the state.

Fifth, it is the absence of legally fixed economic mechanisms to encourage the nature user for environmental protection activities, for the introduction of environmentally friendly industries and technologies, etc.

Sixth, the fact that the legislation of Kazakhstan does not provide for the creation and functioning of the Ecological National Fund, which was formed at the expense of part of the environmental mandatory payments, fines and amounts collected from the causers of damage for causing harm to the environment.

The solution of these and many other minor problems of legal support of the state environmental problem, as well as international cooperation, especially by neighboring countries, in my opinion, can significantly minimize

the burden on the environment and streamline the process of nature management itself.

The Government of Azerbaijan has committed itself to bring national environmental legislation into line with the principles of internationally recognized legislation based on EU environmental legislation. As this process continues, all inspections and explorations will comply with the applicable national legislative requirements, as long as these requirements comply with the provisions of the PSA and do not contradict or otherwise incompatible with international standards and practices of the oil industry.

According to article 54.2 of the Law on Environmental Protection, EIAs are subject to SEE (State Environmental Expertise), which means that the Environmental Protection Authority (MENR) is responsible for reviewing and approving the EIA reports submitted by developers. The Law establishes the basis for the procedure of the State Environmental Assessment, which can be considered as an “autonomous” verification of compliance of the proposed project with the relevant environmental standards (for example, in terms of pollution levels, discharges and noise). In addition, the law stipulates that projects cannot be implemented without the positive permission of the State Environmental Assessment.

The SEE (State Environmental Assessment) approach requires government agencies to officially check all submitted developments for their potential environmental impact. The existing internationally recognized practice emphasizes a proportionate, consultative and publicly accountable approach to impact assessment.

One of the two key laws of the country's environmental legislation (along with the Law on Environmental Protection). Its purpose is to create a legal framework for the protection of life and health, society, the environment, including atmospheric air, outer space, water bodies, mineral resources, natural landscapes, plants and animals from natural and anthropogenic hazards.

The Law establishes the rights and obligations of the State, citizens and public associations in the field of environmental protection safety, including information and responsibility. The law also concerns the regulation of economic activity, territorial zoning and mitigation of the consequences of environmental disasters.

The MENR issues environmental documents on the environmental impact of potentially polluting enterprises. The documents include maximum permissible emissions, maximum permissible discharges and an “environmental passport”. The last point is specific to the countries of the former Soviet Union and contains a broad overview of the company's environmental impact, including resource consumption, waste management,

recycling and pollution control efficiency. Enterprises themselves develop a draft passport and submit it to the MPR for approval.

In recent years, measures have been taken in Azerbaijan to improve legislation and bring existing regulatory legal acts in line with the provisions of international treaties, including EU legislation. Several new laws have been adopted to improve environmental legislation, amendments have been made to existing laws. This mainly concerns such areas as atmospheric air, water resources, household and industrial waste, aquatic bioresources, and biodiversity conservation. Along with the adoption of new laws, amendments and additions to existing laws, relevant regulations and by-laws were developed and approved to ensure their implementation.

Much attention is paid to joining multilateral agreements in the field of environmental protection. To date, the Republic of Azerbaijan has joined 18 conventions.

Thus, a comparative analysis of the activities of state bodies in the field of environmental protection from man-made impacts of energy facilities of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan systematically develops issues of combating man-made impacts.

It is recommended to apply and implement international standards for all processes of combating man-made impacts, along with this, I would like to make a number of proposals. And they are next.

1. Exclude at the legislative level the mixed competence of various state bodies, in particular, between the authorized bodies for environmental protection, authorized bodies for the use and protection of mineral resources, authorized tax and other bodies.

2. Exclude at the legislative level the "triple responsibility, triple punishment" of the nature user for the impact on the environment.

3. To ensure the direct effect of international acts in the Republic of Kazakhstan in law enforcement practice on environmental protection issues.

4. To ensure the direct effect of the laws of the Republic of Kazakhstan in cases where subordinate legal acts contradict the provisions of legislative acts.

5. To audit and improve the legal framework for the development of environmental quality standards and standards, aimed at reducing their number and eliminating excessive rigidity of standards and standards, that is, to move away from the "zero risk concept", since this is unattainable with the current development of industry. There are frequent examples when the maximum permissible concentrations (MPC) of harmful substances approved for specific nature users are much tougher than natural concentrations of substances without external influence. Such high MPC parameters do not allow an objective assessment of the level of man-made pollution, they conflict with the

technological capabilities of nature users, and finally, they set economically unattainable requirements for the nature user.

6. Simplify the permitting and approval procedure for the development and approval of various environmental protection projects (for example, preparation and approval of applications for environmental permits; development and approval of environmental impact assessment projects (EIA project); development of coordination of maximum permissible emissions (MPI) and maximum permissible discharges (MPD); development and coordination of standards for the placement and storage of production and consumption waste, etc.).

7. Exclude completely inappropriate use of funds collected as a result of environmental payments made by nature users. The best option is to create a Republican Environmental Fund, with the approval of its expenditure part through the country's Parliament.

8. To provide at the legislative level for large nature users a fixed fee for environmental pollution with the establishment of maximum permissible environmental impact standards, which will simplify the monitoring procedure.

The solution of these and other issues in the field of environmental protection will allow the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan to ensure proper law and order in this area in the broad sense of the word and implement the principle of partnership between states, business and civil society to ensure a safe natural environment for present and future generations.

Literature

1. *The Law of the Republic of Kazakhstan "On Environmental Protection" dated July 15, 1997 No. 161-I (expired according to the Environmental Code of the Republic of Kazakhstan dated January 9, 2007 No. 212-III steps)*
2. *Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 3, 2003 No. 1241 "On the Concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004-2015".*
3. *Brinchuk M.M., Environmental law: Textbook, 4th edition. M. 2010, pp. 32-39.*
4. *Environmental Code of the Republic of Kazakhstan dated July 01, 2021.*
5. *Law of the Republic of Azerbaijan "On Environmental Protection and Nature Management"*
6. *European Commission, 2007. European Neighborhood and Partnership Instrument, National Indicative Program of Azerbaijan (NIP).*

X.X.Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
mammadovaxatire999@gmail.com

BEYNƏLXALQ TURİZM KONSEPSİYASI VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Xülasə

Beynəlxalq turizm, istirahət, iş və ya hər hansı digər fəaliyyət məqsədi ilə bir ölkədən digərinə səyahət təcrübəsinə aiddir. Beynəlxalq turizm bir çox ölkələr üçün gəlir gətirən və məşğulluq imkanları yaradan mühüm sənaye sahəsinə çevrilib. Bu, həm də müxtəlif xalqlar arasında mədəni mübadiləni və anlaşmanı təşviq etmək üçün vacib bir yoldur, çünki turistlər müxtəlif mədəniyyətləri, adət-ənənələri və həyat tərzini yaşamaq imkanı əldə edirlər. Beynəlxalq turizm bir çox formada ola bilər, o cümlədən ekoturizm, macərə turizmi, mədəni turizm, dini turizm və müalicə turizmi və başqaları. Beynəlxalq turistləri cəlb edən istiqamətlər müxtəlifdir və onlara çimərliklər, şəhərlər, dağlar, tarixi yerlər və vəhşi təbiət parkları daxil ola bilər. Bununla belə, beynəlxalq turizmin təbii ehtiyatların həddindən artıq istifadəsi, mədəni degradasiya və ətraf mühitin çirklənməsi kimi bəzi mənfi təsirləri də var. Buna görə də, iqtisadi, sosial və ekoloji amilləri balanslaşdıran davamlı turizm təcrübələri getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

ПОНЯТИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА И ЕГО ВИДЫ

Резюме

Международный туризм относится к путешествию из одной страны в другую для отдыха, бизнеса или любой другой деятельности. Международный туризм стал важной отраслью, приносящей доход и возможности трудоустройства для многих стран. Это также важный способ содействия культурному обмену и взаимопониманию между разными народами, поскольку у туристов есть возможность познакомиться с разными культурами, традициями и образом жизни. Международный туризм может принимать различные формы, в том числе экотуризм, приключенческий туризм, культурный туризм, религиозный туризм и медицинский туризм. Направления, привлекающие иностранных туристов, разнообразны и могут включать пляжи, города, горы, исторические места и парки дикой природы. Однако международный туризм также имеет некоторые негативные последствия, такие как чрезмерная эксплуатация природных ресурсов, культурная деградация и загрязнение окружающей среды. Поэтому практика устойчивого туризма, которая уравнивает экономические, социальные и экологические факторы, приобретает все большее значение.

INTERNATIONAL TOURISM CONCEPT AND ITS TYPES

Summary

International tourism refers to the experience of traveling from one country to another for leisure, business or any other activity. International tourism has become an important industry generating income and employment opportunities for many countries. It is also an important way to promote cultural exchange and understanding between different peoples, as tourists have the opportunity to experience different cultures, traditions and lifestyles. International tourism can take many forms, including ecotourism, adventure tourism, cultural tourism, religious tourism, and medical tourism, among others. Destinations that attract international tourists are diverse and may include beaches, cities, mountains, historical sites, and wildlife parks. However, international tourism also has some negative effects such as overexploitation of natural resources, cultural degradation and environmental pollution. Therefore, sustainable tourism practices that balance economic, social and environmental factors are increasingly important.

Açar sözlər: beynəlxalq turizm, turizm növləri, turizm hüququ, səyahətçi, ekoloji turizm, macəra turizmi

Ключевые слова: международный туризм, виды туризма, туристическое право, путешественник, экологический туризм, приключенческий туризм

Key words: international tourism, types of tourism, tourism law, traveler, ecological tourism, adventure tourism

GİRİŞ

Beynəlxalq turizm anlayışı barədə mövcud baxışların tədqiq olunması 3 əsas yanaşmanı ayırmağa imkan verir. Birincisi, beynəlxalq turizm insanların daimi yaşadıqları yerdən (ərazidən) əmək haqqının alınması və peşə fəaliyyəti ilə məşğul olmasına aid edilməyən azad yerdəyişmə sistemi sayılır. Bundan əlavə, göstərilir ki, beynəlxalq turizm həm də insanların transsərhəd yerdəyişməsi hesab olunur. İkincisi, beynəlxalq turizm belə yerdəyişmə nəticəsində yaranan ehtiyacların təmin olunması üçün yaradılmış əmtəə və xidmətlərin geniş sferası, dünya iqtisadiyyatının sahəsidir. Bu daha çox onun beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsini əhatə etməsi ilə xarakterizə olunur. Üçüncüsü, beynəlxalq turizm fəaliyyəti beynəlxalq turizm sənayesi subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirilir. (3, s.12) Bəzi tədqiqatçılar turizmi aşağıdakı kateqoriyalar kontekstində təhlil edir: sosial praktika; asudə vaxt sferası; tələbatın forması; mədəni fenomen; iqtisadiyyatın sahəsi.

Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun birinci maddəsində turizmin anlayışı belə verilmişdir: “Turizm – fiziki şəxslərin getdiyi ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərti ilə istirahət, mədəni, tarixi və təbii irslə tanışlıq, sağlamlıq, bərpa və digər məqsədlərlə

daimi yaşadığı ölkənin (yerin) hüdudlarından kənara müvəqqəti səyahəti". (2) Beynəlxalq turizmin müxtəlif növləri var, hər biri səyahətçilərin müxtəlif maraqlarına və motivasiyalarına cavab verir. Beynəlxalq turizmin ən çox yayılmış növlərindən bəziləri bunlardır:

İstirahət turizmi - bu beynəlxalq turizmin ən geniş yayılmış növüdür və zövq, istirahət və istirahət üçün səyahətləri əhatə edir. Buraya görməli yerləri gəzmək, çimərlik tətilləri və macərə idmanı kimi fəaliyyətlər daxildir (4, s.43). İstirahət və ya tətillər turizmi kimi də tanınan istirahət turizmi, fərdlərin və ya qrupların əsasən zövq, istirahət və istirahət üçün bir təyinat yerinə getdiyi beynəlxalq turizm növünə aiddir. Turizmin bu forması çox vaxt çimərlikdə günəş vannası qəbul etmək, görməli yerləri gəzmək, alış-veriş etmək və ya mədəni tədbirlərdə iştirak etmək kimi istirahət fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir. İstirahət turizmi beynəlxalq turizmin ən geniş yayılmış növüdür və global iqtisadiyyata mühüm töhfə verir. İstirahət üçün səyahət edənlər adətən səyahət agentləri, tur operatorları və ya onlayn sifariş platformalarının köməyi ilə səyahətlərini əvvəlcədən planlaşdırırlar. Onlar büdcə və üstünlüklərindən asılı olaraq otellərdə, kurortlarda, tətillər icarələrində və ya digər yaşayış yerlərində qalmaq seçə bilərlər. İstirahət edən turistlər həmçinin təşkil edilmiş turlarda və ya fəaliyyətlərdə iştirak edə və ya təyinat məntəqəsini təkbaşına kəşf edə bilərlər. Populyar istirahət turizmi istiqamətlərinə Karib dənizi, Havay və Aralıq dənizi kimi çimərlik istiqamətləri, həmçinin Paris, Roma və Tokio kimi mədəni görməli yerləri olan şəhərlər daxildir. İstirahət üçün turistlər tez-tez açıq havada istirahət, mədəni attraksionlar, alış-veriş və yemək də daxil olmaqla bir sıra fəaliyyətlər və təcrübələr təklif edən istiqamətlər axtarırlar. Bütövlükdə, istirahət turizmi beynəlxalq turizmin mühüm formasıdır, insanlara istirahət etmək, yeni yerlər kəşf etmək və ömürlük xatirələr yaratmaq üçün imkanlar yaradır.

İşgüzar turizm - bu, konfranslarda, görüşlərdə, ticarət sərgilərində və sərgilərdə iştirak etmək kimi işgüzar məqsədlərlə səyahət etməyi əhatə edir. İşgüzar səyahət edənlər tez-tez yüksək sürətli internet, görüş otaqları və nəqliyyat kimi xüsusi şərait və xidmətlərə ehtiyac duyurlar. Korporativ və ya peşəkar turizm kimi də tanınan biznes turizmi, fərdlərin və ya qrupların əsasən işgüzar məqsədlər üçün bir istiqamətə səyahət etdiyi beynəlxalq turizm növünə aiddir. Turizmin bu forması konfranslara, görüşlərə, ticarət şoularına və sərgilərə, eləcə də bizneslə bağlı digər fəaliyyətlərə qatılmaq əhatə edir. İşgüzar turizm global iqtisadiyyata əhəmiyyətli töhfə verir və bizneslərin beynəlxalq tərəfdaşlar, müştərilər və təchizatçılarla əlaqə qurması üçün vacib bir yoldur. İşgüzar səyahət edənlərin tez-tez yüksək sürətli internet, görüş otaqları və nəqliyyat kimi xüsusi ehtiyacları və tələbləri olur. Onlar tək və ya qrup halında səyahət edə bilərlər və adətən riayət etmək üçün sıx bir cədvələ sahibdirlər. İşgüzar turizm müxtəlif şəraitlərdə, o cümlədən otellər, konfrans

mərkəzləri və sərgi salonlarında baş verə bilər. Populyar işgüzar turizm istiqamətlərinə Nyu York, London və Tokio kimi güclü iqtisadi və kommersiya fəaliyyəti olan böyük şəhərlər daxildir. Biznes səyahətçiləri yeni iş imkanları axtarışında inkişaf etməkdə olan bazarlara da baş çəkə bilərlər. Bütövlükdə, biznes turizmi beynəlxalq turizmin mühüm formasıdır və biznesə şəbəkələrini genişləndirmək və əməliyyatlarını inkişaf etdirmək üçün imkanlar yaradır. O, qlobal iqtisadiyyatın mühüm bir hissəsidir və sənayenin geniş spektrində artım və innovasiyaları idarə etməyə kömək edir.

Mədəni turizm - bu turizm növü müxtəlif mədəniyyətləri, adət-ənənələri və həyat tərzini yaşamaq üçün səyahət etməyi əhatə edir. Buraya tez-tez muzeylərə, tarixi yerlərə və mədəni tədbirlərə səfərlər daxildir. Mədəni turizm, ayrı-ayrı şəxslərin və ya qrupların ilk növbədə həmin destinasiyanın mədəni görməli yerlərini və fəaliyyətlərini yaşamaq üçün getdiyi beynəlxalq turizm növünə aiddir. Turizmin bu forması çox vaxt tarixi yerlərə, muzeylərə, incəsənət qalereyalarına və digər mədəniyyət müəssisələrinə baş çəkməklə əlaqələndirilir. Mədəni turizm səyahət edənlərə destinasiyanın tarixini, adət-ənənələrini və həyat tərzini öyrənmək, habelə onun yeməkləri, musiqisi, incəsənəti və digər mədəni ifadələrini yaşamaq imkanı verir. Mədəni turizm müxtəlif formalarda ola bilər, o cümlədən qədim xarabalıqları və arxeoloji yerləri ziyarət etmək, festivallarda və mədəni tədbirlərdə iştirak etmək, ənənəvi məhəllələri və kəndləri kəşf etmək və s. Səyahətçilər bələdçili turlarda iştirak etməyi və ya özləri kəşf etməyi seçə bilərlər. Mədəni turizm həmçinin ənənəvi sənətkarlığı öyrənmək, yerli mətbəxi bişirmək və ya dil dərsləri keçmək kimi fəaliyyətləri əhatə edə bilər. Populyar mədəni turizm istiqamətlərinə Paris, Roma və Kyoto kimi güclü mədəni ənənələrə malik şəhərlər, həmçinin Marrakech, Bali və Havana kimi unikal mədəni ifadələrə malik olan istiqamətlər daxildir (5, s.63). Ümumiyyətlə, mədəni turizm beynəlxalq turizmin mühüm formasıdır və səyahət edənlərə dünyanın mədəni müxtəlifliyini öyrənmək və qiymətləndirmək üçün imkanlar yaradır. Bu, həmçinin yerli icmalara və iqtisadiyyatlara müsbət təsir göstərə, mədəni irsin qorunmasını təşviq edə və məşğulluq imkanlarını təmin edə bilər.

Təhsil turizmi - bu, dil, tarix və ya mədəniyyət kimi müəyyən bir mövzu haqqında öyrənmək üçün səyahət etməyi əhatə edir. Buraya xaricdə təhsil proqramları, dil kursları və təhsil turları daxil ola bilər. Təhsil turizmi, ayrı-ayrı şəxslərin və ya qrupların, ilk növbədə, müəyyən bir mövzu və ya maraq sahəsi haqqında öyrənmək üçün bir istiqamətə səyahət etdiyi beynəlxalq turizm növünə aiddir. Turizmin bu forması tez-tez dil immersion proqramları, xaricdə təhsil proqramları, təhsil turları və digər təhsil imkanları ilə əlaqələndirilir. Səyahətçilərin yerli ailə ilə yaşayarkən və ya dil dərslərində iştirak edərkən yeni dil öyrəndikləri dilə daldırma proqramları da daxil olmaqla, təhsil turizmi bir çox formada ola bilər; xaricdə təhsil proqramları,

burada tələbələr müəyyən bir fənni öyrənmək üçün başqa ölkədəki məktəb və ya universitetdə oxuyurlar; və səyahətçilərin müəyyən bir mövzu və ya maraq sahəsi haqqında öyrənmək üçün tarixi yerlərə, muzeylərə və digər mədəniyyət müəssisələrinə baş çəkdikləri təhsil turları. Populyar təhsil turizmi istiqamətlərinə Kembriç, Oksford və Boston kimi nüfuzlu universitet və məktəbləri olan şəhərlər, həmçinin Parisdə dil immersion proqramları, İtaliyada kulinariya məktəbləri və Yunanıstanda tarixi turlar kimi unikal təhsil imkanları olan istiqamətlər daxildir. Bütövlükdə, təhsil turizmi beynəlxalq turizmin mühüm formasıdır, fərdlərə başqa mədəniyyətləri öyrənmək və onlarla ünsiyyət qurmaq, yeni bacarıq və biliklər əldə etmək və üfüqlərini genişləndirmək üçün imkanlar yaradır. O, həmçinin yerli icmalara və iqtisadiyyatlara müsbət təsir göstərə bilər, mədəni mübadiləni təşviq edir və məşğulluq imkanlarını təmin edə bilər.

Tibbi turizm - bu, çox vaxt səyahətçinin ölkəsində olduğundan daha aşağı qiymətə müalicə və ya əməliyyat almaq üçün səyahət etməyi nəzərdə tutur. Tibbi turizm estetik cərrahiyyə, diş prosedurları və xüsusi müalicələr daxil ola bilər. Tibbi turizm fərdlərin müalicə və ya prosedurlar üçün başqa ölkəyə getdiyi beynəlxalq turizm növünə aiddir. Turizmin bu forması çox vaxt öz ölkəsində mövcud olmayan və ya münasib olmayan tibbi xidmət axtarmaq və ya daha qısa gözləmə siyahıları və ya daha qabaqcıl texnologiyaya malik müalicələrə müraciət etmək ilə əlaqələndirilir. Tibbi turizm estetik cərrahiyyə, diş prosedurları, məhsuldarlıq müalicəsi və ürək əməliyyatları, oynaqların dəyişdirilməsi və orqan transplantasiyası kimi böyük əməliyyatlar da daxil olmaqla bir çox formada ola bilər (6, s.255). Tibbi turistlər adətən səyahətlərini, yaşayış yerlərini və tibbi görüşləri koordinasiya etməyə kömək edən tibbi turizm yardımçılarının köməyi ilə səyahətlərini əvvəlcədən planlaşdırırlar. Populyar tibbi turizm istiqamətləri arasında inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha aşağı qiymətə keyfiyyətli tibbi xidmət göstərmək üçün nüfuz qazanmış Tayland, Hindistan, Meksika və Kosta Rika kimi ölkələr daxildir. Ümumilikdə, tibbi turizm beynəlxalq turizmin mühüm formasıdır və fərdlərə öz ölkələrində mövcud olmayan və ya münasib qiymətə tibbi xidmətə çıxış imkanları yaradır. O, həmçinin yerli icmalara və iqtisadiyyatlara müsbət təsir göstərə, səhiyyə sahəsində innovasiyaları təşviq edə, məşğulluq imkanlarını təmin edə və yerli bizneslər üçün gəlir əldə edə bilər.

Ekoturizm - bu turizm növü ətraf mühiti öyrənmək və qorumaq məqsədi ilə təbii ərazilərə səyahətləri əhatə edir. Bu, tez-tez gəzinti, vəhşi təbiəti izləmək və təbiət fotosəkilləri kimi fəaliyyətləri əhatə edir. Ekoturizm ətraf mühitə təsirləri minimuma endirmək və təbiətin qorunmasını təşviq etmək məqsədi ilə təbii ərazilərə məsuliyyətli səyahətə yönəlmiş beynəlxalq turizm növünə aiddir. Turizmin bu forması çox vaxt gəzinti, vəhşi təbiəti seyr etmək və təbiət fotosəkilləri çəkmək kimi fəaliyyətlərlə əlaqələndirilir. Ekoturizm bir

çox formada ola bilər, o cümlədən milli parklara, vəhşi təbiət qoruqlarına və digər qorunan ərazilərə baş çəkmək, həmçinin quş müşahidəsi, kayak və snorkellə üzgüçülük kimi ekoloji cəhətdən təmiz fəaliyyətlərdə iştirak etmək və s. Ekoturizm həmçinin ekoloji cəhətdən təmiz yaşayış yerlərində qalmağı, dayanıqlı nəqliyyatdan istifadə etməyi və yerli təbiətin mühafizəsi səylərini dəstəkləməyi əhatə edir (7, s.234). Populyar ekoturizm istiqamətlərinə Amazon tropik meşələri, Böyük Sədd rifi və Serengeti Milli Parkı kimi müxtəlif canlı təbiəti və təbii gözəllikləri olan yerlər daxildir. Bütövlükdə, ekoturizm fərdlərə təbiətlə əlaqə yaratmaq, mühafizəni öyrənmək və davamlı turizm təcrübələrini dəstəkləmək üçün imkanlar yaradan beynəlxalq turizmin mühüm formasıdır.

Macərə turizm - bu, bungee jumping, qayaya dırmaşma və ya ağ suda rafting kimi yüksək riskli fəaliyyətlərlə məşğul olmaq üçün səyahət etməyi əhatə edir. Macərə turizmi, fərdlərin fiziki və əqli cəhətdən çətin açıq hava fəaliyyəti axtarıqları və iştirak etdikləri beynəlxalq turizm növünə aiddir. Turizmin bu forması tez-tez trekkinq, dağa dırmaşma, bungee jumping, rafting və zip-lining kimi fəaliyyətlərlə əlaqələndirilir. Macərə turizmi bir çox formada ola bilər, o cümlədən ucqar ərazilərə bələdçili ekspedisiyalar, çox günlük treklər və gəzintilər, bazadan tullanma və ağ suda rafting kimi ekstremal idman növləri. Macərə turistləri tez-tez dağlar, meşələr və çaylar kimi unikal təbii xüsusiyyətləri və mənzərələri olan yerləri axtarırlar. Məşhur macərə turizmi istiqamətlərinə müxtəlif açıq hava fəaliyyətləri və heyrətamiz təbii gözəllikləri ilə tanınan Yeni Zelandiya, Nepal və Kosta Rika kimi yerlər daxildir. Bütövlükdə, macərə turizmi beynəlxalq turizmin mühüm formasıdır, fərdlərə fiziki və əqli cəhətdən özlərini itələmək, yeni yerləri kəşf etmək və macərə həyəcanını yaşamaq üçün imkanlar yaradır. O, həmçinin yerli icmalara və iqtisadiyyatlara müsbət təsir göstərə, davamlı turizm təcrübələrini təşviq edə, məşğulluq imkanlarını təmin edə və yerli bizneslər üçün gəlir əldə edə bilər. Bununla belə, macərə turistləri üçün məsuliyyətli turizm təcrübələri ilə məşğul olmaq və təbii mühitə və yerli icmalara hörmət etmək vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının “Turizm haqqında” qanununda 2-ci maddədə turizmin turistlərin səyahət məqsədinə görə 10 növü fərqləndirilmişdir və aşağıdakı şəkildə hər bir növün anlayışı göstərilmişdir:

1. mədəni turizm – səyahət edilən ölkənin (yerin) maddi və qeyri-maddi mədəni irsi ilə tanışlıq məqsədli turizm;

2. ekoloji turizm (ekoturizm) – təbiətə minimum təsir, ekoloji sistemin bütövlüyünün qorunması prinsipləri əsasında səyahət edilən ölkənin (yerin) təbiəti, təbii ekoloji sistemi, bioloji və mədəni müxtəlifliyi ilə tanışlığı özündə ehtiva edən turizm;

3. kənd (icma) turizmi – turistlərin kənd təsərrüfatı obyektlərində (ferma, əkin sahələri, bağ, bostan, üzümlük və s.) təsərrüfat fəaliyyətində iştirakı

(aqraturizm), kənd həyat tərzini, yerli ərazinin təbii, tarixi və mədəni dəyərlərinin öyrənilməsi ilə bağlı xidmətlərin göstərilməsi ilə müşayiət olunan turizm;

4. macəra turizmi – turistlərin xüsusi coğrafi xüsusiyyətlərə malik ərazilərdə fiziki aktivlik, mədəni mübadilə, təbiətlə qarşılıqlı əlaqə ilə müşayiət olunan turizm;

5. sağlamlıq turizmi – turistlərə səyahət etdikləri ölkədə (yerdə) müalicə, profilaktika, diaqnostika və digər tibbi xidmətlərin (tibbi turizm), təbii müalicə ehtiyatları və müalicə-sağlamlaşdırma yerlərindən istifadə etməklə rekreasiya xidmətlərinin (rifah turizmi) göstərilməsini nəzərdə tutan turizm;

6. işgüzar turizm – işgüzar tədbirlərdə (görüşlər, seminarlar, konfranslar, konqreslər, sərgilər və s.) iştirak məqsədilə həyata keçirilən turizm;

7. gastronomiya turizmi – turistlərin səyahət edilən ölkənin (yerin) ənənəvi və (və ya) innovativ kulinariya nümunələri və ərzaq məhsulları, yerli ərzaq istehsalçıları ilə tanışlığı, kulinariya festivallarında və digər oxşar tədbirlərdə iştirakı ilə müşayiət olunan turizm;

8. sahil və su turizmi – turistlərin su obyektlərinin sahillərində və su nəqliyyat vasitələrində göstərilən xidmətlərdən istifadə və istirahətlərinin təşkili, su idman növləri ilə məşğul olmasını özündə ehtiva edən turizm;

9. dağ turizmi – özünəməxsus landşaft, topoqrafiya, iqlim, bioloji müxtəliflik (flora və fauna) xüsusiyyətləri olan dağlıq ərazilərdə həyata keçirilən turizm;

10. idman turizmi – idman yarışlarında iştirak etmək və ya idman yarışlarını izləmək məqsədli turizm. (2)

Ümumiyyətlə, səyahətçinin seçdiyi beynəlxalq turizm növü onların maraqlarından, motivasiyalarından və üstünlüklərindən asılı olacaq. Beynəlxalq turizmin bir sıra əsasla təsnifatını aparsaq da, bu təsnifat şərti xarakter daşıyır. Bu və ya digər turizm növü digər növlə tam mənada üst-üstə düşə bilər. Məsələn, xizək turizmi və ekoloji turizm tanışlıq turizmi və dini turizm və s. (1, s.65)

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. *Beynəlxalq Turizm Hüququ Dərslük*, Bakı, 2011, 474 s.
2. “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının 27 dekabr 2021-ci il tarixli 448-VIQ nömrəli Qanunu: [Elektron resurs] /<https://e-qanun.az/framework/49162>
3. Губенко Н.Н., Писаревский Е.Л. *Законодательство в сфере туризма. Состояние и перспективы. Туризм: право и экономика. 2003*
4. Yarcan Ş. “Türkiyə'de Turizm ve Uluslararasılaşma”, İstanbul, “Boğaziçi Üniv Yayınları”, 2021, 439 s.

5. Bekçi İ. *“Konaklama Muhasebesi”*, Isparta, *“Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları”*, 2015 467 s.
6. Kozak M., Kozak M., Akoğlan K.M. *“Genel Turizm”*, Ankara, *“Detay Yayıncılık”*, 2019, 534 s.
7. Dinçer Ö., Fidan Y. *“İşletme Yönetimine Giriş”*, İstanbul, *“Alfa Basm Yayım Dağıtım”*, 2020, 414 s.

У.Х.Сеидова
Бакинский Государственный Университет
u.seyidova99@gmail.com

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ ФРАНЧАЙЗИНГОВЫХ ОПЕРАЦИЙ

Резюме

Проведенные исследования позволили сделать вывод о необходимости проведения большой работы для работы с франчайзером для преодоления возможных негативных последствий бизнес-модели.

Цель исследования: проанализировать функциональное предназначение франчайзинговых компаний.

Методология: франчайзинг, международный опыт, сравнительный анализ франшиз.

Основные результаты: правильно выбранные структуры и механизмы управления бизнесом позволяют эффективно реагировать на изменение рыночных тенденций, достижению стратегических целей. В целях достижения поставленных задач формируются франчайзинговые модели. В этом исследовании используется международный опыт. Прежде чем исследовать и тестировать методы, метод, применяемый в стране и подходы требуют глубокого изучения.

FRANÇAYZINQ ƏMƏLİYYATLARININ FORMALAŞMASINDA BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Xülasə

Aparılan araşdırmalar, iş modelinin mümkün mənfi nəticələrini aradan qaldırmaq üçün fransayzerlə işləmək üçün çox iş görülməsinin zəruriliyi qənaətinə gəldi.

Tədqiqatın məqsədi: fransayzinq şirkətlərinin funksional məqsədini təhlil etmək.

Metodologiya: fransayzinq, beynəlxalq təcrübə, fransızaların müqayisəli təhlili.

Əsas nəticələr: düzgün seçilmiş biznes idarəetmə strukturları və mexanizmləri bazar tendensiyalarındakı dəyişikliklərə, strateji hədəflərə çatmağa səmərəli cavab verməyə imkan verir. Məqsədlərə çatmaq üçün franchise modelləri formalaşır. Bu tədqiqat beynəlxalq təcrübədən istifadə edir. Metodları araşdırmadan və sınaqdan keçirmədən əvvəl, ölkədə tətbiq olunan metod və yanaşmalar dərin araşdırma tələb edir.

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN THE FORMATION OF FRANCHISE OPERATIONS

Summary

The conducted research allowed us to conclude that a lot of work is needed to work with the franchisor to overcome the possible negative consequences of the business model.

The purpose of the study: to analyze the functional purpose of franchising companies.

Methodology: franchising, international experience, comparative analysis of franchises.

Main results: correctly selected structures and business management mechanisms allow you to effectively respond to changing market trends and achieve strategic goals. In order to achieve the tasks set, franchise models are being formed. This study uses international experience. Before researching and testing methods, the method used in the country and approaches require in-depth study.

Ключевые слова: франчайзинг, международный опыт, бразильские франчайзинговые компании, прародитель франчайзинга в США, бизнес-модели

Açar sözlər: françayzinq, beynəlxalq təcrübə, Braziliya françayzinq şirkətləri, ABŞ françayzinqinin əcdadı, biznes modelləri

Key words: franchising, international experience, Brazilian franchising companies, the progenitor of franchising in the USA, business models

Система управления франшизой считается дорожной картой и для планирования своего роста помогает новым владельцам франшиз. В целом, в этой системе указаны шаги, которые на этапе подготовки к открытию, на этапе запуска и в период после открытия владелец франшизы должен предпринять. Чтобы понять свою прибыль, владелец франшизы должен отслеживать определенные элементы, к таким элементом относится управление, программы обучения, обслуживание клиентов и другое. Операционные системы обеспечивает прозрачность и поддержку между владельцем франшизы и франчайзером. Система операций с франшизой определяет траекторию роста франшизы, соглашения о франшизе, которые регулируют отношения между франчайзи и франчайзером.

В этой статье мы определили международные компании, искали статьи, связанные с этими компаниями, и использовали процедуру извлечения. Исследования включали изучение опыта международных компаний в формировании франчайзинговых операций. Итоги определяются как результаты деятельности, плана или процесса в рамках франчайзинговых систем. Исследования внешнего контекста включались, если их авторы рассматривали контекст в связи с международным

опытом формирования франчайзинговых операций. В отборочном процессе не делалось различий между бизнес-форматом и франшизой продукта, так как границы между ними размыты (1) и авторы изучаемые типы франшизы не указывают.

Это исследование продолжим изучением бразильских франчайзинговых компаний. Бразильские компании на интернационализацию идут неохотно. Объяснением может быть их уровень корпоративного глобального мышления. Бразильские франчайзеры, расширившихся за границу, с 2010 по 2016 год выросло от 68 до 134 (2). Надо отметить, что в Бразилии доля интернационализированных фирм в общей системе франчайзинга составила 5% и осталась прежней. Кроме этого, большинство бразильских франчайзеров, которые интернационализированные, свою деятельность осуществляют в одной зарубежной стране. Часто бразильские франчайзеры сталкиваются культурными различиями, операционными или юридическими трудностями и у них проблемы с выбором подходящих франчайзи. Следовательно, большинству бразильских франчайзеров не хватает международного опыта и знаний стремления к росту за пределами страны и внутренней торговли. Со временем могут быть приобретены такое обучение и навыки, о чем свидетельствует уменьшение разницы между бразильскими и иностранными франчайзерами в полевых результатах.

Наше исследование показало, что корпоративное глобальное мышление связано с расширением на международных рынках. Глобальная экспансия и рост приверженности международному франчайзингу помогают повысить корпоративное глобальное мышление (3). С другой стороны, когда высшему руководству не хватает глобального мышления и международного обучения, это может отрицательно сказаться на эффективности компании за рубежом (4). Конечно, низкий уровень корпоративного глобального мышления — не единственное возможное объяснение отсутствия интереса бразильских франчайзеров в расширении за границу.

Наши результаты подтверждают идею, (5) что интернационализация предшествует формированию глобального мышления, поскольку оно зависит от сложной взаимосвязи активов и поведения, как утверждают. Наши результаты показали, что как иностранные франчайзинговые системы, так и интернационализированные бразильские системы считают, что процесс интернационализации требует специализированных и квалифицированных организационных групп, сетей взаимоотношений, а также информационных и коммуникационных технологий для общения с

клиентами и партнерами за рубежом. Таким образом, бразильским франчайзерам надо повысить уровень навыков и технологий. Этому можно добиться и стратегическим планированием.

Как отметили в своем исследовании (6), бразильские франчайзинговые компании, решившие выйти за пределы внутреннего рынка, должны стремиться к более глубокому знанию зарубежных рынков, налаживанию систем связи с зарубежными странами, а также укрепить организационную структуру для удовлетворения требований интернационализации, особенно с точки зрения человеческих ресурсов.

Продолжим нашу статью изучением, другого примера международного опыта, прародителем франчайзинга в США Исаак Зингер. Он всемирно известный основатель производства швейных машин.

После изобретения Исааком Зингером швейной машины, у него не было достаточного капитала для продолжения производств необходимого количества швейных машин. Надо отметить, что спрос на швейные машины постоянно рос. Зингер пришел к выводу продать право местным предпринимателям на торговлю швейными машинами, и чтобы они обучали покупателей пользованию. Предприятие Зингера стало расти быстрее. Вскоре Singer Manufactory Company зарегистрировала 22 патента. Капитал компания вырос до 550 000 долл. США. Приведенный модель франчайзинга была успешной. Не мало производителей последовали этой модели. Так же, из-за стремления франчайзеров продать больше лицензий франчайзи, чем увеличения объемы продаж услуг и обучения франчайзи, франчайзинговые предприятия имели проблемы. Следовательно, в 60-е и 70-е гг. приняли нормы законодательства, касавшиеся франчайзинговым проблемам в определенных отраслях промышленности. В США франчайзинг приобрел внутренний опыт, продолжил за рубежом. Некоторые компании торговали франшизами в других странах, а некоторые компании распространяют международную сеть.

Франчайзинг отличный способ расширить свой бизнес и расширить клиентскую базу, но он подходит не всем. Прежде чем стать франчайзером, следует подумать о бизнес-модели. Если проверенной бизнес-модели нет, франчайзинг окажется трудным путем и придется вложить много денег и потратить время на управление франчайзи. Она может не иметь успеха, если идея не привлекает людей и не уникальна. (7) Есть много историй успеха о компаниях, которые начали франчайзинг своего бизнеса, но есть также много неудачных историй о компаниях.

В связи с вышесказанным мы приходи к выводу, что франчайзинг не для всех является отличным способом развития бизнеса. Надо учитывать множество факторов перед каких-либо инвестиций.

В нынешних условиях, основываясь на международных опытах, можно повысить эффективность, интернационализировать бизнес, продолжать свою деятельность в разных зарубежных странах. Устойчивый и конкурентоспособный франчайзинговый сектор, являющийся ведущей отраслью, является одним из условий развития бизнеса. Для адаптации национальных транспортных предприятий к технологическим новшествам в мировой экономике и повышения их конкурентоспособности необходимы интенсивное внедрение инноваций и качественная подготовка кадров. Совершенствование образовательной и научной инфраструктуры в франчайзинговой сфере может повлиять на более эффективную деятельность этих сфер, повысить эффективность формирования человеческого капитала и его использования, обеспечить инновационное развитие.

Литература

1. A.W.Dnes (1992) *“Franchising: A case-study approach”*, Avebury.
2. A.López-Baucells, R.Rocha, PED Bobrowiec, E.Bernard, J.M.Palmeirim (2016), *“Field Guide to Amazonian Bats”*, National Institute of Amazonian Research
3. Christopher A. Bartlett, Sumantra Ghoshal (2000), *“Going Global: Lessons from Late Movers”*, Harvard Business Review.
4. Warren J. Keegan, Mark C. Green (2008), *“GLOBAL MARKETING” SEVENTH EDITION*
5. Felipe Borini, Sidney Costa, Moacir de Miranda Oliveira Junior (2016), *“Reverse innovation antecedents”*, International Journal of Emerging Markets
6. Renata Galhanone, Thelma Valéria Rocha, Eduardo Eugênio Spers, Fabiano Rodrigues (2019), *“The influence of corporate global mindset on international franchising: A study about Brazilian franchisors”*, RAUSP Management Journal
7. Gary Occhiogrosso (2022), *«When Not To Franchise Your Business»*, Franchise MoneyMaker

J.T.Əliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
jeliyeva8@gmail.com

YENİ TENDENSİYALAR VƏ PROBLEMLƏR QARŞISINDA XƏZƏR DƏNİZİNİN HÜQUQİ STATUSU

Xülasə

Bu məqalə 2018-ci il avqustun 12-də Qazaxıstanın Aktau şəhərində Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın hazırlanmasından iyirmi altı il sonra imzalanmasını və onun müddəalarını təhlil edir. Eyni zamanda məqalə sözügedən Konvensiyanın imzalanmasından sonrakı yenilikləri araşdırmağa və təhlil etməyə yönəlmişdir. Məqalə boyunca tərəflərin müstəsna hüquqları və onlara verilən yeni imkanlar və beynəlxalq mübahisə doğuran məsələlərin alternativ həll yolları araşdırılmışdır. Çünki iddia edilir ki, bu mühüm irəliləyişə baxmayaraq, konvensiya tam həlli təmin etmir. Konkret olaraq, o, Xəzər dənizi zonalarını və onların hüduqlarını müəyyən edərkən, bəzi əsas mübahisəli aspektləri, o cümlədən qarşı və qonşu Xəzəryanı dövlətlər arasında ikitərəfli qaydada müəyyən edilməli olan delimitasiya prinsiplərini aydınlaşdırma bilmir.

ПРАВОВОЙ СТАТУС КАСПИЙСКОГО МОРЯ В УСЛОВИЯХ НОВЫХ ТЕНДЕНЦИЙ И ПРОБЛЕМ

Резюме

В данной статье анализируются подписание Конвенции о правовом статусе Каспийского моря 12 августа 2018 года в Актау, Казахстан, через двадцать шесть лет после ее разработки и ее положения. При этом основное внимание в статье уделяется исследованию и анализу нововведений после подписания указанной Конвенции. На протяжении всей статьи были рассмотрены исключительные права сторон и предоставленные им новые возможности и альтернативные решения международно спорных вопросов. Потому что утверждается, что, несмотря на этот важный прогресс, конвенция не дает полного решения. В частности, не проясняются некоторые ключевые спорные моменты при определении зон Каспийского моря и их границ, в том числе принципы делимитации, которые должны определяться на двусторонней основе между противоположащими и соседними прикаспийскими государствами.

LEGAL STATUS OF THE CASPIAN SEA IN THE FACE OF NEW TENDENCIES AND PROBLEMS

Summary

This article analyzes the signing of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea on August 12, 2018, in Aktau, Kazakhstan, twenty-six years after its drafting and its provisions. At the same time, the article focuses on researching and

analyzing the innovations after the signing of the said Convention. Throughout the article, the exclusive rights of the parties and the new opportunities given to them and alternative solutions to internationally controversial issues were examined. Because it is argued that despite this important progress, the convention does not provide a complete solution. Specifically, it fails to clarify some key controversial aspects when defining the Caspian Sea zones and their boundaries, including the principles of delimitation that should be determined bilaterally between the opposite and neighboring Caspian littoral states.

Açar sözlər: *Xəzər dənizi, Xəzərin hüquqi statusu haqqında Konvensiya, dəniz dibi, delimitasiya, ərazi dənizi, balıqçılıq zonası*

Ключевые слова: *Каспийское море, Конвенция о правовом статусе Каспийского моря, морское дно, делимитация, территориальное море, рыболовная зона*

Key words: *Caspian Sea, Convention on the legal status of the Caspian Sea, seabed, delimitation, territorial sea, fishing zone*

Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi və onun sahiləni dövlətlər arasında bölünməsi Cənubi Qafqaz regionunda böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Xəzərin hüquqi statusunun bu günə qədər qeyri-müəyyən olması gerçəkliyi məsələni mübahisəli edir. Xəzərin siyasi-iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu problemin həll edilməsi vacibliyi qeyd olunmalıdır və beynəlxalq praktikada analoji həll olmadığı üçün, zənnimcə, bu həm də beynəlxalq hüquqa öz töhvəsini verə biləcək məsələdir.

Xəzər Avrasiya də enerji resurslarına görə dünyanın 75%-nə ev sahibliyi etdiyi üçün geosiyasi baxımdan dünyanın mərkəzi kimi qəbul edilir. Xəzər hövzəsi enerji ehtiyatları və Avrasiyanın keçid marşrutu olması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bölgədəki əlaqələr şəbəkəsi daxilində enerji resurslarının bölüşdürülməsi hüquqi statusdan təsirləndiyi üçün bu məsələni qlobal müstəviyə gətirir. Xəzərin hüquqi statusunun problem kimi ortaya çıxması regionda enerji nəqli xətləri uğrunda gedən mübarizənin təsiridir (2, s. 85).

Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı əsas mübahisələr XX əsrin sonlarına doğru – SSSR-nin parçalanması və yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxması ilə yaranmışdır. Bundan əvvəl Xəzərdə naviqasiya və ticarətə dair şərtlər Sovet-İran razılaşmaları ilə müəyyən olunurdu.

1991-ci ildə Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyən edilməsində maraqlı olan sahiləni dövlətlərin sayı SSSR-nin parçalanması ilə ikidən beşə qədər artdı və Xəzərin statusu probleminin həlli üçün müxtəlif variantlar təklif edildi.

Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsinin vacibliyi. Ümumilikdə nəzər yetirsək, hər hansı su hövzəsinin hüquqi statusu məsələsi

konkret su hövzəsində sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Beynəlxalq dəniz hüququnda delimitasiya anlayışının, dəniz zonalarının və onların hüduqlarının yaradılması anlayışından ayrılmaz olduğunu qeyd etmək vacibdir.

Sahilyanı dövlətlər arasında Xəzərə münasibətdə dəniz, göl və xüsusi su hövzəsi yanaşmaları mövcuddur.

Xəzər göl olsaydı, o, beynəlxalq adət-ənənə və praktikaya görə bölünərdi. Bu hal Xəzər dənizinin göl kimi dövlətlər arasında bərabər bölünməsinə gətirib çıxardardı (hər bir dövlətə ərazinin 20%-i). Bərabər məsafə prinsipi əsasında bölgü daha çox İranın ən qısa sahil xəttinə malik olmasının xeyrinə idi. (4)

Digər yandan Xəzər dəniz kimi qəbul edilərsə, ona 1982-ci il tarixli Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dəniz hüququ haqqında” Konvensiyası tətbiq edilməlidir. Bu baxımından da hər bir sahilyanı dövlətin “ərazi suları, kontinental şelf və müstəsna iqtisadi zonası” olmalı və hər dövlət öz ərazisində təbii ehtiyatlardan istifadə etmək haqqına sahib olacaqdı. (6)

Xəzərin hüquqi status məsələsini həll etmək üçün sahilyanı dövlətlər tərəfindən 1995-ci ildə Xüsusi İşçi Qrup (SWG) yaradıldı. 12 avqust 2018-ci ildə 20 ildən artıq davam edən və AWG-nin 52 iclasını və beş prezident sammitini (2002-ci ildə Aşqabadda, 2007-ci ildə Tehranda, 2010-cu ildə Bakıda, 2014-cü ildə Həştərxanda, 2018-ci ildə Aktauda) əhatə edən prosesin sonunda, Aktau şəhərində (Qazaxıstan) Xəzərin hüquqi statusu haqqında Konvensiya imzalandı. (1, s. 209)

“Xəzərin hüquqi statusu haqqında” Konvensiyasının əsas maddələrinin təhlili Xəzərin hüquqi statusuna dair əsas məsələlərlə bağlı dövlətlərin hazırkı mövqeyini yaxşı başa düşməyə imkan verir. Konvensiyanın 1-ci Maddəsi “anlayışlar” bölməsidir və Xəzər dənizini “Tərəflərin quru əraziləri ilə əhatə olunmuş su hövzəsi” kimi müəyyən edir. Bu tərif neytral termindən istifadə etməklə tərəflər dəniz/göl dilemmasına qayıtmağın qarşısını alacaq şəkildə tərtib edilmişdir. Buna görə də nə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dəniz hüququ haqqında Konvensiyasının, nə də beynəlxalq göllərlə bağlı beynəlxalq adət hüququnun Xəzər dənizinə tətbiq olunmadığını nəzərdə tutur.

2-ci maddə tərəflərə Xəzər dənizində öz suverenliklərini, hüquqlarını və yurisdiksiyalarını həyata keçirməyə imkan verir. O, həmçinin qeyd edir ki, Xəzər Konvensiyası Xəzər dənizindən, o cümlədən onun suyu, dəniz dibi, təkli, təbii resursları və onun üzərindəki hava məkanından istifadə ilə bağlı dövlətlərin hüquq və öhdəliklərini müəyyən edir və tənzimləyir.

3-cü maddədə Xəzər dənizində tərəflərin fəaliyyətini tənzimləyən prinsiplər sadalanır. Əsas diqqət dövlətlərin, xüsusən də hərbi sahədə əməkdaşlığı və üçüncü tərəflərin regiona müdaxilə etməməsinə yönəldilir. Məsələn, Maddə 3(6) ilə üçüncü tərəf dövlətlərin Xəzər dənizində olması

qadağan edilir. Sözügedən maddə regionun təhlükəsizliyinin qorunması üçün atılan ən mühüm addımlardan biri kimi Konvensiyada öz əksini tapıb. Biz bunu Xəzər dənizinin tarixi və strateji-siyasi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, tərəflərə məxsus olmayan hərbi gəmilərin yarada biləcəyi potensial təhlükələrdən qorunmaq məqsədi daşıyan mühüm uğur kimi xarakterizə edə bilərik. Maddə 3(10) tərəflərin ərazi sularından kənarında sərbəst naviqasiyaya icazə verir və Xəzər dənizindən digər dənizlərə və okeana sərbəst çıxış hüququ verir. Bu maraqlı hadisədir, çünki Xəzər dənizinin Dünya Okeanı ilə yeganə əlaqəsi Rusiyanın Volqa-Don kanalı vasitəsilədir və hətta 1991-ci ildən əvvəlki rahat Xəzər dənizi rejimi fars/İran gəmilərinə belə bir hüquq vermirdi (5). Belə çıxış beynəlxalq hüququn müəyyən edilməmiş prinsip və normalarına, habelə tərəflər arasında hər hansı razılaşmalara uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Sadalanan digər prinsiplər ətraf mühitin və biomüxtəlifliyin mühafizəsi sahəsində elmi tədqiqatların asanlaşdırılması, Xəzər dənizinin ətraf mühitinin, habelə onun canlı resurslarının mühafizəsidir.

5, 6 və 7-ci maddələr Xəzər dənizində dörd dəniz zonası və onların hüdudlarını müəyyən edir: daxili sular, ərazi suları, balıqçılıq zonası və ümumi su məkanı. Hər bir tərəfin ilkin göstəricilərə görə 15 dəniz milindən artıq olmayan ərazi suları vardır. Hər bir tərəf əsas xəttədən içəriyə doğru yerləşən daxili suları və ərazi dənizi üzərində tam suverenlikdən istifadə edəcəkdir. Bundan əlavə, tərəflər ərazi sularına bitişik 10 dəniz mili enində balıqçılıq zonasına malikdirlər. Qalan sular ümumi dəniz məkanıdır. Dəniz ərazisinin qalan hissəsi və bu sahədəki ehtiyatlar sahilyanı dövlətlər tərəfindən birgə istifadə olunacaq (Hüquqi status haqqında Konvensiya, 2018). Başqa sözlə, 25 mildən yuxarı ümumi istifadə üçün açıq dəniz sahəsi kimi qəbul edilir. (3)

8-ci maddə hər bir Xəzər dövlətinin öz dəniz dibi sektorunda dəniz dibi ehtiyatlarının istismarı və bütün digər əlaqəli iqtisadi fəaliyyətlər üçün müstəsna hüquqlara malik olduğunu nəzərdə tutur. O, həmçinin Konvensiyanın tərəflərinə öz sektorlarında süni qurğular, tikililər və adalar tikməyə və tələb olunarsa, bu adaları və qurğuları qorumaq, habelə naviqasiya təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onların ətrafında 500 metrlik təhlükəsizlik zonası qurmağa imkan verir. (3)

Bu müddəə həm də dəniz dibinin delimitasiyası ilə bağlı məsələləri nəzərdə tutur. Yuxarıdakı müzakirədən də göründüyü kimi, bu, Xəzəryanı dövlətlər üçün ən çox mübahisə doğuran məsələdir. Təəssüf ki, Maddə məsələyə birbaşa toxunmur. Maddə 8(1) sadəcə olaraq qeyd edir ki, belə delimitasiya beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsip və normaları nəzərə alınmaqla, yanaşı və qarşı-qarşıya yerləşən dövlətlər arasında razılaşma əsasında həyata keçirilməlidir. Beynəlxalq hüququn məhz hansı norma və prinsiplərinin tətbiq edilməli olduğu isə müəyyən edilmir.

Xülasə, Konvensiya Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı mövcud fikir ayrılığı üçün aşağıdakı həll yollarını təklif edir:

Birincisi, Xəzər beş Xəzəryanı dövlətə aid olan su hövzəsidir (üzv olmayan dövlətlər Xəzərdən xaricdir).

İkincisi, Xəzər dənizi hər bir dövlətin üzərində tam suverenlik həyata keçirə biləcəyi daxili və ərazi sularından və hər bir dövlətin yalnız müstəsna balıqçılıq hüquqlarından istifadə edə biləcəyi balıqçılıq zonasından ibarətdir. Xəzər dənizinin qalan suları ümumi istifadəyə verilməlidir.

Görüldüyü üzərə Xəzərin dibinin cənub hissəsi hələ delimitasiya olunmur və Xəzər Konvensiyası bu məsələdə susur və bunun tərəflər arasında ayrı-ayrı razılaşmalar əsasında həllini tapmasını təmin edir. Azərbaycan, İran və Türkmənistanın kompromisə getmək üçün siyasi iradənin olmaması səbəbindən bu cür razılaşmalara gələ biləcəkləri bəlli deyil ki, bu da öz növbəsində hər bir dövlətin potensial bölünmə xətlərini aşaraq karbohidrogenlə zəngin yataqlara sahib olmaq istəyindən qaynaqlanır. Qonşu dövlətlər arasında ərazi sularının və eksklüziv balıqçılıq zonalarının delimitasiyası metodu da qeyri-müəyyəndir, baxmayaraq ki, beynəlxalq təcrübə həm dəniz dibi/kontinental şelf, həm də su sütunu bölgüsü üçün vahid xəttə üstünlük verir. Konvensiyanın həyata keçirilməsi: Beş Xəzəryanı dövlət Konvensiyanın müddələrinin həyata keçirilməsi üzərində işləyir. 2019-cu ildə onlar Xəzər dənizində birgə layihələr və əməkdaşlıq üçün hüquqi bazanın hazırlanması üçün işçi qrupu yaradıblar. 2020-ci ildə qrup Xəzər dənizinin su ehtiyatlarından birgə istifadəyə dair saziş layihəsi hazırlayıb və bu layihə hələ də nəzərdən keçirilir.

Xəzəryanı dövlətlərin bəziləri Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı ikitərəfli sazişlər də imzalayıblar. Məsələn, 2019-cu ildə Azərbaycan və Türkmənistan Xəzər dənizində karbohidrogen ehtiyatlarının birgə işlənməsinə dair saziş imzalayıblar. 2020-ci ildə İran və Rusiya Xəzər dənizində neft və qazın birgə istehsalına dair anlaşma memorandumu imzalayıblar.

Xəzəryanı dövlətlər arasında dəniz sərhədləri ilə bağlı bəzi davam edən mübahisələr də olmuşdur. 2021-ci ildə Azərbaycan və Türkmənistan sərhəd mübahisəsini ikitərəfli danışıqlar yolu ilə həll etmək barədə razılığa gəliblər, İran və Türkmənistan isə sərhəd mübahisəsini müzakirə etməyə davam ediblər.

Son olaraq, Xəzərin dibi sahilyanı beş dövlət arasında bölünəcək. Dənizin dibi və yeraltı sərvətlər hər bir Dövlət tərəfindən öz sektorlarında ayrıca idarə olunacaq. Cənubi Xəzər dənizinin dibinin (İran, Azərbaycan və Türkmənistan arasında) bölünməsi prinsipləri indiki vaxtdadək həll olunmamış qalır.

Ədəbiyyat

1. Muazzez Harunoğulları-*Legal status of the caspian sea and sharing of energy resources: disputes and struggles between the riparian countries. Hazar'ın Hukuki Statüsü ve Enerji Kaynaklarının Paylaşımı: Kıyıdaş Ülkeler Arasındaki Anlaşmazlık ve Mücadele.*
2. Oruç, T.Ç. (2010). *Kıyıdaş devletlerin talepleri çerçevesinde Hazar'ın Hukuki Statüsü ve paylaşılması sorunu, Asya'da güvenlik sorunları ve yansımaları. Sosyoekonomi, 12(12), 83-102.*
3. *Xəzər Dənizinin hüquqi statusu haqqında 2018-ci il tarixli Konvensiya.*
4. Jamila Macidli- *New opportunities and unresolved issues in the context of convention on the legal status of the Caspian Sea.*
5. Elena Karataeva - *The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea: The Final Answer or an Interim Solution to the Caspian Question?.The International Journal of Marine and Coastal Law. (brill.com)*
6. *1982-ci il tarixli Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Dəniz hüququ haqqında" Konvensiyası.*

S.Q.Abdüeyev
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
siruz.abdiyev1@gmail.com

HAZIRDA MÜSTƏQİL DÖVLƏTİ OLMAYAN YAKUT MİLLİ GÜLƏŞ NÖVLƏRİNİN COĞRAFIYASI, XARAKTERİSTİKASI VƏ TEXNİKİ-TAKTİKİ ELEMENTLƏRİNİN İDMAN GÜLƏŞİ İLƏ İNTEQRASIYASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə yakut milli güləşi ilə məşğul olan güləşçilərdə dözümlülük keyfiyyətinin, fiziki tərbiyənin metod və vasitələrinin köməyi ilə səmərəli inkişafının effektiv yolları nəzərdən keçirilmişdir. Yakut güləşin ayrı-ayrı növlərində idmançıların texniki-taktiki və fiziki hazırlığının əsas istiqamətlərinin qabaqcadan təyini və öyrənilməsi ilə bağlı məsələlərə baxılmışdır. Son dövrlərə qədər yakut güləşi və həmçinin, yakut güləşi ilə məşğul olan mütəxəssislərin və məşqçilərin əsas diqqəti idmançılarda məkan-zaman və qüvvə imkanlarının təyininə, mübarizənin effektiv aparılmasına, fəndlərin düzgün tətbiqinə yönəldiyindən, bunlar da onların döyüş qabiliyyətlərinin xarakterini düzgün qiymətləndirməyə imkan yaradır. Türk xalqlarının ictimai-mədəni quruluşunda və həyatında mühüm yer tutan yakut güləşi ətraflı araşdırılmışdır.

ЗНАЧЕНИЕ ИНТЕГРАЦИИ ГЕОГРАФИИ, ОСОБЕННОСТЕЙ И ТЕХНИКО-ТАКТИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ ЯКУТСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ БОРЬБЫ, НЕ ИМЕЮЩЕЙ В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА, СО СПОРТИВНОЙ БОРЬБОЙ

Резюме

Реализуются эффективные пути развития энергетики с помощью методов и средств повышения качества выносливости, физической подготовки борцов, занимающихся национальной борьбой Магаладакут. Предварительно определяются основные направления технико-тактической и физической подготовки спортсменов в разных видах якутской борьбы. Абсолютная якутская борьба и дополнение дает возможность усилить якутских борцов. Подробно изучается якутская борьба, занимающая важное место в социокультурной структуре и жизни тюркских народов.

THE IMPORTANCE OF THE INTEGRATION OF GEOGRAPHY, CHARACTERISTICS AND TECHNICAL-TACTICAL ELEMENTS OF THE YAKUT NATIONAL WRESTLING TYPES WITH SPORTS WRESTLING, WHICH CURRENTLY DOES NOT HAVE AN INDEPENDENT STATE

Summary

The article considers effective ways to effectively improve the quality of endurance in wrestlers engaged in yakut national wrestling, with the help of methods and means of physical education. Issues related to the preliminary determination and study of the main directions of technical-tactical and physical training of athletes in different types of Yakut wrestling were considered. Since until recently the main attention of specialists and coaches engaged in yakut wrestling, as well as yakut wrestling, was focused on the determination of space-time and force capabilities in athletes, effective conduct of the fight, the correct application of tricks, this allows to correctly assess the nature of their fighting abilities. Yakut wrestling, which occupies an important place in the socio-cultural structure and life of Turkic peoples, has been studied in detail.

Açar sözlər: yakut güləşi, kulustesii, kurdatsan tustuu, myusə bildasuta, mas-resling, seri bildasar, xabır xapsı, xalbas xara, halbas harata, xapsaqay, tustuu və s.

Ключевые слова: якутская борьба, кулустесии, курдацан тустуу, мюсе билдасиита, мас-рестлинг, сери бильдасар, хабир хапсии, халбас хара, халбас харата, хансагай, тустуу и др.

Key words: yakut wrestling, kulustesii, kurdatsan tustuu, myuse bildasiita, mas-wrestling, seri bildasar, khabir khapsii, khalbas khara, halbas harata, khapsagai, tustuu, etc.

Aktuallıq. Türk xalqlarının idman mədəniyyətində güləş idmanı zəngin ənənəyə və geniş irsə malikdir. Bu idman növü milli iradə və keyfiyyətlərə görə, türk çöl həyatına uyğun olaraq yaranmış və türk xalqlarının ictimai-mədəni quruluşunda və həyatında mühüm yer təşkil etmişdir. Müasir dünyada idmana maraq günü-gündən artır və bəzi ənənəvi idman növləri müasirləşir və olimpiadaya daxil edilir. Bu kontekstdə ənənəvi idman növlərinə də maraq artır. Türk xalqlarının mənəvi milli mədəniyyətinin məhsulu olan bu idman növlərini diqqətdən kənar qoyduqda, digər xalqlar bu idman növlərini öz mədəniyyətlərinin məhsulu kimi istifadə edirlər və onları beynəlxalq arenalara daşıyırlar. Məlum olduğu kimi, qloballaşmanın təzyiqləri ilə hər gün milli mədəniyyət növlərindən biri yox olub gedir. Ənənəvi idmanda bundan artıq öz payını alır. Yakut milli mədəniyyətin məhsulu olan bu güləş növlərinin bəziləri unudulmaq ərəfəsində olmaqla bəziləri süni tənəffüslə çətinliklə yaşaya bilər.

Bu baxımdan Yakut xalqının ənənəvi güləş növlərinin öyrənilməsi olduqca vacib və aktualdır.

Giriş. Güləş idman növünün türk dünyasında döyüş məqsədli olaraq daha çox yayıldığı heç kimə sirr deyil. Tarixə diqqət yetirsək görürük ki, türk xalqları bir çox müharibələr keçirmiş bir toplumdur. Buna əyani sübut kimi dünyada ən çox imperiyaların türklər tərəfindən qurulması misal göstərilə bilər. Türk hərbi savaşı sisteminin ən önəmli hissələrindən biri də əlbəyaxa döyüşdür. Qədim dövrlərdə müharibəyə hazırlıq üçün əlbəyaxa döyüş təlimi güləş olmuş, savaşıqlardan fərqli olaraq, hazırlıq mərhələsində zədə almamaq üçün yerdə və ayaq üstə yumruq və təpik istifadə etmək qadağa edilmişdir ki, məhz bu səbəbdən güləş günümüzə yumruqsuz və təpiksiz bir idman üslubunda gəlib çatmışdır. Türk dünyasında obalar bir-birindən ayrı olması və hər bir obanın fərqli baxışları mövcudluğu təlimlə məşğul olan döyüşçülərin fərqli savaşı taktikalarını ortaya çıxarmışdır. İndiki zamanda hər bir türk xalqlarında güləşin fərqli taktiki formalarının və fərqli yarışma qaydalarının olması bunun əyani sübutudur.

Tədqiqatın məqsədi. Türk xalqlarının mədəniyyətində güləş yetkin olduğunu sübut etmək, özünü göstərmək, gənclik və uşaqların həyatın çətinliklərini dərk etməsinə keçidin ilk mərhələsi və qavrayışda təlim vasitəsi kimi üstünlük verilmişdir. İdman bu gün yalnız sağlamlıq və yüksək nəticələrdən ibarət olmamaqla yanaşı, həm də yüksək mədəniyyəti, incəsənəti və möhkəm sağlamlığı özündə birləşdirən böyük bir yaradıcılıqdır. Bu baxımdan da digər türk xalqlarının milli güləş növləri kimi yakut xalqının milli güləş növlərinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı. Yakutların hakimiyyət mübarizəsinin növlərindən biri “Kulustesii” ənənəvi xalq güləşidir. Burada iki rəqib bir-birinin sağ və ya sol tərəfinə çevrilir və eyni ayaqları üzərində dayanır. Bundan sonra, çəngəl formasında əyilmiş orta barmaqlarla ənənəyə uyğun olaraq bağlanırlar. Hakimin əmri ilə rəqiblərin hər biri tez-tez yelləyərək əlini öz tərəfinə çəkməyə başlayır. Müvazinətini itirərək aşağı enən, başlanğıc mövqeyindən hərəkət edən və ya barmağını ilk açan və bununla da qaydalarla müəyyən edilmiş tutuşu buraxan rəqiblərdən biri uduzur. Bəzən razılığa əsasən rəqabət, bir əllə - əvvəl sol, sonra sağ əl ilə yarışırıqlar (1, s. 250).

Digər ənənəvi yakut güləşi növlərindən biri də “Kurdatsan Tustuu”dur (kəmərlə güləşi). Döyüş başlamazdan əvvəl hər iki rəqib hər iki əli ilə kəmərləri çarpaz şəkildə qarşılıqlı tutaraq döyüşün sonuna qədər saxlamalıdırlar. Güləş prosesində isə çoxəsrlik tarixin müəyyən etdiyi qaydalara görə pəhləvanlara müxtəlif addımlar atmağa, ayaqları ilə qarmaqlar vurmağa, həmçinin ayaqları ilə fənd tətbiqlərinə icazə verilir (2. s. 260). Qalib gəlmək üçün rəqibi yerə atmaq və ya onu “üç nöqtə” (ayaqları ilkin iki nöqtə kimi götürülür və bədənin

yerə toxunan hər hansı bir hissəsi, məsələn, qol, üçüncü nöqtə kimi xidmət edə bilər) ilə yerə toxundurmaq lazımdır (1. s. 258).

Ənənəvi Yakut döyüş sənətinin bir qolu da “Myusə bıdasıta - **Mas-**

reslinq” güləşidir ki, bu da iki rəqibin bir-biri ilə vuruşduğu təxminən yarım metr uzunluğunda kiçik bir çubuqdur (3). Döyüşdən əvvəl onlardan biri çubuq tutma üsulunu müəyyənləşdirir və o, bu hüququ püşkatma nəticəsində və ya sadəcə razılışma ilə alır. Yalnız bir şərt məcburi və dəyişməz olaraq qalır ki, hakimin

işarəsindən və ya əmrindən əvvəl myuse üfüqi vəziyyətdə (yerə paralel) olmalıdır. Hər şey qərarlaşdıqdan sonra ayaqlarını yerə möhkəm basan rəqiblər özü mübarizəyə başlayır. Rəqiblər müxtəlif bədən hərəkətləri, sıçrayışlar, itələmələr və bükülmələrdən istifadə edərək, çubuğu rəqibin əlindən qoparmağa çalışırlar. Lakin, rəqibin ayaqlarına təpik vurmaq ayaq lövhəsi üzərindən sürüşdürmək qəti qadağandır (1, s.328-329).

“Serii bıdasar” Rusiya Federasiyasında Yakutiyanın yerli əhalisi olan yakutların ənənəvi komanda güləşidir. Bildasarının iştirakçıları bərabər sayda bölünür və onların arasında hər iki tərəfin döyüşçülərinin bölünməsi üçün şərti sərhəd çəkilir. Hər qrup ən güclü pəhləvanını seçir və onu əsas güləşçi (toyons) təyin edirlər. Toyons tərəfindən növbə ilə rəqibin ona adam verməyini tələb edərək bir-birlərinə elçilər göndərilir. Hər biri oyunçularından hər hansı birinə işarə edir, seçilmiş oyunçu və xəbərçi bir-birinə qarşı oturur, bir-birlərini bir diz üstə və əvvəlcədən müəyyən edilmiş sərhəddən keçirtilir. Sürüdülərək digər komandanın ərazisinə keçirilən iştirakçı həmin komandanın döyüşçüsü olur. Oyuna o vaxta qədər davam edir ki, istənilən komandanın bütün ordusu qarşı tərəfə çəkilərək keçirilsin. Hər hansı “toyon” tək qalsa, oyunun qaydaları daha da mürəkkəbləşir. Qalib tərəfdən, lazım olan üç ən güclü oyunçu seçilir ordusuz toyona seçilmiş üç döyüşçünü öz ərazisinə tərəf çəkə bilsə, növbəti mərhələ başlayır - oyuna əsaslanaraq iki oyunçunun danışıqları ya bir tərəfin qələbəsi, ya heç-heçə ilə başa çatır, ya da yenidən davam edir (1, s.435).

“Xalbas xara və ya halbas harata” olduqca orijinal ənənəvi bir Yakut güləşi növüdür. Döyüş üçün kifayət qədər adi şəraitdə təxminən yerdən bir metr hündürlükdə 5-6 metr uzunluğunda uzanan qalın kəndirdə oturur və ətrafda iştirakçılar sıx şəkildə toplaşırlar. Rəqiblər kəndirdə yan tərəfə otururlar və üz-üzə çevrilirlər. Hakimlərin işarəsi ilə bir-birlərinə müxtəlif üsullarla

(dartmaq, silkələmək, sarsıdıcı və s., oynaqlara ağırlı təsir göstərən texnikaların köməyi ilə) rəqibi yıxmaq və ya yerə itələməklə mübarizə aparırlar və əlbəttə kəndir üzərində oturaraq ilkin vəziyyətində qalan pəhləvanlar qalibdir. Döyüş həm tamaşaçılar, həm də özləri üçün böyük həyəcanla keçir (1, s. 478).

“Xapsaqay və ya Tustuu”

Yakut milli güləşidir. Paltarın və bədənin istənilən hissəsi üçün əl tutacaqları olan sərbəst güləşdir. Mübarizə yalnız ayaq üstə aparılır və çox aktiv ayaq fəndlərindən istifadə olunur. Ən məşhur güləş üsulları başını və ayaqlarını tutaraq rəqibi yıxmaq, ön çənəyə zərbə, baş və ayaq boğuşması və s. bir çox texnika çoxmərhələli kombinasiyalarda birləşdirilir.

Bir sıra yerlərdə müasir hapsaqay qalibi rəqibi heç olmasa bir anlıq “üç xal” ilə yerə toxundurur. O cümlədən, başqa yerlərdə bədənin hər hansı bir hissəsi ilə dizdən yuxarı yerə toxunmaq artıq məğlubiyyət sayılır ki, bəzən qalib gəlmək üçün rəqibi arxası aşağı yerə atmaq lazımdır.

Mövsümdən asılı olmayaraq, ən şiddətli şaxtalarda belə, pəhləvanlar çıpaq çölə çıxırlar. Bir qayda olaraq, bədən əvvəldən yağla yağlanırdı yalnız rovdudaqdan (yumşaq yun sığın dərisi olmadan) hazırlanmış şort geyinməklə və ya şalvarla döyüşürdülər.

Müasir Yakut güləşindən fərqli olaraq bu mübarizə növü çəki kateqoriyalarına bölünmür və vaxt məhdudiyəti olmadan döyüş bir neçə dəfə davam edə bilər ki, bu da saatlarla, bəzən isə mübahisə xüsusilə vacib olanda gün ərzində davam edir.

Müxtəlif bayramlarda güləş yarışları təşkil olunur əsas qalib üçün ən

şərəfli mükafat “musa” idi - qaynadılmış heyvanın yuxarı bud hissəsində ət, bir stəkan kumiss, şərəfinə mahnı və ya bir stəkan araq, məğlub olanlara isə təhqir əlaməti olaraq torpaqla çirklənmiş əncir atılırdı. Sovet İttifaqı dövründə Yakut MSSR Respublika Spartakiadasında hapsaqayların yarışlarında qadınlar da iştirak etməyə başladılar.

Yakutların bəzi tarixi əfsanələrində güləş, oxatma, eləcə də oxlardan yayınma bacarığı üç yaşında etibarən öyrənilməyə başlanılmışdır. Təlim bəzən peşəkar hərbçilərin təhsili və təlimi ilə məşğul olan adamın nəzarətində olurdu. Ustalığın sirləri və hər birinin hazırlanma yolları pəhləvan və ya “güləşçi ailəsi” gizli saxlanılır. Belə ki, güləşçilərin yarışmalara hazırlaşdığı fənd və texnikalarının sirlərini heç kim öyrənməsin deyə məskunlaşdıqları yerdən çox uzaqlara gedir və orada məşq edirlər.

Yakutların maraqlı təlimi alması sadəcə tək-tək mübarizə üçün deyil, həm də rəqiblərin bir neçəsinə qarşı təkbaşına necə dayanmaq olar və ya qrup komanda güləşidir. Bəzən bu formada güləş yarışları təşkil edilir. Belə mübarizədə rəqiblər komandanın sayı bərabər bölünür, döyüş zamanı bir neçə iştirakçıya bir nəfərə hücum etməyə icazə verilir, başqa variantlar da mümkündür. Razılaşma ilə, hücumçular qrupu bir neçə güclü və özünə güvənən pəhləvanlar da çoxlu sayda döyüşə bilər. (2, s.261).

Sərbəst güləşlə məşğul olan yakutlar çox zaman uşaqlıqda milli güləş növü olan Xapsaqay qaydaları ilə güləşirlər. Pəhləvanlar tuman geyinərək yarışirlər. Geyim əsasən Sıgın dərisindən olur və qurşağa qədər uzanır. Əvvəllər yarışlar açıq olaq sahələrində keçirilirdi. İndi isə yarışlar diametri 10 metr olan döşəklərdə keçirilir. Ayağını və ya əlini döşəkdən kənara qoyan idmançı 1 cərimə xalı alır. Güləş yalnız ayaq üstə keçirilir. Parter vəziyyəti deyilən bir anlayış yoxdur. Bədənin əl və ya ayaq nahiyəsi istisna digər hissəsinin yerə dəyməsi məğlubiyyət anlamına gəlir (1, s.478-480).

Güləş 10 dəqiqə çəkir. 5 dəqiqə çəkən yarışmada qalib gələn olmasa əlavə 5 dəqiqə artırılır. Aşağı yaş qrupları üçün isə +4 dəqiqə artırılır. Əsasən 53, 58, 64, 72, 80 və 80-dən yuxarı çəki dərəcələri üzrə yarışmalar keçirilir (4).

Alınan nəticə. Bütün bunları nəzərə alsaq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yakut milli güləş növləri yakutlarda həm fərdə, həm də cəmiyyətə ciddi təsir göstərən, həm də onların gündəlik həyatının mədəni quruluşuna istiqamət verə bilən xüsusi bir idman növüdür.

Öz mahiyyətində Yakut milli güləş növləri şəxsiyyətə önəm verən, onun idman həyatında ona xüsusi saflaşma, maariflənmə, qarşılıqlı əlaqə kimi dəyərləri təbliğ edərək, inkişaf, sevinc, xoşbəxtlik hissləri bəxş edən mədəniyyətdir.

Verilən təkliflər. Yakut milli güləş növlərinə olan marağın artırılması və öyrənilməsi baxımından aşağıdakıları təklif edirik:

1. Qlobal tendensiyanın artdığı bir dövrdə yeniyetmə və gənclərin sağlamlığını qorumaq, möhkəmləndirmək və onları pis vərdislərdən uzaq tutmaq üçün Yakut milli güləş növlərinin kütləviliyinin təbliği məqsədilə hər bir güləş növü üzrə ayrı-ayrılıqda türk xalqları arasında müxtəlif yarışların keçirilməsinin təşkil edilməsi;

2. Kütləvi informasiya vasitələrində, sosial şəbəkə platformalarında uşaq və yeniyetmələrin asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsi üçün Yakut milli güləş növlərinin həm fərdi, həm də qrup və komanda şəklində yerinə yetirilə bilən güləşin təbliğ edilməsi.

Ədəbiyyat

1. Мандзяк А.С., Артеменко О.Л. Энциклопедия традиционных видов борьбы народов мира. МИИСК, 2010 г., 563 лист.
2. Uluslararası türk halkları geleneksel oyunlar - Sporlar sempozyumu, Aralık-2017, Muş – Kahramanmaraş, 595 səh.
3. <https://mys.gov.az/idman/idman-federasiyalari/36/azrbaycan-milli-idman-novlri-assosiasiyasi>
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Xapsaqay>

F.T.Məmmədova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
fidann1999@mail.ru

GƏNCƏ QALA QAPILARI

“Tarix bir millətin qanını, haqqını, varlığını heç bir zaman inkar edə bilməz”. (Atatürk)

Xülasə

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi, Şeyx Nizami yurdu Gəncə bu gün əcnəbi qonaqların, yaxından-uzaqdan gələn turistlərin diqqətində olan, tarixi memarlıq abidələri ilə hər kəsdə maraq doğuran dünya səviyyəli cəlbedici məkana çevrilib. Həm füsunkar mənzərəsi, həm də möhtəşəm abidələri, görməli yerləri, yaşıllığa və gül-çiçəklərə qərq olmuş parkları, göydələnləri, xiyabanları ilə insanları valeh edən Gəncənin hər bir guşəsində, hər daşında qədim tariximizin silinməz izləri var.

ЗАМКОВЫЕ ВОРОТА ГЯНДЖИ

Резюме

Древний культурный центр Азербайджана, родина шейха Низами, Гянджа сегодня превратилась в притягательное место мирового уровня, привлекающее внимание зарубежных гостей, туристов из ближнего и дальнего зарубежья, вызывающее интерес у всех своими историческими архитектурными памятниками. В каждом уголке и каждом камне Гянджи есть неизгладимые следы нашей древней истории, которая завораживает своим чарующим пейзажем и великолепными памятниками, достопримечательностями, утопающими в зелени и цветах парками, небоскребами и аллеями.

GANJA CASTLE GATES

Summary

The ancient cultural center of Azerbaijan, the home of Sheikh Nizami, Ganja has today become a world-class attractive place that attracts the attention of foreign guests, tourists from near and far, and arouses interest in everyone with its historical architectural monuments. There are indelible traces of our ancient history in every corner and every stone of Ganja, which fascinates people with its charming landscape and magnificent monuments, sights, parks immersed in greenery and flowers, skyscrapers, and alleys.

Açar sözlər: Azərbaycan, Gəncə, abidə, turist, qədim, məkan

Ключевые слова: Азербайджан, Гянджа, памятник, турист, древний, место

Key words: Azerbaijan, Ganja, monument, tourist, ancient, place

Məlum olduğu kimi, slavyanların 944-cü ildəki basqınlarından sonra Bərdə Arranın baş şəhəri rolunu itirdi və Gəncə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamağa başladı. Ticarət və sənətkarlıq bu şəhərin həyatında mühüm yer tuturdu. Burada sənətkarlığın inkişafı üçün münasib iqtisadi potensial vardı. Gəncənin yaxınlığında dəmir, mis və başqa filiz yataqları sənətkarları xammalla təchiz edirdi. Bu dövrdə şəhərdə yeni saraylar, körpülər, karvansaraylar tikilmiş, pul zərb edilməyə başlanılmışdır. Gəncənin daha intensiv inkişafı Şəddadi hökmdarı Əbuləsvar Şavurun hakimiyyəti dövrünə (1049-1067) təsadüf edir. Qətran Təbrizi o dövrləri belə qələmə almışdır: “İndi Gəncə sanki cənnəti xatırladır”.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycan ərazisinə slavyanların, erməni-gürcü və onları himayə edən Bizans qüvvələrinin, XI əsrdə alanların (1032-1033, 1062) qarətçi yürüşlərinin intensiv xarakter alması həmin dövrdə Şəddadilər dövlətinin paytaxtı olan Gəncənin hərbi qüdrətinin və şəhərin müdafiəsinin gücləndirilməsini tarixi bir zərurətə çevirmişdir. Gəncəni qoruyan qalanın inşası IX-XI əsrlərə aiddir. O, Gəncə çayının sağ sahilində tikilmişdir. Qalanın tikintisində gil-palçıq, çay daşı və Gəncə memarlığı üçün ənənəvi olan qırmızı kərpicdən istifadə olunmuşdur. Qalanın xarabalıqları Gəncə şəhərinin yaxınlığında yerləşir. Arxeoloji qazıntılar zamanı qala divarlarının bir hissəsi, şəhərin müxtəlif ictimai binalarının qalıqları və çoxlu maddi-mədəniyyət nümunələri aşkarlanmışdır. Orta əsr Gəncə şəhərinin qala divarları kərpicin dəyişən cərgələrindən ibarətdir. Daş və kərpic hörgülərdə kirəcdən geniş istifadə olunmuşdur. Gəncədə aparılan qazıntılar nəticəsində şəhərin üç dairə qala divarı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Arran memarlıq məktəbinə uyğun olaraq Gəncə qalasının divarları kərpicdən inşa edilmişdir. Qalanın ümumi uzunluğu 13,7 km, hündürlüyü isə 12 m-dir. Qala tikilərəkən isə Gəncənin bəzi məhəllələri Qala divarlarından kənarda saxlanılıb. Qalanın ətrafı su ilə doldurulmuş dərin xəndəklərlə əhatə olunmuşdur. Artıq bu dövrdə Gəncə “İçəri şəhər” – “Narıncala”, “Bayır şəhər” – “Şəhristan” və sənətkarlar məhəlləsi – “Rabad”dan ibarət idi. Belə bölgü Şərqdə orta əsr şəhərləri üçün səciyyəvi hal idi. Tarixi mənbələrə görə o zaman qədim Gəncənin 72 məhəlləsi var idi. Qalanın indiyədək saxlanmış divarı Şərili bəy bürcünün qalığıdır. Bu qalada hərbi qarnizon yerləşmişdir. Bəhs olunan dövrdə Gəncənin beş darvazası olmuşdur: Babül əl-Məqbərə, Babül əl-Bərdə, Babül əl-Qarabağ, Babül əl-Gülüstan, Babül əl-Tiflis. Gəncə, xüsusilə, XII-XIII əsrin əvvəllərində çox möhtəşəm istehkamlara malik bir şəhər olmuşdur. Xatırladaq ki, Zəkəriyyə əl-Qəzvini Gəncənin müsəlman aləminin sərhəd vilayətində yerləşməsini, möhkəm istehkamları olmasını, sakinlərinin cəsurluğunu xüsusi qeyd edir.

Gəncə qapıları XI əsrin ortalarında Şəddadi hökmdarı Əbüləsvar Şavurun (1049-1067) göstərişi ilə 1063-cü ildə Usta İbrahim Osmanoğlu tərəfindən hazırlanmışdı. Nadir sənət incilərindən biri olan Gəncə qapıları 1139-cu ildə Gəncə zəlzələsi zamanı şəhərə qarət məqsədi ilə hücum etmiş I Demetrenin başçılıq etdiyi gürcülər tərəfindən Gürcüstana aparmışdır. Xalq arasında olan məlumata görə, bu qapılar zəlzələdən sağ qalan əhalinin əsir düşmüş hissəsi tərəfindən daşınmışdır. Hazırda Gəncə qapılarının bir tayı Gürcüstanın Kutaisi rayonunun Gelati monastrında saxlanılır. Mənbələrin məlumatına görə qapının digər tayı XVIII əsrdə monastr təmir olunarkən dam örtüyü kimi istifadə olunmuşdur.

Gəncə qapılarından bir fraqment

Qapının sağlamat qalan tayının üzərində Kufi xətlə, ərəb dilində yazılmış belə ifadələr (tərcüməsi) var: “Rəhmli və mərhəmətli Allahın Adı ilə! Həşmətli Mövlamız və Əmirimiz Seyid Savur ibn Əl-Fəzl – Allah onun hökmranlığını uzun etsin – bizə bu qapını Qazi Əbül Fərəc Məhəmməd ibn Abdullanın inayəti ilə qurmağı əmr etdi – Allah ona da müvəffəqiyyət versin. Dəmirçi İbrahim ibn Osman Ənqaveyhin işi. Beşinci, əllinci, dörd yüzüncü il hicri” (1063-cü il).

Bu qapıların hündürlüyü 3m 70sm, eni isə 3m 40sm-dir. Gelati monastrına gələn turistlərə bu qapıların dağıdıcı Gəncə zəlzələsindən sonra yaranmış kaosdan istifadə edərək qarətçilik edən gürcülər tərəfindən deyil, guya gürcü çarının Gəncəni döyüşlə tutduğu və darvazanın zəfər rəmzi kimi Gürcüstana gətirildiyi fikri aşılır. Gəncə qapılarının indiyədək Gürcüstanda qalması məsələsinə toxunan tarixçi Samir Pişnamazzadənin məlumatına görə, bu qapıların Azərbaycana qaytarılmasına əslində gürcü kilsəsi razılıq vermir: “Gürcüstan hökuməti bir neçə dəfə bu istiqamətdə öz razılığını verib. Sadəcə,

orada struktur elə qurulub ki, kilsə daha müstəqildir. Ona görə də bu məsələdə Gürcüstanın baş keşişinin razılığı olmalıdır və əlbəttə, kilsə razılıq vermədiyinə görə hələlik həmin darvaza qalıb Gelati monastrında. Amma əlbəttə, biz səbrlə, ağılla necə ki, Nizaminin vaxtı ilə bizim əlimizdə olmayan əlyazmalarını əldə elədik, mərhələ-mərhələ bu məsələ də öz həllini tapacaq”.

Gəncə qapılarından daha bir fraqment

Gəncə Regional Elm Mərkəzinin direktoru Fuad Əliyevin sözlərinə görə, akademik Rafael Əhmədov tərəfindən 2000-ci ilə qədər qədim şəhər xarabalıqlarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Gəncə darvazalarının qalıqları tapılmışdır. Bu arxeoloji materiallar əsasında, qədim Gəncə qapıları 2008-ci ildə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən ilkin şəkildə bərpa edilmiş və şəhərin girişində qurulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. “Gəncə şəhərinin tarixi”. (2004). *Elmi-praktik konfransın materialları (sentyabrokyabr)*. Bakı, 258 s.
2. Məmmədov, A. (2014). *Qədim Gəncə (arxeoloji tədqiqatlar əsasında)*. Bakı, 176 s.
3. Məmmədov, A. (2008). *Gəncə və onun ətrafının tarixi-arxeoloji tədqiqi (Ən qədim zamanlardan-XIX əsrə qədər)*. Gəncə, 297 s.
4. Məmmədov, A. (2008). *Arxeologiya və etnoqrafiya (Dərslik)*. Gəncə.
5. <http://wikimapia.org/26852516/az/Com%C9%99rd-Q%C9%99ssab-t%C3%BCrb%C9%99si>
6. <http://tarix.gov.az/gence.php>
7. <https://gancamemar.wordpress.com/2009/>

B.E.Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
abdullayevabaha97@gmail.com

İNKLÜZİV TƏHSİLİN TARİXİ

Xülasə

Məqalənin məqsədi bütün uşaqların, xüsusilə də məhdud imkanlara malik uşaqların təhsil almasını təmin edən inklüziv təhsilin tarixi haqqında məlumat verməkdir. Inklüziv təhsil yanaşması şagirdlərin öyrənməsini və inkişafını hədəfə almış, əlilliyi olan, xüsusi istedadla malik, bacarıq və uğurları aşağı olan şəxslərə, bir sözlə, təhsil sistemindən kənar qalma və təhsil imkanlarından yararlanma bilməmək kimi yüksək ehtimalı olan şəxslərə xüsusi diqqət yetirir.

ИСТОРИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Целью статьи является информирование об истории инклюзивного образования, обеспечивающего образование всех детей, особенно детей с ограниченными возможностями. Подход инклюзивного образования направлен на обучение и развитие учащихся,*-- уделяя особое внимание людям с ограниченными возможностями, особыми талантами, низкими навыками и достижениями, короче говоря, людям с высокой вероятностью быть исключенными из системы образования и неспособными воспользоваться образовательными возможностями.

HISTORY OF INCLUSIVE EDUCATION

Summary

The purpose of the article is to provide information on the history of inclusive education, which ensures the education of all children, especially children with limited opportunities. The inclusive education approach focuses specifically on individuals with disabilities, special talents, low skills and achievements, who are highly likely to be excluded from the education system and unable to take advantage of educational opportunities, aiming at the learning and development of students.

Açar sözlər: təhsil, tarix, inklüziv təhsil, inklüziv təhsilin tarixi

Ключевые слова: образование, история, инклюзивное образование, история инклюзивного образования

Key words: education, history, inclusive education, history of inclusive education

Sağlamlıq imkanlarından asılı olmadan hər kəsin təhsil almaq hüququ var. BMT-nin 1989-cu ildə qəbul etdiyi və Azərbaycanın 1992-ci ildə ratifikasiya etdiyi “Uşaq hüquqları Haqqında Konvensiya”nın 28-ci

maddəsində də təhsil hüququ təsbit edilmişdir (3). Bu hüquq YUNESKO-nun “Hamı üçün təhsil” bəyannaməsində (1990), “Salamanka bəyannaməsi” (1994), Dakar fəaliyyət çərçivəsində (2000), “Əlillərin hüquqları haqqında Konvensiya”da (2006) da öz əksini tapmışdır (8. s.3-5).

Uşaqların müdafiəyə ehtiyacı olduğunu, onların qorunması və hüquqları haqqında ilk dəfə “Uşaq Hüquqları Haqqında Bəyannamə”də (Cenevrə Bəyannaməsi) qeyd edilib. İlk olaraq beş maddədən ibarət “Uşaq Hüquqları Haqqında Bəyannamə” 1924-cü ildə 54 ölkənin iştirakı ilə BMT tərəfindən Cenevrə şəhərində qəbul edilmişdir. Bəyannamədə uşaqların mənəvi və fiziki cəhətdən inkişafını təmin edəcək mühitdə yaşamalı, onların qorunmalı, qida ilə təmin olunmalı, təhsil almalı olduqları qeyd edilir (14).

1948-ci il 10 dekabr tarixində Paris şəhərində BMT Baş Assambleyası tərəfindən insan hüquqları tarixində əhəmiyyətli sənəd olan “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi” qəbul edilir. Bu sənəd 500-dən çox dilə tərcümə olunur və insan hüquqlarının ilk dəfə fundamental müdafiəsini nəzərdə tutub. Sənəd 70-dən çox insan hüquqları haqqında müqavilələrin yaranmasına səbəb olur. “Ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsi”nin 26-cı maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir:

“Hər kəsin təhsil hüququ vardır. Təhsil pulsuz, ən azı elementar və fundamental mərhələlərdə olmalıdır. İbtidai təhsil məcburi olmalıdır. Texniki və peşəkar təhsil ümumi şəkildə, ali təhsil isə loyallıq əsasında hamı üçün eyni dərəcədə əlçatan olmalıdır” (15).

1990-cı ildə Taylandın Jomtien şəhərində 155-ə yaxın dövlət nümayəndələrinin iştirakı ilə “Hamı üçün təhsil” adlı Ümumdünya Konfransında “Hamı üçün təhsil” bəyannamə və fəaliyyət çərçivəsi qəbul edilir. Bəyannamə təhsil sahəsində qeyri-bərabərliyin ləğvini, yoxsulluğun aradan qaldırılmasını ehtiva edir (12). Bu bəyannamə uşaqları, gəncləri və böyükləri əhatə edən keyfiyyətli təhsil yanaşmasının yaradılmasına əsaslanır [4]. Bəyannamədə “İnklüzivlik” terminindən istifadə edilməsə də, bir sıra bəyanatlarda həssas qruplardan olan insanların təhsilə çıxışının vacibliyi qeyd edilmişdir. Bəyannamədə təhsilin bütün insanların əsas hüquqlarından biri olduğu bildirilmişdir. Belə ki, insanlar öyrənmə zamanı heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmamalı, onlar arasında bu fərqlər aradan qaldırılmalı, təhsil sisteminin tərkib hissəsi kimi hər kəsin təhsilə bərabər çıxışını təmin etmək üçün addımlar atılmalıdır (9).

Təhsil hüququnun olması inklüziv təhsil demək deyildi. Inklüziv təhsil hüququ ilk dəfə Salamanka Bəyannaməsi və Fəaliyyət çərçivəsində məktəblərin dəyişməli və uyğunlaşmalı olduğunu açıq şəkildə vurğulamışdır (9).

1994-cü ildə 92 dövlət və 25 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələri İspaniyanın Salamanka şəhərində təşkil edilmiş konfransda inklüziv təhsil

(Hamı üçün təhsil) yanaşmasını inkişaf etdirmək üçün görüşüblər. UNESCO və İspaniya hökuməti ilə əməkdaşlıq çərçivəsində birgə təşkil edilmiş konfransda xüsusi təhsil prinsipləri, siyasəti, fəaliyyət çərçivəsi haqqında Salamanka bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Bəyannamədə 1948-ci ildə qəbul edilmiş “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi”ndə və 1990-cı ildə qəbul edilmiş “Hamı üçün təhsil” konfransında fərdi fərqliliklərdən asılı olmayaraq hər kəsin təhsil almaq hüququ olduğunu bir daha təsdiq edilmişdir. Bəyannamədə qeyd edilmişdir: (5)

1. Hər bir uşağın təhsil hüququ vardır.
2. Hər bir uşağın özünəməxsus xüsusiyyətləri, bacarıq və öyrənmə ehtiyacları vardır.
3. Təhsil sistemləri və təhsil proqramları bu müxtəlifliklər nəzərə alınaraq hazırlanmalıdır.
4. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar adi məktəblərdə təhsil ala bilməlidirlər. Bu məktəblər şagirdyönümlü təhsil sisteminə malik olmalı və şagirdlərin ehtiyaclarını ödəməlidir.
5. Ayrışdırılıya qarşı mübarizədə və inklüziv cəmiyyətin yaradılmasında, hər kəs üçün təhsilə nail olmaqda inklüziv məktəblər ən təsirli vasitədir.
6. Dövlətlər inklüziv təhsil təcrübəsi olan ölkələrlə təcrübə və məlumat mübadiləsi aparmalı, layihələr hazırlamalı.
7. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər üçün təhsil imkanları, planlaşdırma, qiymətləndirmə mexanizmləri yaradılmalıdır.
8. Inklüziv təhsil proqramları ilə bağlı planlama və qərarvermə zamanı valideynlərin, cəmiyyətin və əlilliyi olan şəxslərin təşkilatlarının iştirakı təmin edilməlidir.
9. Inklüziv məktəblərdə müəllimlərin ixtisasartırmalarını təmin etmək.

2000-ci ildə Seneqalın Dakar şəhərində Ümumdünya Təhsil Formu keçirilmişdir. Formda “Hamı üçün təhsil” məqsədlərinə nail olma səviyyəsi və 2015-ci ilə qədər hədəflərə çatmaq üçün nələrlə edilə biləcəyi müzakirə edilmişdir. Erkən uşaqlıq təhsili, qızların təhsil prosesinə cəlb edilməsi, böyüklərin savadlılığının artırılması xüsusi vurğulanıb [6].

Dünya Təhsil Formu “Hamı üçün Təhsil” (EFA) üçün beynəlxalq razılaşma və faydalı, əldə edilə bilən və aşağı maliyyəli həllər təmin edən altı məqsəd üzərində razılaşdırılıb (10).

1. Xüsusilə, ən həssas qruplardan olan uşaqların, erkən qayğı və təhsilinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi;
2. 2015-ci ilə qədər çətin şəraitə və etnik azlıqlara mənsub insanların, xüsusilə qızların bütün uşaqlar üçün keyfiyyətli və pulsuz təhsilə və icbari ibtidai təhsilə çıxışının təmin edilməsi;
3. Bütün gənclərin və böyüklərin uyğun öyrənmə və həyat bacarıqlarının proqramlar vasitəsilə qarşılmasının təmin edilməsi;

4. 2015-ci ilə qədər böyük, xüsusən də qadınlar arasında savadlılıq səviyyəsinin 50%-ə qədər artırılması, bütün böyük üçün əsas və davamlı təhsil səviyyəsində keçidin təmin edilməsi

5. 2005-ci ilə qədər ibtidai və orta təhsildə gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılması və qızların 2015-ci ilə qədər keyfiyyətli təhsil almalarına diqqət yetirərək gender bərabərliyinə nail olmaq;

6. Təhsilin keyfiyyətinin bütün aspektlərini yaxşılaşdırmaq və buna hamı tərəfindən nail olunmasını təmin etmək.

“Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” konvensiya 2006-cı ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmişdir (11).

BMT-nin “Uşaq hüquqlarına dair” Konvensiyanı Azərbaycan 1992-ci ildə imzalamış və qanunvericilikdə müəyyən dəyişikliklər etmək öhdəliyi götürmüşdür (7).

Hər kəsin təhsil almaq hüququnun olması Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanununun 5-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır:

“Dövlət cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi əqidəsindən, etnik mənsubiyyətindən, sosial vəziyyətindən, mənşəyindən, sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşa təhsil almaq imkanı yaradılmasına və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsinə təminat verir” (2).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsində qeyd edilir: “İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır. Sağlamlıq imkanları məhdud olanlar, onların məhdud imkanlarına görə həyata keçirilməsi çətinləşən hüquq və vəzifələrdən başqa, bu Konstitusiyada təsbit olunmuş bütün hüquqlardan istifadə edir və vəzifələri daşıyırlar.” (13). “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları” haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsində göstərilmişdir ki, əlilliyi olan şəxslərin ağırlıq dərəcəsi asılı olmayaraq iş, təhsil, infrastruktur və sosial mühit əlilliyi olan şəxsə uyğunlaşdırılmalıdır. (1)

Ədəbiyyat

1. “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
2. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. “Uşaq Hüquqları Haqqında Konvensiya”. BMT, 1989.
4. Ateş T., Ataman E.Ç., Beyribey K., Saygılı G., Demir E., Behram M., Dilber Y., Metin G., Ataseven U. 21. Yüzyılda eğitimde dönüşüm ve okullar. Necmettin Erbakan Üniversitesi yayınları. 2020.
5. Dede Ş. –“Özel Eğitim Hakkında Salamanca Bildirisi” Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi 2(2):091-094. 2002.

6. H.Dedeoğlu, B.Y.Atman - *Dezavantajlı qruplara yönelik süreç (2000 ve sonrası). Öğretmen imecesi*, 2022.
7. *Regional İnkişaf İctimai Birliyi - İnküziv təhsil (Məlumat kitabçası)*. Bakı, 2018.
8. *Regional İnkişaf İctimai Birliyi - İnküziv siniflərdə əlilliyi olan uşaqların təhsili. Xüsusi kitabça 3*.
9. Stubbs S. -*Inclusive Education, Where there are few resources*, Atlas Alliance, 2008.
10. UNESCO - *Herkes İçin Eğitim (EFA) Küresel İzleme Raporu*, 2002.
11. *United Nations Treaty Collection - Convention on the Rights of Persons with Disabilities*.
12. *World Education Forum, Dakar, 2000*.
13. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*
14. *Çocuk Hakları Bildirgesi / Evrensel Metinler / Hukuk Ansiklopedisi (hukukbook.com)*
15. *Universal Declaration of Human Rights | United Nations*.

S.Ə.Əhmədov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ahmadovsahil200@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ PEDAQOJİ İXTİSASARTIRMANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin insan kapitalının inkişafı çağırışlarına cavab verməsi istiqamətində yeni addımların atılmasına və ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün bu sahədə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması zəruridir. Təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə təhsilalanların nailiyyətləri arasında sıx əlaqə mövcuddur. Bu baxımdan pedaqoji kadrların ixtisasartırması peşəkar inkişafı təhsil sahəsində ən vacib faktorlardan biridir. İxtisasartırma fasiləsiz təhsilin və peşə hazırlığının tərkib hissəsi olmaqla, peşə-ixtisas təhsilinin hər hansı pilləsini bitirmək haqqında dövlət sənədi olan hər bir vətəndaşın fasiləsiz təhsil almaq imkanını təmin edir və insan potensialının inkişafı, kadrların intellektual və peşə hazırlığı səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi vəzifəsini daşıyır.

ВАЖНОСТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Резюме

Необходимо предпринять новые шаги в направлении системы образования Азербайджанской Республики, чтобы ответить на вызовы развития человеческого капитала и адаптировать показатели качества общего образования к европейским стандартам. Для повышения качества образования необходимо развивать человеческие ресурсы в этой сфере и повышать репутацию профессии учителя. Влияние учителя на формирование учащегося как образованной и компетентной личности во многом зависит от академических навыков учителя, педагогического опыта и профессионального уровня. Между этими качествами учителя и достижениями учеников существует тесная связь. С этой точки зрения повышение квалификации педагогических кадров является одним из важнейших факторов в сфере образования. Являясь частью непрерывного образования и профессионального обучения, повышение квалификации дает возможность каждому гражданину получать непрерывное образование и повышать уровень профессиональной подготовки кадров.

IMPORTANCE OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN THE MODERN TIME

Summary

There is a need to take new steps in the direction of the education system in the Republic of Azerbaijan to respond to the challenges of human capital development and to adapt the quality indicators of general education to European standards. To improve the quality of education, it is necessary to develop human resources in this field and increase the reputation of the teaching profession. The teacher's influence on the formation of the student as an educated and competent person depends greatly on the teacher's academic skills, teaching experience and professional level. There is a close relationship between these qualities of the teacher and the achievements of the students. From this point of view, professional development of pedagogical staff is one of the most important factors in the field of education. Being a part of continuous education and vocational training, professional development provides the opportunity for every citizen to receive continuous education and improving the level of professional training of personnel.

Açar sözlər: *pedaqoji ixtisasartırma, əlavə təhsil, təhsilə müasir yanaşmalar, dövlət strategiyası, ixtisasartırmanın əhəmiyyəti*

Ключевое слово: *профессиональное развитие, государственная стратегия, важность профессионального развития, современный подход к образованию, дополнительное образование*

Key words: *professional development, modern approach to education, additional education, state strategy, the importance of professional development*

2013-cü il 24 oktyabr tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nı qəbul etdi. Dövlət Strategiyasında 5 əsas strateji istiqamət müəyyənləşdirilmişdir. Yaxın 10 il ərzində 5 strateji fəaliyyət istiqamətinin gerçəkləşdirilməsi qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur. Strateji istiqamətlərdən ikincisi “təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini” nəzərdə tutur. Təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsi dedikdə “Təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən yüksək nüfuzlu təhsilverənin formalaşdırılması” nəzərdə tutulur. Bu istiqamət yenilikçi təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən səriştəli və savadlı təhsilverənin formalaşdırılmasına və biliyinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir və özündə müəllimlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi, şagirdlərin təhsil prosesi boyunca əldə etdiyi nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni qiymətləndirmə meyarlarının yaradılmasını, təhsilalanların istedadının aşkar edilməsi və inkişafı ilə bağlı, habelə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar üçün inklüziv təlim metodologiyasının yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu amillərin nəzərə alınması və

yaxın zamanlarda gerçəkləşdirilməsi təhsilverənlərin və təhsilalanların qarşılıqlı əməkdaşlıq zəminində inkişafına gətirib çıxara bilər. Son nəticədə ölkədə müasir tələblərə cavab verən təhsil sisteminin formalaşdırılmasına və cəmiyyətin sosial sifarişinə uyğunlaşan təhsil nəticələrinin əldə edilməsinə təkan verən əsas amillərdən birinin gerçəkləşməsinə şərait yaradar. Lakin bu strateji istiqamətin yaxın zamanlarda reallaşması yalnız müəllim peşəkarlığının artırılması ilə kifayətlənə bilməz.

Müəllim peşəkarlığının artırılması və innovativ yeniliklərin bu sahədə tətbiq edilməsi vacib olduğu qədər, tədris metodikalarının yeniləşdirilməsi və müasir tələblərə, şagirdlərin yaş, bilik və istedad səviyyələrinə uyğunlaşdırılması da əsas diqqət yetirilməli amillərdən biridir. Müəllim amili təhsilalanın öyrənməsi və inkişafı, nailiyyətlərinin monitorinqi prosesində həlledici rol oynayır. Təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə təhsilalanların nailiyyətləri arasında sıx əlaqəlilik mövcuddur. Müəllimin müsbət insani keyfiyyətlərə, dərin ixtisas biliklərinə, müasir texnoloji və pedaqoji biliklərə və peşə səriştəliliyinə sahib olması və bu keyfiyyət, bilik və bacarıqları şagirdə çatdırması, rəqabətədavamlı kadr və milli-mənəvi dəyərlərə malik şəxsiyyət və vətəndaş yetişdirilməsinə birbaşa təsir edən əsas amildir. Bilik və bacarıqlarını davamlı olaraq inkişaf etdirən və təkmilləşdirən müəllimlər təhsilalanların nailiyyətlərinə əlavə töhfə verirlər.

Lakin müəllimlərin fəaliyyəti ilə bağlı bəzi çatışmazlıqlar mövcuddur ki, bu və ya digər formada müəllim peşəkarlığına birbaşa olaraq təsir göstərə bilər. Peşəkarlığa əsaslanan stimullaşdırıcı əmək haqqı sisteminin olmaması maddi olaraq müəllim fəaliyyətində problem yaradan əsas amillərdəndir. Səriştəyə əsaslanmayan, əmək bazarında yetərincə rəqabətli olmayan əmək haqqı sistemi və maddi stimullaşdırma mexanizmlərinin adekvat olmaması təhsildə müəllim amilinin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Yaxın illərdə bu problemin aradan qaldırılmasına ümid edilir. Son illərin statistikasına görə ki, müəllimlərin aylıq orta əməkhaqqı 2014-cü ildə 267 manat təşkil edərkən, 2023-cü ildə bu miqdar 790 manata bərabərdir. Ehtimal edilir ki, növbəti illər ərzində bu məbləğ müəllimləri maddi baxımdan qane edə biləcək səviyyəyə çatdırılacaqdır. Müəllim fəaliyyətində növbəti məhdudlaşdırıcı amil təhsil müəssisəsi səviyyəsində idarəetmənin qeyri-effektivliyidir. Dövlət Strategiyasında qarşıya qoyulan fəaliyyət istiqamətlərindən biri də məhz idarəetmə prosesində keyfiyyətliliyin əldə edilməsidir. Keyfiyyətli və səmərəli nəticə əldə etmək üçün idarəetmənin 3 prinsipinə riayət edilməlidir və idarəetmə idarəedən-müəllim, idarəedən-şagird, və idarəedən-valideyn qarşılıqlı əməkdaşlığı çərçivəsində qurulmalıdır. Müəllim fəaliyyətinə mənfi təsir edən digər amil müəllim hazırlığı üzrə infrastrukturun zəif olmasıdır.

İnfrastrukturun yenilənməsi və müasir tələblərə cavab verən avadanlıqlarla təchiz edilməsi sözsüz ki, müəllim inkişafına təkan verən amillərdən biri olacaqdır. Müasir dövrün tələbi bundan ibarətdir ki, təhsilverən müasir texnoloji yeniliklərdən istifadə edərək dərs prosesini təşkil etsin. Əgər müəllim hazırlığında bu amillər nəzərə alınarsa və müəllimlər texnoloji biliklərdən necə istifadə etmək barədə təlimlərə cəlb edilirlərsə, deməli məktəb mühitində texnoloji yeniliklərdən istifadə edilməsi üçün münbit şərait yaradılmalıdır. Bəzi şəhər məktəbləri yox, ümumilikdə bütün respublika ərazisində yerləşən məktəblər ən yeni avadanlıqlarla təchiz edilməlidirlər. Bu baxımdan təhsil islahatı uğurla aparılan ölkələrdə müəllim peşəkarlığının inkişafı üçün stimulların yaradılmasına və müəllim hazırlığının təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Strateji inkişafda təhsilin inkişafını tələb edən növbəti amil təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsidir və bu amil də öz növbəsində müəllimlərin ixtisasartırılma proqramlarına və təlim kurslarına cəlb edilməsini zəruri edir. İlk peşə-ixtisas və orta ixtisas təhsili kurikulumları müasir tələblərə cavab vermir. Müəllim hazırlığı üzrə yeni kurikulumlar tətbiq edilsə də, ümumilikdə ali təhsil müəssisələrinin kurikulumları əmək bazarında işçi səriştəsinə olan tələblərlə uyğun gəlmir. Ali təhsil pilləsində kurikulumların inkişafı iqtisadiyyatın inkişaf dinamikasından geri qalır. Təhsil sisteminin bütün pillələrində müəllimlərin bilik, bacarıq və peşəkarlıq qabiliyyətləri müasir tələblərə uyğun yüksəldilməlidir. Müvafiq stimullaşdırıcı mexanizmlər və səmərəli monitorinq sistemi vasitəsilə müəllim fəaliyyətinin keyfiyyəti artırılmalıdır. Son illərdə müəllimlərin əlavə təhsili sahəsində modul-kredit sistemine əsaslanan, rəqabət mühiti yaradan, stimullaşdırma və karyera inkişafını nəzərə alan yeni modelin tətbiqinə başlanmış, fəal interaktiv təlim texnologiyaları təcrübədən keçirilmişdir. Bununla yanaşı, əksər müəllimlərin tədris prosesində tətbiq etdiyi metodlar müasir tələblərdən geri qalır. Bir çox hallarda təhsilənlərə əldə etdiyi bilikləri tətbiq etmə və müstəqil yaradıcı düşünmə qabiliyyətləri aşılınmır. Təhsilin effektiv idarə olunması məqsədi ilə informasiya sistemi yaradılsa da, onun inkişafına ehtiyac duyulur. Təhsilin yüksək keyfiyyətini təmin etmək üçün təhsil sahəsində monitorinq, keyfiyyət və fəaliyyət göstəriciləri sistemi inkişaf etdirilməlidir.

Təhsil və kadr hazırlığı prosesinə, həmçinin təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsinə işəgötürənlərin cəlb olunması çox aşağı səviyyədədir. İşəgötürənlər kadr hazırlığı prosesində iştirak etmək, hazırlanan kadra dair şərtlər irəli sürmək imkanına malik olmalı və buna müvafiq olaraq cavabdehliyini dərk etməlidir. Strategiyanın məqsədi ölkədə səriştəli təhsilverənlərə, ən yeni texnologiyalara əsaslanan infraqurata malik, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqə tutan təhsil sistemini yaratmaqdır. Azərbaycanın təhsil sistemi iqtisadi

cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartlarına uyğun olmalıdır. Strategiyanın reallaşdırılması təhsilin məzmununun, kadr hazırlığının, təhsili idarəetmə sisteminin və təhsil infrastrukturunun qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə və Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasına uyğun yenidən qurulmasına imkan verərək, ölkədə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın bərqərar olmasını, informasiya cəmiyyətinin təşəkkülünü və ölkənin davamlı inkişafını təmin edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” inkişaf konsepsiyası təsdiq edilmişdir. Konsepsiya özündə növbəti 10 il ərzində bütün sahələrdə inkişaf strategiyasını nəzərdə tutur və bu sahələrdən ən əsası təhsil sahəsi hesab oluna bilər. Növbəti 10 illikdə artıq insan kapitalının ön plana çəkiləcəyi proqnoz edilir və güclü insan kapitalına sahib olan dövlətlər həm iqtisadi, həm də siyasi güc əldə edirlər. Bu baxımdan qarşıya qoyulmuş 5 strateji istiqamətdən üçüncüsü məhz “rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı” adlandırılır. Bu strateji istiqamət çoxşaxəli olmaqla insan kapitalının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu bir daha xatırladır. Məhz ikinci bölmənin “XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsil” olaraq qeyd edilməsi təsadüfi deyildir. Təhsilin yeni tələblərə uyğunlaşdırılması üçün müəyyən planlar ardıcılıqla qeyd edilməkdədir. Bunlara müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin daimi olaraq yüksəlməsini təmin edən müasir sistemin yaradılması, müəllimlər üçün təhsilin bütün səviyyələrində şagirdlərin tərbiyəsi və şəxsiyyətinin inkişafına yönəlmiş innovativ təlim metodologiyasının təmin edilməsi, müəllimlərin ixtisasartırma təhsili üzrə müvafiq strukturların yaradılmasının stimullaşdırılması, müəllimlərin təhsil müəssisəsi səviyyəsində, tədrisdən ayrılmadan peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması üzrə özünü doğrultmuş innovativ modellərin tətbiqi, pedaqoji heyət üçün yeni modul-kredit və rəqabətəsaslı təlimlər sisteminin yaradılması, yeni kurikulumlara və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim metodologiyalarına uyğun metodiki vəsaitlərin, didaktik materialların və təlim vasitələrinin hazırlanmasını stimullaşdıran yeni mexanizmlərin yaradılması amilləri daxildir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, XXI əsr tələblərinə cavab verən müasir təhsil modelinin yaradılmasının sadəcə bu şərtlər daxilində gerçəkləşdirilməsi qeyri real görünür. Bu səbəbdəndir ki, şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun aparılması, müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması üzrə dövlət siyasətinin inkişafı, səriştə və nəticə əsaslı müxtəlifləşdirilmiş, əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli əmək haqqı sisteminin yaradılması, müəllimin karyera inkişafı və fəaliyyətinin stimullaşdırılması üzrə yeni sistemin yaradılması, məktəbəqədər və ümumi təhsil müəssisələri təhsilverənlərinin inklüziv təhsil

üzrə məqsədli əlavə təhsilinin təmin edilməsi kimi amillər son 10 illikdə reallaşdırılması zəruri olanlar sırasındadır.

Dünyada fasiləsiz olaraq artan rəqabətə davam gətirə bilmək üçün iqtisadiyyatın uzunmüddətli və davamlı inkişafı müasir və güclü təhsilə əsaslanmalıdır. Məhz təhsil vasitəsilə insan kapitalının milli sərvətdə bərabər iştirak payı dayanıqlı şəkildə artırılmalıdır. Strateji dövrdə səriştəlilik, sosial vərdişlər və qabiliyyətlərin birgə inkişafına əsaslanan “ömürboyu təhsil”ə xüsusi önəm verilməlidir. Erkən və məktəbəqədər təhsilin əhatə dairəsi genişləndirilməli və mərhələli şəkildə müvafiq yaşda olan bütün uşaqlara əlçatanlılığı təmin edilməlidir. Cəmiyyətin inkişafının təmin edilməsində əvəzsiz rolu olan ümumi təhsilin gücləndirilməsi üçün təhsil sistemində gedən müasirləşmə davam etdirilməli, məzmununda baş verən islahatlar dərinləşməli, integrativ tədris təcrübəsi inkişaf etdirilməlidir. Buna əsaslanaraq ölkənin beynəlxalq qiymətləndirmələrdə (PISA, PIRLS, TIMSS, ICILS) mövqeyinin zəruri olaraq yaxşılaşmasına nail olunmalıdır. Təhsil sistemi gənc nəsli gələcək rəqəmsal texnologiyalar dövrünə hazırlamaq üçün onlara məktəb yaşından rəqəmsal səriştələrin aşılmasına diqqət yetirməli, indikindən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni bacarıqlar, ixtisaslar və peşələr verməlidir. İnsanların yüksək keyfiyyətli təhsil almaq imkanları genişləndirilməli, kadr hazırlığı əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşmalıdır, peşə hazırlığı sisteminin inkişaf etdirilməsi tədbirləri çərçivəsində beynəlxalq sertifikatlara uyğun mütəxəssislər hazırlanmalıdır. Güclü təhsil hesabına yüksək peşə bacarıqlarına malik insan kapitalı yaratmaq üçün ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq səviyyədə keyfiyyət baxımından rəqabətə davamlılığı təmin olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış (2012)*
2. *Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası (2013)*
3. *Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər (2021)*
4. *Əliyeva A., Talibova X., Qasımov V. “Azərbaycan Respublikasında pedaqoji kadrların əlavə təhsili: problemlər, perspektivlər. Bakı. Şahin-MB.(2016)*
5. *Mərdanov M.C. “Azərbaycan təhsil tarixi”. Bakı. Təhsil. (2022)*

S.E.Mayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sbin.mayılova24@mail.ru

TƏHSİL SİSTEMİNİN MALİYYƏ TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN MODELƏRİ, MEXANİZMLƏRİ VƏ MƏNBƏLƏRİ

Xülasə

Təhsil sistemi cəmiyyət daxilində maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin əsas mənbəyidir. Təhsil sistemində iqtisadi davranış modelləri, məktəblərin maliyyələşdirilməsi və müəllimlərin maaşları kimi resursların bölüşdürülməsi və istifadəsini təhlil etmək üçün istifadə olunur. Təhsil sistemində tez-tez istifadə olunan mexanizmlərə tələbə kreditləri, qrantlar, təqaüdlər və digər maliyyə yardımları daxildir. Bundan əlavə, vergi sistemləri maliyyə hesabatlılığını təmin etmək və cəmiyyətin bütün üzvlərinin təhsilə çıxışını təmin etmək üçün istifadə edilə bilər.

Təhsil sisteminin təsərrüfat fəaliyyətinə ən yaxşı şəkildə dövlət və özəl təşəbbüslərin birləşməsi kimi baxmaq olar. İctimai təşəbbüslər, bir qayda olaraq, təhsil məqsədlərini dəstəkləmək üçün hökumət tərəfindən təmin edilən vəsait və resursları əhatə edir. Buraya məktəb obyektləri, texnologiya, texniki xidmət və müəllim həyatı üçün maliyyə daxildir. Şəxsi təşəbbüslər adətən təhsil sistemini xidmət göstərmək və ya başqa cür dəstəkləmək üçün müəssisələrin, fərdlərin və təşkilatların səylərini əhatə edir. Bunlara investisiya imkanları, təhsil materialları və proqramlarının hazırlanması, könüllü layihələr və ya təcrübələr daxil ola bilər.

МОДЕЛИ, МЕХАНИЗМЫ И ИСТОЧНИКИ ФИНАНСОВО-ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Система образования является основным источником финансово-экономической деятельности в обществе. В системе образования модели экономического поведения используются для анализа распределения и использования таких ресурсов, как финансирование школ и заработная плата учителей. Механизмы, часто используемые в системе образования, включают студенческие ссуды, гранты, стипендии и другую финансовую помощь. Кроме того, налоговые системы могут использоваться для обеспечения финансовой отчетности и обеспечения доступа к образованию для всех членов общества.

Экономическую деятельность системы образования лучше всего рассматривать как сочетание государственных и частных инициатив. Общественные инициативы обычно включают средства и ресурсы, предоставляемые правительством для поддержки образовательных целей. Это включает финансирование школьных помещений, технологий, технического

обслуживания и преподавательского состава. Частные инициативы обычно связаны с усилиями предприятий, отдельных лиц и организаций по предоставлению услуг или иной поддержке системы образования. Это могут быть инвестиционные возможности, разработка учебных материалов и программ, волонтерские проекты или стажировки.

MODELS, MECHANISMS AND SOURCES OF FINANCIAL ECONOMIC ACTIVITY OF THE EDUCATION SYSTEM

Summary

The education system is the main source of financial and economic activity within the society. In the education system, economic behavior models are used to analyze the allocation and use of resources such as school funding and teacher salaries. Mechanisms often used in the education system include student loans, grants, scholarships, and other financial assistance. In addition, tax systems can be used to ensure financial accountability and ensure access to education for all members of society.

The economic operation of the education system can best be viewed as a combination of public and private initiatives. Public initiatives typically involve funds and resources provided by the government to support educational goals. This includes funding for school facilities, technology, maintenance and teaching staff. Private initiatives typically involve efforts by businesses, individuals, and organizations to provide services or otherwise support the education system. These may include investment opportunities, development of educational materials and programs, volunteer projects or internships.

Açar sözlər: təhsil sistemi, maliyyə, təsərrüfat fəaliyyəti, fəaliyyət modelləri

Ключевые слова: система образования, финансы, экономическая деятельность, модели деятельности

Key words: educational system, finance, economic activity, activity models

Giriş

Müasir dövrdə təhsil anlayışı çoxşaxəli mənə kəsb etsə də, ictimai həyatın mədəni, siyasi, iqtisadi və s. bu sahələrdə gedən proseslərdən təsirlənir. Təhsil insan həyatını əvvəldən axıra kimi istiqamətləndirən və həyat keyfiyyətinin müəyyən edilməsində mühüm yer tutur. Təhsil mədəniyyət, əxlaq, nizam-intizam kimi ünsürlərlə ifadə olunan mənəvi ölçüyə malik olduğu halda, hər hansı (məhsul, xidmət, ideya) istehsal prosesi üçün zəruri informasiyaya malik olmaq kimi maddi ölçüyə malikdir.

Təhsilin maliyyələşdirilməsi, təhsil xidmətinin təşkili/göstərilməsi üçün lazımi resursların necə təmin olunacağı və verilən resurslardan necə istifadə prosesi ağla gəlir. Təhsil xidməti təşkil edilərkən, ümumilikdə, kadrlara (müəllimlərə, məktəb və müəssisə rəhbərlərinə, dövlət qulluqçularına və yardımçı xidmət işçilərinə) ödəniləcək əmək haqqı və əlavə ödənişlər, təhsil

infrastrukturunun qurulması və yenilənməsi üçün xərclənəcək vəsaitlər; (məktəb, sinif otaqları, digər xidmət binaları, avadanlıqlar, təlim-tədris materialı...), müntəzəm və ya məcburi xərclər (işıqlandırma, istilik, rabitə, təmizlik...) və nəqliyyata - texniki xidmətlərə xərclənəcək vəsaitlər göstərilə bilər.

Təhsilin maliyyələşdirilməsində iki əsas model, dövlət və özəl maliyyələşdirmə, fondlar, ianələr, qeyri-hökumət fəaliyyətləri, kreditlər və qarışıq modellər kimi digər maliyyələşdirmə mənbələri mövcuddur. Bu gün Azərbaycanın dövlət təhsil sistemində dövlət maliyyələşdirmə modeli öz çəkisini qoruyub saxlasa da, özəl maliyyələşdirmə modelinin ön plana çıxarılması və digər maliyyə mənbələrinə müraciət edilməsi açıq şəkildə müşahidə olunur (1, s. 11).

Təhsilin maliyyələşdirilməsində müxtəlif modellər və yanaşmalar, bu model və yanaşmaların əsasını təşkil edən müxtəlif konseptual-nəzəri izahatlar və arqumentlər mövcuddur. İlk növbədə, kapitalın yenidən qiymətləndirilməsi problemi əsasında təhsilin iqtisadi təhlilinə yönələn, təhsili istehsal funksiyasında yerləşdirən, onu iqtisadi fəaliyyət sahəsinə cəlb edən, rəqabətli bazarda təhsili mövqeləndirən yanaşmaları qeyd etmək olar. Bu baxımdan təhsili ictimai, dövlət və özəl müəssisə kimi qəbul edən dövlət maliyyəsi yanaşması, klassik və neoliberal formalar, insan kapitalı nəzəriyyəsi, təhsil, bazar və azadlıq müzakirələri vurğulana bilər. İkincisi, hüquqa əsaslanan və publisist yanaşmaları qeyd etmək olar. Bu baxımdan təhsil hüququ anlayışı, bərabərlik və bərabər imkanlar anlayışları, siyasi müstəvidə dövlət-sosial məsələləri, ictimai maraq və xidmət anlayışları müxtəlif anlayış üslubları ilə vurğulana bilər.

Təhsil sistemi bir ölkənin maliyyə və iqtisadi fəaliyyətində mühüm rol oynayan mürəkkəb bir şəbəkədir. İqtisadi inkişafın dəstəklənməsi, dövlət xidmətlərinin göstərilməsi və iqtisadi imkanların yaradılmasında əsas rol oynayır. Müxtəlif fəaliyyətləri ilə müxtəlif ölkələrdə maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin səviyyəsinə təsir göstərə bilər (2, s. 33).

Ən əsas səviyyədə təhsil sistemi gələcək nəsillərin bilik ehtiyatını artırmağa kömək edən təhsilə çıxışı təmin edir. Təhsilli işçilər daha çox işlə təmin olunur və daha yüksək maaş alırlar. Bu, mal və xidmətlərə tələbi stimullaşdırmağa kömək edə bilər və iqtisadi aktivliyin artmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, təhsilli şəxslərin məhsuldar və innovativ olma ehtimalı daha yüksəkdir, nəticədə yeni məhsul və xidmətlərin yaradılması iqtisadi fəallığın daha da artmasına səbəb ola bilər.

Eyni zamanda, təhsil sistemi kapitalla çıxışı da təmin edir. İqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün fiziki infraquruya, avadanlıqlara və digər resurslara investisiya qoyuluşu vacibdir. Təhsil sistemləri bu cür investisiyalar üçün birbaşa və ya dolaylı yolla vəsait təmin edir. Məsələn, təhsil

müəssisələri tərəfindən təklif olunan kredit proqramları tələbələrə təhsilləri üçün avadanlıq və infrastrukturaya sərmayə qoymağa və ya təhsil və tədqiqat sahələri ilə bağlı layihələri maliyyələşdirməyə imkan verir.

Təhsil sistemində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin modelini sektorda vəsaitlərin müxtəlif mənbələrinin və istifadəsinin təhlilindən çıxarmaq olar. Vəsait mənbələrinə təhsil haqqları, ianələr, qrantlar və dövlət subsidiyaları daxil ola bilər. Bu vəsaitlər daha sonra professor-müəllim heyətinin maaşları, infrastrukturun saxlanması və inkişafı, tələbə xidmətləri, texnologiyanın əldə edilməsi və tədqiqat kimi müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Digər maliyyə fəaliyyətlərinə binalara və digər obyektlərə investisiyalar, tələbələr üçün kredit proqramları və fəndreyzing kampaniyaları daxil ola bilər (3, s. 19).

Təhsil sistemində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti modelində xidmətlərin göstərilməsi və keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi xərcləri də nəzərə alınmalıdır. Buraya təlimat materialı və avadanlığının əldə edilməsi xərcləri, inzibati xərclər, kommunal xidmətlər və əməliyyat xərcləri, marketing və işçi heyətinin kompensasiyası kimi maddələr daxildir. Bundan əlavə, keyfiyyətli təhsil ala bilməyən tələbələrə maliyyə yardımı göstərmək xərclərini nəzərə almalıdır.

Bu maliyyə modelindən təhsil sistemində maraqlı tərəflər resursların ən yaxşı şəkildə necə bölüşdürülməsi və qurumun məqsədlərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək barədə qərarlar qəbul edə bilərlər. Buraya kapital layihələri üçün büdcə tərtib etmək, tələbələrə cəlb etmək və saxlamaq üçün strategiyaların hazırlanması və tələbə nəticələrinin qiymətləndirilməsi daxil ola bilər. Təhsil sistemində iqtisadi fəaliyyətin daha yaxşı başa düşülməsini saxlamaq asan olacaq (4, s. 44).

Təhsil sistemi maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətini saxlamaq, təşviq etmək üçün müxtəlif mexanizmlərə əsaslanan mürəkkəb müəssisə və təşkilatlar şəbəkəsidir. Bu mexanizmlərə tələbələr tərəfindən ödənilən təhsil haqqı və ödənişlər, fiziki şəxslərdən, korporasiyalardan, fondlardan və digər təşkilatlardan ianələr, hökumətlər və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən verilən qrantlar, subsidiyalar, tədqiqat fəaliyyətləri və digər investisiyalardan əldə edilən gəlirlər daxildir.

Təhsil haqqı və ödənişlər təhsil müəssisələrinin ən mühüm gəlir mənbələrindən biridir. Tələbələr adətən akademik proqramlar təklif edən ibtidai, orta və ali təhsil müəssisələrində iştirak etmək üçün təhsil haqqı ödəyirlər. Tələbələr tərəfindən ödənilən məbləğ proqram və ya kursa, təhsil müəssisəsinin növünə, dərəcə səviyyəsinə görə dəyişə bilər. Təhsil haqqları həmçinin təqaüdlərin, qrantların, digər maliyyə yardımlarının mövcudluğu ilə müəyyən edilir. Xüsusilə ali təhsil müəssisələri müxtəlif fəaliyyətləri və təşəbbüsləri dəstəkləmək üçün məhdudiyyətsiz ianələrdən və korporativ sponsorluqlardan əldə edilən resurslara güvənirlər.

Dünya miqyasında təhsilin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda, təhsilin maliyyələşdirilməsi mexanizmi üçün ardıcıl islahat proqramları mövcuddur. Bu bölmə hökumətlərin və ali təhsil institutlarının maliyyə alternativləri axtarmağa davam etməsinin səbəblərini müəyyən edir. Sübut və dəstək faktiki nümunələr və tədqiqat işlərinin nəticələrindən başqa səbəbləri müəyyən etməklə daha yaxşı məlumat verəcəkdir (5, s. 10).

Nəticə

Məktəbin fəaliyyətinin maliyyə və maddi-texniki təminatı ibtidai, orta (tam) ümumi təhsilin əsas təhsil proqramının həyata keçirilməsi şərtlərinə dair tələblərə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Məktəbin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nizamnamə məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Təsisçi tərəfindən ona həvalə edilmiş təhsil müəssisəsinin maliyyə və maddi ehtiyatlarından o, nizamnaməyə uyğun olaraq istifadə edir və geri götürülə bilməz.

Müasir cəmiyyətlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində təhsil sistemi böyük rol oynayır. Bu fəaliyyətlərin hər kəs üçün faydalı qalmasını təmin etmək üçün onun maliyyə və iqtisadi fəaliyyətinin modellərini, mexanizmlərini və mənbələrini başa düşmək vacibdir. Maşın öyrənməsi və süni intellekt kimi intellektual texnologiyalar bu mexanizmləri təkmilləşdirməyə və onları daha səmərəli etməyə kömək etmək üçün istifadə edilə bilər. Böyük potensialı ilə süni intellekt maliyyə və iqtisadi fəaliyyətlərin tərkib hissəsi kimi təhsil sistemini dəstəkləyə bilər. Bu, resursların və pulların təkmilləşdirilmiş və daha səmərəli istifadəsinə gətirib çıxara bilər, nəticədə iqtisadi artım və rifahı təşviq edə bilər.

Ədəbiyyat

1. *Məktəbdaxili metodik iş formaları*, Bakı, 2017.
2. *Metodik işin təşkili, məzmunu, forma və metodları*, Bakı, 2020.
3. Grieve, R., & Hiscock, K. (2014). *Təhsil sisteminin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətini başa düşmək*. *Təhsil Araşdırmaları*, 56(4), 357-375.
4. Cons, J.F. (2018). *Təhsilin maliyyələşdirilməsi: Təhsilin dövlət maliyyələşdirilməsi mexanizmlərinin təhlili*. *Təhsil İqtisadiyyatı*, 26(2), 236-255.
5. Arora, N. və Marlow, M. (2015). *Təhsilin maliyyələşdirilməsi: İqtisadiyyatdan perspektivlər*. *Asian Economic Review*, 57(1), 1-22.

G.Y.Abdunova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulareabdunova@gmail.com

MƏKTƏBİN SƏMƏRƏLİ İDARƏOLUNMASINA DAİR MEYARLARA YANAŞMA

Xülasə

Dünyanın sürətlə dəyişməsi və müasirləşməsi təhsil müəssisələrində də səmərəli fəaliyyətin təşkil olunmasına xidmət edən müvafiq idarəetmə yanaşmasına ehtiyac yaradır. Müvafiq araşdırmaları nəzərdən keçirdikdə müxtəlif elementlərin prosesin təşkilində rol oynadığı ilə bağlı fikirlərin mövcudluğu görünür. Məktəblərdə səmərəli fəaliyyətin təşkili ilə bağlı araşdırmalarda bir sıra elementlərin daha böyük əhəmiyyətə malik olduğu nəzərə çarpır. Məqalədə məktəbin səmərəli idarəedilməsi anlayışına aydınlıq gətirilmiş, bu prosesə təsir edən elementlər nəzərdən keçirilmiş və mövzu ilə bağlı təkliflər verilmişdir.

ПОДХОД К КРИТЕРИЯМ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ШКОЛОЙ

Резюме

Стремительные изменения и модернизация мира создают потребность в соответствующем управленческом подходе, служащем для организации эффективной деятельности в образовательных учреждениях. Обзор соответствующих исследований показывает, что различные элементы играют роль в организации процесса. В исследованиях по организации эффективной деятельности в школе отмечается, что большее значение имеет ряд элементов. В статье уточнено понятие эффективного управления школой, рассмотрены элементы, влияющие на этот процесс, и сделаны предложения по теме.

APPROACH TO CRITERIA FOR EFFECTIVE MANAGEMENT OF SCHOOL

Summary

The rapid change and modernization of the world creates a need for an appropriate management approach that serves to organize effective activities in educational institutions. A review of relevant research reveals the existence of ideas about how different elements play a role in organizing the process. In the studies on the organization of effective activities in schools, it is noticed that a number of elements are of greater importance. The article clarifies the concept of effective school management, reviews the elements affecting this process, and offers suggestions on the topic.

Açar sözlər: idarəetmə, effektiv məktəb, düzgün kommunikasiya, missiya, təlimat lideri, valideynlər

Ключевые слова: управление, эффективная школа, правильное общение, миссия, учебное руководство, родители

Key words: management, effective school, proper communication, mission, instructional leader, parents

Məktəblərdə təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün aparılan araşdırmalar effektiv məktəb anlayışını ortaya çıxarmışdır. Effektivlik mənaca gözlənilən effektin əldə olunması deməkdir. (2) Effektivlik ortaq məqsədin reallaşması ilə bağlıdır. Əgər fəaliyyət məqsədə çatmağa xidmət edirsə, o səmərəlidir, əks halda isə səmərəsizdir.

Effektiv məktəblərlə bağlı araşdırmalar olsa da, onun konkret, hərtərəfli və tətbiqi tərifini müəyyənləşməmişdir. Buna əsasən effektivliyin çoxölçülü bir anlayış olması barədə fikir irəli sürülə bilər (1).

Effektiv məktəb anlayışı ilə daha ətraflı tanış olmaq üçün ilk dəfə R.Edmonds (4) tərəfindən müəyyən edilmiş, ədəbiyyatda öz təsdiqini tapan beş meyarlı konsepti və L.W.Lezotte (10) tərəfindən əlavə olunan iki meyarı əhatə edən yanaşmanı nəzərdən keçirək.

• **Təhlükəsiz və nizamlı məktəb mühiti**

Effektiv tədris mühitini təşkil edən elementlərdən ən vacib olanı məktəbin təhlükəsiz mühitə malik olmasıdır. Təhlükəsiz mühit dedikdə müəllimlər və şagirdlərin fiziki və psixoloji sağlamlığına zərər yetirməyəcək bir mühit başa düşülür (2). Bir çox tədqiqatlar təhlükəsiz və nizamlı mühitin effektiv məktəbləri müəyyənləşdirən əsas meyarlardan biri olduğunu göstərmişdir. Bu yanaşma həm də insanların ehtiyaclarını iyerarxik ardıcılıqla cəmləşdirən Maslow'un nəzəriyyəsinə uyğundur, o iyerarxiyanın ikinci pilləsində təhlükəsiz mühit ehtiyacından bəhs etmişdir.

Müəllimlər və şagirdlərin məktəbdə özlərini təhlükəsiz hiss etmədikdə, öyrənmə və öyrətmə üçün lazımi psixoloji enerjiyə malik olmadıqlarını və təhlükəsiz mühitin akademik uğur üçün çox vacib olduğunu bildirmişdir. (12)

• **Hər bir şagird üçün yüksək nailiyyət gözləntiləri**

“Effektiv məktəblərdə işçi heyətinin bütün şagirdlərin zəruri məktəb bacarıqlarını əldə edə biləcəklərinə inandıqları və müvafiq olaraq bunu nümayiş etdirdikləri bir mühit mövcuddur. Həmçinin, məktəb işçiləri bütün şagirdlərin bu bacarıqlara yiyələnməsini təmin etmək üçün lazımi səriştəyə sahib olduqlarına inanırlar” (10).

Effektiv məktəblərdə müəllimlər şagirdlərinin uğursuzluğunu qəbul etmirlər. Onların fikrincə, şagird uğursuzluğu müəllimlərin şagirdlərin öyrənmə

biləcəyinə inanmamasına işarədir. Müəllimlərin gözləntilərinin tələbələrin öyrənməsində nə dərədə mühüm rol oynadığı tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. Bu səbəbdən effektiv müəllimlər bütün tələbələr üçün bərabər gözləntilərə malik olmalı və onların cinsi, irqi və ya etnik mənsubiyyətinə görə gözləntilərini dəyişməməlidir (3).

- **Aydın və məqsədyönlü missiya**

Aydın və məqsədyönlü məktəb missiyası bugünkü ədəbiyyatda davamlı olaraq effektiv məktəbin meyarlarından biri olaraq vurğulanır. Effektiv məktəblərdə bu missiya məktəbdəki idarəçilər, müəllimlər və digər işçilərdən tutmuş şagirdlərə və ailələrə qədər hər kəsin məktəb məqsədlərini başa düşməsinə və dəstəkləməsinə xidmət edir (13). Missiya anlayışı və onun rolu belə təsvir edilir (5):

Missiya bütün üzvlərin asanlıqla başa düşə biləcəyi qədər sadə, öz vəzifə və məsuliyyətlərinə tətbiq edilə biləcəkləri qədər funksional, dərin və yüksək səviyyəli ümumi hiss, düşüncə və hərəkəti formalaşdıracaq qədər vahid bir anlayışı özündə cəmləşdirir.

- **Öyrənmə imkanlarından və vaxtdan səmərəli istifadə**

Effektiv məktəblər dərs vaxtını lazımı bacarıqların əldə edilməsinə həsr edən müəllimlər və öyrənmə fəaliyyətləri ilə məşğul olan şagirdlər ilə müəyyən olunur (11). Öyrənmə imkanlarının təmin edilməsi müəllim və məktəb sisteminin şagirdlərin mühüm bacarıqları əldə etmələri üçün ayrılmış vaxtın məhsuldar istifadəsini ifadə edir. Bundan əlavə olaraq, müəllimləri və şagirdləri narahat edə biləcək və öyrənmə prosesinin keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə biləcək müdaxilə hallarının azaldılması üçün məktəb səylərini əhatə edir (8).

- **Şagird tərəqqisinin davamlı monitorinqi**

Effektiv məktəblərdə şagirdlərin inkişafı daima nəzarətdə saxlanılır və qiymətləndirilir (11). Qiymətləndirmələr nəticəsində müəllimlər şagirdlərin nəyi mənimsədiklərini, hansı bölmədə əlavə dəstəyə ehtiyac olduğunu müəyyən etməyə kömək edir. Qiymətləndirmə nəticələri tələbələrə rəy vermək, tədris proqramını inkişaf etdirmək üçün də istifadə olunur.

(12)-də məktəblərdə aparılan qiymətləndirmələri birbaşa və dolayı qiymətləndirmələr kimi təsnif edilmişdir: bölgə və ya ölkə əsasında aparılan qiymətləndirmələri dolayı, məktəb daxilində edilən qiymətləndirmələri isə birbaşa qiymətləndirmə kimi təyin etmişdir. O, dolayı qiymətləndirmələrin məktəb üçün etibarlı nəticələr vermədiyini, məktəbin daxilində aparılan yeni birbaşa qiymətləndirmələrin həmin məktəbdə öyrədilən bacarıqların nə dərəcədə mənimsənildiyini müəyyən etməkdə daha təsirli olacağını müdafiə etmişdir.

• **Məktəb-ailə münasibətləri**

Effektiv məktəblərdə valideynlər məktəbin missiyasını başa düşür və dəstəkləyir (7). Epstein (6) məktəb və ailə münasibətləri ilə bağlı araşdırmasında aşağıdakı fikirləri qeyd etmişdir:

Məktəblərin şagirdlərə davranış tərzini valideynlərinin onlara davranış tərzinə təsir edir. Təhsil işçilərinin öyrənmələrə yalnız şagird kimi yanaşmaları ailələrdə övladlarının təhsilinin yalnız məktəb məsuliyyətində olduğu barədə düşüncə formalaşdırır. Lakin təhsil işçilərinin öyrənmələrə gələcək cəmiyyəti formalaşdıracaq fərdlər kimi yanaşmaları, həm valideynlər, həm də cəmiyyətin təhsilin keyfiyyətinin inkişafı prosesinə inteqrasiya olunmasına şərait yaradar.

• **Təlimat liderliyi**

Effektiv məktəb anlayışı ilə təhsilin idarəedilməsi ədəbiyyata yeni bir anlayış kimi daxil olan təlimat liderliyinin əsas xüsusiyyətləri və funksiyaları daha çox effektiv məktəblə bağlı aparılan tədqiqatların nəticələri əsasında müəyyən edilmişdir (14).

Təlimat lideri məktəbin missiyasını kollektivə, valideynlərə və şagirdlərə effektiv və qətiyyətlə çatdırma bilən, tədris proqramının idarə olunmasında tədrisin effektivliyini təmin etməyə çalışan şəxsdir (11). Effektiv təlimat lideri dörd davranış və ya fəaliyyətdə mükəmməllik nümayiş etdirməlidir: məktəbin vizyonunu müəyyənləşdirmək və məktəb üzvlərinə çatdırmaq; tədris proqramını və təlimi idarə etmək; şagird tərəqqisinə nəzarət etmək; dəstəkləyici iş mühiti yaratmaq. (9)

Bugünkü təhsilin ehtiyaclarını nəzərə alaraq qeyd olunan meyarlara bir sıra əlavələr etmək mümkündür. Nümunə kimi məktəbin resurslarla təmin edilməsi üçün maraqlı tərəflərin cəlb olunmasını, təhsilçilərin və təhsilverənlərin inkişafına lazımı dəstəyi təmin edəcək ölkədaxili və beynəlxalq əməkdaşlıqların yaradılmasını, resursların düzgün istifadəsini, məktəbin üzvləri arasında sağlam kommunikasiya kanallarının təmin olunmasını sadalamaq olar.

Ədəbiyyat

1. Balcı, A. (2002). *Etkili Okul ve Okul Geliştirme*. Ankara: Pegem Yayınları.
2. Barnard, Chester, *The Functions of The Executive*, Cambridge : Harvard Institutionas : Instructional Supervision, 1985.
3. Dodson, C.K. (2005). *The relationship between school effectiveness and teachers' job satisfaction in north Mississippi schools*, Mississippi University, Oxford.^[1]_[SEP]
4. Edmonds, R., (1982). "Programs of school improvement: An overview", *Educational Leadership*, 40(3), 4-11.^[1]_[SEP]
5. Erçetin, Ş.Ş. (2000). *Lider Sarmalında Vizyon*, Ankara: Nobel Yayıncılık.^[1]_[SEP]
6. Epstein, Joyce L (1995). "School/Family/community partnerships: Caring for the children we share", *Phi Delta Kappan*, 0031-7217, Vol. 76, Issue 9.^[1]_[SEP]

7. Kirk, D. J., Jones, T. L. (2004). *Effective schools, Pearson Assessment Report* (30.08.2016)
http://images.pearsonassessments.com/images/tmrs/tmrs_rg/EffectiveSchools.pdf
8. Landis, B.C.(1998). *Looking at the effective school characteristics and performance assessment Pennsylvania elementary schools, Lehigh University.*
9. Levine, D.U., Lezotte, L.W. (1990). *Unusually Effective Schools. A Review and Analysis of Research and Practice. UW-Madison: The National Center for Effective Schools.*
10. Lezotte, L.W. (1991). *Correlates of effective schools: The first and second generation.* (30.08.2016)
<https://www.effectiveschools.com/images/stories/escorrelates.pdf>
11. Lezotte, (2001). *Revolutionary and evolutionary: The effective schools movement* (18.11.2016) www.effectiveschools.com/downloads/RevEv.pdf
12. Marzano, R. J. (2003, February). "Using data: Two wrongs and a right", *Educational Leadership*, 56-60.
13. Sailer, N. M. (1985). *The Connecticut school effectiveness project: An analysis of the impact after three years, Bridgeport University.*
14. Şişman, (2002). *Öğretim Liderliği, Ankara: Pegema Yayıncılık.*

A.X.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aysunmammadova77@gmail.com

MÜƏLLİMLƏRİN PEŞƏKAR İNKİŞAFININ ARTIRILMASINDA İNTERNET RESURSLARININ ROLUNUN TƏDQIQI

Xülasə

Müəllimlərin peşəkar inkişafında internet resurslarından istifadə son illərdə getdikcə geniş yayılmışdır və bu, tələbələrə verilən təhsilin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq potensialına malikdir. Bu məqalənin məqsədi müəllimlərin peşəkar inkişafının artırılmasında internet resurslarının rolunu araşdırmaq və onlardan istifadə ilə bağlı imkanları və problemləri müəyyən etməkdir.

Müəllimlərin peşəkar inkişafında internet resurslarının üstünlüklərinə istənilən vaxt və istənilən yerdən geniş çeşidli resurslara daxil olmaq imkanı, həmçinin əməkdaşlıq və şəbəkələşmə imkanları daxildir. Bu resurslar müəllimlərə öz tədris bacarıqlarını təkmilləşdirməyə və təhsildə ən son tendensiyalar və texnikalardan xəbərdar olmağa kömək edə bilər.

Bununla belə, müəllimlərin peşəkar inkişafında internet resurslarından istifadə də müəyyən çətinliklər yaradır. Bunlara keyfiyyətə nəzarət ehtiyacı və müəllimlərin mövcud resurslardan səmərəli şəkildə istifadə edə bilmələrini təmin etmək üçün müvafiq təlim və dəstəyin vacibliyi daxildir.

Bu problemləri həll etmək üçün interaktiv və əməkdaşlıq təlimi yanaşmaları, davamlı dəstək və təlim və daha geniş peşəkar inkişaf proqramları ilə müvafiq inteqrasiya kimi bir sıra strategiyalar həyata keçirilə bilər. Faydaları maksimum dərəcədə artırmaq və internet resurslarından istifadə ilə bağlı problemləri həll etməklə müəllimlər öz peşəkar inkişafını artırma və tələbələrə verilən təhsilin keyfiyyətini yüksəldə bilərlər.

ИЗУЧЕНИЕ РОЛИ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ В ПОВЫШЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГОВ

Резюме

Использование интернет-ресурсов в повышении квалификации педагогов в последние годы получает все большее распространение, и это имеет потенциал для значительного повышения качества образования, предоставляемого студентам. Целью данной статьи является рассмотрение роли интернет-ресурсов в повышении квалификации учителей и выявление возможностей и проблем, связанных с их использованием.

Преимущества интернет-ресурсов в профессиональном развитии учителей включают в себя доступ в любое время и в любом месте к широкому спектру ресурсов, а также возможности для сотрудничества и нетворкинга.

Эти ресурсы могут помочь учителям улучшить свои навыки преподавания и быть в курсе последних тенденций и методов в образовании.

Однако использование интернет-ресурсов в повышении квалификации педагогов также создает определенные трудности. К ним относятся необходимость контроля качества и важность соответствующей подготовки и поддержки для обеспечения того, чтобы учителя могли эффективно использовать имеющиеся ресурсы.

Для решения этих проблем может быть реализован ряд стратегий, таких как интерактивные и совместные подходы к обучению, постоянная поддержка и обучение, а также соответствующая интеграция с более широкими программами профессионального развития. Максимально используя преимущества и решая проблемы, связанные с использованием интернет-ресурсов, учителя могут повысить уровень своего профессионального развития и повысить качество образования, предоставляемого учащимся.

STUDY OF THE ROLE OF INTERNET RESOURCES IN ENHANCING THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS

Summary

The use of Internet resources in the professional development of teachers has become increasingly widespread in recent years, and this has the potential to significantly improve the quality of education provided to students. The purpose of this article is to examine the role of Internet resources in enhancing the professional development of teachers and to identify opportunities and challenges associated with their use.

Advantages of Internet resources in teacher professional development include anytime and anywhere access to a wide variety of resources, as well as opportunities for collaboration and networking. These resources can help teachers improve their teaching skills and stay abreast of the latest trends and techniques in education.

However, the use of Internet resources in the professional development of teachers also creates certain difficulties. These include the need for quality control and the importance of appropriate training and support to ensure that teachers are able to use the available resources effectively.

A number of strategies can be implemented to address these challenges, such as interactive and collaborative learning approaches, ongoing support and training, and appropriate integration with broader professional development programs. By maximizing the benefits and addressing the challenges associated with using Internet resources, teachers can enhance their professional development and improve the quality of education provided to students.

Açar sözlər: *internet resursları, peşəkar inkişaf, müəllim hazırlığı, onlayn öyrənmə, texnologiya inteqrasiyası, texnologiya ilə dəstəklənən təlim, təhsil dəyişikliyi, öyrənmə icmaları*

Ключевые слова: интернет-ресурсы, профессиональное развитие, подготовка учителей, онлайн-обучение, интеграция технологий, обучение с использованием технологий, образовательные изменения, учебные сообщества

Key words: internet resources, professional development, teacher training, online learning, technology integration, learning powered by technology, educational change, learning communities

Giriş

Peşəkar inkişaf pedaqoqların tədris bacarıqlarını təkmilləşdirmək, təhsildə ən son tendensiyalarla ayaqlaşmaq və sinifdə effektivliyi artırmaq üçün vacibdir. İnternet resurslarının əlçatanlığının artması müəllimlərin peşəkar inkişafı üçün yeni imkanlar açıb. İnternet müəllimlərə yeni tədris üsullarını öyrənməyə, yeni bilik və bacarıqlara yiyələnməyə və dünyanın digər pedaqoqları ilə əlaqə saxlamağa kömək edə biləcək zəngin resurslara çıxışı təmin edir. Bu yazıda biz müəllimlərin peşəkar inkişafının artırılmasında internet resurslarının rolunu araşdıracağıq.

Peşəkar inkişafda internet resurslarından istifadə etməyin faydaları:

Peşəkar inkişafda internet resurslarından istifadənin əsas üstünlüklərindən biri geniş çeşidli resurslara çıxış imkanıdır. İnternet onlayn kurslar, vebinarlar, podkastlar, videolar və bloqlar da daxil olmaqla peşəkar inkişafda istifadə oluna bilən çoxlu resurs təklif edir. Bu, müəllimlərə onların xüsusi ehtiyaclarını və maraqlarını təmin edə biləcək müxtəlif çeşidli resurslardan istifadə etməyə imkan verir.

İnternet resursları çox vaxt pulsuz və ya ucuzdur, bu da əhəmiyyətli peşəkar inkişaf imkanları ilə bağlı maliyyə yükünü azaltmağa kömək edə bilər. Bu, xüsusilə büdcəsi məhdud olan məktəblər və rayonlar üçün faydalı ola bilər.

YouTube, LinkedIn Learning və Coursera kimi onlayn platformalar müəllimlərin istənilən vaxt daxil ola biləcəyi çoxlu kurslar və təlim materialları təklif edir. Bu o deməkdir ki, müəllimlər öz sürətlərində və öz vaxtlarında öyrənmə bilirlər ki, bu da məşğul cədvəlləri olanlar üçün xüsusilə faydalıdır.

Peşəkar inkişafda internet resurslarından istifadənin digər faydası digər pedaqoqlarla əlaqə yaratmaqdır. Twitter və Facebook kimi onlayn platformalar müəllimlərə digər pedaqoqlarla əlaqə yaratmaq, ideya və resursları bölüşmək imkanları təklif edir. İnternet resursları müəllimlər arasında əməkdaşlığı və şəbəkələşməni asanlaşdırır, onlara dünyanın hər yerindən olan həmkarları ilə əlaqə saxlamağa, ideya və resursları bölüşməyə imkan verə bilər.

Əməkdaşlıq və şəbəkələşmə üçün geniş çeşidli resurslara və imkanlara çıxış təmin etməklə, internet resursları müəllimlərə tədris bacarıqlarını təkmilləşdirməyə və təhsildə ən son tendensiyalar və texnikalardan xəbərdar olmağa kömək edə bilər. Bu, son nəticədə tələbə nəticələrinin yaxşılaşmasına və təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb ola bilər.

Texnologiyanın sinifə inteqrasiyası ilə bağlı təlim və təlimat təklif edən bir sıra onlayn resurslar var. Məsələn, EdTech Magazine müəllimlərə təhsil texnologiyasında ən son tendensiyalar və alətlərdən xəbərdar olmağa kömək edən məqalələr, vebinarlar və digər resurslar təqdim edir.

Peşəkar inkişafda internet resurslarından istifadə ilə bağlı çətinliklər:

Peşəkar inkişafda internet resurslarından istifadənin bir çox faydaları olsa da, bu yanaşma ilə bağlı bəzi çətinliklər də var. Ən böyük problemlərdən biri keyfiyyətə nəzarətdir. İnternetdə mövcud olan bu qədər çox resursla hansı resursların yüksək keyfiyyətli, hansının keyfiyyətsiz olduğunu müəyyən etmək çətin ola bilər. Müəllimlər şagirdlərini düzgün və faydalı məlumatlarla təmin etmək üçün istifadə etdikləri resursların keyfiyyətini qiymətləndirə bilməlidirlər.

İnternet resurslarından istifadə ilə bağlı ən ümumi problemlərdən biri yavaş internet bağlantıları, kompüter nasazlığı və ya müəyyən veb-saytlara və ya resurslara daxil olmaqda çətinlik kimi texniki problemlərdir. Bu texniki məsələlər məyusedici və vaxt apara bilər ki, bu da öyrənmə prosesinə mane ola bilər.

Müəllimlərin çox vaxt məşğul qrafikləri və peşəkar inkişaf fəaliyyətləri ilə məşğul olmaq üçün məhdud vaxtı olur. İnternetdə mövcud olan resursların bolluğu hansı resursların ən dəyərli və aktual olduğunu müəyyən etməyi çətinləşdirə bilər ki, bu da vaxt və səy itkisinə səbəb ola bilər.

Məhdud qarşılıqlı əlaqə: Onlayn peşəkar inkişaf imkanları ənənəvi peşəkar inkişaf imkanlarının təmin etdiyi üz-üzə qarşılıqlı əlaqədən məhrum ola bilər. Bu, digər pedaqoqlarla əlaqələr və şəbəkələr qurmağı çətinləşdirir, əməkdaşlıq və müzakirə imkanlarını məhdudlaşdırır.

Peşəkar inkişafda internet resurslarından istifadə ilə bağlı digər problem müvafiq təlim və dəstəyə ehtiyacdır. Müəllimlər öz tədrislərində onlayn resurslardan necə səmərəli istifadə etmək, eləcə də texnologiya alətləri və platformalarından istifadə etmək üçün dəstəyə ehtiyac duya bilərlər. Müvafiq təlim və dəstək olmadan müəllimlər internet resurslarını öz tədrislərinə effektiv şəkildə inteqrasiya etməkdə çətinlik çəkə bilərlər.

Nəhayət, onlayn öyrənmənin sosial və emosional inkişafa təsiri ilə bağlı narahatlıqlar var. Müəllimlər tələbələrinin ekran qarşısında çox vaxt keçirməmələrini və sağlam münasibətlər və emosional zəka inkişaf etdirmək üçün lazım olan sosial və emosional dəstəyi almalarını təmin etməlidirlər.

Peşəkar inkişafda internet resurslarının faydalarının maksimallaşdırılması strategiyaları:

Müəllimlərin peşəkar inkişafında internet resurslarının faydalarını artırmaq üçün istifadə edilə bilən bir neçə strategiya var. Əsas strategiyalardan biri interaktiv və birgə öyrənmə yanaşmalarından istifadə etməkdir. Onlayn

peşəkar inkişafıla bağlı qarşılıqlı əlaqənin çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün müəllimlər digər pedaqoqlarla əlaqə saxlamaq və öyrənmə və tədris təcrübələrində əməkdaşlıq etmək üçün onlayn forumlarda və müzakirə qruplarında iştirak edə bilərlər. Bu, icma və dəstək hissi yaratmağa kömək edə bilər, eyni zamanda ideya və resursları bölüşmək üçün imkanlar təmin edə bilər. Google Classroom və Schoology kimi onlayn platformalar müəllimlərə əməkdaşlıq etmək və bir-biri ilə resursları paylaşa biləcəkləri onlayn icmalar yaratmaq imkanları təklif edir.

Başqa bir strategiya davamlı dəstək və təlim verməkdir. Müəllimlər öz tədrislərində internet resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün davamlı təlim və dəstəyə çıxışa ehtiyac duyurlar. Peşəkar inkişaf proqramları müəllimlərə öz tədris bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək etmək üçün rəy, mentorluq və kouçinq almaq imkanlarını təmin etməlidir.

Müəllimlər aydın peşəkar inkişaf məqsədləri müəyyən etməklə və bu məqsədlərə nail olmaqda onlara kömək edə biləcək xüsusi internet resurslarını müəyyən etməklə başlamalıdırlar. Bu, müvafiq resursların axtarışına sərf olunan vaxtı azaltmağa və seçilmiş resursların onların öyrənmə məqsədlərinə uyğun olmasını təmin etməyə kömək edə bilər.

Müəllimlər həmçinin onlayn resursların keyfiyyətini və etibarlılığını effektiv qiymətləndirmək üçün güclü qiymətləndirmə bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər. Bu, informasiyanın mənbəyini, valyutasını və düzgünlüyünü qiymətləndirmək, həmçinin resursun onların xüsusi ehtiyac və məqsədlərinə uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün tənqidi düşünmə bacarıqlarından istifadəni əhatə edə bilər.

Məhdud vaxt probleminin öhdəsindən gəlmək üçün müəllimlər vaxtın idarə edilməsinə üstünlük verə və onlayn peşəkar inkişaf fəaliyyətləri ilə məşğul olmaq üçün müntəzəm cədvəl qura bilərlər. Bu, onlayn öyrənmə ilə məşğul olmaq üçün hər həftə və ya ay xüsusi vaxtların ayrılmasını və istifadə olunan resursların effektivliyini qiymətləndirmək və əks etdirmək üçün vaxt ayırmağı əhatə edə bilər.

Müəllimlər həmçinin oflayn rejimdə mövcud olan resursları axtararaq və ya ictimai kitabxanalar və ya yerli icma mərkəzləri kimi icma resurslarından istifadə etməklə giriş problemlərini həll edə bilərlər. Bundan əlavə, məktəblər və məktəb rayonları bütün müəllimlərin onlayn peşəkar inkişaf üçün lazım olan zəruri texnologiya və kommunikasiyalara çıxışını təmin etmək üçün dəstək və resurslar təmin edə bilər.

Nəhayət, internet resurslarının daha geniş peşəkar inkişaf proqramlarına uyğun şəkildə inteqrasiyasını təmin etmək vacibdir. Müəllimlər üçün hərtərəfli öyrənmə təcrübəsini təmin etmək üçün İnternet resurslarından seminarlar, konfranslar və mentorluq proqramları kimi digər peşəkar inkişaf fəaliyyətləri ilə birlikdə istifadə edilməlidir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, müəllimlərin peşəkar inkişafında internet resurslarından istifadə şagirdlərə verilən təhsilin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq potensialına malikdir. İstənilən vaxt və istənilən məkandan geniş çeşidli resurslara çıxış imkanı, eləcə də əməkdaşlıq və şəbəkələşmə imkanları müəllimlərə tədris bacarıqlarını təkmilləşdirməyə və təhsildə ən son tendensiyalar və texnikalardan xəbərdar olmağa kömək edə bilər. Bununla belə, keyfiyyətə nəzarət və müvafiq təlim və dəstəyə ehtiyac kimi internet resurslarının istifadəsi ilə bağlı problemləri həll etmək vacibdir. İnteraktiv və birgə öyrənmə yanaşmaları, davamlı dəstək, təlim və daha geniş peşəkar inkişaf proqramları ilə müvafiq inteqrasiya kimi strategiyaların həyata keçirilməsi ilə müəllimlərin peşəkar inkişafında internet resurslarının faydaları maksimum dərəcədə artırıla bilər. Nəticə etibarı ilə internet resurslarından istifadə müəllimlər üçün hərtərəfli və səmərəli öyrənmə təcrübəsini təmin etmək üçün ənənəvi peşəkar inkişaf metodlarını əvəz etməkdənsə, onu tamamlayan vasitə kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Məqalədə müzakirə olunan məqamlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, müəllimlərin peşəkar inkişafında internet resurslarından istifadə həm də bərabərlik və əlçatanlıq məsələlərinin həllinə kömək edə bilər. Coğrafi yerindən və ya maliyyə resurslarından asılı olmayaraq müəllimlər onlayn resurslara müraciət edə bilərlər ki, bu da oyun sahəsini bərabərləşdirməyə və bütün müəllimlərin yüksək keyfiyyətli peşəkar inkişaf imkanlarına çıxışını təmin etməyə kömək edə bilər.

Bundan əlavə, internet resurslarından istifadə müəllimlər arasında davamlı öyrənmə və inkişaf mədəniyyətinin təşviqinə də kömək edə bilər. Müəllimlərə əməkdaşlıq və şəbəkə qurmaq üçün müxtəlif resurslara və imkanlara çıxış təmin etməklə, onları öz peşəkar inkişaflarına sahib olmağa və tədris bacarıqlarını daim təkmilləşdirməyə təşviq etmək olar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllimlərin peşəkar inkişafında internet resurslarından istifadə məhdudiyətsiz deyil. Onlayn resurslar həmişə etibarlı və ya yeni olmaya bilər və məzmunun keyfiyyəti çox fərqli ola bilər. Bundan əlavə, məlumatın həddən artıq yüklənməsi riski var ki, bu da müəllimlərin mövcud resurslardan səmərəli şəkildə istifadə etməsini çətinləşdirə bilər.

Bu məhdudiyətləri aradan qaldırmaq üçün müəllimlərə peşəkar inkişaf üçün internet resurslarından istifadə etmək üçün müvafiq təlim və dəstək vermək vacibdir. Buraya onlayn resursları necə effektiv qiymətləndirmək və kurasiya etmək barədə təlimatlar, eləcə də davamlı dəstək və əks əlaqə imkanları daxil ola bilər.

Ümumiyyətlə, müəllimlərin peşəkar inkişafında internet resurslarından istifadə tələbələrə verilən təhsilin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq potensialına malikdir. Onların istifadəsi ilə bağlı çətinlikləri və

məhdudiyyətləri həll etməklə və müvafiq təlim və dəstəyi təmin etməklə müəllimlər öz peşəkar inkişaflarına sahib olmaq və tədris bacarıqlarını davamlı olaraq təkmilləşdirmək səlahiyyətinə malik ola bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Dede, C. (2010). *Comparing Frameworks for 21st Century Skills*. In J.Bellanca, & R.Brandt (Eds.), *21st Century Skills: Rethinking How Students Learn* [pp. 51-76]. Bloomington, IN: Solution Tree Press.
2. Garet, M.S., Porter, A.C., Desimone, L., Birman, B.F., & Yoon, K.S. (2001). *What Makes Professional Development Effective? Results from a National Sample of Teachers*. *American Educational Research Journal*, [3(4), 915-945].
3. Guskey, T.R. (2002). *Professional Development and Teacher Change*. *Teachers and Teaching: Theory and Practice*, 8[3/4], 381-391.
4. Henson, R.K., & Ellerbee, A.K. (2018). *Internet Resources for Professional Development*. In R.K.Henson, & A.K. Ellerbee (Eds.), *Handbook of Research on Teacher Education and Professional Development* [pp. 401-424]. Hershey, PA: IGI Global.
5. Penuel, W.R., Fishman, B.J., Yamaguchi, R., & Gallagher, L.P. (2007). *What Makes Professional Development Effective? Strategies that Foster Curriculum Implementation*. *American Educational Research Journal*, [44(4), 921-958].
6. Sahlberg, P. (2011). *Finnish Lessons: What Can the World Learn from Educational Change in Finland?* New York, NY: Teachers College Press.
7. Schrum, L., & Levin, B.B. (2013). *Internet Resources for Professional Development*. In L.Schrum, & B.B.Levin (Eds.), *Leading 21st Century Schools: Harnessing Technology for Engagement and Achievement* [pp. 221-239]. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
8. U.S. Department of Education. (2010). *Transforming American Education: Learning Powered by Technology*. Washington, DC: U.S. Department of Education.
9. Vescio, V., Ross, D., & Adams, A. (2008). *A Review of Research on the Impact of Professional Learning Communities on Teaching Practice and Student Learning*. *Teaching and Teacher Education*, [24(1), 80-91].

R.F.Rzayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rzayeva.rena00@gmail.com

ŞAGİRDLƏRİN EKOLOJİ TƏRBIYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Müasir dövrdə qlobal ekoloji problemlərin həlli yollarının araşdırılması, şagirdlərə təbiətin mühafizəsi onun sərvətlərindən qənaətlə və səmərəli istifadə etmənin zəruriliyinin öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekologiyanın ən böyük müasir problemi ekoloji dünyagörüşə malik insanlar yetişdirməkdir. Bunun üçün ekoloji bilik, ekoloji mədəniyyət və ekoloji tərbiyə olmalıdır. Gənclərdə müasir tələblərə cavab verə bilən davranış vərdislərinin formalaşdırılmasında ekoloji tərbiyənin faydası çoxdur.

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ВОСПИТАННОСТИ СТУДЕНТОВ

Резюме

В наше время важно изучить пути решения глобальных экологических проблем, донести до школьников необходимость охраны природы, бережного и рационального использования ее ресурсов. Самая большая современная проблема экологии - воспитать людей с экологическим мировоззрением, для этого экологические знания должны быть экологической культурой и экологическим образованием. Экологическое образование очень полезно для формирования у молодежи поведенческих привычек, отвечающих современным требованиям.

WAYS OF FORMING THE ENVIRONMENTAL EDUCATION OF STUDENTS

Summary

In modern times, researching ways to solve global environmental problems, teaching students the necessity of protecting nature and using its resources sparingly and efficiently is of great importance. The biggest modern problem of ecology is to educate people with an ecological outlook. For this, ecological knowledge should be ecological culture and ecological education. Environmental education is very beneficial in forming behavioral habits in young people that can meet modern requirements.

Açar sözlər: *ekoloji tərbiyə, ekoloji dünyagörüş, ətraf mühit, təbiətin mühafizəsi*

Ключевые слова: *экологическое образование, экологическая перспектива среда, охрана природы*

Key words: environmental education, environmental outlook, environment nature, conservation

İnsanın şəxsiyyətinin inkişafına, onun müasir mədəni dünyagörüşünün formalaşmasına, müəyyən baxışların yaranmasına yönəlmiş məqsədyönlü peşəkar fəaliyyət tərbiyədir. Tərbiyə tədris müəssisələrində xüsusi təlim almış mütəxəssislər tərəfindən şəxsiyyətin formalaşması və yaranması məqsədilə hazırlanmış bütöv, şüurlu təşkil edilmiş prosesdir. “Ekologiya” yunan sözü olub canlı və cansız təbiətin qarşılıqlı münasibətini öyrənən elmdir. Ekoloji tərbiyə ahəngdar şəxsiyyət tərbiyəsinin mühüm tərkib hissəsidir. O, gənc nəsli ekoloji biliklərlə silahlandırmağa, ekoloji mədəniyyəti formalaşdırmağa yönələn tədbirlər sistemidir.

Ekologiyanın ən böyük müasir problemi əhalidə ekoloji dünyagörüşə malik insanlar yetişdirməkdir. Bunun üçün ekoloji bilik, ekoloji mədəniyyət və ekoloji tərbiyə olmalıdır. Gənclərdə müasir tələblərə cavab verə bilən davranış vərdislərinin formalaşmasında da ekoloji tərbiyənin faydası çoxdur. Şagirdlərin idrak fəaliyyəti və sərbəst işləmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi onlarda ətraf mühiti dolğun qavramaqda, ekoloji şüur və təfəkkürün, ekoloji dünyagörüşün formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gənc nəslin, eləcə də cəmiyyətin ekoloji mədəniyyətinin fasiləsiz inkişaf etdirilməsi, təbiəti milli və ümumbəşəri sərvət kimi qorumağı qarşıya qoyur. Ekoloji tərbiyə əxlaqi cəhətdən qiymətli və ekoloji cəhətdən məqsədəuyğun davranışı, təbiətə münasibətdə fəal, şüurlu mövqeyin formalaşmasını tələb edir. Bu mövqe insanda təbiətə məhəbbəti, onun qanunauyğunluqlarını dərk etməyi, gözəlliyini qiymətləndirməyi əks etdirir. Cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı münasibəti sistemində ahəngdarlığın zəruri amili kimi çıxış edən ekoloji tərbiyə insan həyatının dərk edilməsinə kömək etməklə yanaşı, hərtərəfli ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırmaq işində bilavasitə iştirak edir.

Ekoloji tərbiyənin əsasını təbiətə sevgi, onun mühafizəsi işi təşkil edir. İnsan təbiətin bir üzvüdür. Təbiət öz sərvətləri ilə insanı bəsləyir, yaşadır, fiziki və mənəvi qüvvələrini inkişaf etdirir, ona həyat verir. Lakin bəzən insan öz yaşamaq mənbəyini, təbiəti, ekoloji mühiti korlayır; udduğu havanı, içdiyi suyu, məhsulunu yediyi torpağı zəhərləyir. Bu yolla insanlıq öz-özünü məhvə aparır, özü üçün dəhşətli fəlakətlər, xəstəliklər yaradır. Bunun qarşısını almaq üçün kiçik yaşlardan uşaqları təbiətə qayğılı münasibət ruhunda tərbiyə etmək, ekoloji şüuru və mədəniyyəti formalaşdırmaq lazımdır. Hər bir insan-şəxsiyyət və vətəndaş kimi öz yurdunun, bəşər övladı kimi isə dünyanın ekoloji vəziyyəti və tarazlığı üçün məsuliyyət hiss etməli, onun pozulması hallarına barışmazlıq göstərməlidir. Bu, dünyanın hər bir sakininin insanlıq borcudur (1, s.54).

Ekoloji tərbiyə işində müxtəlif yollardan, forma və metodlardan istifadə edilir. Ekoloji tərbiyə hələ kiçik yaşlardan, ailə və uşaq bağçasından

başlanmalıdır. Erkən yaşlardan uşaqlarda təbiət hadisələrinə düzgün baxışlar yaratmaq, onlara təbiəti, canlıları sevdirmək, uşaq qəlbində xeyirxahlıq hisləri oyatmaq lazımdır. Kiçik yaşlardan buna diqqət yetirilməzsə, uşaqda təbiətə qarşı laqeydlik, hətta qəddarlıq, rəhmsizlik hisləri baş qaldıra bilər. Təbiətə qarşı qəddarlıq təbiət gözəlliklərinə laqeydlikdən, ətraf aləmə qeyri-həssas münasibətdən, bir sözlə, uşaq qəlbində xeyirxahlıq hislərinin kütləşməsindən başlanır.

Antuan de Sent-Ekzüperi deyirdi ki, “biz hamımız Yer kürəsi adlı gəminin sərnəşinləriyik. Deməli, bizim minəcək başqa nəqliyyat vasitəmiz yoxdur”. Mütəfəkkirin bu sözləri nə vaxt dediyini və ekoloji durumun indi hansı həddə olduğunu nəzərə alsaq, ekoloji təhsil və tərbiyənin necə vacib olduğunu dərk edə bilərik. Yer kürəsi elə bir inkişaf mərhələsinə çatıb ki, onun yaradıcı, məsuliyyətli sakinlərə daha çox ehtiyacı var. Əgər belədirsə və biz ən kiçik yaşlarımızdan hədsiz istehlakçı ruhunda tərbiyə olunuruqsa, hansı məsuliyyətdən söhbət gedə bilər? Bu gün sivil dünyada insan tərbiyəsi prosesində ekoloji tərbiyəni nəzərə almamaq mümkünsüz görünür. Təbiətlə biz ən kiçik yaşlarımızdan üz-üzə gəlirik.

Ekoloji təhsilin məqsədi təbiətə məsuliyyət hissi formalaşdırmaqdır. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə zamanı əldə olunan biliklər, qazanılan təcrübələr ekoloji mədəniyyətin yaranmasına səbəb olur. Başqa sözlə, ekoloji təhsil dedikdə, ümumi ekoloji mədəniyyətin və məsuliyyətin formalaşmasına yönəldilmiş fasiləsiz təhsil, tərbiyə və inkişaf prosesi başa düşülür. Ekoloji təhsil ehtiyac, insan həyatı üçün əlverişli mühitin təmin edilməsinə olan zərurətdən yaranmışdır. Ekoloji mədəniyyətin formalaşmasında əsas vasitələrdən biri məqsədyönlü ekoloji təhsil almaqdır. Ətraf mühitə düzgün münasibət ekoloji bilik nəticəsində formalaşır. İnsanın ekoloji münasibəti onun ekoloji məsuliyyət hissini inkişaf etdirir. Ekoloji təhsil və tərbiyəyə BMT-nin “İnkişaf Proqramı” xətti ilə nəzarət edilir.

Ailədə və uşaq bağçasında aparılan ekoloji tərbiyə işləri məktəbdə daha da inkişaf etdirilir və sistemli şəkil alır. Təlim prosesi ekoloji tərbiyənin çox mühüm yoludur. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisində ekoloji təhsil və tərbiyə üçün böyük imkanlar vardır. İbtidai siniflərdə şagirdlər “Həyat bilgisi” dərslərində təbiət və onun mühafizəsi haqqında ilkin təsəvvürlərə yiyələnir, onlara təbiətə məhəbbət, onu qorumağın vacibliyi fikri aşılanır. Orta və yuxarı siniflərdə ekoloji təhsil və tərbiyə işləri genişləndirilir. Ekologiya və təbiəti mühafizə sahəsində biologiya, zoologiya, kimya, coğrafiya dərslərində daha ətraflı biliklər verilir və onların tətbiqi aspektləri nəzərdən keçirilir.

Hazırkı şəraitdə elm və təhsil sahəsində ekologiyanın inkişafı öz əksini tapıb. Bu sahədə yeni istiqamətlər yaranıb. İlk növbədə ölkənin ali məktəblərində ekoloji fakültə və kafedralar açılıb, ekoloji tədris şəbəkələri genişlənilib. Respublikanın ümumtəhsil məktəblərində “Həyat bilgisi”,

“Biologiya” və “Coğrafiya” fənlərinin tərkibində “Ümumi ekologiya” tədris olunur. Ekoloji təhsilin səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə bəzi ümumtəhsil məktəbləri təbiət təmayüllü məktəblərə və ekoloji liseylərə çevrilib.

Ekoloji problemlər o qədər çoxalıb ki, indiki dövrdə onu yalnız bir elm çərçivəsində öyrənməklə problemi həll etmək çətinlik törədir. Ona görə də ekologiyayı həm elm, həm də bir fənn kimi integrativ şəraitdə öyrənməklə müəyyən nəticə əldə etmək olar. Bu baxımdan ekologiyanın əsaslarının ümumtəhsil məktəblərdə tədrisi zamanı onu təkcə kimya, biologiya və coğrafiya fənlərinin daxilində deyil, tarix, dil-ədəbiyyat, fizika, riyaziyyat, informatika, incəsənət, musiqi, əmək təlimi, hərbi hazırlıq kimi fənlərlə birgə öyrənilməsi daha effektiv sərə verə bilər. Ekoloji problemlər kompleks xarakter daşıyır və buna görə də onların öyrənilməsi fənlərarası əlaqələrin imkanlarından optimal istifadə edildikdə sərəməli nəticələr verir. Tədris prosesində ekoloji biliklərin mərhələlər üzrə inteqrasiya edilməsinə çalışmaq lazımdır (2, s.100).

Ekoloji tərbiyənin formalaşdırılmasında ekologiyanın digər təbiət elmləri ilə əlaqəli tədrisi üçün imkanlar vardır: bir çox bitki və heyvan növləri haqqında məlumat, onların bioloji xarakteristikası (biologiya), ərazilər üzrə yayılmalarında rol oynayan coğrafi mühit, təbii komplekslərin xarakteri (coğrafiya), mühitin kimyəvi çirklənməsinin zərərli təsiri (kimya), hər hansı təbiət hadisəsində növlərin həyat tərzi və davranışlarında baş verən dəyişikliklərdə fiziki qanunauyğunluqların mövcudluğu (fizika) əlaqəli şəkildə tədris edilir. Hazırda məktəblilərin ekoloji tərbiyəsinə diyarşünaslıq istiqaməti verilməsi, ekoloji vəziyyətin, ekoloji problemlərin doğma diyarın nümunəsi əsasında öyrədilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu cəhət şagirdlərin həm təbiət və cəmiyyət qarşılıqlı əlaqələrinin elmi əsaslarının başa düşülməsi, həm də mövcud ekoloji vəziyyətin həyati nümunələrlə dərk olunmasına şərait yaradır.

Digər tərəfdən bu zaman məktəblilərin mənəvi zənginliyi, əxlaqi-estetik tərbiyəsi, milli şüur və qürur hissi, bir sözlə, şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasının geniş imkanları yaranır. Ekoloji məzmunlu işlərin diyarşünaslıq istiqaməti məktəbin həyatla əlaqəsinə, şagirdlərin yaradıcılıq təşəbbüslərinin artmasına, tədqiqatçılıq xarakterli işlərə qoşulmasına təsirsiz qalmır. Həmçinin bu istiqamətdə aparılan işlər gələcəkdə müstəqil həyata qədəm qoyacaq gəncin müəyyən ixtisas, peşə yönümünə həvəsləndirmək, əməyə hazırlamaq, təbiətlə birbaşa münasibət və əlaqələr qurmaq bacarıqlarının formalaşmasına da kömək edir.

Ətraf mühitə münasibətimizi çağdaş dövrün tələbləri səviyyəsinə yüksəltmək istəyiriksə, fasiləsiz ekoloji təhsilə yiyələnməliyik. Təlim prinsiplərində ekologiyanın əsaslarının öyrədilməsi zamanın tələbatına uyğundur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın Ümumi Təhsilin Konsepsiyasında

(Milli Kurikulumu) da bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Şagirdlərdə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması, onlarda ətraf mühitə qayğıkeş və həssas münasibət yaradılması ön plana çəkilir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra ölkədə ekoloji təhsil və tərbiyəyə ciddi fikir verilməyə başlandı. İlk dövrdə ekoloji təhsil üç əsas istiqamətdə qurulurdu:

- tədris fənlərinin bütün kompleksində təbiəti mühafizə aspektlərinin işıqlandırılması;
- ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən səmərəli istifadə sahələrində peşəkar hazırlıq;
- tələbə və şagirdlərin elmi-tədqiqat və ictimai əsaslarla təbiəti mühafizə fəaliyyətinə cəlb olunması.

Müstəqilliyin birinci ilində qəbul edilmiş “Təbiəti mühafizə və təbiətdən səmərəli istifadə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda (1992) Vətəndaşların ekoloji mədəniyyətinin formalaşmasında zəruri olan ekoloji biliklərə yiyələnmək üçün Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən bütün orta ixtisas və ali tədris müəssisələrində onların profilinə uyğun olaraq təbiəti mühafizə və təbiətdən səmərəli istifadə üzrə xüsusi kursların tədrisi nəzərdə tutulur. Respublika ərazisində cəmiyyətin ekoloji mədəniyyətini və mütəxəssis kadrların peşə hazırlığını yüksəltmək məqsədilə məktəbəqədər, məktəb, orta ixtisas və ali tədris müəssisələrində onların ixtisaslarının artırılmasını təmin edən ümumi, kompleks fasiləsiz ekoloji təhsil və tərbiyə sistemi müəyyən edilir.

Tədris müəssisələrində ekoloji biliklərin tədrisinin icbariliyi ilə yanaşı ekoloji biliklərin təbliği də qanunda öz əksini tapıb. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999) isə tədris müəssisələrində, onların profilindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, ekologiyanın əsaslarının tədrisini nəzərdə tutur. Ölkədə aparılan təhsil islahatları, dövlət tələbləri səviyyəsində müəllimlərə verilən müstəqillik, təhsil prosesinə yaradıcı münasibət, yeni texnologiyaların tətbiqi, təhsilin dünya standartları səviyyəsində yenidən qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu islahatlar çərçivəsində ekoloji təhsilin inkişafı və ekoloji dünyagörüşün formalaşması üçün geniş perspektivlər yaranmışdır (3).

Ekoloji tərbiyə sahəsində dərslərdə aparılan iş sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlər yolu ilə daha da dərinləşdirilir. Sinifdən xaric dərslər qeyri-standart dərslər forması olub, standart dərslər prosesinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir, müasir dərslərin mərhələləri və şagirdlərin formativ qiymətləndirməsini əhatə edir. Sinifdən xaric dərslər fənnin standartlarında əks olunmaqla, 3 mərhələdə təşkil olunur: hazırlıq mərhələsi, qeyri-standart dərslərin təşkili, nəticələrin təqdimatı.

Sinifdən xaric tədbirlərin bir çox növləri vardır: müşahidə, təcrübə, praktik iş, ekskursiya, layihə, debat və s. Sinifdən xaric işlər şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ekologiyaya aid çöl təcrübələrinin məzmununda öyrənilən ərazidəki torpaq örtüyü, təbiətin ayrı-ayrı komponentlərinə fəaliyyətin təsiri, flora və fauna üzrə sahənin üzə çıxarılması (coğrafiya), biotopların çoxnövçülüüyü, nadir növlərin mühafizəsi (biologiya), rayonun təsərrüfatının inkişafı və yüksəliş dövrünün tarixinin aydınlaşdırılması (tarix), yerli ekoloji ənənələrin, xüsusilə yerli dil, incəsənət, memarlıq və təbii abidələri haqqında ədəbiyyatın toplanması (ədəbiyyat və incəsənət fənləri üzrə) başlıca istiqamətdir. Ona görə də ümumtəhsil məktəblərində çöl təcrübələrindən istifadə sahəsində işləri canlandırmağa ehtiyac vardır. Bu gün məktəblilərin ekoloji mədəniyyətinin qayğısına qalmaq, insan və ətraf mühit əlaqələrini düzgün məcraya salmaq təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıda durur. Bu baxımdan coğrafiya fənninin şagirdlərdə təbiətə düzgün münasibət formalaşdırmaq sahəsində verdiyi imkanları tədqiqat obyektinə çevirmək faydalıdır.

Şagirdlərin fəallığını təmin etmək üçün onları ərazinin relyefinin təsvirinə, planının çəkilməsinə cəlb etmək, təbii-mədəni abidələrinə, iqlim və təsərrüfatına aid biliklərlə məlumatlandırmaq çox fayda verir. Bu işdə təlim ekskursiyalarının geniş yayılmışdır (4, s.150).

Coğrafiya fənni üzrə məktəbdənkənar tədbirlər ekoloji tərbiyənin formalaşdırılmasına geniş imkanlar yaradır. Məktəbdənkənar tədbirlər şagirdlərin praktik fəaliyyətinin tərkib hissəsi olmaqla, şagirdlərdə fənnə maraq yaradır, onların könüllü fəaliyyəti əsasında təşkil olunur. Məktəbdənkənar tədbirlərin tərkibinə coğrafiya gecələri, coğrafiya dərnəyi, coğrafiya olimpiadası, coğrafiya həftəsi, coğrafiya aylığı aiddir. Coğrafiya dərnəyi müxtəlif proqram-layihələrin həyata keçirilməsinə həsr olunmaqla diyarşünaslıq materiallarının yığılması və tətbiqi istiqamətində təşkil olunur. Məktəb coğrafiya dərnəyinin fəaliyyət istiqamətinə ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi də daxildir. “Floranın ekologiyası”, “Faunanın ekologiyası”, “Əhali və ətraf mühit”, “Təbiət və insan”, “Ətraf mühit və flora”, “Kənd təsərrüfatı və ekologiya” adı altında fəaliyyət göstərən dərnəklərin həyata keçirdiyi ekoloji tədbirlər şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinə formalaşdırmağa geniş imkanlar yaradır. Onların fəaliyyət planlarına təbiətə, istehsalata ekskursiyalar təşkil etmək, təmizlik aksiyalarının, ağac və gül əkmə layihələrinin həyata keçirilməsi daxildir.

Coğrafiya gecələrində ekoloji xarakterli oyunlar, viktorinalar, ekoloji problemlərə dair dünyada və ya respublikamızdakı son məlumatlarla bağlı mövzularda tədbirlər həyata keçirilir. Coğrafiya gecələrində həyata keçirilən ekoloji məzmunlu oyunlar şagirdlərin ekoloji təfəkkür və mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ekoloji məzmunlu oyunlar

“Təhlükəli ağaclar”, “Meşəyə gəzinti zamanı”, “Heyvanların bəhsi”, “Güllər yerin gözəlliyidir”, “Gəlin təbiətlə dostluq edək” mövzularında ola bilər. Coğrafiya gecələrində “Təbiəti qorumaq sağlamlığı qorumaq deməkdir”, “Doğma yurdumuzun təbiəti”, “İnsanın ətraf aləmə təsiri” mövzularında viktorinalar da keçirilə bilər. Coğrafiya həftəsi və coğrafiya ayılığı çərçivəsində iməciliklər, təbiətə və istehsalata ekskursiyalar, layihələr, məktəbdənkənar anket sorğular keçirilir (5, s.135).

Şagirdlərin ekoloji maarifləndirilməsi onlarda yüksək ekoloji təfəkkürün yaranmasına, ekoloji tərbiyə və mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olur. Ekoloji təfəkkürü yaxşı inkişaf etmiş insanlar ətraf mühitin qorunmasında fəal iştirak edirlər. Ağaclar əkmək, yaşıllıq sahələrini qorumaq, suyu, havanı, torpağı mühafizə etmək görülə biləcək ən vacib işlərdir. Məktəblilərin ekoloji tərbiyəsini düzgün formalaşdırmalıyıq. Ekoloji tərbiyə günümüzün daha çox diqqət yetirilən sahələrindən birinə çevrilib. Bu da təbiidir. Çünki sağlam ekologiya sağlam cəmiyyət, sağlam yaşayış tərzidir deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Şükürov A.M., *Sosial ekologiya (Ali məktəblər üçün dərslik)* Bakı. Şafəq-İM, 2008.
2. Abbasov M., *Əsrimizin global ekoloji problemləri*. Bakı, Elm, 2006, 420 səh.
3. Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2002.
4. Göyçaylı Ş.Y., *Ətraf mühiti mühafizə. Dərs vəsaiti*. Bakı, NBM, 2008, 278 səh.
5. Seyfullayeva N.S., *Coğrafiyanın tədrisi metodikası*. Bakı, 2011, 352 səh.
6. Şərifov A., *Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə milli fəaliyyət planı*. DETİNK, 199 səh.

N.S.Şahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nuranashah96@gmail.com

İŞGALDAN AZAD OLMUŞ İQTİSADİ RAYONLARA DAİR BİLİKLƏRİN YUXARI SİNİFLƏRDƏ FORMALAŞDIRILMASI METODİKASI

Xülasə

Bu məqalədə biz Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının potensial imkanları, təbii sərvətləri və onların iqtisadiyyata təsir gücü ilə tanış olacağıq. Eyni zamanda iqtisadi rayonlara dair məlumatların məktəb coğrafiyasında əks olunması və şagird fəaiyyətinin təşkili, regionda yerləşən təbii sərvətlərin müdafiəsi ilə bağlı keçirilən tədbirlər öz əksini tapmışdır.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ЗНАНИЙ О ЭКОНОМИЧЕСКИХ РАЙОНАХ ОСВОБОЖДЕННЫЕ ОТ ОККУПАЦИИ В СТАРШИХ КЛАССАХ

Резюме

В этой статье мы познакомимся с потенциальными возможностями, природными ресурсами и их влиянием на экономику Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов. При этом информация об экономических районах отражена в географии школы, организации деятельности учащихся, отражены меры, принимаемые по охране природных богатств, расположенных в регионе.

METHODOLOGY FOR FORMING KNOWLEDGE ABOUT ECONOMIC REGIONS FREE FROM OCCUPATION IN HIGH SCHOOL

Summary

In this article, we will get acquainted with the potential opportunities, natural resources and their impact on the economy of Karabakh and Eastern Zangezur economic regions. At the same time, the information about the economic regions is reflected in the geography of the school, the organization of student activities, and the measures taken on the protection of the natural resources located in the region have been reflected.

Açar sözlər: “Ağdam sənaye parkı”, “Cəbrayıl” enerji qovşağı, “Zəngilan dəhlizi”, “Qızılbulaq” qızıl və “Dəmirli” mis-molibden yataqları, aqrar, xidmət və turizm sektoru, eko-fəallar, təhsil şöbəsi

Ключевые слова: «Агдамский индустриальный парк», энергетический узел «Джебраил», «Зангиланский коридор», золоторудное месторождение «Гызылбулаг» и медно-молибденовое месторождение «Демирли», сектор сельского хозяйства, услуг и туризма, экоактивисты, управление образования

Key words: "Aghdam Industrial Park", "Jabrail" energy hub, "Zangilan corridor", "Gizilbulag" gold and "Demirli" copper-molybdenum deposits, agricultural, service and tourism sector, eco-activists, education department

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun strateji və iqtisadi baxımdan üstünlükləri: İqtisadi rayonlar regional şəkildə qruplaşdırılıb. 44 günlük müharibənin nəticəsində əldə olunan Böyük Zəfərdən sonra azad edilmiş rayonların, bütövlükdə isə Azərbaycan iqtisadiyyatının sistemi inkişafı üçün belə təsnifat lazım idi. Belə təsnifat eyni zamanda iqtisadi proqramları həyata keçirmək, tədbirləri sistemli şəkildə həyata keçirmək üçün vacibdir. İqtisadi rayonlar iqtisadi potensialına, coğrafi yerləşməsinə görə seçilir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir iqtisadi rayona daxil olan inzibati rayonlar potensialına, iqtisadi üstünlüklərinə görə daxil olduğu qrupun digər üzvləri ilə uyğunlaşır, əlamətləri oxşardır, demək olar eynidir.

Qarabağ iqtisadi rayonu Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonun, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu isə Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun əsasında yaradılmışdır.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun adı təsadüfi seçilməmişdir. Tarixin səhifələrinə nəzər saldıqda görürük ki, Azərbaycan ərazilərində 1867-ci ildə Zəngəzur qəzası yaradılıb və qəza Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibinə daxil olub. Zəngəzur qəzasına indiki Gorus, Qafan, Sisiyan, Mehri, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları aid idi, mərkəz isə Gorus qəsəbəsi seçilmişdi.

İşğal dövründə həmin iqtisadi rayonlar iqtisadiyyatın inkişafında demək olar ki, iştirak etmirdi. Onların ikisi birlikdə Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının cəmi 0.8% faizini təşkil edirdi.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ayrı-ayrılıqda qruplaşdırılması onların iqtisadi potensial imkanlarının fərqlənməsindən irəli gəlir. Məsələn, onları Aqrar Sənaye baxımından qruplaşdırdıqda görürük ki, Qarabağ iqtisadi rayonunda daha çox kənd təsərrüfatının əkinçilik sahəsi inkişaf etmişdir, bu həmin iqtisadi rayonun tərkibinə daxil olan torpaqların yüksək məhsuldarlığının olması ilə bağlıdır. Ağdam və Fizuli öz torpaqlarının 90%-nin yüksək məhsuldarlığına görə seçilir, buna görə də həmin regionda əkinçiliyin inkişafında geniş zəmin yaranır.

Şərqi Zəngəzurdə isə dünya kənd təsərrüfatının ikinci aparıcı və ən qədim sahəsi sayılan heyvandarlıq inkişaf etmişdir və bunun üçün əlverişli şərait mövcuddur. Eyni zamanda, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu faydalı qazıntılıların, təbii sərvətlərin zənginliyi ilə də fərqlənir.

Yenidənqurmada sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları birlikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının təxminən 10%-ni formalaşdırmaq imkanına malik olacaqdır.

Yenidən aqrar sektorun inkişaf etdirilməsinin isə aqrar məhsulların həcmnin təxminən 12% artmasına gətirib çıxardacağı proqnozlaşdırılır.

“Ağdam Sənaye Parkının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 28 may tarixli 1347 nömrəli Fərmanından sonra Ağdamda formalaşdırılan sənaye məhləsi sənaye sahələrinin, həmçinin də aqrar, xidmət və turizm sektorunun inkişafına müsbət təsirlərini göstərəcək və imkan verəcəkdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı növbəti illərdə daha da sürətlə inkişaf etsin. Ümumiyyətlə, işğaldan azad olunmuş ərazilər sonrakı illərdə iqtisadiyyatın inkişaf drayverinə, yəni daşıyıcısına çevriləcəkdir. Yaxın illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf tempinin burada görülən yenidən qurma işlər sayəsində 7% yüksələcəyi də gözlənilir.

Qarabağ və xüsusilə Şərqi Zəngəzur ixrac baxımından yüksək potensiala malikdir. Burada salınması nəzərdə tutulan Zəngəzur dəhlizi bu iqtisadi rayonun ixrac potensialını strateji baxımdan daha da yüksəldir, dəhliz təxminən 43 km uzunluğunda olacaqdır. Beləliklə, bu dəhliz vasitəsi ilə Naxçıvan MR-na, oradan isə Türkiyə Cumhuriyyətinə birbaşa çıxış əldə olunacaqdır ki, bu da strateji baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağında yerləşməsi, qərblə şərq və şimalla cənubu birləşdirmə imkanı iqtisadi rayona diqqəti daha da artırır, nəticə etibarilə həmin regionun sürətlə inkişaf etdiriləcəyinə təminat vermək olar.

Azərbaycan-Türkiyə-Avropa ölkələri arası enerji layihəsi əsasında təməli qoyulan 330/110/10 kV-luq “Cəbrayıl” enerji qovşağı Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi regionlarının dayanıqlı elektrik təchizatını təmin edəcək, yaradılması nəzərdə tutulan meqalayihələrin tələbatını ödəyəcəkdir. Elektrik enerjisi Cəbrayıl-Naxçıvan-Ağrı yarımstansiyasına, oradan isə Avropa enerji bazarlarına əlverişli çıxış əldə edəcəkdir. Yarımstansiyanın təhvil verilməsi 2023-cü ilin may ayında nəzərdə tutulmuşdur.

Strateji və iqtisadi əhəmiyyətindən danışdıqdan sonra həmin rayonların qısa səciyyəsinə vermək və iqtisadi rayonlarla ayrılıqda tanış olmaq yerinə düşər.

Qarabağ iqtisadi rayonu (Ağcabədi, Ağdam, Füzuli, Bərdə, Tərtər, Xocalı, Xocavənd, Şuşa inzibati rayonları, Xankəndi şəhəri) – sahəsi 7330 km²-dir. Qarabağ iqtisadi rayonunda əhalinin sayı 900,3 min nəfər (2020-ci ilin əvvəli) olub ki, bu da ümumi əhalisinin 8,94%-ni təşkil edir. **Təbii sərvətləri:** neft, təbii qaz, polimetal filizləri, müxtəlif tikinti materialları (səment xammalı, mərmər, tikinti daşı). **Sənaye sahələri:** yüngül sənaye (pambıqtəmizləmə, xalçaçılıq), yeyinti sənayesi (şərab, ət, süd), meşə və ağac emalı, ağac tədarükü, şərabçılıq, elektroenergetika, meyvə-tərəvəz konservləri. **Kənd**

təsərrüfatı: Pambıqçılıq, taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq, kartofçuluq, meyvəçilik, tütünçülük, yay otluqlarında və qış otluqlarında heyvandarlıq, meşə təsərrüfatı. **Turizm imkanları:** Turşsu, Şirvan mineral bulaqları, təbii balneoloji ehtiyatlar və zəngin ağac növləri olan meşələr.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları) – sahəsi 7,47 min km², əhalisinin sayı isə 343,5 min nəfərdir (2021). **Yeraltı ehtiyatları (təbii sərvətləri):** polimetal (Mehmana), qızıl (Zod, Qızılbulaq), xromit (Göydərə, İpək), civə (Ağyataq, Şorbulaq, Levçay), tikinti materialı. **Sənaye sahələri:** Mineral su doldurulması, şərəbçilik, süd yağ-pendir emalı, yeyinti sənayesi. **Kurort-rekreasiya imkanları:** mineral bulaqlar, dağ meşələri, iqlimbalneoloji şərait. **Kənd təsərrüfatı:** heyvandarlıq (qoyunçuluq, maldarlıq, arıçılıq), üzümçülük, taxılçılıq, meyvəçilik, tütünçülük, yay otluqlarında heyvandarlıq və qış otluqlarında heyvandarlıq, meşə təsərrüfatı.

Bizi maraqlandıran əsas istiqamətlərdən ən önəmlisi bu biliklərin məktəb coğrafiyasında əks etdirilməsi və şagird fəaliyyətinin təşkili məsələləridir. 7 iyul 2021-ci il bölgüsünə əsasən yeni iqtisadi rayonların sayı 14-ə çatdırıldı ki, bunun da ikisi – Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarıdır. Biz bu iqtisadi rayonlara aid məlumatları məktəb coğrafiyasının məzmununa daxil etməli, biliklərin mənimsənilməsini təmin etmək üçün şagirdləri müxtəlif növ tapşırıqların yerinə yetirilməsinə cəlb etməliyik.

Bu bilikləri mənimsəyən, tapşırıqları yerinə yetirən şagirdlərdə həmin torpaqların təbii şəraitinə, təbii ehtiyatlarına, onların qorunmasına, səmərəli istifadə edilməsinə dair şüurlu yanaşma formalaşacaqdır.

Laçın-Xankəndi yolunda hal-hazırda da davam edən **eko-fəalları aksiyası** elə həmin şüurlu yanaşmanın nəticələrindəndir. Məlumdur ki, Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti nəzarətində olan ərazilərimizdə faydalı qazıntı yataqlarının, xüsusilə Qızılbulaq qızıl və Dəmirli mis-molibden yataqlarının qanunsuz istismarına etiraz olaraq eko-fəallar və QHT təmsilçiləri Şuşa şəhərində - Laçın-Xankəndi yolunda aksiyaya başlayıblar. Günü bu gün də davam edən dinc aksiya ötən il dekabrın 12-dən başlayıb (Tarix: 15.03.23). Bu aksiya ilə bağlı çoxlu çıxışlar, açıqlamalar olmuşdur. Onlardan ən vacibi dövlətimizin başçısının fikirləri idi. Prezident İlham Əliyev bildirib ki, bizim tələblərimiz tam ədalətlidir: “Monitoring, təftiş, qanunsuz istismarın dayandırılması tələb edilir və biz buna nail olacağıq. Ona görə Laçın-Xankəndi yolunda baş verən hadisələrə blokada demək, sadəcə olaraq, insafsızlıqdır”.

Aksiya iştirakçılarının öz şüarları da var. Onlar, “Azərbaycan oyaqdır, sərvətinə dayaqdır!”, “Mina terroruna son!”, “Təbiəti qoruyaql!”, “Stop eko-terror!” kimi şüarlar səsləndirirlər.

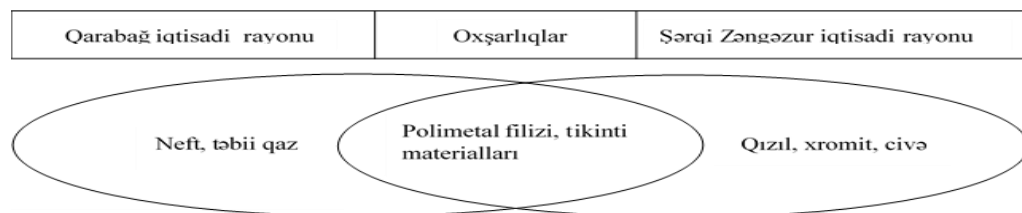
Belə ki, sülhməramlı kontingentin müvəqqəti olaraq nəzarəti altında yerləşən “Dəmirli” mis-molibden və “Qızılbulaq” qızıl yataqlarının ermənilər

tərəfindən qeyri-qanuni şəkildə istismarı ilə bağlı ilkin monitoring keçirmək istəyi ilə regiona səfər edən Azərbaycan mütəxəssisləri əraziyə buraxılmadılar. Beləliklə, Rusiya sülhməramlı kontingentinin bu məsələylə əlaqədar heç bir tədbir görməməsi və yerli sakinlərin əvvəlcədən planlaşdırılmış aksiyası yerli ekoloqlarımızın öz ərazimizə təşkil olunmuş səfərinə mane olub. Bu hadisə ilə bağlı Rusiyaya təqdim edilən notada nümayəndələrin səfərinə əngəl törədilməsinin və yaxud hər hansı bir şərt irəli sürülməsinin yolverilməz, qəbul edilməz olduğu vurğulanıb. Eko-fəallarımızın aksiyasına ermənilər tərəfindən müxtəlif donların geyindirilməsi, aksiyanın siyasi və humanitar böhran adlandırılması əsassızdır. Keçirilən aksiyanın məqsədi bu ərazilərdə ekoloji tarazlığın bərpası, ekoloji terrorun dayandırılması və təbii sərvətlərimizin talanmasının qarşısının alınmasıdır.

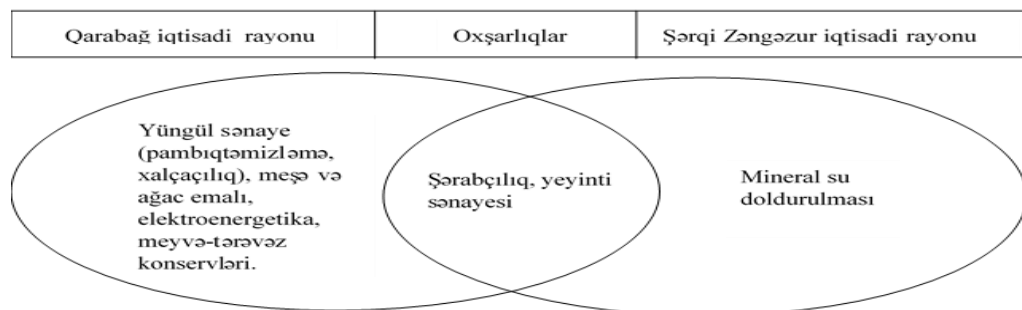
Bir tapşırıq nümunəsinə nəzər salaq:

Şagirdlərə İqtisadi rayonların təbii sərvətlərini, sənaye sahələrini və kənd təsərrüfatını venn diaqramı vasitəsilə müqayisə etməyi tapşırıq. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna dair bilikləri mənimsəyən şagirdlər oxşar və fərqlilikləri tapıb venn diaqramında qeyd etməlidirlər.

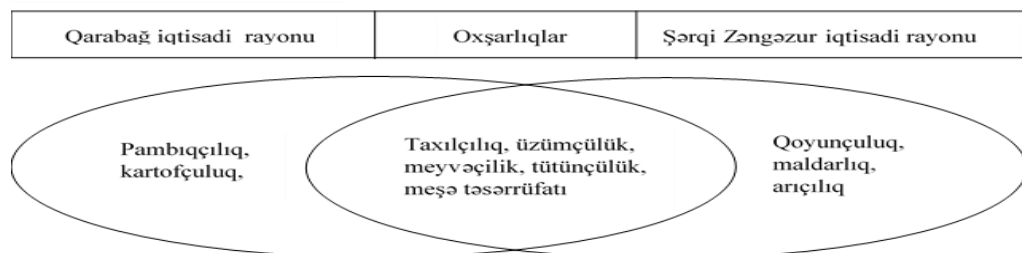
Yeraltı sərvətləri:

Sənaye sahələri:

Kənd Təsərrüfatı:

Ədəbiyyat:

1. <https://www.youtube.com/watch?v=ojq1JdFVnNk>
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Qaraba%C4%9F_iqtisadi_rayonu
3. https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C9%99rqi_Z%C9%99ng%C9%99zur_iqtisadi_rayonu
4. <https://osmanemin.wordpress.com/2022/06/06/az%C9%99rbaycanin-iqtisadi-rayonlari-yeni/>

Ü.M.Mehdiyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
khsnova12@gmail.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ CARİ, ARALIQ VƏ YEKUN DÖVLƏT ATTESTASIYA İMTAHANLARININ TƏŞKİLİ VƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Bakalavr səviyyəsində cari, aralıq və yekun dövlət attestasiya imtahanlarının təşkili və nəticələrinin təhlili tələbələrin akademik tərəqqinin qiymətləndirilməsində, həm tələbələrə, həm də təhsil işçilərinə əks əlaqənin təmin edilməsində mühüm prosesdir. Bu imtahanlar tələbələrin müxtəlif fənlər üzrə bilik və bacarıqlarını qiymətləndirmək və onların buraxılış üçün minimum tələblərə cavab verməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulub.

Bu məqalədə bakalavriat səviyyəsində cari, aralıq və yekun dövlət attestasiya imtahanlarının təşkili və nəticələrinin təhlilinin müxtəlif aspektlərini araşdırılmışdır. Bu imtahanların məqsədlərini, onların tərtib edilməsi və idarə edilməsi prosesini, nəticələrin qiymətləndirilməsi və hesabat verilməsi üsulları müzakirə edilmişdir. Bu imtahanlarla bağlı üstünlükləri və çətinlikləri və onların effektivliyini artırmaq üçün istifadə edilə bilən strategiyalar araşdırılmışdır.

ОРГАНИЗАЦИЯ ТЕКУЩИХ, ПРОМЕЖУТОЧНЫХ И ИТОГОВЫХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ АТТЕСТАЦИОННЫХ ЭКЗАМЕНОВ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ И АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ

Резюме

Организация и анализ результатов текущих, промежуточных и итоговых государственных аттестационных экзаменов на уровне бакалавриата является важным процессом оценки успеваемости обучающихся и обеспечения обратной связи как обучающихся, так и преподавателей. Эти экзамены предназначены для оценки знаний и навыков учащихся по различным предметам, а также для проверки их соответствия минимальным требованиям для получения диплома.

В данной статье исследованы различные аспекты организации и анализа результатов текущих, промежуточных и итоговых государственных аттестационных экзаменов на уровне бакалавриата. Были обсуждены цели этих экзаменов, процесс их подготовки и проведения, методы оценки и сообщения результатов. Исследуются преимущества и проблемы, связанные с этими экзаменами, а также стратегии, которые можно использовать для повышения их эффективности.

ORGANIZATION OF CURRENT, INTERMEDIATE AND FINAL STATE ATTESTATION EXAMINATIONS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AND ANALYSIS OF RESULTS

Summary

The organization and analysis of the results of the current, intermediate and final state certification exams at the undergraduate level is an important process in assessing the academic progress of students and providing feedback to both students and educators. These exams are designed to assess students' knowledge and skills in various subjects and to ensure that they meet the minimum requirements for graduation.

In this article, various aspects of the organization and analysis of the results of the current, intermediate and final state attestation exams at the undergraduate level have been investigated. The objectives of these exams, the process of their preparation and management, methods of evaluating and reporting the results were discussed. The advantages and challenges associated with these exams and the strategies that can be used to increase their effectiveness are explored.

Açar sözlər: *bakalavriat, attestasiya, dövlət, aralıq və yekun, cari il*

Ключевые слова: *бакалавриат, аттестация, государственный, промежуточный и итоговый, текущий год*

Key words: *undergraduate, certification, state, intermediate and final, current year*

Giriş

Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi, tələbələrin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi məqsədilə dövlət attestasiya imtahanları sistemi tətbiq edilir. Sertifikatlaşdırma imtahanları üç səviyyədə təşkil olunur: cari, aralıq və yekun dövlət imtahanları.

Bakalavriat səviyyəsində cari, aralıq və yekun dövlət attestasiya imtahanlarının təşkili və nəticələrinin təhlili tələbələrin akademik tərəqqinin qiymətləndirilməsində, həm tələbələrə, həm də təhsil işçilərinə əks əlaqənin təmin edilməsində mühüm prosesdir. Bu imtahanlar tələbələrin müxtəlif fənlər üzrə bilik və bacarıqlarını qiymətləndirmək və onların buraxılış üçün minimum tələblərə cavab verməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulub.

Ali təhsil müəssisələrində bakalavriat səviyyəsində hazırkı dövlət attestasiya imtahanları tələbələrin bilik, bacarıq və səriştələrinin qiymətləndirilməsində mühüm addımlardan biridir. Bu proses tələbənin ali təhsil müəssisəsini bitirmək və bakalavriat dərəcəsi almaq üçün uyğun olub-olmadığını müəyyən etməyə kömək edir. Azərbaycanda hazırkı dövlət attestasiya imtahanları təhsilin keyfiyyətini və ali təhsil müəssisələrinin müəyyən edilmiş standartlara uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə keçirilir.

Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrində bakalavriat səviyyəsi üzrə cari dövlət attestasiya imtahanlarının təşkili “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa və “Dövlət Attestasiya Komissiyası haqqında Əsasnamə”yə uyğun olaraq həyata keçirilir. İmtahanların keçirilməsinə Dövlət Attestasiya Komissiyası cavabdehdir, onun üzvləri isə Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən təyin edilir. Komissiya bakalavriat proqramları ilə bağlı müxtəlif sahələr üzrə professor və ekspertlərdən ibarətdir.

Hazırkı dövlət attestasiya imtahanları iki mərhələdə keçirilir. Birinci mərhələ tələbələrin bilik və bacarıqlarının yazılı imtahan şəklində qiymətləndirilməsini əhatə edir. İkinci mərhələ tələbələrin sənədlərinin şifahi imtahanlar, praktiki tapşırıqlar və təqdimatlar vasitəsilə qiymətləndirilməsini əhatə edir. İmtahanlar ali təhsil müəssisəsinin tədris dilində aparılır, bu ali təhsil müəssisəsi əsasən Azərbaycan dilidir, lakin ingilis və ya rus dili də ola bilər.

Yazılı imtahanlar tələbələrin ixtisas proqramlarına aid olan fənləri əhatə edir və suallar Dövlət Attestasiya Komissiyası tərəfindən hazırlanır. Suallar tələbələrin nəzəri anlayışlar üzrə bilik və anlayışlarını, eləcə də əldə etdikləri bilikləri praktiki məsələlərin həllində tətbiq etmək bacarıqlarını yoxlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yazılı imtahanlar Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində yaradılmış imtahan mərkəzlərində keçirilir. İmtahanlar saxtakarlığın qarşısını almaq və ədalətliliyi təmin etmək üçün ciddi nəzarət altında keçirilir.

Yazılı imtahanlar başa çatdıqdan sonra Dövlət Attestasiya Komissiyası nəticələri qiymətləndirir və ikinci mərhələyə keçmək hüququ olan tələbələri müəyyən edir. Yazılı imtahanlardan keçə bilməyən tələbələr diskvalifikasiya olunur və attestasiya prosesini davam etdirə bilməzlər.

Attestasiya prosesinin ikinci mərhələsi tələbələrin sənədlərinin şifahi imtahanlar, praktiki tapşırıqlar və təqdimatlar vasitəsilə qiymətləndirilməsini əhatə edir. Tələbələrin kompetensiyalarının qiymətləndirilməsi Dövlət Attestasiya Komissiyasının üzvü olan professor-elmi rəhbər və ekspertlər tərəfindən həyata keçirilir. Tələbələrdən əldə etdikləri bilik və bacarıqları real həyat vəziyyətlərində tətbiq etmək və əsas proqramları ilə bağlı mürəkkəb problemləri həll etmək bacarıqlarını nümayiş etdirmələri tələb olunur.

Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat səviyyəsi üzrə cari dövlət attestasiya imtahanlarının nəticələrinin təhlili Dövlət Attestasiya Komissiyası tərəfindən həyata keçirilir. Komissiya yazılı imtahanların nəticələrini və attestasiya prosesinin ikinci mərhələsində tələbələrin göstəricilərini qiymətləndirir.

Attestasiya prosesinin hər iki mərhələsindən müvəffəqiyyətlə keçən tələbələrə bakalavriat dərəcəsi verilir, tələbləri ödəməyən tələbələrə isə elmi dərəcə verilmir. Nəticələrin təhlili ali təhsil müəssisələri tərəfindən verilən

təhsilin keyfiyyətini müəyyən etməyə və təkmilləşdirilməyə ehtiyacı olan sahələri müəyyən etməyə kömək edir.

Dövlət Attestasiya Komissiyası cari dövlət attestasiya imtahanlarının nəticələrinə dair hesabat hazırlayır, orada tələbələrin ümumi göstəriciləri, orta ballar, qiymətlərin bölgüsü əks etdirilir. Hesabatda attestasiya prosesində iştirak etmiş professor-elmi rəhbər və ekspertlərin rəyləri, ali təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı tövsiyələri də öz əksini tapıb.

Cari, aralıq və yekun dövlət attestasiya imtahanlarının əsas məqsədi tələbələrin müxtəlif fənlər üzrə bilik və bacarıqlarını qiymətləndirmək və onların buraxılış üzrə minimum tələblərə cavab verməsini təmin etməkdir. Bu imtahanlar digər məqsədlərə də xidmət edir, məsələn:

Əlavə dəstəyə və ya müdaxiləyə ehtiyacı olan tələbələrin müəyyən edilməsi: Bu imtahanların nəticələri müəllimlərə çətinlik çəkən və əlavə dəstək və ya müdaxilə tələb edən tələbələri müəyyən etməyə kömək edə bilər.

Tələbələrə və müəllimlərə əks əlaqənin təmin edilməsi: İmtahan nəticələri tələbələrin təkmilləşdirməyə ehtiyacı ola biləcəyi sahələr və müəllimlərin tədris strategiyalarını tənzimləməli olduğu sahələr haqqında həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün dəyərli rəy verə bilər.

Təhsil proqramlarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi: Bu imtahanların nəticələri təhsil proqramlarının effektivliyini qiymətləndirməyə və təkmilləşdirmələr edilə bilən sahələri müəyyən etməyə kömək edə bilər.

İmtahanların tərtibi və idarə edilməsi prosesi hər bir fənn sahəsi üçün aydın təlim məqsədləri və standartlarının müəyyən edilməsi ilə başlayır. Pedaqoqlar imtahanların təlim məqsədlərinə və standartlarına uyğun olmasını və fənn sahəsində uğur əldə etmək üçün vacib olan bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsini təmin etməlidirlər.

Növbəti addım aydın, qısa və təlim məqsədləri və standartlarına uyğun olan imtahan suallarını hazırlamaqdır. Müxtəlif bilik və bacarıq səviyyələrini qiymətləndirmək üçün suallar çox seçimli, qısa cavablı və esse sualları daxil olmaqla formatda müxtəlif olmalıdır (3,s.64).

Cari dövlət attestasiya imtahanları adətən hər semestr və ya tədris ilinin sonunda tələbələrin hazırkı bilik səviyyəsini və fənni başa düşmələrini qiymətləndirmək üçün keçirilir. Bu imtahanlar müvafiq kurslara cavabdeh olan kurs müəllimləri və ya professor-müəllim heyəti tərəfindən təşkil edilir və idarə olunur.

Cari dövlət attestasiya imtahanlarının təşkilində istifadə olunan üsullardan biri də kursun proqramında əhatə olunan bütün vacib mövzuları əhatə edən sual vərəqələrinin yaradılmasıdır. Bu sual sənədləri adətən tələbələrin mövzunu başa düşmələrini və əldə etdikləri bilikləri real həyat vəziyyətlərində tətbiq etmək bacarıqlarını yoxlamaq üçün nəzərdə tutulub.

İmtahanlardan sonra nəticələr təhlil edilərək tələbələrin yaxşı nəticə göstərdikləri və təkmilləşdirilməsi lazım olan sahələri müəyyən edirlər. Bu məlumat kurs müəllimləri tərəfindən tədris metodologiyalarını tənzimləmək və tələbələrin daha çox köməyə ehtiyacı olan sahələrə diqqət yetirmək üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, o, mübarizə aparən tələbələri müəyyən etmək və performanslarını yaxşılaşdırmaq üçün onlara əlavə dəstək vermək üçün də istifadə edilə bilər.

Aralıq dövlət attestasiyası imtahanları adətən tədris ilinin ortalarında tələbələrin kursda irəliləyişlərini qiymətləndirmək üçün keçirilir. Bu imtahanlar həmçinin müvafiq kurslara cavabdeh olan kurs müəllimləri və ya professor-müəllim heyəti tərəfindən təşkil edilir və idarə olunur (1,s.84).

Aralıq dövlət attestasiya imtahanlarının təşkili cari dövlət attestasiya imtahanlarına bənzəyir. Bununla belə, tələbələrin kursun birinci yarısında əldə etdikləri bilikləri daha mürəkkəb sənərlərə tətbiq etmək bacarığının qiymətləndirilməsi diqqət mərkəzindədir. Bu imtahanlar üçün sual vərəqələri cari dövlət sertifikatlaşdırma imtahanları ilə müqayisədə daha çətin ola bilər.

Tələbələrin kursda irəliləyişlərini müəyyən etmək və onlara daha çox yardıma ehtiyacı olan sahələri müəyyən etmək üçün aralıq dövlət attestasiya imtahanlarının nəticələri təhlil edilir. Bu məlumat kurs müəllimləri tərəfindən tədris metodologiyalarını tənzimləmək və çətinlik çəkən tələbələrə əlavə dəstək göstərmək üçün istifadə olunur.

Yekun dövlət attestasiyası imtahanları tədris ilinin sonunda tələbələrin fənni ümumi başa düşmələrini və əldə etdikləri bilikləri real həyat şəraitində tətbiq etmək bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün keçirilir. Bu imtahanlar adətən əvvəlki iki imtahandan daha əhatəli olur və kursun proqramında əhatə olunan bütün mövzuları əhatə edir.

Yekun dövlət attestasiya imtahanlarının təşkili kursun proqramında əhatə olunan bütün mövzuları əhatə edən sual vərəqələrinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Sual vərəqləri tələbələrin nəzəri anlayışlar haqqında biliklərini, eləcə də bu bilikləri praktiki vəziyyətlərdə tətbiq etmək bacarıqlarını yoxlamaq üçün hazırlana bilər (5).

Tələbələrin kurs üzrə ümumi göstəricilərini müəyyən etmək üçün yekun dövlət attestasiya imtahanlarının nəticələri təhlil edilir. Bu məlumat təhsil müəssisəsi tərəfindən tədris metodologiyalarının effektivliyini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmənin mümkün olduğu sahələri müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, yekun dövlət attestasiya imtahanlarının nəticələrindən tələbənin kursu bitirmək hüququ olub-olmaması müəyyən oluna bilər.

Bakalavriat səviyyəsində cari, aralıq və yekun dövlət attestasiya imtahanlarının təşkili və nəticələrinin təhlili təhsil müəssisələrinə tələbələrin akademik tərəqqisinə nəzarət etməyə və onların tədris metodikasının

səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verən mühüm proseslərdir. Bu imtahanların nəticələri tələbələrin mübarizə apardığı sahələri müəyyən etmək və onların performansını yaxşılaşdırmaq üçün əlavə dəstək vermək üçün təhlil edilir. Bundan əlavə, bu imtahanların nəticələri tədris metodologiyalarının effektivliyini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmənin mümkün olduğu sahələri müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Buna görə də, bakalavr təhsilinin keyfiyyətini təmin etmək üçün bu imtahanların təşkili və səmərəli keçirilməsi təhsil müəssisələri üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrində bakalavriat səviyyəsində hazırkı dövlət attestasiya imtahanları təhsil sisteminin davamlı təkmilləşdirilməsi və tələbələrin XXI əsrin çağırışlarına hazırlanması üçün mühüm vasitədir. Attestasiya prosesi təhsilin keyfiyyətini, qiymətləndirmənin ədalətli olmasını, təhsil proqramlarının əmək bazarının və cəmiyyətin tələblərinə uyğunluğunu təmin etməyə kömək edir. Ali təhsil müəssisələri, Dövlət Attestasiya Komissiyası, Elm və Təhsil Nazirliyi attestasiya prosesinin daha da təkmilləşdirilməsi, Azərbaycanda təhsilin keyfiyyətinin və aktuallığının yüksəldilməsi istiqamətində birgə fəaliyyət göstərməlidir.

Bakalavriat səviyyəsində cari, aralıq və yekun dövlət attestasiya imtahanlarının təşkili və nəticələrinin təhlili təhsil müəssisələrinə tələbələrin akademik tərəqqisinə nəzarət etməyə və onların tədris metodikasının səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verən mühüm proseslərdir.

Bu imtahanların nəticələri tələbələrin mübarizə apardığı sahələri müəyyən etmək və onların performansını yaxşılaşdırmaq üçün əlavə dəstək vermək üçün təhlil edilir. Bundan əlavə, bu imtahanların nəticələri tədris metodologiyalarının effektivliyini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmənin mümkün olduğu sahələri müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Buna görə də, bakalavriat təhsilinin keyfiyyətini təmin etmək üçün bu imtahanların təşkili və səmərəli keçirilməsi təhsil müəssisələri üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Yekun olaraq qeyd etmək ki, imtahanlar təhsil sisteminin vacib hissəsi olmaqla, tələbələrin əldə etdikləri bilik, bacarıq və sərişələrin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Bakalavriat pilləsində imtahanlar müxtəlif formalarda olur, o cümlədən cari, aralıq və yekun dövlət attestasiya imtahanları. Bakalavriat pilləsində cari, aralıq və yekun dövlət sertifikatlaşdırma imtahanlarının təşkili və nəticələrinin təhlili təhsil prosesinin effektivliyinin və təlim nəticələrinin əldə edilməsinin müəyyən edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cari, aralıq və yekun dövlət attestasiya imtahanlarının təşkili tələbələrin təlim nəticələrinin hərtərəfli qiymətləndirilməsini təmin edir. Dövlət attestasiya imtahanının nəticələrinin təhlili təhsil işçilərinə, təhsil müəssisələrinə, siyasətçilərə və işəgötürənlərə dəyərli rəylər verir, onlara təhsilin keyfiyyətini artırmaq və tələbələrin karyera perspektivlərini yaxşılaşdırmaq üçün təkmilləşdirmələr etməyə imkan verir.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, imtahanlar təhsil sisteminin vacib hissəsi olmaqla, tələbələrin əldə etdikləri bilik, bacarıq və sərişələrin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Bakalavr pilləsində imtahanlar müxtəlif formalarda olur, o cümlədən cari, aralıq və yekun dövlət attestasiya imtahanları. Bakalavr pilləsində cari, aralıq və yekun dövlət sertifikatlaşdırma imtahanlarının təşkili və nəticələrinin təhlili təhsil prosesinin effektivliyinin və təlim nəticələrinin əldə edilməsinin müəyyən edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cari, aralıq və yekun dövlət attestasiya imtahanlarının təşkili tələbələrin təlim nəticələrinin hərtərəfli qiymətləndirilməsini təmin edir. Dövlət attestasiya imtahanının nəticələrinin təhlili təhsil işçilərinə, təhsil müəssisələrinə, siyasətçilərə və işəgötürənlərə dəyərli rəylər verir, onlara təhsilin keyfiyyətini artırmaq və tələbələrin karyera perspektivlərini yaxşılaşdırmaq üçün təkmilləşdirmələr etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Dövlət İmtahan Mərkəzi. (2019). Dövlət buraxılış imtahanı. <https://dim.gov.az/az/main/services/state-final-exam> saytıdan alınıb.*
2. *E.İ.Cəfərov & Z.N.Abdullayeva, (2018). Azərbaycan Universitetlərində Yekun Dövlət Sertifikatlaşdırma İmtahanlarının Nəticələrinin Təhlili. International Journal of Educational Management, 32(4), 733-748.*
3. *E.H.Məmmədov & R.K.Ağamaliyev, (2018). Azərbaycan Universitetinin Təhsil Fakültəsi üzrə Aralıq Dövlət Sertifikatlaşdırma İmtahanı Nəticələrinin Təhlili. European Journal of Education Studies, 4(9), 89-98.*
4. *İ.Ə.Quliyev & T.S.Məmmədova, (2019). Azərbaycanda Bakalavr Tələbələrinin Dövlət Attestasiya İmtahanlarının Nəticələrinin Təhlili. International Journal of Higher Education, 8(5), 44-54.*
5. *V.A.Orucov & S.S.Əliyeva, (2020). Azərbaycanda Bakalavr Tələbələrinin Qiymətləndirilməsində Cari Dövlət Sertifikatlaşdırma İmtahanlarının Rolu. European Journal of Educational Research, 9(2), 463-472.*

D.T.Mehrəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
dilaravalizada@gmail.com

TƏHSİLİN İCTİMAİLƏŞMƏSİ İDARƏETMƏNİN MÜHÜM AMİLİ KİMİ

Xülasə

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də ciddi islahatlar həyata keçirilməyə başlandı, təhsilimizin sürətli inkişafı üçün müəyyən dəyərli tədbirlər həyata keçirildi, təhsilin bütün sahələrində, o cümlədən təhsilin idarə edilməməndə və onun ictimailəşməsində yaxşılığa doğru mühüm dəyişikliklər edildi.

Bütün bunlar təhsil haqqında qəbul edilən rəhbər dövlət sənədlərində, təhsil haqqında qərarlarda, metodik tövsiyələrdə öz əksini tapdı və xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyevin təhsil haqqında verdiyi sərəncamlarla öz əksini taparaq tənzim edildi.

СОЦИАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР УПРАВЛЕНИЯ

Резюме

После обретения Азербайджанской Республикой независимости, как и во всех сферах, в сфере образования были осуществлены серьезные реформы, для быстрого развития нашего образования были предприняты определенные ценные меры, и во всех сферах образования произошли важные изменения к лучшему, включая управление образованием и его социализацией. Все это нашло отражение в принятых руководящих государственных документах по вопросам образования, постановлениях по вопросам образования, методических рекомендациях и особенно регламентировалось указами Президента Азербайджанской Республики господина Ильхама Алиева об образовании.

SOCIALIZATION OF EDUCATION AS AN IMPORTANT MANAGEMENT FACTOR

Summary

After the Republic of Azerbaijan gained independence, as in all fields, serious reforms were implemented in the field of education, certain valuable measures were implemented for the rapid development of our education, and important changes were made for the better in all fields of education, including the management of education and its socialization.

All this was reflected in the adopted guiding state documents on education, decisions on education, methodical recommendations, and was especially regulated by the decrees issued by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. İlham Aliyev on education.

Açar sözlər: təhsil, islahatlar, ictimailəşmə, idarəetmə, kollegial orqanlar

Ключевые слова: образование, реформы, социализация, управление, коллегияльные органы

Key words: education, reforms, socialization, management, collegial bodies

Təhsil sahəsində islahatların aparılması, təhsilin humanist, demokratik prinsiplər əsasında vahid mərkəzdən idarə edilməsi, idarəetmə sistemində ictimai təşkilatların rolunun artırılması, xüsusilə idarəetmənin ictimailəşdirilməsi - bu il - 2023-cü il 100 illik yubileyini qeyd etdiyimiz ulu öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Qeyd edək ki, hələ 1990-cu illərdə təhsil sahəsində, xüsusilə onun idarəedilməsi haqqında müxtəlif qərarlar qəbul edilsə də, onun reallaşdırılması üçün real imkanlar yox idi və dövlət təminatı demək olar ki, yox idi. Bu baxımdan 1998-ci ilin mart ayında “Azərbaycan Respublikasının Təhsil islahat Proqramı”nın həyat keçirilməsi üçün yaradılmış komissiyanın yığıncağında Heydər Əliyev çıxış edərək dedi ki, təhsil sahəsi elə bir sistemdir ki, burada heç bir inqilabi dəyişiklik ola bilməz. Təhsil elə bir sahədir ki, o cəmiyyətin təlabatı ilə tədricən dəyişilməli və yeniləşməlidir. Bu yeniləşmə və dəyişiklik ictimaiyyətin fəal iştirakı ilə həyata keçirilməlidir. Elə buna görə də İslahat proqramı ictimaiyyətin müzakirəsinə verildi və çox dəyərlı təkliflər, faydalı məsləhətlər əsasında “Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahat Proqramı” hazırlandı və Ulu Öndər Heydər Əliyev bu barədə xüsusi sərəncam imzladı (1).

Təhsil İslahat Proqramında xüsusi olaraq qeyd edilirdi ki, demokratikləşdirilmə, humanistləşdirilmə, inteqrasiya, diferensiaslaşdırma, fərdiləşdirilmə, humanitarlaşdırılma prinsiplərinə əsaslanaraq, təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılması mühüm vəzifə kimi irəli sürülürdü.

Burada bütün ictimai qurumların təhsil işinə cəlb edilməsi - təhsilin idarə edilməsində ictimai təşkilatların rolunun xeyli dərəcədə artırılması, idarəetmənin ictimailəşdirilməsi məsələləri qarşıya qoyulurdu.

Təhsilin idarəedilməsində ictimailəşmənin, ictimailəşmənin əhəmiyyəti “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda da öz əksini tapmış və bu Qanunda idarəetmədə ictimai orqanların rolu yüksək qiymətləndirilmişdir (2).

Məktəb ictimai orqanları, dedikdə isə məktəblər və onların idarəetməsi ilə bağlı olan şagird, müəllim, valideyn və böyüklərin birləşdiyi maarifləndirici orqanlardır. Bu orqanlar, məktəbin sosial və pedaqoji fəaliyyətinə uyğun olaraq hərtərəfli və geniş fəaliyyət göstərir və məktəbdəki təlim və tərbiyə işlərinin, idarəetmə mexanizminin səmərə və keyfiyyətini yüksəltməyə xidmət edir.

Bu ictimai orqanların əsas məqsədi, məktəbin təlim-tərbiyə fəaliyyətinin yüksək səviyyədə olmasını təmin etmək, öyrənən və öyrədənlərin ehtiyaclarını qarşılayan müxtəlif proqramlar hazırlamaq və təhsil prosesində mümkün olan bütün şəraiti yaratmaqdır. Bununla yanaşı, məktəb ictimai orqanları, məktəbin texniki və fiziki xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, tədris və tərbiyənin səmərəliliyini artırmaq üçün informasiya, kommunikasiya texnologiyalarından istifadəsinə önəm verir.

Bu ictimai orqanlar, təhsil alanların narahatçılıqlarını da araşdırırlar və onların sosial və psixoloji problemlərinə həll tapmaq üçün ciddi – cəhdlə çalışırlar. Məktəb ictimai orqanları, təhsil müəssisələri ilə birgə işləyərək, şagirdlərin bilik və dünyagörüşlərini genişləndirmək və onların müxtəlif ixtisas sahələrində uğurlar qazandırması üçün müəyyən maraqlı tədbirlər təşkil edir. Ən mühüm və vacib məsələlərdən biri, məktəb ictimai orqanlarının, müəllim və şagird kollektivində həmrəyliyi, birgə yaşayışı, tolerantlığı və insan haqqlarını qorumağı öyrənmələridir.

Ümumiyyətlə, ümumtəhsil məktəbində ictimai orqanlar, təhsil müəssisələrinin sosial və pedaqoji məqsədlərini təmin etmək üçün yaradılmışdır. Bu orqanlar, məktəblər və təhsil müəssisələri ilə birgə işləyərək, tələbələrin təhsil və tərbiyə prosesində mümkün olan bütün imkanlardan yararlı bilmələrinə imkan verir.

Bu istiqamətdə aparılan işlərdə, xüsusilə təhsilin idarə edilməsində ictimailəşmə prosesi genişləndi, məktəbdə təhsilin idarə edilməsində ümumtəhsil məktəblərdə yaradılmış “Valideyn şura”larının rolu artırıldı, “Valideyn assosiasiyaları” yaradıldı, valideyn universitetlərinin əsası qoyuldu, məktəb ictimai təşkilatların fəaliyyəti gücləndirildi.

Məktəbin idarə edilməsinin ictimailəşməsinin bariz nümunəsini “Vaideyn Şura”larının fəaliyyətində aydın görmək olar. Məktəbin idarə edilməsində “Valideyn şura”ları geniş və hərtərəfli fəaliyyət göstərmək imkanlarına malikdirlər. “Valideyn şuraları” bir çox məktəblərdə “Valideyn komitəsi” adı ilə də yaradılır ki, bu da həm sinif üçün və həm də ümumməktəb üçün təşkil edilir. Valideyn Şuralarının tərkibinə fəal valideynlər daxil olurlar ki, onlar məktəbin idarə edilməsində, şagirdlərin təhsilə məsuliyyətlə yanaşmalarında, məktəb - valideyn əlaqələrinin yaradılmasında, ictimaiyyətin məktəbə cəlb olunmasında və onların məktəb həyatında fəal iştirak etmələri təmin edilir.

Qeyd edək ki, “Valideyn şura”ları məktəbin şagirdlərinin valideynlərinin birləşdiyi ictimai qurumdur ki, bu şura uşaqlarının mühafizəsi, tədrisi, psixoloji yardımı və sosial qorunması ilə bağlı müxtəlif tədbirlər həyata keçirir və məktəbin idarə edilməsində fəal iştirak edirlər.

Bu şura müxtəlif tədbirlər, seminarlar və layihələrlə valideynlərin bilik və bacarıqlarını artırır, onların maarifləndirilməsində müəyyən işlər aparırlar.

“Valideyn şura”larının mühüm fəaliyyət sahələrində biri valideynlərin pedaqoji cəhətdən maarifləndirilməsidir. Əvvəllər bu işlə məktəbdə yaradılmış “Valideyn universitetləri” geniş fəaliyyət göstərirdilər. Təəssüf ki, son dövrlərdə ictimai təşkilat olan “Valideyn Universitetləri”nin fəaliyyəti çox zəif olmuş və bir çox yerlərdə isə tam fəaliyyətsiz qalmışlar. Məktəblərdə yaradılmış “Valideyn şura”larında müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən ictimai komissiyalar yaradılır. Bu komissiyalar aşağıdakılardır:

1. İcbari təhsil komissiyası. Bu məktəbdə 11 illik təhsilin icbariliyini təmin edir, məktəblilərin, xüsusilə uzaq dağ rayonlarında qızların təhsildən yayınmalarının qarşısını alır, habelə əmək və peşəyönümü, mədəni-kütləvi işlər, idman-sağlamlıq işləri aparır, məktəbin təsərrüfat işlərində, təmir işlərində ictimaiyyətin nümayəndələri ilə birlikdə hərtərəfli işlər görürlər.

2. Mədəni-kütləvi işlər komissiyası. Bu komissiya adından göründüyü kimi məktəbdə mədəni-kütləvi işlərin təşkilində fəal təşkilatçılıq işləri aparırlar. İctimaiyyətin nümayəndələrini bu işlərə cəlb edirlər. Bu komissiya məktəbdə bayramların, şənliklərin təşkilində, müxtəlif estetik tədbirlərin keçirilməsində fəal iştirak edirlər.

3. İdman-sağlamlıq işləri komissiyası. Bu komissiya çox vacib bir komissiyadır ki, məktəblilərin sağlamlığı qayğısına qalır, məktəbdə gigiyenik qaydalara əməl edilməsinə, onun qorunmasına çalışır, məktəbdə müxtəlif idman tədbirlərinin keçirilməsini təşkil edir.

4. Təsərrüfat işləri üzrə komissiya. Bu komissiya isə məktəbin təsərrüfat işlərinə nəzər yetirir, onun zənginləşməsinə, daha çox faydalılığına çalışır.

5. Pedaqoji, maarifləndirici təbliğat komissiyası. Bu komissiya valideynlər arasında maarifləndirici işlər aparır, pedaqoji təbliğatlar keçirir. Bu işdə rayonun, şəhərin qabaqcıl ziyalı nümayəndəsini, alimləri, təcrübəli müəllimləri komissiyanın işinə cəlb edirlər (3, s. 424).

Məktəbin ictimailəşdirilməsində həmçinin “Məktəb şurası” məktəbin idarə edilməsində xüsusi rola malikdir. Məktəb şurası məktəbin özünüidarə kollegial orqanları arasında çox mühüm ictimailəşmə gücünə malik olaraq öz ətrafında məktəb rəhbərliyini özündə birləşdirməklə bərabər, ictimai təşkilatların nümayəndələrini də öz ətrafında birləşdirir.

Məktəb şurasına fəal valideynlər, təcrübəsi olan maarif işçiləri, sadə peşə adamları, məktəbə sponsorluq etmək, müxtəlif işlərdə kömək etmək gücünə malik sahibkarlar da daxil olurlar. Məktəb şurası ümumi məktəb yığıncağı tərəfindən seçilir və daha çox məktəbin maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsi işləri ilə məşğul olur, məktəbdə şagirdlərin əlverişli şəraitdə təhsil almalarını təmin edir.

Məktəb şurasına məktəb direktoru və onun müavinləri, məktəb psixoloqu, hərbi rəhbər, qabaqcıl müəllimlər, şagird özünüidarə orqanının sədri, uşaq və gənclər təşkilatının rəhbərləri, ictimai və himayədar təşkilatların fəal

nümayəndələri, məktəbli dostları, valideyn komitəsinin sədri və fəal valideynlər, digər ictimaiyyətin məsul nümayəndələr daxil olurlar (4).

Məktəbin ümumi yığıncağında məktəb şurası və onun sədri ilə birlikdə gündəlik işlərin aparılması üçün bir rəyasət heyəti seçilir, iş planı tərtib edilir, gələcək perspektivlər müəyyənləşdirilir.

Məktəbin idarəçilik sisteminin müzakirə etmək üçün ildə ən azı 4-5 dəfə məktəb şurasının iclasları keçirilir ki, onları aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

1. Məktəbin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi;
2. Məktəbin təmir işi vəziyyəti;
3. Məktəbin iş rejimi;
4. Təlim-tərbiyə işinin vəziyyəti;
5. Məktəb direktorunun hesabatı;
6. Məktəbin maliyyə vəsaitinin bölüşdürülməsi;
7. Kadr seçimi;
8. Məktəbin yeni tədris ilinə hazırlığı;
9. İaşə və tibbi xidmətlərin təşkili;
10. İcbari təhsil fondu vəsaitinin xərclənməsi vəziyyəti;
11. Dərslərin, məktəb ləvazimatının təminatı məsələsi;
12. Müəllimlərin sosial müdafiəsi və etik davranışları;
13. Məktəbdə sağlamlıq və təhlükəsizlik göstəriciləri;
14. Şagirdlərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkili məsələləri;
15. Şagirdlər arasında məktəbdən yayınma hallarına qarşı mübarizə;
16. Məktəblilər arasında zərərli vərdislərə qarşı mübarizə.

Göstərilən bu və bu kimi tədbirlər məktəblilər arasında maraqla qarşılıqlı və fəallıqla qarşılıqlıdır. Son dövrlərdə məktəblərimizdə yaradılan “Məktəbli dostları” da təhsilin ictimailəşdirilməsi prosesi böyük rola malikdir.

“Məktəbli dostları” məktəbin idarədilməsində ictimailəşmə prosesinə güclü təsir göstərir, şagirdlərin ictimai tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və idarəetmə prosesinin daha humanist və daha demokratik qurulmasına səbəb olur.

Beləliklə, deyə bilərik ki, məktəbin ictimailəşməsi “idarəetmənin humanist, demokratik, kollegiallıq və digər prinsiplərindən irəli gəlir” (4, s.43) və məktəbin daha çox ictimai – dövlət təhsil müəssisəsi idarəçiliyini qüvvətləndirir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Bakı: Çarşıoğlu, 1999.*
2. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı: Ozan, 2009.*
3. *Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Dərslük. Bakı, Mütərcim, 2021, 488 s.*
4. *Əliyeva L.X. Təhsilin idarə olunması. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2018, 256 s.*

K.L.Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kemalehesen666@gmail.com

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ELEKTRON SƏNƏDLƏRLƏ BAĞLI KARGÜZARLIĞIN APARILMA QAYDALARI

Xülasə

Kargüzarlıq anlayışı bütün müəssisə, idarə, təşkilat, o cümlədən, təhsil müəssisələrində də mövcud olan prosesi əks etdirir. Kargüzarlıq dedikdə, müəssisənin idarəetmə prosesində sənədləşdirmə, sənədlərlə işin təşkilinin əsası nəzərdə tutulur. Kargüzarlıq anlayışı yeni yaranmış bir anlayış deyil. O, ilk idarə, müəssisələr yaranan andan etibarən proses formasında mövcud olmuşdur. Kargüzarlıq prosesi müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif şərait və vasitələrlə aparılmışdır. İKT həyatımıza daxil olana qədər isə sənədləşdirmə və sənədlərlə işin təşkilinə aid olan bütün əməliyyatlar öz əksini kağız daşıyıcılarda tapmışdır. İKT dövrü başladıqdan sonra isə artıq, yavaş-yavaş həyatın bütün mərhələlərində olduğu kimi, idarəetmə proseslərində də elektron resurslardan istifadə geniş yayıldı. Əvvəl ölkələr arasında sənəd dövriyyəsi üçün bəzən günlər lazım gəlirdisə, artıq bu vaxt çərçivəsi bir saniyəyə qədər daraldı. İdarəçilikdə mobilliyin artırılması, çevikliyin əldə olunmasında elektron sənədlər böyük əhəmiyyət daşımağa başladı. Bu baxımdan, kargüzarlığın elektron sənədlərlə aparılması genişləndirilməli, bu sahədə kadrlarla maarifləndirici tədbirlər həyata keçirilməlidir.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ДОКУМЕНТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Резюме

Понятие делопроизводства отражает процесс, существующий на всех предприятиях, в ведомствах, организациях, в том числе в учебных заведениях. Делопроизводство означает документирование и организацию работы с документами в процессе управления предприятием. Концепция делопроизводства не является новой концепцией. Она существовала в виде процесса с момента возникновения первых администраций и предприятий. Канцелярский процесс осуществлялся в разные исторические периоды разными условиями и средствами. Пока ИКТ не вошли в нашу жизнь, все операции, связанные с документацией и организацией работы с документами, отражались на бумажных носителях. После начала периода ИКТ использование электронных ресурсов в управленческих процессах получило широкое распространение, как и на всех этапах жизни. Если раньше на документооборот между странами иногда уходило несколько дней, то теперь этот срок сократился до секунды. Электронные документы стали иметь большое значение для повышения мобильности и гибкости в управлении. С этой

точки зрения следует расширять электронный документооборот, проводить образовательные мероприятия с персоналом в этой сфере.

CLERKSHIP RULES FOR ELECTRONIC DOCUMENTS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Summary

The concept of clerical work reflects the process that exists in all enterprises, departments, organizations, including educational institutions. Clerical work means documentation and organization of work with documents in the management process of the enterprise. The concept of clerical work is not a new concept. It has existed in the form of a process since the beginning of the first administration and enterprises. The clerical process was carried out in different historical periods with different conditions and means. Until ICT entered our life, all operations related to documentation and organization of work with documents were reflected in paper carriers. After the start of the ICT period, the use of electronic resources in management processes has become widespread, as in all stages of life. Previously, it sometimes took days for document circulation between countries, but now this time frame has been reduced to a second. Electronic documents began to be of great importance in increasing mobility and flexibility in management. From this point of view, electronic document management should be expanded, and educational measures should be implemented with personnel in this field.

Açar sözlər: təhsil, sənəd, elektron, proses, müəssisə, iş

Ключевые слова: образование, документ, электронный, процесс, предприятие, работа

Key words: education, document, electronic, process, enterprise, work

Hər bir müəssisədə olduğu kimi, təhsil müəssisələrində də kargüzarlığı elektron formada aparmaq hüququ vardır. Sənəd elektron formada qəbul edildikdə, müəssisə Təlimatın 144-cü bəndində göstərilən informasiya sistemini tətbiq etməlidir. Təhsil müəssisəsi də daxil olmaqla, bütün müəssisələrdə elektron sənədlərin hazırlanmasına dair ümumi tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Elektron sənəd “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilən tələblərə cavab verməlidir;

2. Elektron sənəd “Unicode” standartını, “UTF-8” formatını dəstəkləməlidir;

3. Elektron sənədin cədvəl, təqdimat, mətn, qrafik və arxivləşdirmə redaktorlarında oxunma və redaktə olunma imkanı olmalıdır;

4. Elektron sənəd “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 22-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş quruluşda olmalıdır;

5. Elektron sənədin razılaşdırılması müvafiq vəzifəli şəxsin elektron və ya gücləndirilmiş elektron imzasının əlavə edilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir;

6. Elektron sənədə qoşulan bütün əlavələr vahid elektron faylda birləşdirilməli və həmin sənədi təsdiq etmək səlahiyyəti olan şəxsin elektron və ya gücləndirilmiş elektron imzası ilə təsdiq edilməlidir;

7. Elektron sənəd dövryyəsi sistemi tətbiq olunan müəssisələrdə kağız daşıyıcıda daxil olan sənədlər və onların əlavələri skan edilərək, eyni formatda olan vahid elektron fayla çevrilir.

Elektron sənədin əsli və surəti, aşağıda göstərilən tələblər də nəzərə alınmaqla “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq hazırlanır və təsdiq edilir:

1. Elektron sənədin surəti kağız daşıyıcıda olur;

2. Elektron sənədin surətində onun yazıldığı tarix və sənədi qəbul edən informasiya sisteminin adı göstərilir;

3. Elektron sənədin surətinə əl və ya çap üsulu ilə “Elektron sənədin surəti. _ vərəq” sözləri yazılır və təhsil müəssisəsinin kargüzarlıq xidmətinin gerbsiz möhürü ilə təsdiqlənir.

Təhsil müəssisəsində elektron sənədlərlə kargüzarlığın aparılması üçün aşağıdakı funksiyaların həyata keçirilməsini təmin edən informasiya sistemi tətbiq olunur:

1. Elektron sənədin yaradılması;

2. Rekvizitlərin və gücləndirilmiş elektron imzanın əlavə edilməsi;

3. Elektron sənədin göndərilməsi;

4. Elektron sənədin həqiqiliyinin yoxlanılması;

5. Elektron sənədin alınmasının təsdiqi;

6. Daxil olan və ya göndərilən elektron sənədin qeydiyyatı;

7. Elektron sənədin yaradılması, qeydə alınması, göndərilməsi və saxlanması zamanı kollektivin işinin təmin edilməsi;

8. Elektron sənədin icrasına nəzarət;

9. Elektron sənədin axtarışı;

10. Elektron sənədin saxlanması.

Elektron sənəd aşağıdakı məlumatlar yoxlandıqdan sonra qəbul edilir və qeydə alınır:

1. Elektron imza vasitələrindən istifadə etməklə, yoxlama məlumatları əsasında elektron sənədi təsdiq edən gücləndirilmiş elektron imzanın həqiqiliyi;

2. Elektron sənədin bütün rekvizitləri;

3. Gücləndirilmiş elektron imzadan istifadə etmiş imza sahiblərinin səlahiyyətləri.

Elektron sənəd çap edilərkən avtomatik olaraq birinci səhifənin üz tərəfində aşağıdakıları özündə əks etdirən qeydiyyat şifrəsi və ya ştrix-kod yerləşdirilməlidir:

1. Təhsil müəssisəsinin tam adı;
2. Təhsil müəssisəsinin hüquqi ünvanı;
3. Elektron sənədin qeydiyyat nömrəsi və qeydiyyat tarixi.

Elektron sənəd göndərilməzədən əvvəl göndərən onun düzgün tərtib edildiyini (elektron imzanın, əsas və əlavə rekvizitlərin olmasını) və ünvanlanmasını yoxlayır. Elektron sənədin qəbul edilməsi və qeydiyyatı onu göndərənə informasiya sistemi tərəfindən aşağıdakıları özündə əks etdirən elektron bildirişin göndərilməsi ilə təsdiq olunur:

1. Bildirişi göndərən haqqında məlumatlar;
2. Elektron sənədin qəbul edilməsi tarixi və vaxtı;
3. Elektron sənədin qeydiyyat tarixi və nömrəsi.

“Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 27.3-cü maddəsi ilə müəyyən edilmiş hallarda alan elektron sənədi göndərən tərəfindən göndərilmiş hesab etməlidir. Göndərən tərəf elektron sənədin qəbul edildiyi barədə elektron bildirişi alanadək, “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 27.4-cü maddəsinə əsasən elektron sənəd alınmamış hesab olunur. Elektron sənədin göndərilməsindən sonra göndərənə göstərdiyi və ya tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilmiş müddət ərzində bildiriş alınmadıqda, göndərən bu barədə alanı məlumatlandırır və digər rabitə vasitələrindən istifadə etməklə, elektron sənədin məzmununu ona çatdırır. Elektron sənəd kimi qeydə alınmış sənəd kağız daşıyıcıda da daxil olduqda, onun üzərində elektron sənədin qeydiyyat nömrəsi və tarixini əks etdirən şamp vurulur. Elektron sənəd dövriyyəsi sistemi tətbiq olunan bütün təhsil müəssisələrində alınan və göndərilən elektron sənədlər, o cümlədən nəzarətdə olan sənədlər hərəkətin bütün mərhələlərində elektron qeydiyyat jurnalında müvafiq qeyd aparılmaqla qəbul edilir və təhvil verilir. Elektron sənədlərin və onların arxivlərinin saxlanması qaydasına aşağıdakılar daxildir:

1. Elektron sənədlər “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq elektron informasiya daşıyıcılarında onların bu daşıyıcılarda bütövlüyünü yoxlamağa imkan verəcək formada saxlanılmalıdır;

2. Elektron sənədlərin elektron informasiya daşıyıcılarında saxlanma müddəti müvafiq sənədlərin kağız daşıyıcıları üçün “Milli arxiv fondu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda müəyyən edilmiş müddətdən az olmamalıdır;

3. Elektron sənədlərdə olan informasiyalardan gələcəkdə istifadə, həmçinin elektron sənədlərin kağız daşıyıcıda surətlərinin çıxardılması mümkün olmalıdır;

4. Elektron sənədin onun yaradıldığı, göndərildiyi və ya alındığı formatda bərpası mümkün olmalıdır;

5. Elektron sənəddə onun mənbəyini və təyinatını, onu göndərəni, qəbul edəni, göndərilmə və qəbul edilmə vaxtını və tarixini müəyyənləşdirməyə imkan verən informasiya saxlanmalıdır;

6. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda və ya iştirakçılar arasındakı müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmadıqda, elektron sənədlər onların yaradıldığı, göndərildiyi və ya qəbul edildiyi formatda saxlanılır;

7. Elektron sənədlər daimi saxlanılmaq üçün dövlət arxivinə elektron informasiya daşıyıcısında saxlanıldığı formatda təhvil verilir;

8. Elektron sənədlərin arxivləri icazəsiz daxilolma, məhv edilmə və təhrif edilmə hallarında mühafizə olunmalıdır.

Elektron sənədin mühafizəsi “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa və “İdarələrarası elektron sənəd dövriyyəsi haqqında Əsasnamə”yə uyğun olaraq təmin edilir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu Bakı., 2009.*
2. *27 sentyabr 2003-cü il tarixli 935 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı.*
3. *“Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı., 2004.*
4. *“İdarələrarası elektron sənəd dövriyyəsi haqqında Əsasnamə Bakı., 2012.*
5. *E.Ə.Musayev “Kargüzarlıq və arxiv işi”. Dərs vəsaiti. Bakı, Qanun., 2017.*

S.N.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mmmdovarmay@gmail.com

TƏHSİL SƏNƏDLƏRİ ANLAYIŞI VƏ ONLARLA İŞİN TƏŞKİLİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə təhsil sənədləri anlayışı və təhsil sənədləri ilə işin təşkilinin əhəmiyyətindən bəhs olunur. Təhsil sənədləri, kağız və ya elektron daşıyıcılarda qeyd olunan bir təhsil təşkilatında təhsil, metodiki və təhsil işinin vəziyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasıdır. Bildiyimiz kimi təhsil haqqında sənədlərin orta təhsil, ümumi orta təhsil, ali təhsil və s. növləri vardır. Bu sənədlərin verilməsi əsasında şəxslərin bilik, bacarıq, qabiliyyət və s. olduğunun təsdiqidir.

ПОНЯТИЕ ДОКУМЕНТОВ ОБ ОБРАЗОВАНИИ И ВАЖНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ С НИМИ

Резюме

В статье рассматривается понятие образовательных документов и важность организации работы с образовательными документами. Учебные документы - количественные и качественные характеристики состояния учебно-методической и воспитательной работы в образовательном учреждении, зафиксированные на бумажных или электронных носителях. Как известно, к документам об образовании относятся среднее образование, общее среднее образование, высшее образование и т.д. имеют просмотры. На основании выдачи этих документов учитываются знания, навыки, умения и т.п. лиц. является подтверждением того, что это так.

CONCEPT OF EDUCATIONAL DOCUMENTS AND THE IMPORTANCE OF WORKING WITH THEM

Summary

The article discusses the concept of educational documents and the importance of organizing work with educational documents. Educational documents are the quantitative and qualitative characteristics of the state of educational, methodical and teaching work in an educational institution recorded on paper or electronic media. As we know, documents about education include secondary education, general secondary education, higher education, etc. there are types. Based on the issuance of these documents, the knowledge, skills, abilities, etc. of the persons. is the confirmation that it is.

Açar sözlər: təhsil sənədləri, hüquqi əsaslar, təhsil almaq, reystr, elektron sənədlər və s.

Ключевые слова: документы об образовании, правовая основа, учеба, реестр, электронные документы и др.

Key words: educational documents, legal bases, education, review, electronic documents etc.

Təhsil haqqında sənəd, müəyyən bir şəxsin təhsil fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını sübut edən məlumatları maddi daşıyıcıda əks etdirməklə tərtib edilmiş, müəyyən bir səviyyədə təlim keçməsinin və onun uğurla başa çatmasının sənədli təsdiqidir.

Təhsil haqqında sənədlər insanların bilik və səriştələrinin yoxlanılmasına, konkret səviyyəli təhsil proqramının mənimsənilməsinə yönəlmiş buraxılış imtahanlarını verdikdən sonra verilir. Təhsil haqqında sənəd təhsil fəaliyyətinin təşkilinin tərkib hissəsi, təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin funksional əsaslarının əksi kimi çıxış edir.

Sənədlərin xarakterik xüsusiyyəti onların tərffüatlarıdır. Onlar sənədin məcburi komponentləridir. Onlarsız sənədin mövcudluğu sadəcə mümkün deyil. Tərffüatlar konkret sənədin məqsədini, funksional rolunu əks etdirir. Rekvizitlər, onların müəyyən sayına riayət edilməsi, düzgün yerləşməsi - təhsil haqqında sənədlərin etibarlı tanınması üçün əsasdır. Tərffüatlar səhvdirsə, sənəd etibarlı hesab edilə bilməz və onun heç bir hüquqi qüvvəsi yoxdur.

(3,s. 54)

Təhsil haqqında sənədin tərffüatlarının sayı, onların yerləşmə qaydası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir və səlahiyyətli orqanlar tərəfindən yoxlanılır.

Təhsil haqqında sənədlər aşağıdakı əsas qruplara bölünür (6,s. 65):

- *Ümumi təhsil almaq üçün sənədlər.* Buraya natamam orta təhsil haqqında şəhadətnamə, ümumi orta təhsil haqqında attestat aiddir;

- *İlk peşə-ixtisas təhsili haqqında sənədlər.* Bunlara müxtəlif növ və istiqamətlərdə ibtidai orta təhsil aldığı təsdiq edən müxtəlif növ diplomlar daxildir: Peşə və ümumi orta təhsil üzrə ixtisas diplomu (kateqoriya, sinif), texniki ixtisas üzrə ixtisas diplomu, fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra peşəkar mütəxəssis diplomu aiddir;

- *Orta ixtisas təhsili almaq üçün sənədlər.* Buraya aşağıdakı sənədlər daxildir: orta ixtisas təhsili (əsas səviyyə), fərqlənmə diplomu ilə orta ixtisas təhsili haqqında diplom, orta ixtisas təhsili haqqında diplom (əlavə səviyyə), orta ixtisas təhsilinin qabaqcıl səviyyəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmə diplomu;

- *Ali peşə təhsili almaq üçün sənədlər.* Buraya mütəxəssis, bakalavr və magistr proqramlarında təhsilin keçidini və müvəffəqiyyətlə başa çatmasını əks etdirən sənədlərin geniş spektri daxildir. Belə sənədlərə aşağıdakılar daxildir:

- ali peşə təhsilli mütəxəssisin diplomu (qırmızı diplom),
- mütəxəssis diplomu,
- məzunu fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş mütəxəssisin diplomu.

Bu sənədlərə əlavə olaraq, islah-təhsil müəssisələrində təlim keçmək haqqında bir sıra sənədlər, natamam ali təhsil haqqında diplomlar, müəyyən ixtisas almaq, onun təkmilləşdirilməsi, yenidən hazırlanma haqqında şəhadətnamələr, müxtəlif peşə kurslarında iştirak haqqında şəhadətnamələr var.

(2)

Təhsil haqqında bütün sənədlər xüsusi reyestrə qeydiyyatla alınır ki, bu reyestrə təhsil təşkilatlarının məlumat bazası, onların fəaliyyətinə lisenziyalar və dövlət standartında təhsil haqqında sənədlər, kadr hazırlığı və ixtisaslar haqqında sənədlər var.

Sənədlərin reyestri kağız və elektron formada təqdim olunan müəyyən məqsədli sənədlərin siyahısıdır. Reyestr sənədləri təşkil etmək və qeyd etmək üsuludur. Müxtəlif növ və müxtəlif məqsədlər üçün sənədlərin siyahılarını formalaşdırır (7,s. 23).

Təhsil haqqında sənədlərin reyestrinin aparılmasına gəldikdə, bu fəaliyyət aşağıdakılara yönəldilmişdir:

- Ölkədə saxta təhsil sənədlərinin dövriyyəsi aradan qaldırılsın;
- Müxtəlif sahələrdə işəgötürənlərə bir vəzifə, müəyyən səviyyəli təhsil, xüsusi ixtisaslar üçün müraciət edənlər haqqında etibarlı məlumatların verilməsi;
- Təhsil müəssisələrində korrupsiyaya qarşı mübarizə: Bu, buraxılış imtahanlarından müvəffəqiyyətsiz keçərkən, təhsil haqqında sənədlərin qəbuluna aiddir;
- Tədris fəaliyyətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ümumi və xüsusilə ayrı-ayrı təhsil müəssisələrində təhsil sisteminin fəaliyyətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi.

Təhsil haqqında sənədlərin reyestrinin aparılması cəmiyyətə konkret ali məktəblərdə kadr hazırlığı, bu təlimin nəticələri və konkret istiqamət üzrə təhsil almaq imkanları haqqında tam təsəvvür yaradır. Bundan əlavə, təhsilin tənzimləyici orqanlarına müəyyən səviyyədə, konkret bölgələrdə və bütövlükdə ölkədə təhsil fəaliyyətini təhlil etmək üçün əsas verilir (4,s. 43).

Reyestr sənədlərin vahid məlumat bazasına daxil edilməsi, sənədlərin reyestrə daxil edilməsi müddətlərinə riayət edilməsi, sənədlərə dəyişikliklərin edilməsi qaydalarına riayət edilməsi və əvvəlki dövrlərin sənədləri haqqında məlumatların reyestrə daxil edilməsi üçün müəyyən qaydalara uyğun aparılır. (8,s. 12)

Xaricdə təhsil almış hər bir şəxs Azərbaycana qayıdarkən Azərbaycan ərazisində ali təhsil haqqında sənəd təqdim etməli və ixtisas ekvivalentini müəyyən etməlidir. Çünki qanuna görə, xaricdə təhsil alan şəxsin diplomu

Azərbaycan ərazisində tanınmazsa, həmin şəxsin diplomu etibarsız sayılacaq. Ona görə də şəxsin ölkədə iş tapması çox çətinləşir. Diplomların tanınması məsələsi ilə əvvəllər Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Akkreditasiya və Nostrifikasiya İdarəsi kimi fəaliyyət göstərən və hazırda Təhsildə Keyfiyyətin Təminatı Agentliyi adlanan qurum məşğul olur.

Təhsil müəssisələrində işin təşkili sənədlərin düzgün aparılmasından birbaşa asılıdır. İdarəetmənin əsasını və hərəkət formasını təşkil edən sənədlərlə işin aparılmasında çoxlu problemlər, çətinliklər meydana çıxıb bilər. Bu çətinliklərin mövcud olması, iş prosesinin gedişinə mənfi təsir göstərir və idarəetmə sisteminin fəaliyyətini zəiflədir. Bununla yanaşı prosesə mane olan amillərin aşkarlanması təhsil sahəsində idarəetməni inkişafa aparmaq üçün bir sıra tədbirləri zəruri edir. Belə ki, hər bir ölkənin tərəqqisi üçün təhsilin inkişafı məcburidir. Müasir dünyanın qarşısızalmaz inkişafı ilə mübarizə aparmaq da məhz təhsilin inkişafını tələb edir. Buna görə də, sənədlərin hazırlanması, sənədləşdirmə, sənədlərlə işin təşkilinin düzgün qurulması idarəetmənin təkmilləşdirilməsini yeni bir baxışla təmin edir.

Bir çox təşkilat hələ də sənədləşməyə rəsmiyyət kimi baxır. Lakin onun böyük missiyası və əhəmiyyəti vardır. Tədris müəssisəsinin sənədləri müvafiq orqanların, eləcə də müəssisənin lazım olan məlumatları, qərarları, qeydləri saxladığı topludur. Bu toplu təhsili idarəedənlərin fəaliyyətini nizamlayır və asanlaşdırır. Belə ki, sənədləşdirmə işlərinin düzgün təşkili vaxt və enerjiyə qənaət edir. Hesablamalar göstərir ki, elmi tədqiqat işi ilə məşğul olanlar ortalama gündə təxminən iki saat, ehtiyac duyduğu məlumatları axtarır. Tədqiqatçı bu prosesə çox böyük diqqət və məsuliyyətlə yanaşaraq tam dəqiq təlimatlara uyğun fəaliyyət göstərməlidir. Sənədlər keyfiyyət və prosesə nəzarət üçün vacibdir. Sənədləşdirmə idarəetmədə görülən işlərin yekununu anlamağa qadir olan bilik mübadiləsini təşviq edir. Həqiqət mənbəyi olan sənədləşmə hər kəsin kollektiv biliklərini, bununla paralel olaraq kollektivdə işə olan qayğı, məsuliyyət və tamlığı da artırır.

Beləliklə, Təhsil haqqında sənədlər müəyyən hüquqi qüvvəyə malikdir. Ehtimal olunur ki, sənəd təhsil almaq və müəyyən bir növ təhsil proqramının hazırlanması reallığını təsdiq edir və bu sənədi almış şəxsin təhsil fəaliyyətinin gələcək imkanlarını təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*. Bakı: Qanun, 1995, 125 səh.
2. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2009
3. A.N.Abbasov, N.Ə. Əlizadə. *Pedaqogika (Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti)*. Bakı: Mütərcim, 2010, 341 səh.
4. Ə.Ə. Ağayev və b. *Pedaqogika (Dərs vəsaiti)*. Bakı: Adiloğlu, 2006, 257 səh.

5. Ə.Ə. Ağayev. *Tədris prosesi: ənənə və müasirlik*. Bakı: Adiloğlu, 2006, 198 səh.
6. M.C.Mərdanov. *Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri*. Bakı: Təhsil, 2005, 96 səh.
7. M.C.Mərdanov. *Azərbaycan təhsili islahat yollarında: uğurlar, problemlər, vəzifələr*. Bakı: Təhsil, 2001, 114 səh.
8. Z.Veysova. *Fəal (interaktiv) təlim (Müəllimlər üçün vəsait)*. Bakı: UNICEF, 2007, 156 səh.

S.F.Nəsibzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
snesibzade88@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ÜMUMTƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ PEŞƏ TƏHSİLİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Azərbaycanda ümumtəhsil müəssisələrində peşə təhsilinin idarə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafının müqayisəli təhlili, nəzəri məsələləri, onun mahiyyəti, məzmunu, məqsədi, təşkili və inkişaf strategiyası günümüzdə əhəmiyyətli problemlərdəndir.

Tədqiqatın mövzusu “Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafının müqayisəli təhlili” olduğu üçün məqalədə bu barədə bəhs edilmişdir.

Hazırda texnologiya və elmin inkişaf etdiyi ölkələrdə yeni texnoloji sistemlər kütləvi tətbiqi xüsusi keyfiyyətlərə malik insan kapitalının yetişdirilməsinə gətirib çıxarır. Keyfiyyətli insan yetişdirilməsi üçün həm də müasir tələblərə cavab verən, yeni məzmunlu peşə təhsili qurulmalı və bu zaman təhsilalanlara müasir texnoloji metodların mənimsədilməsi əsas götürülməlidir.

Peşə təhsili əmək bazarının tələbatına uyğun olaraq, ümumi orta təhsil və tam orta təhsil bazasında müxtəlif peşələr üzrə ixtisaslı işçi kadr hazırlığı aparılan təhsil pilləsidir. Məqalədə bunlardan bəhs olunur və bu məsələ tədqiqatın əsas predmetinə çevrilmişdir.

УПРАВЛЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ ОБРАЗОВАНИЕМ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Управление профессиональным образованием в общеобразовательных учреждениях Азербайджана имеет большое значение. Сравнительный анализ развития профессионального образования в Азербайджане, теоретические вопросы, его сущность, содержание, цель, организация и стратегия развития являются важными проблемами на сегодняшний день.

Поскольку тема исследования «Сравнительный анализ развития профессионального образования в Азербайджане», в статье упоминается именно она.

В настоящее время массовое применение новых технологических систем в странах, где развиваются технологии и наука, приводит к возвращению человеческого капитала с особыми качествами. Для качественного развития человека должно быть создано профессиональное образование с новым содержанием, отвечающим современным требованиям, и в настоящее время оно должно быть основано на овладении обучающимися современными технологическими методами.

Профессиональное образование – это уровень образования, при котором на базе общего среднего образования и полного среднего образования в соответствии со спросом рынка труда осуществляется подготовка квалифицированных рабочих по различным профессиям. О них рассказывается в статье, и этот вопрос стал основным предметом исследования.

MANAGEMENT OF VOCATIONAL EDUCATION IN GENERAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN AZERBAIJAN

Summary

Vocational education management in general education institutions in Azerbaijan is of great importance. Comparative analysis of the development of vocational education in Azerbaijan, theoretical issues, its essence, content, purpose, organization and development strategy are important problems today.

The topic of the research is "comparative analysis of the development of vocational education in Azerbaijan", it is mentioned in the article.

Currently, in countries where technology and science are developing, mass application of new technological systems leads to the cultivation of human capital with special qualities. In order to raise quality people, professional education with a new content that meets modern requirements should be established, and at this time, students should learn modern technological methods as a basis.

Vocational education is a level of education in which qualified workers are trained in various professions on the basis of general secondary education and full secondary education, according to the demand of the labor market. The article talks about them, and this issue has become the main subject of research.

Açar sözlər: *peşə təhsili, inkişaf, ixtisas, müəssisə, təhsilalanlar*

Ключевые слова: *профессиональное образование, развитие, специализация, учреждение, студенты*

Key words: *vocational education, development, specialization, institution, students*

Peşə təhsili Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz təhsil sisteminin pilləsi kimi fərdin, cəmiyyətin və dövlətin maraqları nəzərə alınmaqla davamlı inkişaf etdirilən və təhsilalanlar tərəfindən bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini, onların ixtisaslarının daim artırılmasını, eyni zamanda, zəruri əmək bacarıqlarına yiyələnmələrini təmin edən prioritet fəaliyyət sahəsidir.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən ümumi orta təhsilin məqsədləri sırasında təhsilalanlara öz gələcək həyat yolunu və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etmək, müstəqil öyrənmə və qərar qəbuletmə bacarığını, peşə seçiminə və əmək fəaliyyətinə hazırlığını təmin etmək mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu məqsədlərin həyata keçirilməsi

bilavasitə təhsil sistemində peşəyönümü işinin səmərəli təşkili ilə sıx əlaqədadır. (1)

Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi peşə təhsili sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edən və əlaqələndirən, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin tabeliyindəki peşə təhsili müəssisələrinin fəaliyyətini təşkil edən icra hakimiyyəti orqanıdır.

Azərbaycanda peşə təhsili və təlimi sistemi milli təhsil sisteminin tərkib hissəsi kimi zəngin tarixə malikdir. 1879-cu ildə Naxçıvanda xarratlıq və çilingərlik üzrə sənətkarlar hazırlayan peşə məktəbləri, 1883-cü ildə Şəkiddə ipəkçilik məktəbi, 1884-cü ildə Gəncədə, 1887-ci ildə isə Bakıda sənət məktəbləri yaradılmış, 1914-cü ilə qədər isə sənət məktəblərinin sayı 10-a çatmışdır.

Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycanda peşə məktəblərinin şəbəkəsi genişləndirilmiş, maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmişdir. 1980-ci illərdə ölkədə 300 peşə üzrə 100 mindən artıq şagirdin təhsil aldığı 185 peşə tədris müəssisəsinin fəaliyyət göstərməsi, müxtəlif peşə istiqamətləri üzrə hazırlanan ixtisaslı fəhlə kadrlarının istehsalata göndərilməsi bu sahənin inkişafının bariz göstəricisi idi. (11)

1980-ci illərin sonları - 1990-cı illərin əvvəllərində ölkənin sosial-iqtisadi həyatında baş verən hadisələr bu sahənin inkişafına mənfi təsir göstərmiş, peşə təhsili müəssisələrinin maddi-texniki bazası sıradan çıxmağa başlamış və peşə təhsili sistemi tamamilə dağılmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir.

1990-cı illərin ortalarından başlayaraq peşə təhsilinə diqqət artırılmış, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 23 avqust tarixli 116 nömrəli “Azərbaycan Respublikasında ilk peşə-ixtisas təhsili sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” qərarına uyğun olaraq, maddi-texniki bazası zəif olan və müasir tələblərə cavab verməyən peşə məktəbləri birləşdirilmiş və ya ləğv edilmiş, texniki peşə təhsili müəssisələrinə peşə məktəbi və peşə liseyi statusu verilmişdir. (7)

“Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” sənədi hazırlanmışdır. Bu sənəd peşə təhsili və təlimi sahəsində dünyada mövcud meyillər nəzərə alınmaqla, ölkədə əmək bazarının tələblərinə uyğun təhsil proqramları əsasında ixtisaslı kadrlar hazırlayan peşə təhsili sisteminin inkişaf etdirilməsi məqsədilə çeviklik və inteqrasiya prinsipləri əsasında hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 3 iyul tarixli 2282 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012-ci illər)” çərçivəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş və nəticədə, peşə təhsili müəssisələrinə qəbul səviyyəsi yüksəlmişdir. (7)

Peşə təhsili və təlimi sistemində bir sıra problemlərin mövcud olmasına baxmayaraq, ölkə səviyyəsində aparılan məqsədyönlü islahatlar çərçivəsində, bütövlükdə, ölkə iqtisadiyyatında müşahidə olunan müsbət meyillər peşə təhsili sistemi qarşısında yeni tələblər qoyur.

Peşə təhsilinin fəaliyyət istiqamətləri bunlardır:

✓ Peşə təhsili müəssisələrində peşə hazırlığının səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə işəgötürənlərlə birgə dövlət-biznes əməkdaşlığı çərçivəsində proqramların hazırlanmasını və həyata keçirilməsini təmin edir;

✓ İxtisaslı kadrların hazırlanmasını və onların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını təmin etmək məqsədi ilə tabeliyindəki peşə təhsili müəssisələrinin fəaliyyətini təşkil edir və əlaqələndirir;

✓ Qeyri-formal və informal üsullarla əldə edilmiş səriştələrin tanınması ilə bağlı metodikaları hazırlayır və tətbiqini təmin edir;

✓ Peşə təhsilini əmək bazarının tələblərinə fasiləsiz uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə əlçatan, səriştələrin inkişafı və karyera yönlü davamlı peşə təhsili və təliminin həyata keçirilməsini təşkil edir;

✓ Peşə təhsili müəssisələrinin maddi-texniki bazasının inkişafı istiqamətində tədbirlər görür;

✓ Peşə təhsili sahəsində beynəlxalq proqram və layihələrin əlaqələndirilməsini təşkil edir.

Dövlət peşə təhsili müəssisəsinə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqanın (qurumun) təyin etdiyi şəxs rəhbərlik edir. Peşə təhsili müəssisəsi rəhbərinin səlahiyyətləri peşə təhsili müəssisəsinin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir. (8)

Peşə təhsili müəssisəsinin idarə olunmasında demokratikliyi, kolleqiallığı və şəffaflığı təmin etmək məqsədi ilə müəssisədə ictimai əsaslarla özünüidarə orqanları (ümumi yığıncaq, pedaqoji şura, himayəçilər və qəyyumlar şuraları, valideynlər şurası və s.) yaradıla bilər. Bələdiyyə və özəl peşə təhsili müəssisəsinə rəhbərliyi həmin təhsil müəssisəsinin təsisçisi (təsisçiləri) tərəfindən təyin edilmiş şəxs həyata keçirir. (10)

Dövlət peşə təhsili müəssisəsində ali idarəetmə orqanı ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərən pedaqoji şuraadır. Dövlət peşə təhsili müəssisəsinin pedaqoji şurası haqqında əsasnamə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq olunur. Bələdiyyə və özəl peşə təhsili müəssisəsində ali idarəetmə orqanı həmin təhsil müəssisəsinin nizamnaməsi ilə müəyyən olunur. Peşə təhsili müəssisəsinə qəbul əmək bazarında real tələblərə uyğun formalaşdırılır. Peşə təhsili müəssisələrinin ayrı-ayrı peşə istiqamətləri üzrə tədris qruplarında orta sıxlıq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. (11).

Peşə seçimi prosesi şəxsin öz işini seçməkdən çox əvvəl başlayır. Peşə seçimi mövcud olan işlər arasından ən uyğun gələnə qərar verməkdən ibarət deyil. Fərdin keçmiş və fundamenti, rol modelləri, təcrübələri, maraq dairəsi,

şəxsiyyəti, təhsildəki uğurları və mühit peşə seçməyə təsir edən mühüm amillərdəndir. Bu amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ Bioloji amillər;
- ✓ Sosioloji amillər;
- ✓ Psixoloji amillər;
- ✓ Siyasi amillər;
- ✓ İqtisadi amillər.

Bioloji amillər - fərdin fiziki xüsusiyyətləridir.

Sosioloji amillər - fərdə cəmiyyətdəki insanların təsiri, ailənin sosial səviyyəsi hesab olunur.

Psixoloji amillər - fərdin dəyərləri, ehtiyacları, şəxsi amilləri, duyğuları, münasibəti, qabiliyyətləri və maraq dairəsi sayılır.

Siyasi amillər dedikdə, şəxsin həmin peşəyə sahib olma, iş tapma imkanları, mövcud vəziyyət və müxtəlif təhsil və inkişaf fürsətləri nəzərdə tutulur. (5)

İqtisadi amillər isə ölkənin və mühitin iqtisadi vəziyyəti, eyni zamanda və ailənin iqtisadi durumu və cəmiyyətdə baş verən texnoloji inkişaf, onların cəmiyyətdəki insanların ehtiyacına mühüm təsirləri sayılır.

Nəticə olaraq, bir çox amillərin peşə seçiminə təsiri olduğu məlumdur. Fərd almaq istədiyi təhsili, xüsusilə də bu təhsildən sonra əldə edəcəyi peşəni seçərkən sosial mühitin təzyiqi mühüm rol oynayır.

Peşəyönümü işinin prinsipləri əsas amillərdən biridir. Bunlar aşağıdakılardır:

✓ **Peşəyönümünün dövlət əhəmiyyətliyi prinsipi** - peşəyönümü dövlət əhəmiyyətli işdir. Bu iş elə bir istiqamətə yönəldilir ki, onun müvəffəqiyyətlə həll edilməsi nəticə etibarilə dövlətin kadr hazırlığı siyasətinin həyata keçirilməsinə səbəb olur;

✓ **Peşəyönümündə məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması** - təlim və tərbiyə üçün xarakterik olan bu prinsipin peşəyönümü işində də nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Psixologiya və fiziologiya elmləri sübut edir ki, məktəbli şəxsiyyətində hər bir yaş dövrü müxtəlif üzvlərin və onların funksiyalarının yetkinləşməsi ilə xarakterik olur;

✓ **Peşəyönümü işinin elmiliyi** - təlimin prinsiplərindən olsa da, peşəyönümü işində daha yeni məzmun kəsb edir və məsələyə elmi şəkildə yanaşmağı tələb edir. Onun əsasında formalizmə yol verməmək, şagirdlərin maraq göstərdikləri peşələrin məzmunu, peşələr sistemində yeri, gələcək perspektivləri haqqında əsaslı biliklər vermək, elmin və texnikanın son nailiyyətləri və istiqamətləri ilə bağlı meydana çıxan yeni peşələr və peşə sahələri ilə tanışlıq, işə düzəlmə imkanları haqqında məlumatlar, şagirdlərin marağı ilə real seçmə imkanları arasında nisbətə nəzərə alınması və digər bir sıra məsələlər durur. Buna görə də peşəyönümü işində elmilik prinsipinin

nəzərə alınması, bir tərəfdən şagirdin seçmək istədiyi peşə haqqında məzmunlu elmi məlumatlarının olmasına, digər tərəfdən isə, peşə seçmənin düzgün həll edilməsinə səbəb olar;

✓ **Peşəyönümündə varislik prinsipi** - peşəyönümü işlərində sistemliliyin və ardıcılığın gözlənilməsi bu prosesdə varislik kimi mühüm bir prinsipin də gözlənilməsinə və həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilən tədbirlər elə təşkil edilməlidir ki, əvvəlki tədbirlər sonrakıların aparılmasına zəmin yaratsın və sonra aparılan müəyyən işlər əvvəlki tədbirlərin məntiqi davamı olsun;

✓ **Peşəyönümündə sistemlilik və ardıcılıq prinsipi** - peşəyönümü işində bu prinsipin gözlənilməsi onun səmərəliliyinin təmin olunmasının əsas şərtlərindən biridir. Bu istər nəzəri şəkildə aparılan işlərdə, istərsə də praktik formada həyata keçirilən tədbirlərdə şagirdlərin aldıkları bilik, bacarıq və vərdişlərin müəyyən sistem halında, məntiqi əlaqə yaradılmaqla formalaşmasına gətirib çıxarır;

✓ **Peşəyönümündə şüurluluq prinsipi** - Peşəyönümü işində məktəblilərin şüurluluğu təmin olunmadan müvəffəqiyyətli nəticəyə nail olmaq olmaz. Şagirdin maraq göstərdiyi peşənin mahiyyətini, çətinliklərini, tələblərini, ona yiyələnməyin mümkünlüyünü, gələcək perspektivlərini şüurlu olaraq dərk etməsi peşəyönümü işində kortəbiiyin, təsadüfiliyin qarşısını alır, onlarda bu sahəyə inamlı münasibətin yaranmasına, peşə planının və həyat yolunun dəqiqləşməsinə və əqidənin formalaşmasına səbəb olur; (14)

✓ **Peşəyönümündə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması** - bu prinsip hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini - maraqlarını, temperamentini, bacarığını, qabiliyyətlərini və digər bir sıra xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. Burada ən əvvəl hər bir şagirdin psixoloji, intellektual, fiziki və mənəvi inkişaf səviyyəsi, maraqların qabiliyyətlərə müvafiqlik səviyyəsi və şəxsiyyətin digər xarakterik cizgiləri nəzərə alınmalıdır;

✓ **Peşəyönümündə məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması** - təlim və tərbiyə üçün xarakterik olan bu prinsipin peşəyönümü işində də nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Psixologiya və fiziologiya elmləri sübut edir ki, məktəbli şəxsiyyətində hər bir yaş dövrü müxtəlif üzlərin və onların funksiyalarının yetkinləşməsi ilə xarakterik olur;

✓ **Şəxsiyyətin imkan və qabiliyyətlərinin seçilmiş peşənin tələblərinə uyğunluğu prinsipi** - peşə seçimində proses birtərəfli olmadığından bu prosesdə hər iki tərəfin göstəriciləri bir-birinə uyğun gəlməlidir. Başqa sözlə desək, peşənin verdiyi tələblərə şəxsiyyət (şagird) psixoloji, fiziki, əqli, mənəvi və s. cəhətdən müsbət cavab verməlidir;

✓ **Peşəyönümündə müstəqillik və sərbəstlik prinsipi** - burada şagirdlərin müstəqilliyinə və seçim qarşısında sərbəstliyinə əsaslanmaq

lazımdır. Əks halda seçilən peşə nə onun sahibinə, nə də cəmiyyətə elə bir fayda gətirməz;

✓ **Peşəyönümündə kadrlara olan tələbatın nəzərə alınması prinsipi** - əsas mahiyyəti respublikamızın iqtisadiyyatının başlıca inkişaf istiqamətlərini nəzərə almaqla əmək bazarına tələbatların formalaşdırılmasıdır. Şagirdlər yaşadıkları regionun, ölkənin iqtisadiyyatı ilə dərinlən tanış edilməli, kadr tələbatları haqqında müntəzəm məlumatlar almalıdırlar.

Beləliklə, göstərilən prinsiplər müasir dövrdə şagirdlərin peşəyönümü probleminin düzgün həll edilməsi üçün məktəb rəhbərləri və müəllimlərin əldə rəhbər tutduğu ideyalar olub, problemin müvəffəqiyyətlə həll edilməsində mühüm yer tutur. İş üsullarının əlverişli və müvafiq seçilməsi isə bu prosesin səmərəliliyini daha da artırır. (14)

Məktəbdə peşəyönümü işini daha səmərəli təşkil etmək üçün ayrı fəaliyyət planı da tərtib etmək olar. Bu zaman hazırlanmış plan məktəbdə təlim-tərbiyə işlərinin planlaşdırılmasına verilən pedaqoji tələblərə, məktəbin şəraitinə, yerləşdiyi regionun spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır. İş planında yeni dərslər ilində görülməli işlər, yerinə yetiriləcək vəzifələr konkret qeyd olunmalıdır. Görülməli işlər xüsusi bölmələr üzrə verilməli, tədbirlərin keçirilmə vaxtı və yeri, bunun üçün məsul şəxslər göstərilməlidir.

Təlim-tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri olan peşəyönümü mühüm sahələrdəndir. Peşəyönümü dövlət əhəmiyyətli işdir. Bu iş elə bir istiqamətə yönəldilir ki, onun müvəffəqiyyətlə həll edilməsi nəticə etibarilə dövlətin kadr hazırlığı siyasətinin həyata keçirilməsinə səbəb olur. Bu baxımdan da peşəyönümü işində dövlət maraqlarının olması və onun bu maraqlara uyğun şəkildə qurulması fəaliyyət prosesində əsaslanılan əsas prinsiplərdən birinə çevrilməlidir. Müəllimlər, tərbiyəçi və valideynlər bu məsələnin dövlətimiz və cəmiyyətimiz üçün nə dərəcədə vacib olduğunu dərinlən dərk etməklə onun həyata keçirilməsində dövlət və cəmiyyətin tələblərini nəzərdən qaçırmamalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunu - [29 mart 2019-cu il tarixli 1554-VQD nömrəli](#) ("Azərbaycan" qəzeti, 26 may 2019-cu il, № 115, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2019-cu il, № 5, maddə 799)
2. Azərbaycan Respublikasının Qanunu "Ümumi təhsil haqqında" // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 29 mart tarixli 1532-VQ nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <http://www.e-qanun.az/framework/42543>
3. <https://edu.gov.az/az/vocational-education>
4. <https://edu.gov.az/upload/file/serencama-elave/2016/peshe-tehsil-yol-xeritesi.pdf>
5. <https://e-qanun.az/framework/39275>

6. <https://e-qanun.az/framework/42543>
7. İlyasov M.İ. Peşə, ixtisas seçimi. Yeniyetmə və gənclər üçün elmi - metodik vəsait. / M.İ. İlyasov. - Bakı: ADPU, - 2015. - 100 s.
8. İlyasov M.İ. Peşəyönümünün əsasları. Dərs vəsaiti. / M.İ.İlyasov. - Bakı: Mütərcim, - 2011. – 324 s.
9. Müxtəlif səbəblərdən təhsilin hər hansı pilləsini və səviyyəsini başa vurmayan şəxslərə arayışın verilməsi Qaydası // Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 21 yanvar tarixli 12 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. <http://www.e-qanun.az/framework/29152>
10. Ümumi təhsil müəssisələrində peşəyönümü xidmətinin təşkili (Metodik vəsait) Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Bakı – 2021.
11. Ayriza Y. Exploring Children's Career Interests and Knowledge Based on Holland's Theory / Ayriza Y., Triyanto A., Setiawati F.A. [et. al.] // International Journal of Instruction, - 2020, Volume 13(2), p. 643- 662. http://www.e-iji.net/dosyalar/iji_2020_4_40.pdf
12. Euroguidance Network. National Guidance System. [online] access May 2021. <https://www.euroguidance.eu/guidance-systems-and-practice/national-guidance-systems>
13. Hiebert B. Career Development: The Role of Guidance and Counselling in Fostering an Increased Range of Educational and Career Alternatives. / B.Hiebert, W.A.Borgen, K.Schober, - TVETipedia, 2010. - p. 8. https://unevoc.unesco.org/up/Career_Development.pdf
14. Investing in Career Guidance. CEDEFOP. 2019, 12 p. <https://www.cedefop.europa.eu/en/publications-and-resources/publications/2227>

F.V.Əhməd
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fa2299643@gmail.com

TƏHSİL SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN XARAKTERİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında dövlətin gənclər siyasəti ilə bağlı proqramları təhlil edilir və təhsil sahəsində gənclərə göstərilən münasibətin istiqamətlərindən söhbət açılır. Göstərilir ki, təhsil siyasəti həmişə ümumi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur və bu siyasətin aparılmasında əsas məqsəd müasir dünyanı dərk edən, intellektual bacarıq və səriştələrə sahib, dövlətin inkişafı və idarə olunmasında iştirak edə bilən məsuliyyətli vətəndaş yetişdirməkdir. Məqalə müəllifi bu prizmadan yanaşmaqla təhsil pillələri arasındakı əlaqələri təhlil edir və hər bir təhsil pilləsinə dövlətin göstərdiyi qayğı və münasibətləri işıqlandırmağa çalışır. Son olaraq bu qənaətə gəlir ki, təhsil sahəsində gənclər siyasətinin düzgün qurulması dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial problemlərini görən və həll edə bilən gənc mütəxəssislərin formalaşmasına təkan vermiş olar.

ХАРАКТЕР ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В статье анализируются программы, связанные с молодежной политикой государства в Азербайджанской Республике, и обсуждаются направления отношения к молодежи в сфере образования. Показано, что образовательная политика всегда была одним из основных направлений общей политики, а основной целью этой политики является воспитание ответственного гражданина, понимающего современный мир, обладающего интеллектуальными способностями и компетенциями, способного участвовать в развитии и управлении государством. С этой точки зрения автор статьи анализирует отношения между уровнями образования и пытается осветить заботу и отношение государства к каждому уровню образования. В заключение делается вывод о том, что правильное построение молодежной политики в сфере образования будет способствовать формированию молодых специалистов, умеющих видеть и решать политические, экономические и социальные проблемы государства.

CHARACTER OF THE STATE YOUTH POLICY IN THE FIELD OF EDUCATION

Summary

The article analyzes programs related to the youth policy of the state in the Republic of Azerbaijan and discusses the direction of attitude towards youth in the field of education. It is shown that educational policy has always been one of the main directions of general policy, and the main goal of this policy is to educate a responsible citizen who understands the modern world, has intellectual abilities and competencies, and is able to participate in the development and management of the state. From this point of view, the author of the article analyzes the relationship between levels of education and tries to highlight the care and attitude of the state towards each level of education. In conclusion, it is concluded that the correct construction of a youth policy in the field of education will contribute to the formation of young professionals who can see and solve the political, economic and social problems of the state.

Açar sözlər: təhsil, gənclər siyasəti, proqram, sosial təbəqə, məktəbəqədər təhsil, ümumorta təhsil, ali təhsil

Ключевые слова: образование, молодежная политика, программа, социальный класс, дошкольное образование, общее образование, высшее образование

Key words: education, youth policy, program, social class, preschool education, general education, higher education

Hər bir dövlətin əsas missiyalarından biri də gənclər siyasətini düzgün formalaşdırmaqla dövlətin gələcəyini etibarlı əllərə təhvil verməkdir. Bu missiyanın yerinə yetirilməsində ulu öndər Heydər Əliyevin xidmətləri danılmazdır. O, hələ sovetlər dönəmində Azərbaycan gəncliyini yüksək təhsil almış, sağlam, intellektual səviyyəli görmək istəyir, bu məqsədlə də əlində olan imkanlardan istifadə edərək onları digər respublikalarda təhsil almağa göndərirdi. Birbaşa onun rəhbərliyi ilə keçirilən forumlar gənclərin istedadını üzə çıxarmağa xidmət edir, onları ölkənin taleyüklü məsələlərində iştirak etməyə həvəsləndirirdi.

Sonralar qəbul edilən “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (2009), “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan Gənclərinin təhsili üzrə Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Dövlət proqramı da həmin ənənənin davamı, gənclərin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün çalışmanın parlaq ifadələri idi.

Təhsil haqqında Qanun və onun müddəaları birbaşa təhsilə, təhsil verən və təhsilənlərə göstərilən dövlət qayğısının təzahürü idi. Bu qanunda Azərbaycan dövlətinin təhsil siyasəti öz əksini tapır və təhsilin cəmiyyətdəki mövqeyi belə dəyərləndirilirdi: “Bu Qanun vətəndaşların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş təhsil hüququnun təmin

edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini və təhsil fəaliyyətinin tənzimlənməsinin ümumi şərtlərini müəyyən edir, təhsilin ayrı-ayrı pillələri üzrə müvafiq qanunların və digər normativ hüquqi aktların qəbul edilməsində baza rolunu oynayır. Azərbaycan Respublikasında təhsil dünyəvi və fasiləsiz xarakter daşımaqla, vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarını əks etdirən strateji əhəmiyyətli prioritet fəaliyyət sahəsidir. Azərbaycan Respublikasında təhsil insan hüquqları haqqında beynəlxalq konvensiyalara və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı digər beynəlxalq müqavilələrə əsaslanır, təhsil sahəsində milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin prioritetliyi əsasında dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunaraq inkişaf edir” (6, 3).

Milli mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında gənclərin rolunu artırmaq, gənc nəslin tarixi köklərimizə bağlı olaraq vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələndirilməsini və s. təmin etmək üçün qəbul olunan bu tip dövlət proqramlarında gənclərin elmi potensialını, intellektual səviyyəsini artırmaq əsas prioritetlərdən idi.

Dünyagörüşlü, dünyada gedən prosesləri dərk edən, yüksək peşəkarlıq xüsusiyyətlərinə malik gəncləri təşkilatlandırmaq, müstəqilliyimizin keşiyində duran qüvvəyə çevirmək, onları dövlətin idarə olunmasına səfərbər etmək hər zaman aktuallığını saxlayan məsələlərdən olub. Bütün bunları səmərəli həyata keçirmək üçün isə, ilk növbədə, gənclərin fiziki sağlamlığı və təhsili diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Dövlət gənclər siyasətinin əsas məqsədi ölkə gənclərinin vətənpərvərlik, məsuliyyət, fədakarlıq, sədaqət kimi prioritetlərə əsaslanan, inkişafı təmin edən bilən ictimai sistemi formalaşdırmaqdır. Bu sistemin də işləkliyi daha çox təhsillə, əqli inkişafla bağlıdır.

Azərbaycan gəncliyini ölkənin inkişafı naminə səfərbərliyə cəlb etmək üçün məktəbəqədər təhsil dövründən başlayaraq savadlanması, tərbiyələnməsi qayğısına qalmaq, onları dünyanın qabaqcıl təhsil sistemlərinin gerçəklikləri fonunda yetişdirmək lazımdır. “Təhsil ictimai həyatın bir sahəsi olub cəmiyyət üzvlərinin vətəndaş, şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi, sosial həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə mütəxəssis-kadr kimi hazırlanması ilə məşğul olur. Təhsil müxtəlif məktəb pillələrində, müxtəlif səviyyələrdə verilir. Bu mənada məktəbəqədər təhsil, ümumi təhsil, ilk peşə-ixtisas təhsili, orta ixtisas təhsili, ali təhsil bir-birindən fərqlənir. Hər pillədəki təhsil əvvəlki pilləyə əsaslanır” (1, 19).

Yuxarıda adını çəkdiyimiz proqramlarda da təhsilin bu pillələri üzrə dövlət siyasəti, məqsəd və nəticələr şərh olunur, perspektiv fəaliyyət normativləri müəyyən edilir. Müasir zamanda təhsil bir anlayış kimi geniş mənə kəsb edir və özünü aşağıdakı xüsusiyyətlərlə büruzə verir:

- təhsil cəmiyyətin mənafeyinə xidmət edir;

- təhsil şəxsiyyətin intellektual, emosional, iradi keyfiyyətlərini inkişaf etdirir, onu ictimai və şəxsi həyata hazırlayır;
- təhsilin məzmunu müasir dünya standartlarına uyğun olaraq müəyyənləşdirilir;
- təhsilin məzmunu təhsil müəssisələrində həyata keçirilən pedaqoji prosesdə reallaşdırılır;
- təhsil prosesində mənimsəmənin səviyyəsi müəyyən olunmuş meyarlarla yoxlanılır;
- təhsil müəyyən hüquqi sənədlərin verilməsi ilə başa çatır.

Biz də təhsil pillələrinin bəzi səviyyələrinə bu prizmadan yanaşmağı zəruri hesab edirik. Təbii ki, qlobal təhsil məkanındakı inkişaf tendensiyalarını, innovativliyi, gənclərin peşəkar fəaliyyətini dəstəkləmədən hər hansı bir pillədə qazanılan uğurdan danışmaq olmaz. Bu varislik və integrasiyanı nəzərə almaqla təhsilin bəzi pillələrinə dövlət qayğısını və görüləcək işlərin əsas istiqamətlərini təhlil etməyə çalışacağıq.

Məktəbəqədər təhsil sistemində çevik, rəqabətə dözümlü, çoxfunksiyalı uşaq bağçaları şəbəkəsinin yaradılması, müxtəlif sosial qrupların, əhali təbəqələrinin övladlarının bu şəbəkəyə cəlb edilərək ehtiyaclarının ödənilməsi və həmin şəbəkə üçün zəruri avadanlıqların, tədris vəsaitlərinin alınması və yenilənməsi, bütün bunlarla yanaşı bu şəbəkədə çalışanların peşəkarlığının artırılması əsas istiqamətlərdəndir. Bu istiqamətlərin ruhuna münasib olaraq məktəbəqədər müəssisələrin də kurikulumu, praktikiyönlü tədris vəsaitləri hazırlanmış və çap edilmişdir. Balaca uşaqların təlim aldığı otaqlar milli dizaynda və milli kontekstdə tərtib olunmuşdur.

Bu mərhələdən sonra gələn ümumorta təhsil sisteminin inkişafı üçün isə aşağıdakı istiqamətlərdə işlər görülmüş və görülməkdədir:

- müəllimlərin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilərək dünya standartlarına cavab verməsi;
- tədris prosesində müasir tədris vəsaitləri və tədris avadanlıqlarından, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə;
- ümumorta təhsilin keyfiyyət monitorinqlərinin aparılması;
- ümumorta təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə milli sistemin təkmilləşdirilməsi;
- məzunların funksional savadlılığının və müqəddəratını təyinetmə hazırlığının formalaşdırılması.

Ali təhsil pilləsində də xeyli işlər görülməkdədir. Belə ki, ali təhsil sistemi də müasir tələblərə müvafiq olaraq yenilənib, şəbəkə və distant təhsil texnologiyalarından istifadə etmək üçün maddi-texniki baza yaradılıb. Pandemiya dövründəki distant təhsil bir çox çatışmazlıqları ortaya çıxarmışdı ki, onlar da nəzərə alınmaqla ali təhsil müəssisələrinin əksəriyyətində distant təhsil üçün şərait yaradılmışdır.

Ali təhsilin proqramlarının məzmunu dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla yenilənmiş, səriştə əsaslı təhsil proqramları hazırlanmış, fundamentalıqla praktik fəaliyyət balanslaşdırılmışdır. Ən müsbət hallardan biri də odur ki, bir çox xarici ölkə vətəndaşları Azərbaycan təhsil müəssisələrində təhsilə cəlb edilmişdir.

Universitet gənclər komitələrinin, gənclərlə iş və həmkarlar birliklərinin yaranması da təhsildə gənclər siyasətinin nümunələridir. Həm təhsilin, həm belə yardımçı birliklərin birlikdə fəaliyyəti sayəsində problemləri həll etməyi bacaran, texnoloji qərarlar verə bilən, vətəndaşlıq məsuliyyətini hiss edən bir gənclik formalaşmaqdadır.

Dövlət gənclər siyasəti və maarifləndirmə öz bəhrəsini verməkdədir. Müasir Azərbaycan universitetlərində təhsil fəaliyyətinə strateji yanaşma təhsilin humanistləşdirilməsinə, gənclərin humanist olmasına imkanlar yaratmışdır.

Təhsil strukturları tərəfindən həyata keçirilən işlər sayəsində bir çox aktual məsələlər öz həllini tapmaqdadır. Məsələn, tələbələr sosial əhəmiyyətli dövlət tədbirlərində fəal iştirak edir, ziyalılıq, vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirə bilirlər. Yaxud, tələbə birliklərindəki əməkdaşlıq şəraiti onlarda tolerantlıq, birgə yaşayış qaydalarına hörmət və demokratik düşüncə tərzi formalaşdırır.

Bütün bunlar göstərir ki, dövlətin təhsillə bağlı gənclər siyasəti düzgün qurulmuşdur və bunun nəticəsi olaraq ali təhsil müəssisələrində problemləri həll etməyə qadir, mənəvi və sosial keyfiyyətlərə malik gənc mütəxəssislər yetişməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova R. *Sosial işə giriş*. Bakı, "Ekoprint", 2019, 208 s.
2. Rəcəbli H. *Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti*. Bakı, MBM, 2012, 408 s.
3. *Sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. Bakı, 2011, 29 s.
4. *Sosial iş bacarıqları. Tərtibçi C.Şahmalıyev. "Konstitusiya" Araşdırmalar Fondu*. Bakı, 2018, 67 s.
5. *Standart və kurikulumlar: nəzəri və praktik məsələlər*. Bakı, ARTPI, 2016, 500 s.
6. *Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. Bakı, 2009.

S.N.Ənvərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Sabina.Anvarli@edu.gov.az

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MONİTORİNG: NORMATİV- HÜQUQİ BAZA

Xülasə

Məqalə təhsil sistemində monitoring prosesinin həyata keçirilməsi zamanı istinad edilən normativ-hüquqi aktlara həsr edilmişdir. Məqalədə ən son dövrdəki qüvvəyə minmiş və Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrində qeydiyyatda alınmış qanunvericilik aktlarının adları çəkilir.

Məqalədə təhsilin bütün pillələri üzrə (məktəbəqədər təhsil, ümumi təhsil, peşə təhsili, orta ixtisas təhsili və ali təhsil) müvafiq normativ hüquqi sənədlər ayrı-ayrılıqda qeyd olunmuşdur.

Məqalədə qeyd olunan akkreditasiya üzrə qiymətləndirmə meyarları əsasında 2022-ci ildən etibarən ali təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası həyata keçirilir. Bu da onu göstərir ki, məqalədə ən son dövrlərə qədər aktual olan məsələlər və normativ sənədlər qeyd olunmuşdur.

МОНИТОРИНГ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА

Резюме

Статья посвящена нормативно-правовым актам, на которые ссылаются при осуществлении процесса мониторинга в системе образования. В статье упоминаются названия законодательных актов, вступивших в силу до последнего периода и зарегистрированных в Государственном реестре правовых актов.

В статье отдельно упоминаются соответствующие нормативные правовые документы для всех уровней образования (дошкольного образования, общего образования, профессионального образования, краткосрочное высшее образование и высшего образования).

Аккредитация высших учебных заведений будет осуществляться с 2022 года на основе упомянутых в статье критериев оценки аккредитации. Это также свидетельствует о том, что в статье упоминаются актуальные до последнего времени вопросы и нормативные документы.

MONITORING IN THE EDUCATION SYSTEM: NORMATIVE-LEGAL BASIS

Summary

The article is devoted to the normative-legal acts referred to during the implementation of the monitoring process in the educational system. The article

mentions the names of legislative acts that came into force until the last period and were registered in the State Register of Legal Acts.

In the article, relevant normative legal documents for all levels of education (preschool education, general education, vocational education, short-cycle higher education and higher education) are mentioned separately.

Accreditation of higher education institutions will be carried out from 2022 on the basis of the accreditation assessment criteria mentioned in the article. This also shows that the article mentions issues and normative documents that are relevant until the latest times.

Açar sözlər: *keyfiyyət, monitoring, qiymətləndirmə, təhsil pillələri, qanun, qayda, qərar, əmr, qiymətləndirmə meyarı, akkreditasiya, normativ-hüquqi akt*

Ключевые слова: *качество, оценка, мониторинг, уровни образования, закон, правило, решение, приказ, критерий оценивания, аккредитация, нормативный правовой акт*

Key words: *quality, monitoring, assesment, levels of education, law, rule, decision. command, evaluation criterion, accreditation, normative legal act*

Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin hüquqi əsasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və bu normativ-hüquqi sənədlərə müvafiq olaraq qəbul edilmiş digər qanunvericilik aktları dayanır. Təhsil sistemində monitoringlər ayrı-ayrı təhsil pillələri üzrə qəbul edilmiş müvafiq qanunvericilik aktları əsasında aparılır. Təhsil pillələri üzrə sözügedən hüquqi sənədlərə nəzər salaraq.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 17-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi: məktəbəqədər təhsil, ümumi təhsil, peşə təhsili, orta ixtisas təhsili və ali təhsil pillələrindən ibarətdir. (1)

Məktəbəqədər təhsil pilləsində monitoring prosesi “Məktəbəqədər təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin (AR NK) 9 avqust 2012-ci il tarixli 178 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin və uşaq evlərinin pedaqoji şuraları haqqında Nümunəvi Əsasnamə”, NK-nın 2 oktyabr 2012-ci il tarixli 218 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin Nümunəvi Nizamnaməsi”, NK-nın 19 yanvar 2018-ci il tarixli 16 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə qəbul Qaydası”, NK-nın 8 avqust 2019-cu il tarixli 351 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı”, NK-nın 27 yanvar 2021-ci il tarixli 17 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət məktəbəqədər təhsil müəssisəsini maliyyələşdirmə Normativləri”, “Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum)”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 11 aprel 2022-ci il tarixli F-181

nömrəli əmri və s. normativ hüquqi aktlarda müəyyən olunan tələb və meyarlar əsasında həyata keçirilməlidir.

Ümumi təhsil pilləsində monitoring prosesi “Ümumi təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, NK-nın 13 yanvar 2011-ci il tarixli 5 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ümumtəhsil məktəbinin Nümunəvi Nizamnaməsi”, NK-nın 29 sentyabr 2020-ci il tarixli 361 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları”, NK-nın 22 iyun 2020-ci il tarixli 212 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət ümumi təhsil müəssisəsində siniflər üzrə şagird sıxlığı Normaları”, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Kollegiyasının 6 noyabr 2014-cü il tarixli 1/3 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Uşaqların (şagirdlərin) ümumi təhsil müəssisələrinə qəbulu və yerdəyişməsi Qaydaları”, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 28 mart 2016-cı il tarixli 165 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi sisteminə daxil olan ümumi təhsil müəssisələrində müəllimlərə tələbatın müəyyənləşdirilməsi, pedaqoji kadrların işə qəbulu və yerdəyişməsi Qaydaları”, NK-nın 13 yanvar 2009-cu il tarixli 9 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası”, NK-nın 22 iyun 2010-cu il tarixli 115 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ümumi təhsilin təhsil səviyyələri üzrə müddəti, bir səviyyədən digər səviyyəyə keçid Qaydaları”, NK-nın 12 dekabr 2016-cı il tarixli 498 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ümumi təhsil pilləsində təhsilalanların yekun attestasiyasının aparılması Qaydaları”, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin 28 dekabr 2018-ci il tarixli 8/1 nömrəli Kollegiya qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ümumi təhsil pilləsində təhsilalanların attestasiyasının (məktəbdaxili qiymətləndirmənin) aparılması Qaydası”, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin 28 noyabr 2011-ci il tarixli, 1872 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş “Ümumi təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin dövlət təhsil standartlarının tələblərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirən meyarlar” və s. normativ hüquqi aktlarda müəyyən olunan tələb və meyarlar əsasında həyata keçirilməlidir.

Peşə təhsili pilləsində monitoring prosesi “Peşə təhsili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, NK-nın 2013-cü il 29 dekabr tarixli 359 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət və bələdiyyə tərəfindən yaradılan peşə təhsili müəssisəsinin Nümunəvi Nizamnaməsi”, NK-nın 2019-cu il 26 aprel tarixli 189 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Xüsusi peşə təhsili müəssisələrinin Nümunəvi Nizamnaməsi”, NK-nın 2019-cu il 11 mart tarixli 85 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Peşə təhsilinin dövlət standartları”, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Kollegiyasının 13 mart 2019-cu il tarixli KQ-06 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Peşə təhsili pilləsində təhsilalanların attestasiyasının aparılması Qaydası”, “Peşə təhsili müəssisələrinin ayrı-ayrı peşə istiqamətləri üzrə tədris qruplarında orta sıxlığın müəyyən edilməsi

haqqında” NK-nın 11 mart 2019-cu il tarixli 86 nömrəli qərarı, NK-nın 2019-cu il 15 mart tarixli 102 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Peşə təhsili müəssisələrinə qəbul Qaydası”, NK-nın 2019-cu il 16 aprel tarixli 173 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Peşə təhsili pilləsinin bir səviyyəsindən növbəti səviyyəsinə keçid Qaydası” və s. normativ hüquqi aktlarda müəyyən olunan tələb və meyarlar əsasında həyata keçirilməlidir.

Orta ixtisas təhsili pilləsində monitoring prosesi NK-nın 2019-cu il 13 may tarixli 219 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət və bələdiyyə tərəfindən yaradılan orta ixtisas təhsili müəssisəsinin Nümunəvi Nizamnaməsi”, NK-nın 26 dekabr 2013-cü il tarixli, 354 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Orta ixtisas təhsili müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili Qaydaları”, Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 2 noyabr 1997-ci il tarixli, 831 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası orta ixtisas peşə təhsili müəssisələri tələbələrinin dövlət attestasiyası haqqında Əsasnamə”, NK-nın 23 aprel 2010-cu il tarixli, 76 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Orta ixtisas təhsili pilləsinin dövlət standartı və proqramı”, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 27.01.2017-ci il tarixli 49 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş “Orta ixtisas təhsili müəssisələrində tələbələrin köçürülməsi, təhsilalma formasını dəyişməsi, xaric edilməsi, bərpa olunması və akademik məzuniyyət verilməsinə dair müvəqqəti Qaydalar”, “Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin müəllim heyətinin tədris işi üçün vaxt normaları barədə” Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 16 aprel 2004-cü il tarixli 325 sayılı əmri, Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 20 aprel 1998-ci il tarixli 203 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş “Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin, maddi-texniki təchizat, kadr potensialı və strukturuna qoyulan minimum normalar”, “Təhsil müəssisələrinin pedaqoji işçilərinin dərslər yükü normalarının müəyyən edilməsi” haqqında NK-nın 24 noyabr 2010-cu il tarixli 215 nömrəli qərarı, “Təhsil proqramlarının (kurikulumlarının) yerinə yetirilməsi müddəti”nin təsdiq edilməsi haqqında NK-nın 4 iyun 2010-cu il tarixli 104 nömrəli qərarı və s. normativ hüquqi aktlarda müəyyən olunan tələb və meyarlar əsasında həyata keçirilməlidir.

Ali təhsil pilləsində monitoring prosesi NK-nın 15 yanvar 2019-cu il tarixli, 7 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət və bələdiyyə tərəfindən yaradılan ali təhsil müəssisəsinin Nümunəvi Nizamnaməsi”, NK-nın 24 dekabr 2013-cü il tarixli, 348 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat və magistratura səviyyələrində, əsas (baza ali) tibb təhsilində və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının magistratura səviyyəsində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili Qaydaları”, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 27 yanvar 1997-ci il tarixli, 54 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş “Ali təhsil müəssisələri tələbələrinin bakalavr pilləsində dövlət attestasiyası haqqında Əsasnamə”, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Kollegiyasının 15 noyabr 2017-ci il tarixli 5/2 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat və magistratura səviyyələrində, tibb təhsilinin əsas tibb təhsili üzrə təhsilalanların köçürülməsi, xaric edilməsi, bərpa olunması və akademik məzuniyyət götürülməsinə dair qaydalar”, NK-nın 23 aprel 2010-cu il tarixli 75 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı”, NK-nın 6 sentyabr 2010-cu il tarixli 163 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əlavə təhsilin məzmunu, təşkili və əlavə təhsilin hər hansı istiqaməti üzrə təhsil almış şəxslərə müvafiq sənədin verilməsi Qaydası”, NK-nın 24 iyun 2010-cu il tarixli, 117 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Bakalavriat (əsas (baza ali) tibb təhsili) təhsilinin məzmunu və təşkili Qaydaları”, NK-nın 12 may 2010-cu il tarixli, 88 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Magistratura təhsilinin məzmunu, təşkili və “magistr” dərəcələrinin verilməsi Qaydaları”, NK-nın 2017-ci il 8 fevral tarixli 39 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinə tələbə qəbulu Qaydaları”, NK-nın 8 fevral 2017-ci il tarixli, 40 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının magistraturalarına qəbul Qaydaları”, NK-nın 19 sentyabr 2008-ci il tarixli, 221 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş Ali (orta ixtisas) təhsili müəssisələri tələbələrinin ixtisas üzrə təcrübəsinin keçirilməsi haqqında Əsasnamə”, Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi Kollegiyasının 30 sentyabr 2022-ci il tarixli əmri ilə təsdiq edilmiş “Ali təhsil müəssisəsinin institusional akkreditasiyası üzrə qiymətləndirmə Meyarları” və “Ali təhsil müəssisəsinin proqram akkreditasiyası üzrə qiymətləndirmə Meyarları” və s. normativ hüquqi aktlarda müəyyən olunan tələb və meyarlar əsasında həyata keçirilməlidir.

Təhsil fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və təhsil müəssisəsinin akkreditasiyası təhsil sistemində monitorinq prosesinin əsas mexanizmlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasında dövlət təhsil müəssisələri istisna olmaqla, hər bir təhsil müəssisəsi təhsil fəaliyyəti göstərmək üçün “Lisenziyalar və icazələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada lisenziya almalıdır (1). Akkreditasiya - təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin qəbul olunmuş dövlət təhsil standartlarına və digər normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğunluğunun yoxlanılması məqsədilə aparılan və təhsil müəssisəsinin statusunun, hər bir ixtisas (proqram) üzrə təhsilalanların say həddinin müəyyən edilməsi, onun fəaliyyətinin növbəti müddətə uzadılması üçün hüquqi təminat yaradan prosedurdur (2). Təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası prosesinin əsas iştirakçıları, akkreditasiyanın növləri, mərhələləri və s. NK-nın 2020-ci il 14 dekabr tarixli 493 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası Qaydaları”nda əks olunmuşdur.

Məqalənin aktuallığı. Məqalə müasir təhsil sistemində monitoring prosesinin əsaslandığı normativ-hüquqi aktlardan bəhs edir. Qeyd olunur ki, bu istiqamətdə qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktların yenilənməsinə ehtiyac vardır. Bu da təhsildə monitoring prosesində akkreditasiyanın nə qədər aktual məsələ olduğunu ifadə edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ən son dövrə qədər qəbul edilmiş və qüvvəyə minmiş hüquqi aktların adı çəkilir. Monitoring prosesini həyata keçirmək üçün hüquqi əsas olaraq qəbul edilən normativ sənədlərə bütün təhsil pillələri üzrə ayrı-ayrılıqda nəzər salınır. Təhsil sisteminin monitoringi istiqamətində atılacaq addımları müəyyən edən normativ sənədlər kompleks şəkildə qeyd olunur və təhlil edilir.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə bütün təhsil pillələri üzrə monitoring prosesinin həyata keçirilməsi istiqamətində bir mənbə olaraq istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 19 iyun 2009-cu il tarixli 833-III Q nömrəli).
2. "Təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası Qaydaları" (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 14 dekabr tarixli 493 nömrəli Qərarı).

T.F.Zeynalzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
turkanzeynalzade@icloud.com

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNDƏ GENDER SAHƏSİNDƏKİ UĞURLAR

Xülasə

Azərbaycan təhsildə gender bərabərliyinin təşviqi istiqamətində bir sıra uğurlu addımlar atıb, o cümlədən təhsil siyasətlərində genderin əsas istiqamətə yönəldilməsi, təhsilə çıxış imkanlarında gender fərqlərinin azaldılması, qızların STEM sahələrini davam etdirməyə həvəsləndirilməsi, genderə həssas kurikulumların təşviqi və gender məsələləri üzrə müəllimlərin hazırlanması və s. kimi tədbirlər bunlara aid ola bilər. Azərbaycanda hər il gender bərabərliyinə həsr olunan həm yerli, həm beynəlxalq tədbirlər keçirilir, əhalinin maarifləndirilməsi üçün işlər aparılır. Bununla belə, gender əsaslı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması və bütünlükdə uşaqların təhsilə bərabər çıxışının təmin edilməsi üçün hələ çox iş görülməlidir.

УСПЕХИ В ОБЛАСТИ ГЕНДЕР В ОБРАЗОВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Азербайджан предпринял ряд успешных шагов по продвижению гендерного равенства в сфере образования, включая учет гендерной проблематики в образовательной политике, сокращение гендерного разрыва в доступе к образованию, поощрение девочек к изучению областей STEM, продвижение учебных программ с учетом гендерных аспектов и подготовку учителей по гендерным вопросам, и т. д. К ним могут применяться некоторые меры. Ежегодно в Азербайджане проводятся как местные, так и международные мероприятия, посвященные гендерному равенству, ведется работа по просвещению населения. Однако многое еще предстоит сделать для ликвидации дискриминации по признаку пола и обеспечения равного доступа к образованию для всех детей.

SUCCESSSES IN THE FIELD OF GENDER IN AZERBAIJAN EDUCATION

Summary

Azerbaijan has taken a number of successful steps towards promoting gender equality in education, including mainstreaming gender in education policies, reducing the gender gap in access to education, encouraging girls to pursue STEM fields, promoting gender-sensitive curricula and training teachers on gender issues, etc. Some measures may apply to them. Both local and international events dedicated to gender equality are held in Azerbaijan every year, and work is being done to educate

the population. However, much remains to be done to eliminate gender-based discrimination and ensure equal access to education for all children.

Açar sözlər: *gender, gender bərabərliyi, təhsil, uğur, qadın*

Ключевые слова: *гендер, гендерное равенство, образование, успех, женщина*

Key words: *gender, gender equality, education, success, woman*

Təhsil sahəsində gender problemləri həm xarici dövlətlər, həm də Azərbaycanı xas olan, hələ də tam həllinə nail olunmamış global problemlərdən biridir. Təhsildə gender problemləri yalnız təhsil alanlar arasındakı bərabərsizliyi deyil, həm də təhsil mütəxəssislərini əhatə edir. Təhsildə gender sahəsində hələ də kifayət qədər həll edilməmiş problemlər olsa da, son yüz ildə xeyli inkişafa nail olunmuşdur.

Azərbaycan təhsilində baş verən uğurlardan bəhs edərkən, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təsis etdiyi ilk dünyəvi qızlar məktəbi barədə danışmasaq olmaz. Rusiya imperatritsasının şərəfinə Aleksandrskaya adlandırılan bu məktəb nəinki Azərbaycanda, həm də müsəlman Şərqiində ilk dünyəvi qızlar məktəbi idi. Bu məktəb 1901-ci il oktyabrın 7-də açılmış elə ilk açıldığı zamanlar 50 tələbədən 20-si dövlət hesabına təhsil almışdır. Elə həmin il övladlarını oxutmaq istəyən valideynlərin təkidi ilə pulsuz oxuyan tələbələrin sayı 20-dən 35-ə qalxmışdır. (2,s.72) Məktəbə müxtəlif yerlərdən, eləcə də kənd yerlərindən tələbələr gəlirdi, ona görə də tələbələrin qalması üçün yataqxanalar yaradılmış, onlar üçün yeməxana, kitabxana, tibbi yardım mərkəzləri təşkil edilmişdi. Bu məktəbin məzunları daha sonra müəllim, həkim, hüquqşünas və s. kimi ixtisaslarda işləyirdilər. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin açdığı bu məktəb daha sonra İrəvanda, Bakıda müsəlman məktəblərinin açılması üçün təkan oldu.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral inqilabı Azərbaycanın da azadlıq uğrunda mübarizə aparmasına səbəb oldu. Bu azadlıq mübarizəsinin nəticəsində 1918-ci il 28 may tarixində Şərqiində ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. AXC öz növbəsində təhsil sahəsində bir sıra addımlar atdı. Məktəblər milliləşdirildi, xalq təhsilinin milli zəmində qurulması və milli kadrların hazırlanması üçün qərarlar qəbul edildi. 100 nəfər azərbaycanlı gəncin xaricə göndərilməsi üçün vəsait ayrıldı.

AXC dövründə qadın azadlığı, onların maarifləndirilməsi aktual məsələlərdən idi. Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Yusif Vəzir Cəmənli kimi bir çox ziyalılarımız qadınlarımızın maarifləndirilməsi üçün çalışdılar. O dövrdə “İşiq”, “Mollu Nəsrəddin” kimi mətbu orqanlar qadın azadlığıyla bağlı fikirlər söyləyir, qadınlara qarşı edilən haqsızlıqları tənqid edirdilər. Qadınlar üçün azadlıq istənilməsinin nəticəsidir ki, AXC Şərqiində ilk dəfə qadınlara seçki hüququ verdi. Bundan başqa qanunda

kişilər və qadınların eyni hüquqa malik olduğu, cinsi ayrı-seçkilik edilməməsi ilə bağlı da nüanslar öz əksini tapmışdır.

AXC dövründə əvvəldə də qeyd etdiyim kimi məktəblər milliləşdirilir, onların adları dəyişdirilirdi. Həmçinin qadınların təhsil alması üçün bir çox qızlar üçün məktəblər yaradılır, peşə kursları təşkil edilirdi. Əksər məktəblərin müdirləri qadınlar idi və bundan əlavə qadınlar bir çox sahələrdə fəaliyyət göstərirdi və uğur qazanırdı. AXC-nin təhsil sahəsində atdığı uğurlu addımlardan biri də 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) açılması haqqında Parlament qanunu idi. BDU-nun əsasnaməsində qadın və kişi tələbələrin bərabər təhsil almaq hüququnun olduğu qeyd edilirdi. Universitetin ilk ilində təhsil alan tələbələrin 25.3% azərbaycanlı idi və onlardan yalnız 8.5%-i qız tələbələrin payına düşürdü. Ədilə Şahtaxlı və Cənnət Sultanova BDU-nun Tibb fakültəsini bitirmiş ilk 30 məzun içində idi. Qeyd edək ki, Ədilə Şahtaxlı Azərbaycanda ilk xanım elmlər doktorudur. (3,s.191)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının tərkibinə daxil edildi. SSRİ də öz növbəsində təhsildə bir sıra nöqsanlar aşkarlamış, onların aradan qaldırılması üçün islahatlar həyata keçirmişdir. Sovet Respublikasının dövründə də qadın azadlığı, onların maarifləndirilməsi ön planda idi. Qadınlarla kişilərə bütün sahələrdə bərabərlik verilmişdi. Bir çox təhsilli qadınlarımız yaxşı vəzifələrdə işləyirdi. O dövrdə dövlətin həyata keçirmək istədiyi məsələlərdən biri də qadınların rəhbər vəzifələr üçün hazırlanması idi. Kənd yerlərində vəzifədəki qadınların sayının artırılmasına xüsusi diqqət göstərilirdi.

Dövlət 1929-cu ildə qadınlar üçün bir sıra kurslar təşkil etmişdi. Bu kurslar rəsmi və könüllü olaraq iki istiqamətdə fəaliyyət göstərirdi. Lakin qadınlar bu kurslara gəlmədiyindən kurslar tez bir zamanda da ləğv edildi. Daha sonralar başqa kurslar təşkil etmək istənilsə də, məsələ elə sadəcə fikir kimi də qalır, uğurlu nəticə əldə olunmurdu. Buna baxmayaraq o dövrdə qadın əməyinə çox ehtiyac var idi və buna görə də dövlət savadlı qadınlar yetişdirməyə can atırdı. Savadlı, zəhmətkeş qadınların əməyi 1941-1945-ci illərdə baş verən II Dünya müharibəsində daha çox gözə çarpırdı. Kişilərin təqribən 60%-i cəbhədə olduğundan arxa cəbhədə yük qadınların üzərinə düşürdü. Buna görə də qadınlar səylə çalışır, kişilərin yoxluğunda həm ailələrinə, həm də dövlətə öz bacarıqları ilə yardım edirdilər.

SSRİ-nin süqutundan sonra, xüsusilə də Ümumilli Lider Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərliyi dövründə təhsildə xeyli dəyişikliklər olmuşdur. Belə ki, onun 1993-2003-cü illərdə davam edən hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın təhsilində, xüsusilə də qadınların maarifləndirilməsində xeyli irəliləyiş olmuşdu. Heydər Əliyev Azərbaycanda ziyalı təbəqələrin formalaşması üçün çalışırdı və ona görə də qadınların təhsilinə xüsusi diqqət yetirirdi. O, təhsilin

inkışafı üçün çoxsaylı islahatlar keçirmiş, yeni məktəblər, universitetlər yaratmış, təhsildə müasir tədris üsullarını tətbiq etmişdir.

Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi dövrdə qadınların təhsil alması üçün də xüsusi imkanlar yaradılmış, dəyişikliklər edilmişdir. Qadınlar ali təhsil almağa həvəsləndirilir və onlara kişilərlə bərabər təhsil almaq hüququ verilmişdi. Heydər Əliyev gender bərabərliyinə nail olmaq üçün qadınların maarifləndirilməsinin önəmli olduğunu hesab edirdi.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə məktəb və universitetlərdə təhsil alan qızların sayı xeyli artmışdı. Hətta Heydər Əliyevin qızların daha rahat təhsil alması üçün ancaq qızlardan ibarət olan universitet də açmışdı. O dövrdə tibb, mühəndislik, hüquq kimi əvvəllər kişilərin üstünlük təşkil etdiyi sahələrdə qadınların da təhsil almasına xüsusi diqqət göstərilirdi. Qız tələbələrə xarici ölkələrdə təhsil almaq üçün təqaüdlər ayrıldı.

Ümumilikdə Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə qızların təhsil almasında, həm də təhsil sahəsində çoxsaylı addımlar atılmış, inkışaf olmuşdur. Heydər Əliyev başa düşürdü ki, savadlı cəmiyyət üçün savadlı insanlar, xüsusilə də savadlı valideyn şərtidir, ona görə də təhsildə inkışaf olması üçün onun dövründə mümkün olduğu qədər çox şey göstərilmişdir.

Heydər Əliyevdən sonra hakimiyyətə gələn və Azərbaycan Respublikasının 2003-cü ildən bu günə qədər prezidenti olan möhtərəm İlham Əliyev də ulu öndərin uğurlu siyasətini davam etdirmiş, təhsil sahəsində ilahatlar həyata keçirmişdir.

İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə təhsil sahəsinə onun dövründə xüsusi önəm verilir. Yeni məktəblər, universitetlər açılır, təhsil sahəsində dünyada olan müasir təlim-tədris metodlarından istifadə olunur.

İlham Əliyev gender bərabərliyinin təmin olunmasına xüsusi diqqət göstərir, qadınların təhsildə irəliləməsi üçün islahatlar, dəyişikliklər həyata keçirir. Dövlət qızların məktəbdə təhsil alması və ali təhsilini davam etdirməsi üçün xüsusi tədbirlər, siyasət həyata keçirir.

Dövlətin mühim uğurlarından biri kimi azərbaycanlı tələbələrin xaricdə aparıcı universitetlərdə təhsil alması üçün təqaüdlə təmin olunmasını nəzərdə tutan “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nı nümunə olaraq göstərə bilərik. Bu proqram qızların müxtəlif ölkələrdə təqaüdlü təhsil almasına imkan yaratmış, gender bərabərliyi yönündə uğurlu bir təşəbbüs olmuşdur.

Ümumiyyətlə, dövlətimiz təhsilin digər sahələrində olduğu kimi ali təhsil sahəsinə də xüsusi dəstəyini davam etdirir. Hökumət elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat (STEM) sahələrində təhsil alan qız tələbələrə də maliyyə dəstəyi verir.

XXI əsrdə İlham Əliyevin də uğurlu siyasəti nəticəsində hər iki cinsin tələbələrin təhsilində xeyli inkışafa nail olmuşdur. Xüsusilə də son illərdə

qadınların savadlılıq dərəcəsi xeyli artmışdır. Belə ki, Dünya Bankının 2018-ci ilə olan məlumatına görə Azərbaycanda qadınların savadlılıq səviyyəsi 99.8% təşkil edir. (3,92)

Azərbaycanda gender bərabərliyinə nail olmaq üçün xüsusi siyasət, proqramlar həyata keçirilir. Belə ki, dövlət ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin ən az 40%-nin qız olması üçün xüsusi kvota müəyyənləşdirmişdir.

Bunlardan başqa Azərbaycan qızların təhsil keyfiyyətinin artırılması üçün hüquqi müstəvidə bir sıra addımlar atmışdır. Həmin addımlara ümumi şəkildə aşağıdakıları aid edə bilərik:

Hüquqi çərçivə: Dövlətimiz qızlar və oğlanlar arasında gender bərabərliyinə nail olmaq üçün bir sıra proqramlar, tədbirlər həyata keçirmiş, qanunlar imzalamışdır.

2009-cu ildə “Təhsil haqqında” qanun qəbul edilib və həmin qanunda deyilir: Dövlət mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün təhsil müəssisələrinə işə qəbulda, vəzifələrə təyin olunmada və ya seçilmədə, əməyin stimullaşdırılmasında, təhsil müəssisələrinə qəbul olunmada, təhsilalanların təqaüdlə təmin edilməsində, ixtisasların seçilməsində, biliyin qiymətləndirilməsində, məzunların işlə təmin edilməsində, təhsilin növbəti pillədə davam etdirilməsində, ixtisasın artırılmasında və təhsil sahəsində digər məsələlərdə kişilər və qadınlar üçün bərabər imkanlar yaradılmasını təmin edir. (8)

2013-2020-ci illəri əhatə edən ölkənin təhsil prioritetlərini müəyyən edən Təhsilin İnkişafı üçün Milli Strategiya hazırlanmışdır. Burda qızların təhsili və təhsil keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün dövlət qarşısına bir sıra hədəflər qoymuşdur. (9)

Gender Bərabərliyi Qanunu: 2006-cı ildə Azərbaycanda həyatın bütün sahələrində, o cümlədən təhsildə gender əsasında ayrı-seçkiliyi qadağan edən Gender Bərabərliyi Qanunu qəbul edilmişdir. Qanun həmçinin hökumətdən gender bərabərliyini təşviq etmək və təhsilin bütün sahələrində kişilər və qadınlar üçün bərabər imkanları təmin etmək üçün tədbirlər görməyi tələb edir. Gender bərabərliyinin təmin edilməsində dövlətin vəzifəsi: Cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması, kişilər ilə qadınlara bərabər imkanların yaradılması, dövlətin idarə olunmasında və qərarlar qəbul edilməsində bir cinsin nümayəndələrinin üstünlüyünə yol verilməməsi üçün dövlət tədbirlər görür. (7)

2016-cı ildə Təhsil Sektorunun İnkişaf Proqramı təsdiq edilmişdir. Proqramın əsas məqsədi ölkənin təhsil keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və inkişafa nail olmaqdır. Proqrama həmçinin məktəbdə oxuyan qızların sayının artırılması və onların təhsil keyfiyyətinin artırılması üçün tədbirlər daxildir. (10)

2018-ci ildə Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında Gender bərabərliyi üzrə 2019-2024-

cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın layihəsi hazırlanmışdır. (5) Plan qızların elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat (STEM) kimi adətən oğlan tələbələrin üstünlük təşkil etdiyi sahələrdə qızların iştirakını artırmaq və bununla da qız və oğlan tələbələr arasında gender fərqlərini azaltmaq məqsədi daşıyır. Bu qanunvericilik bazaları və siyasətlər azərbaycanlı qızların təhsilini təşviq etmək və bütün uşaqların təhsil sahəsində bərabərlik imkanları təmin etmək üçün mühimdir.

Qanunlarda nəzərdə tutulan məqsədləri həyata keçirmək üçün ölkəmizdə tez-tez gender bərabərliyinə həsr olunan həm yerli, həm də beynəlxalq tədbirlər həyata keçirilir. Beynəlxalq tədbirlərdən birinə nümunə olaraq 2023-cü il yanvarın 26-da Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilən, BMT-nin Qadınlar üzrə Agentliyi və BMT-nin Əhali Fondu (UNFPA) tərəfindən həyata keçirilən “Avropa İttifaqı gender bərabərliyi naminə: Birlikdə gender stereotiplərinə və gender əsaslı zorakılığa qarşı” proqramı üzrə “Regional İnkişaf” İctimai Birliyi (RİİB) tərəfindən Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu (ARTİ) ilə əməkdaşlıq əsasında Bakı Biznes Mərkəzində “Azərbaycanda genderə həssas təhsil sisteminin inkişaf perspektivləri” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilib. (6) Konfransda ali təhsil müəssisələrindən tələbələr, müəllimlər, təhsil mütəxəssisləri, qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri, orta məktəb müəllimləri iştirak etmişdir. Tədbir hibrid formada təşkil olunmuş, ARTİ-nin direktor müavini Ülkər Babayeva, RİİB-in layihə rəhbəri Zərifə Məmmədli, BMT-nin Qadınlar üzrə Agentliyinin EU4GE Regional proqram menecerinin vəzifəsini icra edən Dilara Büyükaş, UNFPA Azərbaycan Nümayəndəliyinin proqram rəhbəri Səbinə Manafova və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Tədris işləri üzrə prorektoru Eldar Aslanov açılışda çıxış etmiş, ARTİ-nin Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi şöbəsinin müdiri İlahə Tağıyeva “Ümumi təhsildə müəllim hazırlığında gender yönümlü yanaşmalar”, həmin şöbənin mütəxəssisi Şahanə Məmmədli “Ümumi təhsildə gender yönümlü yanaşmanın təşviqi” təlimində iştirak edən müəllimlərin nəticələrinin təhlili”, Bakı Dövlət Universitetinin gender və tətbiqi psixologiya kafedrasının dosenti Elmina Kazımzadə “Ali təhsil səviyyəsində gender yönümlü pedaqogika: Azərbaycan nümunəsi” mövzularında çıxışlar edərək, müəllimlər üçün hazırlanan təlim materialları və keçirilən təlimlər barədə ətraflı məlumat veriblər. Elm və Təhsil Nazirliyinin Ümumi və məktəbəqədər təhsil şöbəsinin müdiri Vəfa Yaqublu, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin Qadın və gender məsələləri şöbəsinin baş məsləhətçisi Aytəkin Hacıyeva, UNICEF-in Avropa və Mərkəzi Asiya Regional Ofisinin Erkən uşaqlıqda dövründə inkişaf üzrə mütəxəssisi Vidur Çopra, ARTİ-nin Layihələrin idarə olunması şöbəsinin mütəxəssisi Həbibə Nəzirova, eləcə də Türkiyə və Gürcüstandan olan məruzəçilər plenar iclasda müxtəlif mövzularda çıxışlar ediblər. Plenar iclasda gender

bərabərliyinə təşviq, təhsildə cinsi ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması mövzularına toxunulmuşdur. (6)

Gender bərabərliyi mövzusu həlli çətin və uzun müddət tələb edən problemlərdən biridir. Bunun nəticəsidir ki, dünya ölkələrinin əksəriyyətində hələ də tam şəkildə gender bərabərliyinə nail olunmamışdır. Həm öz ölkəmizdə, həm də xarici ölkələrdə gender problemlərinə həsr olunan silsilə şəkildə kiçik və böyük tədbirlər, konfranslar həyata keçirilir, inkişaf planları hazırlanır. Bu tədbirlər insanların maariflənməsində, cinsi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə aparmasında çox mühim əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də bu tədbirlərin keçirilməsi davam etdirilməli, gender bərabərliyinə nail olmaq üçün mühim addımların atılmasında qarşıya qoyulan məqsədlər həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva ., *Azərbaycanda gender məsələləri*. Bakı: 2014, s.211
2. Axundov F., *Savadlı millətin təməli-savadlı qadın H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbi*. Bakı: 2007, s.168
3. İbrahimova G., *Azərbaycan qadını: tarix və gerçəklik*. Bakı-“Elm”: 2019, s.499
4. Mollayeva E., *Gender tərbiyəsi: tarixi, nəzəriyyəsi və müasir problemləri*. Elm və Təhsil: 2013, s.267
5. <http://scfwca.gov.az/post/1420/gender-beraberliyi-uzre-2019-2024-cu-iller-ucun-milli-fealiyyet-plani-nin-layihesinin-muzakiresi-ke>
6. <https://arti.edu.az/2023/01/31/az%C9%99rbaycanda-gender%C9%99-h%C9%99sas-t%C9%99hsil-sisteminin-inkisaf-perspektivl%C9%99ri-movzusunda-beyn%C9%99lxalq-konfrans-kecirilib/>
7. <https://e-qanun.az/framework/12424>
8. <https://e-qanun.az/framework/18343>
9. <https://e-qanun.az/framework/29145>
10. <https://president.az/az/articles/view/9779>

F.İ.İsgəndərli
Azərbaycan Tibb Universiteti
isfarid@mail.ru

TƏŞVİŞ POZUNTUSUNUN QARŞISINI ALMAQ ÜÇÜN İSTİFADƏ EDİLƏ BİLƏCƏK PSIXOTERAPİYALARIN TƏDQIQI

Xülasə

Müasir dövrdə ən çox rast gəlinən psixoloji pozuntulardan biri də təşviş pozuntusudur. Bu günə qədər bu mövzu ilə əlaqədar bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu məqalədə təşviş pozuntusunun yaranma səbəbini və bunun qarşısını almaq üçün istifadə edilə biləcək psixoterapiyaları nəzərdən keçirəcəyik.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОТЕРАПИИ, КОТОРАЯ МОЖЕТ ПРИМЕНЯТЬСЯ ДЛЯ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ТРЕВОВОГО РАССТРОЙСТВА

Резюме

Одним из наиболее распространенных психологических расстройств в наше время является тревожное расстройство. На сегодняшний день проведено множество исследований по этой теме. В этой статье мы рассмотрим причину тревожного расстройства и методы психотерапии, которые можно использовать для его предотвращения.

INVESTIGATION OF PSYCHOTHERAPIES THAT CAN BE USED TO PREVENT ANXIETY DISORDER

Summary

One of the most common psychological disorders in modern times is anxiety disorder. To date, many studies have been conducted on this topic. In this article, we will look at the cause of anxiety disorder and the psychotherapies that can be used to prevent it.

Açar sözlər: *təşviş, psixoloji pozuntu, psixoterapiya, yaranma səbəbi, müalicəsi*

Ключевые слова: *тревога, психологическое расстройство, психотерапия, причины, лечение*

Key words: *anxiety, psychological disorder, psychotherapy, causes, treatment*

Giriş

Aktual psixoloji problemlərdən biri də, təşviş pozuntusudur. Təşviş pozuntusunun yaranma səbəbi müxtəlif cür ola bilər. Bu hər kəsdə individual

xarakter daşıyır. Əsas cəhəti həyəcan və qorxu əlamətlərinin həmən şəraitə və ya konkret bir hadisəyə əsasən meydana gəlməsidir. Hər hansı çətinliklə üzləşən şəxs ilk növbədə baş verənləri anlamağa çalışır. Bu baş tutmadıqda qorxu, təşviş, həyəcan yaşayır.

Təşviş pozuntuları bir sıra psixoloji və fizioloji əlamətlərlə təzahür edilir. Həyəcanlanan xəstə özünü narahat və gərgin hiss edir. Hər hansı kiçik qıcıqlandırıcı belə güclü reaksiya verilməsinə səbəb ola bilər. Həyəcan keçirən şəxs fikrini cəmləməkdə çətinlik çəkir, yaddaşın zəifləməsindən, başındakı ağrılardan və ürək sıxıntısından əziyyət çəkir. Ürək döyüntüsünün artmasını hiss edən xəstə, ürək tutmasının baş verəcəyini düşünərək təşviş keçirməyə başlayır. (1)

Xarici görünüşlərində meydana gələn əlamətlər, mimikalarının dəyişməsi hiss edilir. Sifətlərinin rəngi avazıyır, qaşları çatılır və ətrafa həyəcanlı baxışlarla baxırlar. Somatik əlamətlərin meydana gəlməsi simpatik sinir sistemində baş verən fəallaşma, qıcıqlandırıcıya qarşı həssaslığın artması və əzələlərdəki patoloji gərginliklə əlaqədar olaraq təzahür edilir. Daha sıx rast gəlinən simptomlar mədə-bağırsağ və tənəffüs orqanlarında özünü biruzə verir. Çeynəmə və udma aktları çətinləşir, ağızda quruluq, bağırsaqlarda köp, defekasiya aktının tez tez olması baş verir. Tənəffüs orqanlarında baş verən simptomlara təngnəfəslik, döş qəfəsində sıxıntı və tənəffüs aktının çətinləşməsini misal göstərə bilərik. Ürək-damar əlamətlərinə ürəkdöyünmənin artmasını və ürəkdə sancı hissini göstərə bilərik. Bundan əlavə kişilərdə cinsi zəiflik, qadınlarda menstrual tsiklin pozulması da sıx rast gəlinən simptomlardandır. (1)

Əzələ tonusunun artması baş və boyun nahiyəsində hiss edilən ağrılar da, sıx rast gəlinən simptomlardandır. Təşviş zamanı somatik əlamətlərin özünü biruzə verməsi diferensial-diaqnostika baxımından bəzən çətinlik yaradır. Nəticədə xəstə somatik şikayətlərlə terapevtə müraciət edir. (2)

Hazırda psixologiya elminin inkişafı ilə bir sıra psixoterapevtik yanaşmalar meydana gəlmişdir. Hər biri xüsusi xəstəliklər və müəyyən vəziyyətlərdə daha effektiv təsir göstərir. Buna baxmayaraq bəzən psixoterapevtlər bu yanaşmaların ümumi kombinasiyasından istifadə edirlər.

Ən çox istifadə edilən psixoterapiya növləri bunlardır:

- Koqnitiv davranış terapiyası
- Psixodinamik psixoterapiya
- EMDR
- Ailə terapiyası
- Qrup terapiyası
- Art terapiya
- Diyalektik davranış terapiyası
- Oyun terapiyası

- Qəbul və öhtəlik terapiyası

Yuxarıda adları çəkilən psixoterapiya növlərinin bir çoxu təşviş pozuntusunun müalicəsində istifadə edilir. Bu məqalədə təşviş pozuntusu zamanı istifadə olunmuş psixoterapiya növləri və onların effektivliyi araşdırılacaq.

Təşviş pozuntusunun yaranma səbəbi

Təşviş pozuntusunun yaranma səbəbi kimi bir sıra faktorlar qeyd olunur. Onlardan daha çox istifadə olunanları nəzərdən keçirək.

1. Qohumlar arasında təşviş pozuntusunun populyasiyada 15%-dək olması bunu deməyə əsas verir ki, irsi amillər burada ciddi rol oynayır. Belə ki, adi populyasiyada xəstəliyin yayılması 3-4% təşkil edir. Tək yumurtalı əkizlər arasında xəstəliyin 41% olması irsi faktorun əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

2. Xəstəliyin strukturuna görə astenik və ya həyəcanlı tip şəxslərdə bu hal daha tez -tez müşahidə edilir.

3. Psixoloji sarsıntı və ya gərginlik keçirmiş şəxslərin təşviş pozuntusuna tutula bilmə ehtimalı da mütəxəssislərin diqqət mərkəzindədir.

4. Psixoxanalitik nəzəriyyənin tərəfdarları Z.Freydin fikirlərinə əsaslanaraq, qeyd edirlər ki, həyəcan sindromunun əmələ gəlməsində 3 mənbədən gələn enerjinin güclənməsi lazımdır. Bu enerji mənbələri: a) xarici mühitdən gələn enerji - real həyəcan; b) şüuraltı qatdan gələn enerji; c) super eqo ilə əlaqədar yaranan mənəvi həyəcan. Uşaq yaşlarında keçirilən psixoloji sarsıntıların uzun illər keçdikdən sonra “oyanması” psixoxanalitiklərin iddia etdikləri fikirlərdəndir. (3)

Koqnitiv Davranış Terapiyasının təşviş pozuntusunun qarşısının alınmasında tadbiqu

Koqnitiv davranış terapiyası düşüncələrimizin, nə hiss etdiyimiz və necə davrandığımızı müəyyən etdiyini vurğulayan strukturlaşmış bir terapiya növüdür. Əsasını öyrənmə nəzəriyyəsi və koqnitiv psixologiyadan götürərək, koqnitiv, davranış üsulları və problem həll etmə bacarıqlarını özündə birləşdirir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Koqnitiv davranış terapiyası təşviş pozuntuları başda olmaqla, dağıdıcı davranış pozuntuları, diqqət əksikliyi və hiperaktivlik pozuntusu, tik pozuntuları, sosial bacarıq əksikliyi və s. kimi pozuntuların müalicəsində istifadə edilir. (4)

Koqnitiv davranış terapiyasının əhval ruhiyyə pozuntuları zamanı təsir ölçüsü 0.53 ikən, təşviş pozuntularında bu ölçü 0.74-dür. (5)

Uşaqlar və yeniyetmələrdə depressiya və təşviş pozuntusunun müalicəsində koqnitiv davranış terapiya əsaslı “öhtəsindən gələn pişik (coping cat)” və “soyuqqanlı uşaqlar (The coolkids programme)” kimi proqramların istifadə edildiyi müşahidə edilməkdədir. (6), (7)

Klassik koqnitiv terapiya disfunkional düşüncələrin aşkarlanması, dəyişdirilməsi və tədricən məşqləri təşkil edir. (8) Bunun nəticəsində şəxs onu narahat edən düşüncələri ilk öncə aşkarlayır, sonra həmin düşüncələri alternativ və müsbət düşüncələrlə əvəz edir. Bununla yanaşı dəyişdirilmiş düşüncə tərzini real həyatda tətbiq edilərək daha da möhkəmləndirilir.

Koqnitiv modelə görə təşviş pozuntularında mənfi düşüncə altında müxtəlif diqqət və şərh etmə yatır. Qeyri-müəyyən sosial vəziyyətlərə bu misal göstərilə bilər; ilk görüşmədə görüşdüyünüz xanım sizə “heç təsəvvür etdiyim kimi deyilsən” deyərsə, necə cavablayarsınız? Mənfi düşüncə tərzini olan insanlar “məni bəyənmədiyini düşünürəm” kimi cavablar verirlər. Halbuki bu cümlə “gözlədiyimdən daha da yaraşlıqsan” kimi şərh edilə bilər. Sosial təşviş pozuntusu olan şəxslərdə digər təşviş pozuntusu olan şəxslərə görə daha yüngül mənfi sosial hadisələr haqqında fəlakətləşdirmə ehtimalı yüksəkdir. (9)

EMDR (Eye Movement Desensitization and Reprocessing) ilə təşviş pozuntusunun müalicəsində tətbiqi

EMDR (Eye Movement Desensitization and Processing) yəni göz hərəkətləri vasitəsilə desensitizasiya və yenidən emal etmə, Francine Shapiro tərəfindən 1987-ci ildə təsadüfən göz hərəkətlərinin mənfi və narahat edici düşüncələri azaltmasını kəşf etməsilə inkişaf etdirilmiş güclü psixoterapiya yanaşmasıdır. (10) Bu yanaşma EMD (Eye Movement Desensitization) adı ilə meydana gəlmişdir. 1990-cı ildə desensitizasiya və məlumatın yenidən emal edilməsinin daha effektiv olacağı düşünüldükdən EMDR (Eye Movement Desensitization and Processing) adını almışdır. (11) Ədəbiyyatda adının yazılmasının rahat olması üçün tez-tez ingilis hərflərindən ibarət EMDR qısaltması verilir. Biz də bu məqalədə EMDR qısaltmasından istifadə edəcəyik. EMDR terapiyanı digər terapiyalardan fərqləndirən bir-birinin ardınca gələn ritmik və iki tərəfli stimullaşdırıcı (göz hərəkətləri, titrəyən toplar və səs stimulları) istifadə edilərkən pasientin narahatedici hadisəyə diqqətini yönəltməsidir. (12) Pasient travmaya səbəb olan hadisəyə diqqətini yönəldib xatirələri xatırlayarkən, daxili düşüncələrə fokuslanır eyni zamanda diqqətini xaricdən gələn stimullaşdırıcıya yönəldir. Xarici stimullaşdırıcı ritmik və iki tərəfli istifadə edilən göz hərəkətləri, titrəyən toplar və səs siqnalları ola bilər. (13)

EMDR təcrübə və nəzarətli olaraq aparılmış 13 tədqiqat nəşrindən sonra psixoterapiya kimi qəbul edilmişdir. (14) Barker 2007-ci ildə apardıqları tədqiqat zamanı insanlar qarşısında çıxış etmə qayğısı yaşayan şəxsə 3 seans davam edən EMDR tətbiq etmişdilər. Nəticədə bu qayğının azaldılmasında və performansın inkişaf etdirilməsində alternativ terapiya vasitəsi kimi istifadə edilə biləcəyini qeyd etmişdilər. (15) Gauvreau və Bouchard (2008) isə tədqiqatlarında geniş yayılmış təşviş pozuntusu diaqnozu qoyulmuş şəxslərə 15

seanslıq EMDR tadbiqui nəticəsində iştirakçıların həyəcan və təşviş ballarının azaldığı müşahidə edilmişdir. Bundan əlavə həm müdaxilədən sonra, həm də 2 ay sonra aparılan müşahidədə iştirakçıların geniş yayılmış təşviş pozuntusu diaqnozu ilə qarşılaşmadıqları aşkar edilmişdir. (16) Rathschlag və Memmert (2014) EMDR terapiyanın narahatlığı azaltmaq üzərindəki təsirini nəzərdən keçirmək üçün 50 iştirakçıya 1-2 seans EMDR tadbiqui etdilər. Təcrübə qrupundakı iştirakçıların son test ballarında, ön test ilə müqayisədə narahatlıq balları ciddi azalma göstərmişdir. Buna baxmayaraq kontrol qrupdakı nəticələrdə azalma müşahidə edilməmişdir. İştirakçıların narahatlıqlarını aktivləşdirən şəraitdə də, fiziki performansları ölçülərək bu şəraitdə də təcrübə qrupunun narahatlıq səviyyəsində ciddi azalma olduğu aşkarlanmışdır. Nəticədə bu tədqiqatın nəticələrinə görə EMDR terapiyanın narahatlığın azaldılmasında istifadə edilə biləcək uyğun terapiya vasitəsi olduğu rapor edilmişdir. (17)

Psixanalitik yanaşma ilə təşviş pozuntusunun qarşısının alınması

Ziqmund Freydin təşvişlə bağlı fikirlərini 1895-ci ildə dərc etdiyi “Obsesiyalar və Fobiyalar” (18) 1895-ci ildəki “İsteriya üzərində tədqiqatlar” (19) və ən son 1926-cı ildə dərc olunan “İnhibisiyalar, Simptomlar və Təşviş” (20) kitabında görmək mümkündür. Freyd təşvişi şüura gəlmək üçün basdırılmış impulsların təmsili və boşalma yollarını tapmaq üçün eqo tərəfindən verilən bir siqnal kimi nəzərdən keçirir. Bu siqnal sistemi ilə şüuraltı duyğular eqonun şüurlu sahəsinə çıxmaq istəyir. Bu təzyiq getdikcə artır. Bu təzyiqin artması ilə yanaşı təşviş də artır. Bu təzyiq və təşvişin dəyəri kritik səviyyəni keçərsə, o zaman panik atak meydana gəlir. Psixanalitik nəzəriyyəyə görə təşvişi yaradan 4 əsas komponent var. Bunlar: (21)

1. İd və ya impulsiv təşviş
2. Ayrılıq təşvişi
3. Kastrasiya təşvişi
4. Superego təşvişi

Təşvişin bu müxtəlifliyi şəxsin psixoseksual və böyümənin müxtəlif növlərində qarşımıza çıxır. (22) İd və ya impulsiv təşvişi Freyd körpəlik dövründə körpənin tələbləri ilə meydana çıxdığını qeyd edir. (23) Körpə bu dövrdə tamamilə passiv və anasından ehtiyaclarını ödəməsinə gözləyir. Hadisələr üzərində başqa bir nəzarəti yoxdur. Ayrılıq təşvişi isə körpəlik dövründən sonra meydana gəlir. Bu dövrdə sevgi obyektinin itirilməsindən qorxdığı üçün ortaya çıxır. Körpə üçün sevgi obyektini ailəsi və ya anasıdır. (24) Bunun hesabına uşaq xarici aləmlə əlaqə qurur və öz ehtiyaclarını ödəyir. Bu sevgi obyektinin uzaqlaşması və ya itirilməsi təhdidi, təşvişi yaradan səbəb olur. Kastrasiya (cinsiyyət orqanlarını itirəcəyi qorxusu) təşvişi isə edipal dövrdə meydana gələn bir təşviş növüdür. Uşağın psixoseksual inkişafı ilə

əlaqədar olaraq bu dövrdə yaşanılmış qorxuları özündə toplayır. Supereqo təşvişi isə edipal dövrü keçmiş uşağın supereqosuna bağlı hissedilən təşvişdir. Psixoanalitiklər arasında təşvişin təbiəti və mənbəyi haqqında fərqli baxışlar olmuşdur. Otto Rank təşvişin təməlini doğum travması ilə əlaqələndirmişdir. Harry Stack Sullivan təşvişin səbəbini erkən uşaqlıq dövründə uşaq ilə ana arasındakı əlaqəyə bağlayır. Ananın təşvişinin uşağa keçdiyini qəbul edir.

Aparılmış randomize tədqiqatın nəticələri təşviş pozuntularında psixodinamik psixoterapiyanın effektiv ola bildiyini göstərməkdədir. Belə ki, təşviş pozuntusu olan 49 xəstədə psixodinamik terapiya ilə yanaşı rahatlama terapiyasının nəticələri qarşılaşdırılmışdır. Hər iki terapiya həftə boyunca həftədə 2 dəfə tətbiq edilmişdir. Nəticədə psixodinamik terapiyanın rahatlama terapiyası ilə müqayisədə daha effektiv olduğu aşkar edilmişdir (73%-39%) Bu isə onu deməyə əsas verir ki, psixodinamik psixoterapiya təşviş pozuntularının müalicəsində effektiv vasitə kimi istifadə edilə bilər. (25)

Nəticə olaraq psixoanaliz məktəbi təşviş pozuntularının müalicəsini ümumilikdə 17 uzun davam edən terapiyalar ilə müalicə etməyə çalışırlar.

Art terapiya ilə təşvişin müalicəsinin tədqiqi

Art materialların istifadə edildiyi bu terapiya növü fərdlərin yaşamış olduqları fiziki və psixoloji problemləri həll etmək üçün istifadə edilir. (26)

1940-ci illərdə tətbiq edilməyə başlayan art terapiya 1960-cı ildən etibarən terapevtik müdaxilə vasitəsi kimi istifadə edilməyə başladı. Art terapiya termini ilk dəfə incəsənət xadimi Adrian Hill tərəfindən 1942-ci ildə tuberkulyoz xəstələri ilə apardığı tədqiqatda istifadə etmişdir. Hill rəsm çəkməyin xəstələrin sadəcə vaxt keçirmədiyini eyni zamanda xəstələrdə narahatlıq və travmalarını da biruzə vermələrinə səbəb olduğunu qeyd etmişdir. (27)

Art terapiya musiqi, rəsm çəkmə, film izləmə, teatr və rəqs kimi incəsənət fəaliyyətlərini özündə birləşdirir. (28) Fərdləri və qrupları qiymətləndirmək, eyni zamanda müdaxilə etmək üçün istifadə edilən bu terapiya növü art terapiyadır. (29)

Art terapiya tətbiqinin müalicəvi təsirinin tədqiqi zamanı, şizofreniya xəstələri və xəstə yaxınlarında aparılan tədqiqatda art terapiyanın xəstə yaxınlarındakı təşviş səviyyəsini azaltdığı, şizofreniya xəstəsi olan fərdlərdə isə sosial bacarıqların müsbət yöndə dəyişdiyini raport edilmişdir. (30) Akhan və Atasoy apardıqları tədqiqatda art terapiyanın təşviş pozuntusunun müalicəsində effektiv bir vasitə olduğu raport ediblər. (31)

Walker, Kaimal, Koffman və DeGraba post travmatik stress pozuntusu diaqnozu qoyulmuş əsgərlərlə keçirdikləri art terapiya proqramından sonra iştirakçıların təşviş səviyyələrində ciddi azalma müşahidə edilmişdir. (32)

Xərçəng xəstəliyi ilə mübarizə aparan fərdlərlə aparılan araşdırmalarda art terapiya seanslarından sonra depressiya, təşviş və stress səviyyələrində ciddi şəkildə azalma müşahidə edilmişdir. (33), (34)

Demensiya xəstəsi olan fərdlərin qoşulduğu art terapiya proqramından sonra iştirakçıların təşviş və stress ballarında azalma, həmçinin həyat keyfiyyəti ballarında isə artım müşahidə edilmişdir. (35)

Nəticə

Aparılmış tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, hazırda istifadə edilən bir çox psixoterapiya vasitələri təşviş pozuntusunun qarşısını almaqda faydalıdır. Məqaləmizdə bu psixoterapiya vasitələrindən Koqnitiv davranış terapiyası, EMDR, Psixodinamik psixoterapiya və Art terapiya ilə təşviş pozuntusunun qarşısını almaq üçün aparılmış tədqiqatlar nəzərdən keçirildi. Qeyd olunan psixoterapiya vasitələri təşviş pozuntusunun qarşısını almaq üçün effektiv nəticələr vermişdir. Bu da, onu deməyə əsas verir ki, Koqnitiv davranış terapiyası, EMDR, Psixodinamik psixoterapiya və Art terapiya təşviş pozuntusunun qarşısını almaq üçün istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. *Clinical Practice Guideline for Treatment of Patients with Anxiety Disorders in Primary Care [Electronic resource]: Spanish NHS, Ministry of Health and Consumer Affairs Spain, Madrid.: Agencia Lann Entralgo. Unidad de Evaluación de Tecnologías Sanitarias, 2008. -p152.- Available at: www.guiasalud.es/GPC/GPC_430_Anxiety_Lain_Entr_compl_en.pdf (19.04.2013).*
2. *Generalised anxiety disorder in adults: management in primary, secondary and community care: Clinical guideline 113 [Electronic resource]: National Collaborating Centre for Mental Health commissioned by the National Institute for Health & Clinical Excellence. - London.: The British Psychological Society and The Royal College of Psychiatrists. - 2011. - Klinik protokol Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin İctimai Səhiyyə və İslahatlar Mərkəzində hazırlanmışdır. 47 Available at: <http://www.nice.org.uk/nicemedia/live/13314/52667/52667.pdf> (19.04.2013)*
3. N. İsmayilov, *Psixiatriya, Bakı, Qapp – Poliqraf, 2004, səh. 453.*
4. *Friedberg RD, Mc Clure JM. Clinical practice of cognitive therapy with children and adolescents: The nuts and bolts. Guilford Publications; 2015.*
5. *Gearing RE, Schwalbe CS, Lee R, Hoagwood KE. The effectiveness of booster sessions in CBT treatment for child and adolescent mood and anxiety disorders. Depression and anxiety 2013;30(9):800-8*
6. *Kendall PC, Hedtke KA. Coping cat workbook (Child therapy workbook series). 2nd ed. Ardmore; 2006.*

7. Lyneham HJ, Abbott M, Wignall, A., & Rapee, R. *Cool Kids Program-Children's Workbook*. Sydney, NSW: Centre for Emotional Health, Macquarie University; 2003.
8. Clark DM, Wells A (1995) A cognitive model of social phobia. In *Social phobia: Diagnosis, assessment, and treatment* (Eds RG Heimberg, MR Liebowitz, DA Hope, FR Schneier):69-93. New York, NY, Guilford Press
9. Huppert JD, Pasupuleti RV, Foa EB, Mathews A (2007) Interpretation biases in social anxiety: response generation, response selection, and self-appraisals. *Behav Res Ther*, 45:1505-1515
10. Shapiro, E. (2012). EMDR and early psychological intervention following trauma. *European Review of Applied Psychology*, 62, 241-251.
11. Maxfield, L. (2009). EMDR milestones: the first 20 years. *Journal of EMDR Practice and Research*, Volume 3, Number 4, 2009.
12. Shapiro, F., & Maxfield, L. (2002). Eye movement desensitization and reprocessing (EMDR): Information processing in the treatment of trauma. *Journal of Clinical Psychology*, 58, 933-946
13. Shapiro, F. (2001). *Eyemovement desensitization and reprocessing: Basic principles, protocols, and procedures*. 2. Baskı. New York: Guilford Press.
14. Shapiro, F. (2002). EMDR 12 years after its introduction: past and future research. *Journal of Clinical Psychology*, 58, 1-22
15. Barker, R.T.. & Barker S.B. (2007). The use of emdr in reducing presentation anxiety. *Journal of EMDR Practice and Research*, 1(2), 100-108
16. Gauvreau, P., & Bouchard, S. (2008). Preliminary evidence for the efficacy of emdr in treating generalized anxiety disorder. *Journal of EMDR Practice and Research*, 2 (1), 26-40.
17. Rathschlag, M., & Memmert, D. (2014). Reducing anxiety and enhancing physical performance by using an advanced version of EMDR: a pilot study. *Brain Behavior*, 4(3), 348–355
18. Freud's "Obsessions and Phobias: Their Psychical Mechanism and their Aetiology" (1895)
19. Breuer Josef and Freud Sigmund (1895/1995), *Studies on Hysteria* . In James Strachey (Ed.) *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* . London: Hogarth Press, Vol. 2, xxxii, pp. 1-335.
20. Freud, S. (1926). Inhibitions, symptoms and anxiety. In J. Strachey, & A. Freud (Eds.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (pp. 77-175). London: The Hogarth Press.
21. Klein, M. (1948). A contribution to the theory of anxiety and guilt. *The International Journal of Psychoanalysis*, 29, 114–123.
22. Gabbard, G.O. (1990). *Psychodynamic psychiatry in clinical practice*. American Psychiatric Association.
23. Freud, S. (1895). A Project for a Scientific Psychology (Standard Edition, Vol. 1, pp. 283-397). London: Hogarth.
24. Faravelli, C., & Pallanti, S. (1989). Recent life events and panic disorder. *The American Journal of Psychiatry*, 146(5), 622-626.
<https://doi.org/10.1176/ajp.146.5.622>

25. Craske M. *Psychotherapy for panic disorder in adults. UpToDate* 2016, 14633:1-9.
26. Case, C., & Dalley, T. (2006). *Handbook of art therapy. (2 rd ed. pp.1-10). London: Routledge.*
27. Malchiodi, C.A.(2005). *Expressive Therapies History, Theory, and Practice. In. C.A. Malchiodi (Ed.), Expressive Therapies (pp.1-15). Newyork: Guilford press.*
28. Malchiodi, C.A. (2003). *Expressive arts therapy and multimodal approaches. Handbook of art therapy, 106-119.*
29. Hasgül, E. (2016). *The importance of art in social work practices, International Journal of Innovative Research in Education, 3(2), 55- 60.*
30. Sarandöl, A., Akkaya, C., Eracar, N., ve Kırılı, S. (2013). *Şizofreni hastaları ve yakınlarıyla yapılan sanatla terapinin hastalık belirtileri, bireysel ve toplumsal beceriler üzerine etkisi. Anatolian Journal of Psychiatry/Anadolu Psikiyatri Dergisi, 14(4), 333-339.*
31. Akhan, L.U., & Atasoy, N. (2017). *Impact of marbling art therapy activities on the anxiety levels of psychiatric patients. Journal of Human Sciences, 14(2), 2121-2128.*
32. Walker, M.S., Kaimal, G., Koffman, R., & DeGraba, T.J. (2016). *Art therapy for PTSD and TBI: A senior active duty military service member's therapeutic journey. The Arts in Psychotherapy, 49, 10-18.*
33. Monti, D.A., Peterson, C., Kunkel, E.J.S., Hauck, W.W., Pequignot, E., Rhodes, L., & Brainard, G.C. (2006). *A randomized, controlled trial of mindfulness-based art therapy (MBAT) for women with cancer. Psycho-Oncology, 15(5), 363-373.*
34. Bar-Sela, G., Atid, L., Danos, S., Gabay, N., & Epelbaum, R. (2007). *Art therapy improved depression and influenced fatigue levels in cancer patients on chemotherapy. Psycho-Oncology, 16(11), 980-984.*
35. Mimica, N., & Kalinić, D. (2011). *Art therapy may be beneficial for reducing stress-related behaviours in people with dementia-case report. Psychiatria Danubina, 23(1.), 125- 128.*

Ü.B.Məmmədova
Mingəçevir Turizm Kolleci
ulviyememmedova729gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİFERENSİALLIĞINI SƏCİYYƏLƏNDİRƏN FONETİK VƏ QRAMMATİK TƏHLİLİ

Xülasə

Çoxmillətli Azərbaycan xalqı üçün qanunun aliliyinə əsaslanan dövlətin balanslaşdırılmış dil siyasətini müəyyənləşdirməyə imkan verən mühüm vəzifələrdən biri ölkədə sülhün və etnik bərabərliyin qorunmasıdır. Dil xalqın mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir və bu baxımdan bilinçsizliyin mədəni aspektinə xüsusi yer verilir. Bilinçsizliyin müxtəlif aspektlərini: linqvistik, psixolinqvistik, təhsil, mədəni və siyasi aspektlərini öyrənilib belə bir nəticəyə gəlirik ki, bilinçsizlik insan cəmiyyətinin inkişafına və təkmilləşməsinə, o cümlədən xalqların dünya birliyinə inteqrasiyasına ciddi təsir göstərən çoxşaxəli ictimai və linqvistik hadisədir. Həmçinin dinamik və inkişafda olan Azərbaycan cəmiyyətində bilinçsizlik probleminin aşkar olunması və bu çoxaspektli problemin qarşısının alınması yollarının öyrənilməsi və həlli bizim multikultural və tolerant cəmiyyətimizin tərəqqisinə və təkmilləşməsinə səbəb olacaqdır. Dillərin təmasları vasitəsi ilə mədəniyyətlərin təması nəticəsində dillər bir-birindən leksik vahidləri götürür və bu da dillərin lüğət ehtiyatlarının qarşılıqlı zənginləşməsinə səbəb olur.

ФОНЕТИЧЕСКИЙ И ГРАММАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЙ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОСТЬ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Сохранение мира и межнационального равноправия в стране является одной из важных задач, позволяющих определить взвешенную языковую политику государства, основанную на верховенстве закона в отношении многонационального азербайджанского народа. Язык является неотъемлемой частью культуры народа, и в этой связи культурному аспекту двуязычия отводится особое место. Различные аспекты двуязычия: изучив его лингвистический, психолингвистический, образовательный, культурологический и политический аспекты, мы приходим к выводу, что двуязычие представляет собой многогранное социальное и языковое явление, оказывающее серьезное влияние на развитие и совершенствование человеческого общества, в том числе на интеграцию наций в мир сообщество. Также открытие проблемы двуязычия в динамично развивающемся азербайджанском обществе и изучение и решение путей предотвращения этой многогранной проблемы приведут к прогрессу и совершенствованию нашего поликультурного и толерантного общества. В результате соприкосновения культур через соприкосновение языков языки

берут друг у друга лексические единицы, и это приводит к взаимообогащению словарного запаса языков.

PHONETIC AND GRAMMAR ANALYSIS THAT CHARACTERIZES THE DIFFERENTIALITY OF THE MODERN AZERBAIJANIAN LANGUAGE

Summary

Preservation of peace and interethnic equality in the country is one of the important tasks that make it possible to determine a balanced language policy of the state based on the rule of law in relation to the multinational Azerbaijani people. Language is an integral part of the culture of the people, and in this regard, the cultural aspect of bilingualism is given a special place. Various aspects of bilingualism: having studied its linguistic, psycholinguistic, educational, cultural and political aspects, we come to the conclusion that bilingualism is a multifaceted social and linguistic phenomenon that has a serious impact on the development and improvement of human society, including the integration of nations into the world community. Also, the discovery of the problem of bilingualism in the dynamically developing Azerbaijani society and the study and solution of ways to prevent this multifaceted problem will lead to the progress and improvement of our multicultural and tolerant society. As a result of the contact of cultures through the contact of languages, languages take lexical units from each other, and this leads to mutual enrichment of the vocabulary of languages.

Açar sözlər: *dilin qrammatikası, fonografik yazı, semantika, diferensiallaşma, linqvistik dil, ritorika, bilingvizm problemi*

Ключевые слова: *грамматика языка, фонографическая запись, семантика, дифференциация, лингвистический язык, риторика, двуязычие проблема*

Key words: *grammar of the language, phonographic recording, semantics, differentiation, linguistic language, rhetoric, bilingualism the problem*

Hər bir dövlət dilinin dövlətçilik əlamətlərindən (atributlarından) biri dövlətin siyasi, iqtisadi, mədəni fəaliyyətini cəmiyyətə çatdırmaq, praktik (təcrübi) təşkilini təmin etməkdir. Dövlət qanunlarının, rəsmi göstəriş və sərəncamların, müxtəlif iş sahələrinə aid rəsmi sənədlərin vahid dildə olması mühüm şərtlərdəndir. Dil vahidliyi prinsipi ünsiyyətin asanlaşmasına xidmət edir. Belə ki, idarədən, müəssisədən, ixtisasından asılı olmayaraq, istər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə olan bütün rəsmi əməli nümunələr dövlət dilində aparılmalıdır. Dilin vahidliyi hesabına anlaşma maksimum təmin edilir, idarəçilik sisteməlik xarakter alır. Lakin dilin daşıyıcıları olan insanlar (xalq, millət) özləri bu işdə dövlətə kömək olmalıdırlar. Hər kəs öz kommunikativ fəaliyyətində bu mövzuya olduqca həssas yanaşmalı, ana dilinin saflığını qorumaq və inkişafına xidmət göstərməlidir. Elə bu məqamda ulu öndər

Heydər Əliyevin ana dilimizin qorunması haqqında söylədiyi aforizmlərdən birini xatırlamaq yerinə düşər: “İnkişaf etmiş, zəngin dil mədəniyyətinə malik xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir” (1, s.464). Dəyişmə, yenilənmə, daxili inkişaf qanunauyğunluqları əsasında zənginləşmə müstəqillik illərinin Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir.

Dildə baş verən dəyişikliklər dedikdə, göz önünə hər şeydən əvvəl terminologiya gəlir. Terminoloji vahidlər meydana çıxan yeni əşya, anlayış və hadisələrin adları kimi reallaşır. Həmin adlar qısa müddət ərzində lüğət tərkibində özünə yer tapır. Azərbaycan dilinin inkişafında aparıcı ekstralinqvistik faktor, sözsüz ki, müstəqilliyimizlə cəmiyyət arasında baş verən quruluş dəyişkənliyidir. Azərbaycan xalqının müstəqilliyi və suverenliyi ilə bağlı baş verən ictimai-siyasi hadisələr dilimizin lüğət tərkibində olan dəyişiklikləri global bir hadisəyə çevirdi. Belə ki, hələ müstəqillik uğrunda mübarizə dövründə baş verən canlanma, hər bir sahədə olduğu kimi, ana dilimizin də tədricən öz milli keyfiyyətlərini qazanmasına təkan verdi.

Mühüm ünsiyyət vasitəsi olan müasir Azərbaycan dili müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq olunur. Bunlardan biri də sosiolinqvistik aspektdir. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu aspektdə dilimizin funksional imkanları çox az öyrənilib. Məlumdur ki, dilin funksionallaşaraq dəyişməsi və inkişafı onun başlıca keyfiyyətidir. Məqalədə müasir Azərbaycan dilinin işlənilmə sferaları, funksional özəllikləri müəyyənləşdirilir və dil-danışmaq sahələrinin daralma imkanları öyrənilir. Azərbaycan dilinin ümumi sosiolinqvistik durumu, funksional olaraq işlənilməsi, ünsiyyət vasitəsi və rəsmi dövlət dili kimi işləkliyi müəyyənləşdirilir (5, s.450). Bundan əlavə, məqalədə müasir Azərbaycan dilinin sosial şərtləndirilməsi prosesi, sosial diferensiallaşması, sosial inkişaf şərti, sosial və funksional diferensiasiya, milli dillərin sərhədləri, ədəbi dil, ərəzi dialektləri və dilə sahib olmanın (yiyələnmənin) bir çox mühüm məsələləri də araşdırılır.

Nitqdə işlənən hər bir dil vahidi vacib və zəruridir. Bunların hər biri müəyyən mənə daşıyır. Söz və ifadələrin əks etdirdiyi mənalar müxtəlif sahələri əhatə edir. Dilin ümumi semantikasında müəyyən qanunauyğunluqlar vardır. Burada ayrı-ayrı cəhətlərlə bağlı bir neçə sistem olur. Dilin semantika sahəsindəki həmin sistemlərin cəmi onun ümumi semantik sistemini təşkil edir. Dilin semantik sistemindən bəhs edən dilçilik şöbəsi semasiologiya adlanır. Bəzi dilçilər öz əsərlərində həm sözün mənasını, həm də mənə haqqında elmi təlimi semantika adlandırmışlar. Belə vəziyyət indi də bir sıra alimlərin yaradıcılığında davam etməkdədir. Bu isə anlaşılmazlığa səbəb olur. Dolaşılıqdan uzaqlaşmaq üçün, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, semantikanı söz və ifadələrin məcmusu, semasiologiyanı isə mənə haqqında elmi təlim kimi

başla düşmək lazımdır. Azərbaycan ədəbi dili zəngin və rəngarəng semantik sistemə malikdir (3, s.197-201).

Dilimizin semantik sisteminin öyrənilməsi sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında böyük vəzifələr durur. Hər şeydən əvvəl, semasioloji tədqiqat sahəsində başlıca olaraq aşağıdakı məsələlər şərh edilməlidir:

1. Söz və ifadələrin məna cəhətlərini aydınlaşdırmaq; 2. Söz və ifadələrin məna növlərini tədqiq etmək; 3. Söz və ifadələrin məna qruplarını və bunların əmələgəlmə, inkişaf etmə xüsusiyyətlərini öyrənmək; 4. Söz və ifadələrin mənalılarının dəyişmə səbəblərini müəyyənləşdirmək; 5. Dildəki bütün semantik hadisələri şərh etmək.

Bu məsələlər dilimizin milli xüsusiyyətlərinə uyğun aydınlaşdırılmalıdır. Çünki hər bir söz dilin öz daxili qayda-qanunlarına müvafiq yarandığı kimi, bunların mənalılarında da xüsusi cəhətlər olur.

Hər hansı bir dilin istər nəzəri, istərsə də praktik cəhətdən öyrənilməsi fonetikadan başlamalıdır. Yeni fənnin tələbinə görə, dil sisteminin bütün mövzuları nitq mədəniyyəti ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir. Bu fənnin tələblərinə görə dilin hər hansı bir vahidinin linqvistik xarakterini, hər hansı bir qanun və kateqoriyasını elmi şəkildə, dərinləndirərək öyrətmək tələb olunmur. Belə bir tələbi yerinə yetirmək üçün əsas fikri dilin elmi problemlərinə deyil, onu, dilin ritorikası ilə, yəni, daha çox mədəni danışmaq, ünsiyyət məsələlərinə baxmaq və linqvistik təhlil aparmaq lazımdır. Ritorika dilin fonetikasını, leksikologiyasını, frazeologiyasını, morfologiya bölmələrini əhatə edir. Eləcə də dilimizin leksik tərkibini mükəmməl surətdə mənimsəmiş, geniş söz ehtiyatına malik olan adam sözlərin seçilməsi, onların normativ və məcazi mənalılarından mahir ritor nitq bacarıqlarından istifadə edir. Əksinə, leksik normalardan kənara çıxan (loru) adam dərhal dinləyicinin marağının sönməsinə səbəb olur.

Gündəlik işlədilən sözlərin, terminoloji vahidlərin istifadə olunmasının təşviq edilməsi dil fəaliyyətlərində geniş yer tutur. Azərbaycanda, ilk növbədə, Azərbaycan dilinə görə müəyyənləşən milli dövlətin simvolu daxilində birdilliliyə (paytaxtda) dayanan standart bir ədəbi dil mühiti vardır. Çoxdillilik şəraitində isə öncələr daha çox azərbaycanca-rusca, indi isə azərbaycanca-İngiliscə paralelli və təlim-tədris xarakterinə malik Azərbaycan ədəbi dilinin istifadəsi ilə görünməkdədir. Son illərdə məhz ana dilinin daha çox müəyyən sosial və tədris ocaqlarında, milli dil olaraq funksionallığının, işləkliyinin genişləndiyi müşahidə olunur. Bu cür vəziyyət Azərbaycanda sosiolinqvistik tədqiqatlar şəbəkəsinin artırılması vacibliyini şərtləndirir. Sosiolinqvistik istiqamətlərlə aparılan tədqiqatlarda ən çox dil və cəmiyyət, dil və etnoqrafiya, etnolinqvistika, dil və mədəniyyət əlaqələri, ikidillilik və çoxdillilik ortamları öyrənilmişdir. Dillərin sosiolinqvistik aspektdə öyrənilməsi xüsusi dil qanunauyğunluqları, onların inkişafı və cəmiyyət üzvləri arasında

funksionallaşması, həmçinin də bir sıra sosial faktorların təsir dərəcəsi (sosial faktorlar dilin strukturuna öz təsirini göstərir (4, s.24-29).

Dil yalnız insan cəmiyyətində fəaliyyət göstərir və cəmiyyətə xidmət edir, dil və cəmiyyət arasında üzvi əlaqə mövcuddur. Cəmiyyətin həyatı və inkişafı da dil olmadan mümkünsüzdür. Cəmiyyətdə dilin istifadəsi onun sosial əhəmiyyəti ilə əlaqələndirilir. Dilin sosial funksiyasının öyrənilməsi dil nəzəriyyəsinin əsas vəzifələrindən biridir. Müasir dünyada ölkələr arasında müxtəlif səviyyələrdə olan siyasi, sosial-iqtisadi, elmi, mədəni əlaqələr daim genişlənir və “qlobal vətəndaş” anlayışı qloballaşma dövründə və tarixi əhəmiyyətli hadisələr dövründə ən çox yayılmış və aktual hala gəlir. Beynəlxalq əlaqələrin hərtərəfli inkişafı birbaşa xalqların müxtəlif sahələrdə təmaslarını şərtləndirir. Əlbəttə ki, xalqlar arasında əlaqələrin inkişafı və genişləndirilməsi üçün dillər vasitəsi ilə ünsiyyət, xüsusən də ən azı iki dildə bilik lazımdır. Belə bir şəraitdə xarici dillərdə ünsiyyətə ehtiyac xeyli artır və beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif səviyyələrində prioritet təşkil edir. Sosiolinqvistik tədqiqatlar nöqtəyi-nəzərindən bu amillərlə əlaqəli ikidilli, yəni fərdlərin alternativ olaraq iki dildə ünsiyyət qurma qabiliyyəti, başqa sözlə bilinqvizm müasir insan cəmiyyətinin zərurətidir. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafı və mükəmməlləşməsi ilə polilingvizmdən az əhəmiyyət kəsb etməyən və aktual sosiolinqvistik hadisə olan, bilinqvizmə ətrafımızdakı dünya haqqında təsəvvürü genişləndirən və eyni zamanda fərqli millətlərin, ölkələrin nümayəndələri arasındakı münasibətlərdə inanılmaz kömək göstərən sosiolinqvistik bir fenomen olaraq daha çox diqqət artır.

Hal-hazırda beynəlxalq, çoxdilli və multikultural təhsil sistemində qoşularaq beynəlxalq standartlara uyğunlaşmağa çalışan ölkəmizdə təhsil sahəsində də ikidillilik çox aktualdır. Qeyd olunan fakt bilikli ikitərəfli şəxsiyyətlərin ətrafdakı multikultural mühitlə qarşılıqlı məqbul əlaqə yaratması üçün əlverişli şərait yaradır və dünya mədəni irsinin dəyərlərini öz mədəniyyəti ilə cəlb etmək üçün unikal imkan verir.

Azərbaycanda dil situasiyasını nəzərə alaraq ilk dəfə bilinqvizmin linqvistik, sosiolinqvistik, psixolinqvistik, linqvodidaktik, təhsil, siyasi və mədəni aspektlərə malik olan hərtərəfli hadisə kimi öyrənilməsinə cəhd göstərilmişdir, çünki postsovet dövrünün Azərbaycan dilçiliyində bilinqvizmin bu istiqamətdə öyrənilməsi xüsusi tədqiqat predmeti olmamışdır. Nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ilk növbədə ondan ibarətdir ki, burada bilinqvizmin nəzəri baxımdan öyrənilməsinə cəhd göstərilmişdir və onun nəzəri bazası ola biləcək, bu məsələnin nəinki linqvistik, həmçinin sosiolinqvistik baxımdan gələcək tədqiqatlarda istifadə oluna biləcək linqvistik, psixolinqvistik, təhsil, sosiolinqvistik, siyasi və mədəni aspektləri analiz olunmuşdur. İkincisi, Dil nəzəriyyəsi sahəsində ümumnəzəri bazanın inkişafını öncədən müəyyənləşdirə biləcək, xüsusilə nəzəri baxımdan struktur dilin aktual məsələsi olan ikidilli

şəxslərin nitqində baş verən morfem interferensiyasının öyrənilməsində üzə çıxan problemlərin aydınlaşdırılmasında rol oynayacaqdır. Həmçinin məqalədə bu problemlərin nəzəri əsasları ölkənin dilyönümlü və qeyri-dilyönümlü olan ali məktəblərində xarici dillərin mənimsənilməsi və tədrisinə dair müasir innovativ linqvodidaktik yanaşmaların təkmilləşməsinə və modernizasiyasına xidmət edəcək. Bilinqvizm şəraitində, iki dil eyni kollektiv daxilində bir-biri ilə sosial vəziyyətdən və ünsiyyət aktının digər parametrlərindən asılı olaraq bu dilləri müxtəlif ünsiyyət sahələrində istifadə etməklə yanaşı yaşayırlar (5, s.450). İkidillilik iki (və ya daha çox) dilin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Praktiki baxımdan erkən bilinqvizm istisna olmaqla eyni səviyyədə iki dildə ünsiyyət qurmaq mümkün deyil, iki dildən biri mütləq üstünlük təşkil edir. Bioloji faktor nəzərə alaraq, dominant dil, bir qayda olaraq, ilk və ya dediyimiz kimi, ikidilli bir şəxsin ana dilidir. Bu baxımdan doğma dil ikidilli fərdin şüuruna o qədər təsir edir ki, heç bir əldə edilmiş dil ana dili ilə müqayisə edilə bilməz və ya ikidilli fərdin şüurunda eyni səviyyədə ola bilməz.

Dil düşüncə ilə birbaşa əlaqəli olduğundan, bir dildən digərinə keçərək, iki dilli bir fərd alternativ olaraq iki dildə düşünür. Bu, əlbəttə ki, həm dil, həm də psixoloji baxımdan mürəkkəb bir prosesdir, çünki danışdığımız dil düşüncə tərzimizə təsir edir. İkinci bir dilin mənimsənilməsi prosesində dillərin qohumluq dərəcəsi, doğma və öyrənilən dildə oxşar və ümumi anlayışların olması xüsusi rol oynayır. İkidilli şəxslər üçün təbii ki, genetik əlaqəli dillərin öyrənilməsi, genetik əlaqəsi olmayan dillərin öyrənilməsi ilə müqayisədə xüsusilə çətinlik təşkil etmir.

1. Azərbaycan dilinin materiallarına üstünlük verilməklə, dildə sosial diferensiaslaşma problemi nəzəri və praktik aspektdə sosiolinqvistik cəhətdən araşdırılmışdır. 2. Dilin sosial diferensiaslaşmasına təsir edən amillər, müxtəlif sosial situasiyalarda dilin variantlaşması prosesinin səbəbləri kompleks şəkildə tədqiqatə cəlb olunmuşdur. 3. Dilin genderə, yaşa, ideologiyaya, peşəyə, sinfə görə diferensiaslaşmasının əsas əlamətləri ortaya çıxarılmışdır (1, s. 464).

İnsanlar düşüdüklərini və dərk etdiklərini dil vasitəsilə ifadə edirlər. Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beynin fəaliyyəti olan təfəkkürlə sıx əlaqədardır. Dil ilə təfəkkür eyni vaxtda və eyni mənbədən yarandıqları üçün vəhdət təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq, dil ilə təfəkkür heç də eyniyyət təşkil etmir. Bunların hər birinin özünəməxsus fərqli cəhətləri vardır. Bu fərqlərin ən başlıcası odur ki, dil lüğəvi və qrammatik vahidlərdən istifadə edir. Təfəkkür üçün istifadə mənbəyi məfhumlar və hökmlərdir. Təfəkkürün ifadə vasitəsi olan dil ictimai hadisədir. Bu, digər ictimai hadisələrlə də əlaqədardır. Lakin dil heç də bütün cəhətləri ilə başqa ictimai hadisələrə oxşamır. Onun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dilin başlıca səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, o, bir neçə ilin, yaxud müəyyən bir dövrün məhsulu olmayıb, əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçirərək get-

gedə formalaşır, zənginləşir. Dil xalqın tarixi ilə üzvi surətdə əlaqədar olur, çünki dil ancaq cəmiyyət daxilində təşəkkül tapır. Dili yaradan xalqdır. Elə buna görə də dilin taleyi onu yaradan xalqın taleyi ilə bağlı olur. Hər bir xalq ünsiyyət üçün öz dilini yaratdıqdan sonra onu tarix boyu qoruyur və inkişaf etdirir (5, s.450). Azərbaycan xalqı da hələ uzaq keçmişdə öz ana dilini yaratmışdır. Xalqımızın yaratdığı həmin dilə hal-hazırda Azərbaycan dili deyilir.

Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dili əsasında şifahi formada təşəkkül tapmağa başlamışdır. Ədəbi dilimiz formalaşmağa başladığı dövrdən ümumxalq dilinin mövcud vasitə və materiallarına əsaslanmış, onların müəyyən hissəsini seçib qəbul etmişdir. Bu zaman ümumxalq dilinin ancaq bir sahəsi deyil, onun bütün quruluşu, yəni səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu nəzərə alınmış və seçmə əməliyyatı aparılmışdır. Bu seçmə əməliyyatı, təxminən, aşağıdakı formalarda olmuşdur: 1) ümumxalq dilinin səs sistemindəki fonemlərdən, eləcə də fonetik qayda və hadisələrdən daha ümumi və səciyyəvi olanları götürülmüşdür; 2) ümumxalq dilinin lüğət tərkibindən hamı üçün ümumi olan, aydın mənalı, mədəni səciyyəli sözlər seçilib qəbul edilmişdir; 3) qrammatik quruluşdan isə müxtəlif variantlı şəkilçilər və digər qrammatik qanunlar üzərində seçmə əməliyyatı aparılmışdır.

Dilin qrammatik quruluşu bir neçə istiqamətdə öyrənilir. Ona görə də bir elm sahəsi kimi, qrammatikanın bir sıra növləri vardır. Bunlar, 1. Tarixi qrammatika. 2. Müqayisəli qrammatika. 3. Tarixi-müqayisəli qrammatika. 4. Təsviri-elmi qrammatika. 5. Məktəb qrammatikası. Bunlardan əlavə, məntiqi, fəlsəfi, nəzəri, akademik qrammatikalar da vardır.

Tarixi qrammatika – qrammatikanın maraqlı növlərindən biridir. Qrammatikanın bu növündə sözlərin, söz birləşmələri və cümlələrin quruluşu, dəyişmə və inkişafı tarixi aspektdə öyrənilir. Tarixi qrammatikanın bu növündə dilin tarixi inkişaf mərhələlərindən birində (məsələn XVI, XIX və b. əsrlər) Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri tədqiq edilir.

Müqayisəli qrammatikada bir dilin dialekt və şivələri ilə ədəbi forması müqayisəli şəkildə öyrənilir. Eyni zamanda, qrammatikanın bu növündə qohum dillərin qrammatik quruluşu müqayisə edilir. Məsələn bütün türk dillərinin və ya Oğuz dillərinin qrammatik quruluşunu bu cür öyrənmək olar.

Tarixi müqayisəli qrammatika imkan verir ki, qohum dillərin qrammatik quruluşuna tarixi aspektdə və müqayisəli şəkildə nəzər salmaq mümkün olsun. Bunun üçün qohum dillərin ən qədim abidələrindən başlanılır.

Təsviri-elmi qrammatikada dilin hazırki inkişaf vəziyyəti, müasir səviyyədə dilin qrammatik quruluşu elmi şəkildə tədqiq edilib öyrənilir. Dilin müasir səviyyəsi dedikdə dilin ictimai və dövlət nəzarətində olan, ədəbi, elmi, bədii, publisistik üslubları ahəngdar inkişaf etdiyindən, dəfələrlə orfoqrafiyaya, orfoepiyaya dair müzakirələr aparıldığından, saysız lüğətlər nəşr olunduğundan

ədəbi dil öz saflığı, təmizliyi, səlisliyi baxımından bütövlükdə dilin inkişafı, xüsusən kargüzarlıq işinin və dövlət sənədlərinin azərbaycan dilində aparılması, ümumi inkişaf və yeniləşmə ilə bağlıdır.

Məktəb qrammatikası - ənənəvi tədqiqatlara əsaslanan və ümumtəhsil məktəblərində öyrənilən qrammatikadır və yığcam şəkildə qrammatik quruluşun hamı tərəfindən qəbul edilən mühüm müddəaları əhatə edir. Eyni zamanda xüsusi proqram əsasında yazılır və onu dəyişmək, istənilən mübahisəli məsələləri dərsləyə daxil etmək olmaz.

Dilin qrammatik quruluşu iki mühüm prosesdən ibarətdir: 1) sözlərin cümlədə dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi prosesi; 2) sözlərin cümlədə, cümlələrin mətnə birləşməsi və əlaqələndirilməsi prosesi. Bunlardan biri – sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində əlaqələnməsi qaydaları sintaksisin tədqiqat obyektinə daxildir. Deməli, qrammatik quruluşunu ünsiyyət və fikir mübadiləsi təmin edir.

Azərbaycan ədəbi və danışq dilində səsdüşümü hadisəsi müxtəlif şəkillərdə təzahür edir. Ədəbi dil üçün xarakterik olan səsdüşümü hadisəsi iki vəziyyətdə özünü göstərir: 1) sözlə şəkilçilərin birləşməsində, 2) sözlərin yanaşmasında. Sözlə şəkilçilərin birləşməsi zamanı aşağıdakı hallarda səsdüşümü hadisəsi yaranır: Sait artırmaqla ikihecalı olmuş bir sıra alınma sözlərə saitle başlanan şəkilçi əlavə edildikdə sözün ikinci hecasındakı sonradan artırılmış sait düşür, məsələn: fikir – fik(i)r+in – fikrin; sinif-sin(i)f+in – sinfin.

Fonoqrafik yazının iki növü vardır: fonetik yazı və fonematik yazı. Dildəki bütün səslərin incəliklərini, müxtəlifliyini, kəmiyyət və keyfiyyətini əks etdirməyə xidmət edən yazı fonetik yazı adlanır. Bu yazıya eyni zamanda fonetik transkripsiya da deyilir. Fonetik yazıda dilin bütün səsləri və onların variantları öz əksini tapır. Bu növ yazı, əsasən, bu və ya başqa dilin səs sisteminin tədqiqinə xidmət edir və elmi məqsəd üçün işlədilir (2, s.46-49).

Dilin ancaq əsas səslərini (fonemlərini) əks etdirən yazıya fonematik yazı deyilir. Fonoqrafik yazının bu növü eyni zamanda fonoloji, yaxud adi yazı da adlanır. Fonematik yazı dilin bütün səs sistemini əks etdirmək imkanına malik deyildir; əgər belə bir imkana malik olmuş olsa idi, yazı məsələsi, daha doğrusu, onu mənimsəmək məsələsi çox çətinləşərdi. Buna görə də fonoloji yazı praktik əhəmiyyət daşıyaraq nitqdəki fonemləri, yəni sözləri fərqləndirməkdə vasitə ola bilən səsləri əks etdirməklə kifayətlənir.

Hərflə yazı yazının inkişaf tarixində ən yüksək pillədir. Bu yazı həm yazmaq, həm də oxumaq üçün sadə, asan və çox əlverişlidir. Hərflə yazı asan və tez yazılıb oxunması, eləcə də fikrin bütün incəliklərini geniş və aydın əks etdirmək cəhətdən özündən əvvəlki yazı tiplərindən əsaslı surətdə fərqlənir.

Danışq dili vasitəsilə alınan sözlər daha çox məişətə, həyat tərzinə, təsərrüfata və s. aid olur. Azərbaycan dilində həm ədəbi dil, həm də danışq dili

vasitəsilə başqa dillərdən söz alınmışdır və indi də bu hər iki yoldan istifadə olunur. 3) Vasitəli və vasitəsiz alınma sözlər. Hər bir dil başqa dilin sözlərini ya birbaşa özü, ya da özgə bir dilin vasitəsilə alır. Başqa dilin sözləri bilavasitə mənbə dildən alınmışsa, bunlar vasitəsiz alınma sözlər sayılır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki fars və rus sözləri vasitəsiz alınmadır. Sözlər bilavasitə mənbə dildən yox, başqa bir dilin vasitəsilə alınmışsa, bunlar vasitəli alınma sözlər hesab edilir (2, s.46-49).

Dil siyasəti nəzəriyyəsi bu linqvistik siyasətin iki əsas cəhətini müəyyənləşdirmişdir: 1) Dil siyasəti dövlətin məqsəd və mənafeyinə xidmət edir; 2) Dil siyasəti prosesində dil inkişaf edir, daha yararlı ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Çünki ana dili hər bir xalqın varlığını təsdiq edən başlıca amildir. Ana dili hər bir xalqın milli sərvəti, həmin xalqın varlığının təsdiqidir. Dil millətin formalaşmasında vacib olan amillərdən biridir. Xalqın keçdiyi tarixi yol, onun mədəni səviyyəsi, ilk növbədə, onun dilində öz əksini tapır.

Dil, həm də çətin tarixi-siyasi dövrlərdə millətin varlığını sürdürməsi üçün əsas vasitədir. Dilini itirən xalq məhvə məhkumdur. Azərbaycan dili də Azərbaycan xalqının milli sərvətidir və xalqımız, millətimiz tarix durduqca bu sərvətin qayğısına qalmalı və dilimizi gələcək nəsillərə ötürməlidir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi xalqımızın dünyanın ən qədim xalqlarından biri olduğunu təsdiqləyir.

Zaman-zaman hər bir xalqın inkişafında və tərəqqisində müstəsna xidmətlər göstərmiş şəxsiyyətlər yetişir. Heç şübhəsiz, Azərbaycan xalqı da, bu baxımdan, tarixi şəxsiyyətlər yetişdirib və bu mənada Ulu öndər Heydər Əliyev xalqımızın yetişdirdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Məhz xalqımız üçün göstərdiyi misilsiz xidmətlər Heydər Əliyevi Ümummilli lider zirvəsinə yüksəldib.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin hazırlayıb həyata keçirdiyi dil siyasəti Onun dövlət quruculuğu siyasətinin tərkib hissəsi olub. Ali məktəblər üçün yazılmış "Müasir Azərbaycan dili" dərsliklərinin Respublika Dövlət mükafatına layiq görülməsi, anadilli ədəbiyyatın inkişafı üçün hər cür şəraitin yaradılması, Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin təbliği məhz bunun nəticəsi idi (5, s.450). Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi dil siyasətini bu gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Latın qrafikasında kütləvi nəşrlərin meydana çıxması bunun parlaq göstəricisidir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqının Ümummilli liderinin siyasəti Azərbaycanda ana dilinin - ümumxalq dilinin tərəqqisi üçün elə bir tarixi şərait yaratdı ki, biz həmin siyasətin uzun illər uğurla davam edəcəyinə tam əminik.

Ədəbiyyat

1. Afad Qurbanov. *Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cilddə). Bakı, 2019, 464 s.*
2. *Dilin sosial diferensiallaşmasının yaranmasında təbii-sosial mühitlərin rolu // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal) – 2014, №4 (92), – s.46-49.*
3. *Dilin sosial diferensiallaşmasının tədqiqi metodları // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015, №7, – s.197-201.*
4. *Azərbaycan dilçiliyində dilin sosial diferensiallaşmasının tədqiqi // – Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), –2016, №3, – s.24-29.*
5. A.Qurbanov (2010). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı, elm və təhsil, 450 s.*

R.B.Şirinli
Sumqayıt Dövlət Universiteti
rshirinli22@gmail.com

AİLƏ DAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN UŞAQLARIN TƏRBIYƏSİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Hər bir ailənin öz qayda qanunları, adət-ənənələri vardır ki, onlar da tərbiyə vasitəsidir. Uşaqlar üçün həmişə canlı nümunə valideynlərin bir-birinə münasibətləri əsas hesab edilir. Ailədə olan iqlim ata və ananın bir-birinə olan münasibəti, insanlarla, dost-tanışla, qonşularla söhbət və münasibətlər böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Ailə üzvlərinin bir birinə olan münasibəti, valideynlərin bir-birinə qarşı hörmət sevgisi uşaqlar üçün gözəl tərbiyəvi nümunə olur.

ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ

Резюме

В каждой семье есть свои правила и традиции, которые также являются средством воспитания. Принципиальными считаются отношения родителей, которые всегда являются живым примером для детей. Большое воспитательное значение имеет климат в семье, отношение отца и матери друг к другу, разговоры и отношения с людьми, знакомыми, друзьями, соседями. Отношение членов семьи друг к другу, любовь и уважение родителей друг к другу – прекрасный воспитательный пример для детей.

THE INFLUENCE OF FAMILY RELATIONSHIPS ON CHILDREN'S EDUCATION

Summary

Every family has its own rules and traditions, which are also a means of education. The relationship of parents, who are always living examples for children, is considered fundamental. the climate in the family, the attitude of father and mother to each other, conversations and relationships with people, acquaintances, friends, and neighbors are of great educational importance. The relationship of family members to each other, the respect and love of parents for each other are a wonderful educational example for children.

Açar sözlər: ailə, valideyn, övlad, tərbiyə, nümunə

Ключевые слова: семья, родитель, ребенок, воспитание, пример

Key words: family, parent, child, upbringing, example

Ailə cəmiyyətin ilkin özəyi, dövlətin təməli hesab edilir. Ailə bəşəriyyətin davamı üçün çox önəmli bir ünsür, hamının rahatlıqla sığınıb

isindi, etibar etdiyi, müdafiə olunduğu bir ocaqdır. Elə ailə ərəbcə bir kəlmə olaraq “Müdafiə olunma”, “sığınma”, “dayanma” mənasını verir.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin bütün həyatı və fəaliyyəti nəsilərə nümunə olmaqla yanaşı, ideal ailə başçısı kimi göstərdiyi örnək də misilsizdir. Heydər Əliyev həm öz ailəsinə göstərdiyi qayğı və diqqətlə seçilmiş, həm də milli-mənəvi dəyərlərimizin qaranlıq kimi ailənin müqəddəsliyinə daim böyük önəm vermişdir. Ulu öndərimiz H.Ə.Əliyev ailə tərbiyəsi ilə əlaqədar demişdir: *“Ailə tərbiyəsi öz xarakterinə görə nadir bir haldır. Bu tərbiyə ata-ananın övlada məhəbbəti və uşaqların da ata-anaya bu cür hissləri kimi bir mənəvi əsas üzərində qurulur... Əgər ailə aləminə əxlaqsızlıq mikrobu daxil olmuşsa, əgər uşaq ailə vəsaitlərinin əyri yollarla əldə edildiyini görürsə, onun qəlbində iki cür əxlaq yarana bilər”*.

Bu cəhətdən ailə tərbiyəsində nümunə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir ailənin öz qayda qanunları, adət-ənənələri vardır ki, onlar da tərbiyə vasitəsidir. Uşaqlar üçün həmişə canlı nümunə valideynlərin bir-birinə münasibətləri əsas hesab edilir. Ailədə olan iqlim ata və ananın bir-birinə olan münasibəti, insanlarla, dost-tanışla, qonşularla söhbət və münasibətlər böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Ailə üzvlərinin bir-birinə olan münasibəti, valideynlərin bir-birinə qarşı hörmət sevgisi uşaqlar üçün gözəl tərbiyəvi nümunə olur. L.N.Tolstoy çox doğru olaraq deyirdi ki, ən yaxşı tərbiyə yaxşı nümunədir.

Ailədə övlad dünyaya gələndə valideynlərin üzərinə böyük məsuliyyət və cavabdehlik düşür. Valideynlər çalışmalıdırlar ki, evdə olan körpəyə onlar gözəl əxlaqilik nümunəsi olsun, uşaqların tərbiyəsinə diqqətlə yanaşsınlar, onları sağlam və cəmiyyət üçün yararlı, layiqli, mənəviyyətli vətəndaşlar yetişdirdirsinlər.

Böyük mütəfəkkir, alim, pedaqoq Məhəmməd Nəsirəddin Tusi övlad tərbiyəsi haqqında belə deyirdi: *“Tərbiyənin birinci şərti budur ki, uşağı onun təbiətini korlyaya biləcək adamlarla və şeylərlə oturub durmağa və oynamağa qoymasın, çünki uşaq nəfsi sadə olar, ətrafdakılardan pis-pis nümunə, pis xasiyyət götürə bilər”* (1, 157).

Ana həmişə sakit təbiətli, təmkinli olmağa çalışmalıdır. Körpənin həyatı nə qədər sakit və sadə keçərsə, onda onun fiziki və əqli inkişafı müsbət istiqamətdə gedər. Ana övladlarında görmək istədiyi cəhətləri əvvəlcə özündə inkişaf etdirməli və öz hərəkət və davranışlarına diqqət etməlidir. Onun hər bir hərəkətini diqqətlə izləyən körpə ilk növbədə anasından nümunə götürür. Ananın təsiri ilə nümunələri uşaqların xarakterində və gələcək taleyində əks olunur. Onun diqqətindən kənarda qalan uşaqlar laqeyd, hər hansı bir hadisəyə ürəksiz yanaşa bilərlər.

Uşaqların evdə özlərini xoşbəxt hiss etmələri üçün bahalı paltarların, oyuncaqların, avadanlıqların olması vacib deyil. Ən əsası onlar hiss

etməlidirlər ki, valideynləri onları sevir, qayğısına qalır, çətinliklərlə üzləşəndə onlara kömək edirlər. Uşaqlar öz valideynlərini hamıdan güclü hesab edir və onlara etibar edirlər.

Valideynlər daim uşaqları ilə ünsiyyət və münasibətdə olmağa çalışmalıdırlar. Uşaqlarına qarşı diqqətli olan valideynlər öz nəsihətləri və nümunələrin köməyi ilə onları ağıllı, ünsiyyətçi, mehriban, xoş xasiyyət olmağa yönləndirirlər.

Ata-ana öz sevgisi, hörməti, şəfqəti, mərhəməti ilə övladlarına nümunə olmaqla, onlarda da bu keyfiyyətləri yaratmış olur.

Nümunə tərbiyəsində valideynlərin və müəllimlərin nüfuzu, hörmət və şərəfi əsas yer tutmalıdır. Ona görə A.S.Makarenko dəfələrlə deyirdi ki, nüfuz olmadan heç bir tərbiyəvi təsir mümkün deyildir. Tərbiyəçi və valideynin nüfuzu tərbiyədə əsas şərtidir (2, 286).

Valideynlər uşaqlar arasında ayrı-seçkiliyə, soyuq münasibətlərə və qapalılığa yol verməməlidirlər. Uşaqların daxili aləminə girməyə, zövqlərini, arzularını başa düşməyə çalışmalıdırlar. Uşaqlar dostcasına münasibətləri çox xoşlayırlar. Onlar sevinclərini, gündəlik qayğılarını və narahatlıqlarını valideynləri ilə bölüşəndə daha da ruhlanırlar.

Uşaqlar səhv hərəkətlərə yol verən zaman tənələrlə deyil, vaxtında verilmiş nəsihət və xəbərdarlıq çox vaxt hədsiz dərəcədə qiymətli olur. Mülayim danışmaqla, həvəsləndirici sözlər deməklə valideynlər övladlarının söylərini dəstəklədiyi zaman ailədə mülayim ab-hava yarada bilər. Burada Nəsirəddin Tusinin yenə qiymətli fikirləri yerinə düşür: “Uşaqlarda xoşagəlməz bir hərəkət baş verdikdə onu tərifiyləyib həvəsləndirmək lazımdır, lakin, əks hallarda hər dəqiqə danlayıb başına vurmaq doğru deyildir. Çox danlamağı adət edib hər şeyi qadağan etməkdən çəkinin, bu uşaqların sırtıqlaşmasına, acığa düşməsinə səbəb olar” (1, 158).

Uşaqları sevindirmək asan olduğu kimi kədərləndirmək də asandır. Valideynlər həmişə öz övladlarını nəvazişlə, xeyirxah işlərin köməyi ilə, sakit tonda danışmaqla, vəd verdikləri sözləri yerinə yetirməklə onların qəlbinə yol tapmalıdırlar.

“Ailədə uşaqların ilk tərbiyəçisi anadır. Ana əvvəlcə uşaqların hisslərinə təsir etməli, sonra isə hisslərin bu cür tamamlanmış tərbiyəsində ağıla təsir etmək üçün bazis axtarmalı, uşağın rahatlığını təmin edən vasitələrdən istifadə etməyi bacarmalı və uşağına nümunə olmalıdır” (3, 71).

Nümunə tərbiyəsində böyüklərin uşaqlara vahid tələbkarlıqla yanaşmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Tərbiyənin mühim prinsiplərindən biri “Tələblərdə vahidlik” prinsipidir.

Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko yazırdı: “Siz uşağınızı yalnız onunla danışanda və ya onu öyrədəndə, yaxud ona əmr verəndə tərbiyələndirmirsiniz. Siz onu həyatınızın hər bir anında, hətta evdə olmadığınız zamanda da tərbiyə

edirsiniz. Sizin qəzet oxumağınız, qonşu ilə söhbətiniz, qonaq qəbul etməyiniz və s. bütün bunlar uşaqlar üçün bir nümunə tərbiyə məktəbidir”. Siz necə geyinirsiniz, başqa adamlarla və başqaları haqqında necə danışırsınız, necə sevinir, necə kədərlənirsiniz, dostlar və düşmənlərlə necə rəftar edirsiniz və s. bütün bunların uşaq üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Uşaq sizin həyatınızın ahəngindəki ən kiçik dəyişiklikləri görür, yaxud hiss edir, sizin fikrinizin bütün dönüşləri gözə görünməyən yollarla ona çatır, siz bunları görmürsünüz. Həqiqətən də, əgər ata və yaxud da ana ailədə etik normalara əməl edirsə, övladı da ona oxşamağa çalışacaq, yox əgər ata evdə kobudluq edirsə, özünü öyür və yaxud sərxoşluq edirsə, bu da uşağın pis tərbiyə olunmasına gətirib çıxarır (2, 183).

Valideyinlər tərbiyənin vahidlik prinsipinə riayət etməlidirlər. Yəni ailədə ata və ananın uşaqlar tələbi, tapşırığı eyni olmalı, biri digərini təkzib etməməlidir.

Əgər ata öz sözləri və baxışları ilə ananın işini bəyənmədiyini bildirsə, ananı həddindən artıq tələbkər və sərt hesab edirsə və bu sərtliyin əvəzində nəvaziş və güzəşt göstərsə, bu uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasına mənfi təsir etmiş olacaqdır.

Ailədə ata və ana öz vəzifələrini birlikdə müzakirə etməli, heç vaxt uşaqların yanında bir-birinin fikirlərini tənqid etməməlidirlər, hətta zarafatla da olsa, bir-biri haqqında tanışlara, qohum-əqraba yanında şikayətlənməməlidirlər.

Onlar öz sözlərinə və hərəkətlərinə diqqət yetirməlidirlər ki, qarşı tərəfi əsəbləşdirən və kədərləndirən fikirlər söyləməsinlər. Həyat yoldaşları bir-birlərinin qayğısına qalmalı, öz vəzifələrini məhəbbət və xeyirxahlıqla, səmimiyyətlə yerinə yetirməlidirlər. Yunan filosofu Demokrit deyirdi: “Ata-ananın mehriban münasibəti və nümunəsi övlad üçün ən yaxşı tərbiyədir”.

“Hər bir ailədə valideyinlər öz sözləri və davranışları ilə uşaqlara əyani şəkildə qiymətli nümunə olmalıdırlar. Onlar uşaqları ailə iş və qayğılarda iştirak etməyə sövq etməlidirlər. Hələ kiçik yaşlardan uşaqları əməyə alıxdırmaq lazımdır ki, özlərinə qulluq etməyi, başqalarına kömək etməyi öyrənsinlər” (4, 121).

Valideyinlər övladlarına gözəl nümunə olarlarsa, onda onlar öz əməklərinin bəhrəsini davamçılarının xarakterində, əməllərində sevinclə müşahidə edə biləcəklər.

Ədəbiyyat

1. Xacə Nəsirəddin Tusi. *Əxlaqi Nasiri*. Bakı: Elm, 1989, 255 s.
2. Makarenko A.S. *Seçilmiş pedaqoji əsərləri*. I cild., Bakı: Maarif. 1983, 384 s.
3. Hüseyinzadə R.L. *Ailə pedaqogikası*. Bakı: ADPU. 2015, 340 s.
4. Abbasov A.N. *Milli əxlaq və ailə etikası (Universitetlərin magistratura səviyyəsi üçün dərslük)*. Bakı: Mütərcim, 2013. 324 s.

Ş.M.Muradova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shafamur0@gmail.com

MÜƏLLİMİN PEŞƏKAR YÜKSƏLİŞİ MƏKTƏBDƏ TƏDRİSİN KEYFİYYƏTİNİN ŞƏRTİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə müəllimin tədris fəaliyyətinin keyfiyyəti, peşəkarlığı və s. məsələlər ətrafı olaraq tədqiq olunur. Təhsilverənin peşəkar yüksəlişi şagirdin tədris fəaliyyətinə cəlb olunmasına, həvəsləndirilməsinə, eyni zamanda yeni biliklərə yiyələnməsinə və yeni maraqlar kəşf etməsinə kömək edir. İşində peşəkar olan müəllim hər bir şagirdin gələcəkdə uğur qazanmasına və onların müəllimlik peşəsinə yiyələnməsinə səbəb olur.

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ РОСТ УЧИТЕЛЯ КАК УСЛОВИЕ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛЕ

Резюме

В статье детально изучается качество педагогической деятельности учителя, профессионализм учителя и т. д. Профессиональное развитие педагога помогает ученика вовлечь в учебную деятельность, мотивировать, и в тоже время приобретать новые знания и открывать для себя новые интересы. Учитель, который является профессионалом своего дела, способствует тому, чтобы каждый ученик в будущем преуспевал и выбрал профессию педагога.

PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF THE TEACHER AS A CONDITION FOR THE QUALITY OF TEACHING IN THE SCHOOL

Summary

The article examines in detail the quality of the teacher's teaching activity, professionalism, etc. The professional development of a teacher helps the student to be involved in the educational activity, to be motivated, and at the same time to acquire new knowledge and discover new interests. In short, we can mention that a teacher who is a professional in his or her work makes each student succeed in the future and master the teaching profession.

Açar sözlər: müəllim, məktəb, tədris, keyfiyyət, peşə fəaliyyəti və s.

Ключевые слова: учитель, школа, преподавание, качество, профессиональная деятельность и др.

Key words: teacher, school, teaching, quality, professional activity, etc.

Müasir təhsil sistemində müəllimlərin peşəkarlığı həlledici rol oynayır. Yeni təhsil sistemi tədris prosesinin məzmununda və mexanizmlərində əhəmiyyətli dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Müasir müəllimdən psixoloji, texnoloji, tədqiqatçılıq və təlim mühitinin proqramlaşdırılması kimi bacarıqlar tələb olunur.

Biz son zamanlar metodiki işin təşkilinə olan yanaşmaların dəyişməsinin şahidi oluruq. Müəllim isə öz peşəkar bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinin müxtəlif formalarında fəal iştirak edən bir subyekt kimi çıxış edir. Metodik işin ənənəvi formaları yeniləri ilə əvəz olunur. Yalnız biliyin məzmunu və onun əhatə dairəsi deyil, həm də təlim texnologiyaları dəyişir. Ona görə də, müasir müəllim tədris sahəsində bütün yeni və maraqlı iş metodlarından xəbərdar olmalı və onlardan istifadə etməyi bacarmalıdır.

Müəllimin peşəkar inkişafı bir neçə mərhələdən ibarətdir: pedaqoji bacarıq; yaradıcılıq; novatorluq.

Müasir tələblərə əsaslanaraq, məktəb müəlliminin peşəkar səriştəsinin inkişafının aşağıdakı yollarını müəyyənləşdirir (9):

- ixtisasartırma sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- müəllimlərin tutduqları vəzifəyə uyğun olub-olmadıqlarının müəyyən edilməsi üçün attestasiyanın keçirilməsi;
- müəllimlərin özünütəhsili;
- metodik birliklərdə, müəllimlər şuralarında, seminarlarda, konfranslarda onların fəal iştirak etmələri;
- müasir təlim texnologiyası, tədris metodları biliklərinin olması və onların daim təkmilləşdirilməsi;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına yiyələnməsi;
- müxtəlif müsabiqələrdə, tədqiqat işlərində, ekspert komissiyalarında iştirak etməsi.

Gənc müəllimlərin peşəkarlığının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məktəbdə yeni fəaliyyətə başlayan gənc müəllimə şagirdlərlə, valideynlərlə və həmkarları ilə düzgün münasibətlərin qurulmasında kömək etmək lazımdır. Onlar üçün fənlərarası seminarlarda təcrübəli müəllimlər mentorlar aşağıdakı müvafiq istiqamətlər üzrə iş təşkil edə bilirlər (7):

- gözlənilən nəticələri nəzərə almaqla təqvim-tematik planlaşdırmanın işlənilib hazırlanması;
- müxtəlif növ dərslərin işlənməsi;
- nəzarət və qiymətləndirmə materiallarının hazırlanması;
- didaktik materialların seçilməsi və işlənməsi;

- tədris metodikasında çətinliklərin müəyyən edilməsi üzrə dəyirmi masa və s.

Təhsil müəssisəsinin rəhbəri kollektivin idarə olunmasında peşəkar pedaqoji səriştələrin inkişafına yönəlmiş müxtəlif mexanizmlərdən istifadə etməlidir. Əvvəla, bu, təhsil müəssisəsində yaxşı qurulmuş metodik iş sistemidir. Metodik işdə isə əsas məsələ müəllimə real və səmərəli köməklik göstərməkdir.

Məktəbdə metodik iş elmin nailiyyətlərinə, qabaqcıl pedaqoji təcrübəyə və hər bir müəllimin səriştəsinin, peşə bacarıqlarının hərtərəfli artırılmasına yönəlmiş xüsusi praktiki tədbirlər kompleksidir. Bu kompleks həm pedaqoji kollektivin yaradıcılıq potensialının artırılmasına, həm də tədris prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə şagirdlərin təlim, tərbiyə və inkişaf səviyyəsinin artırılmasına yönəlmişdir.

Metodiki şuranın işi tədris ili üçün tərtib edilən və təhsil müəssisəsinin iş planına daxil olan plan əsasında həyata keçirilir. Elmi-metodiki şuranın bilavasitə rəhbərliyi altında metodiki birliklərin işi təşkil edilir (6).

Təhsilverənin məktəb daxilində problemlə və innovativ qruplarla işləməsi onun pedaqoji fəaliyyətinin davamlı təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır. Təhsil müəssisələrində problemlə və yaradıcı qrupların işinin təşkili özünü doğrultmuş ən yaxşı üsullardan biri hesab olunur. Bu zaman bütün tədris ili ərzində müəllimlər seçilmiş mövzu üzərində işləyirlər. Bu mövzular isə fərqli istiqamətləri əhatə edir, məsələn: “Semantik oxu: təlim dərslərində işləmə üsulları və metodları”, “Elmi biliklərin praktiki tətbiqi”, “İstedadlı uşaqlarla birgə fəaliyyətə sistemli yanaşma”, “Tədris prosesində distant texnologiyalardan istifadə” və s. Problemlə-yaradıcı qrup öz fəaliyyətini pedaqoji şuraya hesabat verməklə yekunlaşdırır (8).

Təhsilverənin peşə səriştəsinin artırılmasının təsirli mexanizmlərindən biri müəllimin özünütəhsilidir. Müəllim daim yeni bilik axtarışındadırsa, özünü inkişaf etdirməklə məşğuldursa, o zaman əldə olunan nəticələr təlim prosesinə müsbət təsir göstərəcək. Hal-hazırda müəllimin özünütəhsilinin təşkilinin müxtəlif formalarından istifadə olunur:

- ali və ya ikinci ixtisas təhsili almaq;
- peşə hazırlığı;
- davamlı peşə inkişafı;
- metodik mövzuda fərdi təhsil trayektoriyası üzərində işləmək.

Müəllim fərdi özünütəhsil planında müəyyən bir müddət ərzində əldə edilməli olacaq nəticələrin siyahısı qeyd etməlidir. Məsələn, tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dərslər vəsaitlərinin, məqalələrin, məruzələrin hazırlanması, müxtəlif səviyyəli tədbirlərdə çıxışlar, didaktik materialların işlənilib hazırlanması və s. Bu məsələ həmişə məktəb rəhbərliyinin nəzərində

olmalıdır, çünki müəllimin özünütəhsili, şübhəsiz ki, fənnin tədrisinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, onun pedaqoji yaradıcılığına və peşə hazırlığına müsbət təsir göstərir.

Bələdiyyənin müxtəlif sahələrində təşkil olunan və keçirilən tematik pedaqoji şuralar, konfranslar, dəyirmi masalar, ustad dərsləri, seminar-məşğələlər, fənn tədbirləri, ixtisasartırma kursları da müəllimin ixtisasının artırılmasına təkan verir. Bununla əlaqədar olaraq, məktəblər bu tədbirlərdə iştirak etməlidir ki, müəllim öz işinin nəticələrini həmkarlarının təcrübəsi ilə müqayisə və təhlil edə, həmçinin qabaqcıl pedaqoji təcrübə elementlərini mənimsəyə bilsin (10).

Bunlara nail olmaq üçün müəllimlər ilk növbədə həvəsləndirilməlidir. Məhz kollektivin motivasiyası təhsil ocağının uğurunun və vahid kollektivin formalaşmasının, gərginliyin qarşısının alınmasının açarıdır. Pedaqoji işçilərin peşə fəaliyyəti üçün motivasiya sistemini başa düşmək və praktikada tətbiq etmək yalnız təşkilatın səmərəliliyinin artmasına deyil, həm işçilərin öz işindən məmnun qalmasına, psixoloji iqlimin və müəllimlərin əhval-ruhiyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, həm də təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə əsaslanır.

Bacarıqlı rəhbər aydın bilməlidir ki, bütün işçilər eyni dərəcədə həvəsləndirilmir. Ona görə də o, hər bir müəllimin faktiki motivlərini dəqiq tanımalı və imkan daxilində hər birinin ehtiyacını ödəməyə çalışmalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, təhsilverənlərin həvəsləndirilməsinin və stimullaşdırılmasının şərtləri bunlardır:

1. Yeni proseslərin məqsəd və vəzifələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, pedaqoji kollektivin vaxtında məlumatlandırılması;

2. Müəllimlərin nəticələrini nəzərə almaqla onlara verilən rəylərin qiymətləndirilməsi;

3. Təhsilverənlərin məktəblərdə baş verən proseslərin idarə edilməsinə və təşkilinə cəlb edilməsi;

4. Hər bir müəllimin gizli biliklərinin, bacarıqlarının və qabiliyyətlərinin üzə çıxması üçün şəraitin yaradılması;

5. Pedaqoqun əməyinin qiymətləndirilməsi və yeni fəaliyyətin nəticələrinin nəzərə alınması mexanizmi;

6. Müəllimlərin ən yaxşı nəticələrinin nəzərə alınması;

7. Onların daimi olaraq qeyri-maddi həvəsləndirilməsi;

8. Fəaliyyətin nəticələrinin mübadiləsinin vaxtının və prosedurlarının müəyyən edilməsi (nəşrlər, dəyirmi masalar, seminarlar, konfranslar, konkret müəllimin təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və s.);

9. Şəxsi və peşəkar əlaqələrin genişləndirilməsi imkanlarının təmin edilməsi;

10. Uğursuzluqlardan müsbət təcrübənin çıxarması.

Motivasiya sistemi aşağıdakıları təmin etməlidir:

- bütün işçilərin işlə təmin edilməsi;
- peşəkar və xidmət artımı üçün bərabər imkanların təmin edilməsi;
- əmək haqqının əməyin nəticələrinə uyğun olması;
- fəaliyyət üçün təhlükəsiz şəraitin yaradılması;
- kollektivdə əlverişli psixoloji mühitin yaradılması və qorunması.

Məktəbin korporativ mədəniyyətinin inkişafı kollektivdə psixoloji iqlimin yaxşılaşmasına öz töhfəsini verir. Məktəbin korporativ mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinin yolları bunlardır:

1. Kollektivdə elə əhval-ruhiyyə yaradılmalıdır ki, tədris prosesi səmərəli olsun;
2. Şəxslərarası və peşəkar münasibətlərin qurulması yolu ilə pedaqoji kollektivin birləşməsi;
3. Kollektivdə münaqişələrin qarşısını alması, müəllimlərə həm peşəkar, həm də şəxsi xarakterli problemləri həllində köməklik;
4. Kollektiv daxilində qarşılıqlı anlaşma və etimad mühitinin yaradılması üçün korporativ tədbirlərin keçirilməsi;
5. Müəllimlərin təriflə, təşəkkürlə və sertifikatla mənəvi olaraq həvəsləndirməsi, onların nüfuzlu kurslara, təcrübələrə göndərilməsi və s.

Təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi yadda saxlamalıdır ki, hətta ən mükəmməl motivasiya sistemi bedə zamanla dəyişir, ona görə əmək motivasiya sisteminin müntəzəm olaraq monitorinqi keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə.Ə. *Təlim prosesi: ənənə və müasirlik* / Ə.Ə. Ağayev. – Bakı: Adiloğlu, – 2006. – 136 s.
2. Bünyatova, F. *Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya* / F. Bünyatova, B. Abdulla. – Bakı: Ozan, – 2000. – 87 s.
3. Kərimov, Y.Ş. *Təlim metodları* / Y.Ş. Kərimov. – Bakı: “RS Poliqraf” MMC-nin mətbəəsi, – 2007. – 271 s.
4. Mehrabov, A.O. *Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri* / A.O. Mehrabov. – Bakı: Mütərcim. – 2007. – 447 s.
5. Варченко, Е.И. *Управление качеством образования в образовательном учреждении* // – Москва: Молодой ученый. – 2013. – № 3. – с. 471–474.
6. Лях, Ю.А. *Совершенствование системы оценки качества общего образования* // – Москва: Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова, – 2016. – № 2. – с. 10–13.
7. Пинская, М.А. *Перевод школы в эффективный режим работы. Улучшение образовательных результатов: сборник информационно-методических материалов для директоров школ и школьных команд.* – Москва: Издательский дом ВШЭ, – 2013. 80 с.

8. *Поташиник, М.М. Программа развития школ: новый уровень осмысления // – Москва: Народное образование, – 2007. – № 8. – с. 79–85.*
9. *Поташиник, М.М. Управление качеством образования: практико-ориентированная монография и методическое пособие. Москва: Педагогическое общество России, – 2000. – 448 с.*
10. *Шляйхер, А. Образование мирового уровня. Как выстроить школьную систему XXI века? Пер. с англ. – Москва: Национальное образование. – 2019. – 336 с.*

M.T.Qəhrəmanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
madina.gahramanova1997@gmail.com

SOSİALLAŞMANIN FƏRQLİ YAŞ DÖVRLƏRİNDƏ MAHİYYƏTİ

Xülasə

Cəmiyyətdə öziinə uyğun mövqə sərgiləmək, yol tutmaq və ya status təyin edə bilmək üçün hər bir fərd sosiallaşmağa məcburdur. Bu proses qeyri-ixtiyari olaraq uşaq anadan olandan başlayaraq gedir. Uşaq ilk öncə anasını, ailəsini və digər yaxın ətrafları ilə münasibətdə olur – onları tanıyır, yəni onlarla sosiallaşır. Bu proses bu qaydada bağça, məktəb, universitet, iş həyatı və s. şəklinə insanın həyatı boyu davam edir. Təbii ki, sosiallaşma prosesini düzgün keçən, doğru mühitlə münasibətdə olan uşaqlar, yeniyetmələr daha sonrakı həyatlarında uğurlu olurlar. Təssüflər olsun ki, günümüzdə sosiallaşmanın müsbət tərəfləri qədər mənfi – zərərli tərəfləri də cərəyan edir. Belə ki, artıq uşaq yaşlarından hər kəsin sosial şəbəkələrə çıxış imkanının olması uşaqların vaxtından əvvəl sosiallaşmasına səbəb olur və bu da gələcək problemləri özü ilə gətirir. Buna görə də xüsusi ilə keçid dövründə (12-15 yaş) valideynlərin uşaqlarına ciddi nəzarət etmələri vacibdir. Əks təqdirdə doğru sosiallaşma mərhələni keçə bilməyən uşaq və ya yeniyetmələrin qəbul etdikləri yanlış qərarlar səbəbi ilə gələcək həyatları böyük risk altına düşə bilər.

ХАРАКТЕР СОЦИАЛИЗАЦИИ В РАЗНЫЕ ВОЗРАСТНЫЕ ПЕРИОДЫ

Резюме

Каждый человек вынужден социализироваться, чтобы занять подходящее положение в обществе, проложить путь или установить статус. Этот процесс начинается произвольно с момента рождения ребенка. В первую очередь у ребенка складываются отношения с мамой, семьей и другим близким окружением - он знакомится с ними, то есть общается с ними. Этот процесс идет в таком порядке: детский сад, школа, университет, трудовая жизнь и т. д. продолжается на протяжении всей жизни человека. Конечно, дети и подростки, которые правильно проходят процесс социализации и имеют отношения с правильным окружением, добиваются успеха в дальнейшей жизни. К сожалению, сегодня наряду с положительными сторонами социализации есть как отрицательные, так и вредные стороны. Таким образом, тот факт, что все с детства имеют доступ к социальным сетям, вызывает преждевременную социализацию детей, что влечет за собой будущие проблемы. Поэтому родителям важно строго следить за своими детьми, особенно в переходный период (12-15 лет). В противном случае дети или подростки, не сумевшие пройти этап правильной социализации, могут

подвергнуть свою будущую жизнь большому риску из-за неправильных решений, которые они принимают.

THE NATURE OF SOCIALIZATION AT DIFFERENT AGE PERIODS

Summary

Every individual is forced to socialize in order to exhibit a suitable position in the society, to lead a path or to set a status. This process starts involuntarily from the moment the child is born. First of all, the child has a relationship with his mother, family and other close surroundings - he gets to know them, that is, he socializes with them. This process is in this order kindergarten, school, university, work life, etc. continues throughout a person's life. Of course, children and teenagers who go through the socialization process correctly and have a relationship with the right environment are successful in their later lives. Unfortunately, there are negative and harmful aspects of socialization today as well as positive aspects. Thus, the fact that everyone has access to social networks from a young age leads to premature socialization of children, which brings future problems with it. Therefore, it is important for parents to strictly monitor their children, especially during the transition period (12-15 years old). Otherwise, children or adolescents who cannot pass the correct socialization stage may put their future lives at great risk due to the wrong decisions they make.

Açar sözlər: *sosial mühit, yeniyetməlikdə sosiallaşma, uşaqların sosiallaşması, sosiallaşmada valideynlərin rolu*

Ключевые слова: *социальная среда, социализация в подростковом возрасте, социализация детей, роль родителей в социализации*

Key words: *social environment, socialization in adolescence, socialization of children, role of parents in socialization*

İnsanlar təbiətə sosial varlıq olduqları üçün bir yerdə yaşamalı və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdırlar. İnsanlar cəmiyyətə uyğunlaşmaq üçün sosiallaşmanın vacibliyini dərk edirlər. Onların bir fərd olaraq, bir-birlərinə duyğularını, düşüncələrini, istəklərini çatdırmaları vacibdir və bunun sayəsində cəmiyyətlə sağlam harmoniya əldə edilir. İnsanların əsas sosial dəyərləri evdəki həyat şəraitində formalaşır. Bununla belə, fərdin sosial bacarıqları və dəyərləri məktəb mühitində inkişaf edir və irəliləyir. Sosial mühit, şəxsiyyətlərarası keyfiyyətin və ünsiyyətin saxlanmasına yönəlmiş təkrarlanan və müəyyən edilə bilən şəxsiyyətlərarası münasibətləri qurmaq, qorumaq və ya dayandırmaq qabiliyyətini təmin edən bir mühitdir.

Sosial bacarıqlar insanın psixi sağlamlığı üçün vacibdir. Sosial bacarıqlar başqaları ilə uğurlu, qarşılıqlı əlaqəni təmin edən davranışlardır. Bu davranışları nümayiş etdirməklə fərd şəxsiyyətlərarası situasiyalarda ətraf mühitin təsirlərindən qorunur və özünü təmin edir. Sosial bacarıqların

olmaması böyük itkilərə səbəb ola bilər, xüsusən də akademik müvəffəqiyyətə mane ola bilər. Məktəbi tərk etmək, aşağı nailiyyət göstəriciləri, antisosial davranış, alkoqolizm və böyüklər psixozu kimi problemlər adekvat sosial qabiliyyətlə əlaqələndirilir. Dostluqda çətinliklər, hisslərini ifadə edə bilməmə, ictimaiyyət qarşısında danışa bilməmə, rədd edilmə qorxusu və s. sosial bacarıqlar təlimi vasitəsilə gənclər üçün şəxsiyyətlərarası münasibətlər asanlaşdırılır. Şifahi və şifahi olmayan ünsiyyət bacarıqları vasitəsilə gənclərə sosial bacarıqların öyrədilməsi və pedaqoqların nümunə olması vacibdir. Təhsil sistemində sosial inkişaf prosesi bir proses kimi qəbul edilir və həmişə təhsil işçilərinin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biridir (1, s. 464).

Cəmiyyətin yenilənməsini və davamlılığını təmin etmək məktəbin əsas vəzifələrindən biridir. Uşaqların sosiallaşması prosesi, ətrafdakı insanların varlığına diqqət yetirildikdən sonra başlayır, lakin əsas proses uşaqların məktəb dövründə yaşdıları ilə ünsiyyət qurduqları və paylaşıdıqları zaman baş verir. Sınıfda təyin olunan müxtəlif işlərlə (kitabxana, təmizlik, qidalanma), uşaqlara müəyyən bir rol və məsuliyyət verilir və onlara əməl etmələrini xahiş edirik. Beləliklə, fərdi səyləri qrupa bir töhfə kimi təqdim edərək uşaqların sosiallaşma prosesinə kömək edirik.

Dram və teatr kimi bədii yaradıcılığın tətbiqi, uşaqların potensialını ön plana çıxarmaq üçün ən effektiv üsullardandır. Bu cür işlər, erkən yaşlarda başladıqda, fərdin yaradıcılığı, məhsuldarlığı, alternativ istehsalı, çevik və praktik olması kimi xüsusiyyətlərini artırır. Sosial fəaliyyətlər, təklif edilən mövzudan asılı olmayaraq (dram, teatr, klub işi və s.), uşaqların həyatına müxtəlif yollarla kömək edir. Bu fəaliyyətlər uşaqların sosial və psixoloji inkişafına böyük təsir edir və onların özünə inamını, özündən razı olma qabiliyyətini, məsuliyyət hissini və həyata hazırlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu da onların yetişkin dünyasında daha müvəffəqiyyətli olmaq üçün böyük bir üstünlük yaradır. Məktəbin əsas vəzifəsi isə, cəmiyyətin yeniliklərindən və dəyişikliklərindən asılı olmayaraq, uşaqları hazırlamaq, onların ictimai həyatda fəal iştirakını təmin etməkdir. Bu da bir ölkənin inkişafı üçün ən önəmli amillərdən biridir (1, s. 465).

12-15 yaşlı uşaqlar ən həssas yaş qrupudur və uşağın formalaşması üçün ən uyğun dövr adlandırılır. On üç yaşına qədər, uşaqların əsas siyasi davranışları emosional elementlərlə əlaqəlidir. Bu dövrdə, uşaqlar avtoritar, ağ-qara düşüncə və davranış modellərini mənimsəməyə meyillidirlər. Bu dövrdə, dünyaya tənqidi baxış mövcud deyil və uşaq öz şəxsiyyətinə uyğunluq əsasında təhlil aparır. On üç yaşından sonra, fərdin yetkin olduğu dövrlərdə, fərdi qavrayışlar kritikləşir və idrak davranışları artır. Bu yaş aralığında olan uşaqların şüurları sosial norma və dəyərləri öyrənməyə açıqdır və onlar özlərini cəmiyyətin bir hissəsi kimi qəbul etməlidirlər. Bu dövrdə valideynlər və müəllimlər kimi nüfuzlu böyüklər uşaqların sosial və emosional inkişafında

mühüm rol oynayır. Həmçinin bu yaş aralığında olan uşaqlar hələ yeniyetmə olduqları üçün qərar qəbuletmə və riskalma prosesində təsirə daha açıq olurlar. Ona görə də valideynlər və müəllimlər uşaqları riskli davranışlardan qorumaq üçün maarifləndirməli və onlara dəstək olmalıdırlar. Bu yaş qrupunda olan yeniyetmələrin inkişafında valideyn və müəllimlərin düzgün istiqamətləndirmələri, onlara ictimai dəyərlər haqqında düzgün məlumat vermələri son dərəcə vacibdir.

Özünü idarəetmə, başqa insanlarla əlaqəqurma və siyasi məsələlərdə fikirlərini ifadəetmə bacarıqlarının inkişaf etdiyi ilkin siyasi sosiallaşma mərhələsində, ailə əsas təsir faktorudur. Ailənin sosial statusu, cəmiyyətə inteqrasiyası, uşaqların tərbiyə edilməsi üsulları, yəni valideynlər və uşaq arasındakı münasibətlərin strukturu uşağın siyasi sosiallaşmasında əhəmiyyətli bir rol oynayır (2, s. 323).

Valideynlərin sosiallaşması, onların uşaqlarına başqaları üçün qıcıqlandırıcı və ya zərərli ola biləcək hərəkətləri əngəlləməyi öyrətmək istəmələri ilə bağlıdır. Eyni zamanda cəmiyyətin tələb etdiyi davranışları, o cümlədən onların diqqətini cəlb etməyi öyrənməyə təşviq etmək üçün valideynlərin uşaqlarına təsirindən ibarətdir. Uşaqlarda özünə güvənmə, məsuliyyəti qəbul etmə və bacarıqlı yetkin olmalarına kömək edəcək bacarıqlar formalaşdırmaq istiqamətində atılmış addımlardır.

Sosiallaşma nəzəriyyəçilərinin izah etdiyi kimi, müasir cəmiyyətlər fərdlərin sosial normalara uyğun olmasını təmin etmək üçün polislin və ya nəzarətçilərin (məsələn, valideynlər və ya baxıcıların) hər yerdə, daimi və qeyri-müəyyən mövcudluğuna etibar edə bilməzlər. Bu səbəbdən valideynlərin öz sosiallaşma hərəkətləri uşağı sosial normalara münasibətdə müəyyən dərəcədə özünü tənziqləməyə (yəni özünü idarə etməyə) aparmalıdır. Valideynlərin sosiallaşmasının sona çatdığı bir vaxt gəlir: yeniyetmə vaxtı - yetkinlik. Təəssüf ki, bütün uşaqlar sosiallaşma məqsədlərinə çatmır və öz cəmiyyətinin məsuliyyətli yetkin üzvlərinə çevrilmir (3, s. 1).

Sosiallaşma prosesi, uşaqların və böyüklərin fərqli xüsusiyyətlərini özündə cəmləyir. Uşaqlıq dövründə sosiallaşma, əsas dəyərlər, normalar və davranış motivasiyalarının formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Bu dəyərlər və normalar uşaqlar tərəfindən fəal şəkildə öyrənilir. Yetkinlik dövründə isə xarici davranışlarda olan dəyişikliklər sosiallaşmanın əsas mahiyyətini göstərir. Böyüklər, sosiallaşma prosesində daha çox məlumatlı və çevik olaraq davranır və cəmiyyətin normalarını dəqiq qiymətləndirərək davranışlarında onları rəhbər tuturlar. Yetkinlərin sosiallaşmasının məqsədi isə xüsusi bilik, bacarıq və təcrübələrin qazanılmasıdır. Həm uşaqların, həm də böyüklərin sosiallaşma prosesində əsas faktor qrup təcrübəsidir.

Emosional inkişaf nəzəriyyəsi ananın olmamasının uşağın zehni inkişafına təsir etdiyini və bunun uşağın şəxsiyyətinin formalaşması zamanı da

davam etdiyini göstərir. Sosial təmasların olmaması isə ətraf mühitə marağın azalmasına, emosional təzahürlərin tükənməsinə səbəb olur. Uşaqlıqda sosiallaşmanın mexanizmləri haqqında məişət psixologiyası fikirlərindən biri, daha yüksək zehni funksiyaların digər insanlarla, əsasən valideynlərlə, ailədəki qohumlarla, müəllimlərlə və həmyaşıdlarla sosial münasibətlər zamanı formalaşması ilə bağlıdır. Belə deyə bilərik ki, sosiallaşma prosesi, əlaqə və fəaliyyət nəticəsində sosial təcrübənin tədricən genişlənməsidir.

Sosial təcrübənin öyrənilməsi və mənimsənilməsi prosesində uşaqlara mədəni stereotiplərin ötürülməsi mövzusu arasında alimlər arasında ortaq fikir olaraq qəbul edilir. Bu məsələ idrak və ya emosional inkişafın universal mərhələlərinə uyğun olaraq qiymətləndirilir. Emosional və əxlaqi komponentlər arasında keçidlər əsasən başqa insanların hissələrini anlamaq və onlara empatiya göstərmək bacarığına əsaslanır. Buna görə də, idrak (və ya emosional) inkişaf insanların sosial münasibətlərinin inkişafında əhəmiyyətli bir rol oynayır (4, s. 184).

Sosiallaşma prosesi, insanların bir araya gəlməsi, bir-biriləri ilə əlaqə yaratması və qruplar formalaşdırması ilə başlayır. Bu proses ərzində fərdin norma və qaydalara hörmətli münasibəti formalaşdırılmalıdır. Normaların tətbiqi fərdin motivasiyaya və iradi sferasının formalaşmasına kömək edir. Bəzi alimlər, bu prosesin böyümək dövründə ən aktual proses olduğunu deyirlər.

Yeniyyətlik və gənclik dövründə, fərdin sosiallaşması üçün subkulturanın rolu xüsusilə böyük bir önəmə malikdir. Təlimin təsiri altında olan gənclərin məqsədyönlü sosiallaşması da mümkündür. Yeniyyətlik dövrü, fərdin özünü tənziqləməsinin yeni mexanizmlərini mənimsəməsi ilə xarakterizə olunur. Yeniyyət və yetkin yaş mərhələləri arasındakı seqmenti təyin etmək üçün “psixososial moratorium” anlayışı təqdim edilmişdir. Bu dövr, insanın öz şəxsiyyəti üçün intensiv axtarış və təcrübə zamanıdır. Yeniyyət və gənclərin özlərini eyniləşdirdiyi sosial qruplar, bu axtarışın istiqamətini və xarakterini müəyyən edir. Bu zaman, gənclər, öz şəxsiyyətləri ilə təcrübə aparır, fərqli rollar və həyat tərzləri sınaqır və özlərini daha yaxşı tanımağa çalışırlar. Ümumiyyətlə, sosiallaşma prosesi çərçivəsində, fərdin özünü tanıması və həyat tərzini seçməsi üçün zaman və imkan verilməlidir. Bu proses uşaq yaşından başlayaraq həyatın sonuna qədər davam edir və insanın özünü mənimsədiyə dəyərlər və normalar kimi təsirli elementləri əhatə edir.

Nəticə olaraq, sosiallaşma prosesi insanın həyatı boyunca davam edir və özünü tanıması, öz dəyərləri və həyat tərzini seçməsi üçün vaxt və imkan verir. Sosial təcrübələr valideynlər, ailə, məktəb, iş yeri, ictimai və siyasi təşkilatlar vasitəsi ilə öyrənilir. Bu proses zamanla insanın motivasiya və iradi sferasını formalaşdırır və fərdin həyatında müsbət nəticələr verir. Bu, insanın qarşısına çıxan məsələlərə, problemlərə və mövqelərə qarşı daha effektiv həll tapmasına kömək edir. Bu proses, sosial normaların tətbiq edilməsi və gücləndirilməsi

vasitəsi ilə həyata keçirilir. Yeniyetməlik dövründə təlimin təsiri altında olan gənclərə, həyat tərzi seçməkdə daha doğru və məqsədyönlü qərar verməkdə kömək edəcək mövqelər təmin edilir. Bu, fərdin özünü tanıması, özünə və başqalarına qarşı empatiya göstərməsi və həyatında nəyin mühüm olduğunu anlamağı mümkün edir. Ənənəvi sosiallaşma prosesi insanın həyatında vacib bir rol oynayır və fərdin sosial və psixoloji inkişafına kömək edir (4, s. 185).

Ədəbiyyat

1. Səfərli Z.A. *Sosiallaşmanın yeniyetmələrin inkişafında məktəbin rolu. Konfrans materialları.* 2021. C. 464-465.
2. YILMAZ N. *Sosyalleşmə sürecinin siyasallaşma boyutu. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi.* 2013. T. 9. №. 19. C. 319-331.
3. Martinez-Escudero J. A. et al. *Parental socialization and its impact across the lifespan. Behavioral Sciences.* 2020. T. 10. №. 6. C. 101.
4. Шухматова Е. Б. *ВОЗРАСТНЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ. Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета. Серия: Педагогика. Психология.* 2015. №. 2. C. 183-190.

Ş.K.Musayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
musayevashafiq@gmail.com

YENİYETMƏLİK YAŞINDA QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə yeniyetməliyin keçid dövrü kimi xarakterizə edilməsi məsələlərinə toxunulur, əvvəlki dövrlə müqayisədə özünü göstərən fərqliliklər təhlil edilir. Bu müddət ərzində baş verən çoxsaylı fiziki, cinsi, idrak, sosial və emosional dəyişikliklərin həm uşaqlar, həm də onların ailələri üçün yarada biləcəyi narahatlıqlar araşdırılır.

ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОДРОСТКОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

В статье затронуты вопросы характеристики подросткового возраста как переходного периода, а также проанализированы отличия, которые проявляются по сравнению с предыдущим периодом. Многие физические, сексуальные, когнитивные, социальные и эмоциональные изменения, происходящие в это время, исследуются на предмет беспокойства, которое может возникнуть как у детей, так и у их семей.

CHARACTERISTICS OF ADOLESCENT RELATIONSHIPS

Summary

In the article, the issues of characterization of adolescence as a transition period are touched upon, and the differences that manifest themselves compared to the previous period are analyzed. The many physical, sexual, cognitive, social, and emotional changes that occur during this time are explored for the concerns that can arise for both children and their families.

Açar sözlər: yeniyetmə, keçid dövrü, valideyn, yaşlılar, inkişaf, özünüdərk

Ключевые слова: подросток, переходный период, родитель, сверстники, разработка, самосознание

Key words: teenager, transitional period, parent, peers, development, self-awareness

Yeniyyətməlik, uşaqlıqdan yetkinliyə keçid mərhələsidir, fiziki və psixi dəyişikliklərin baş verdiyi dövr kimi xarakterizə olunur, lakin onun fiziki, psixoloji və ya mədəni ifadələri daha tez başlaya və ya gec bitə bilər. Yaş aralığı yeniyyətməlik dövrünün yalnız təxmini göstəricisini verir və alimlər bu mövzu ilə bağlı tam razılığa gəlməyiblər. Psixoloji ədəbiyyatlarda qəbul edilən əsas yaş intervalı isə 10-15 yaşları əhatə edir.

“Yeniyyətməlik və ya orta məktəb yaşlı oğlan və qızların 10-11 yaşlarından 14-15 yaşına qədərki inkişaf dövrünü əhatə edir. 10-13 yaşlı oğlan və ya qızları adətən kiçik yeniyyətmə, 13-15 yaşında isə böyük yeniyyətmə adlandırılır.” (1, səh. 38).

Keçid dövrü müstəqillik və mənlilik məsələlərini ön plana çəkir. Yeniyyətməlik həm orientasiya, həm də kəşflər dövrü ola bilər. Əksər yeniyyətmələrin həyata nisbətən eqosentrik baxışı var, onlar tez-tez özlərinə mərkəzləşirlər. İnanırlar ki, ən yaxşı dostdan tutmuş uzaq sevgiliyə qədər, hər kəs onlara diqqət yetirir, inamsızlıq və mühakimə olunmaq hissləri ilə mübarizə aparırlar. Həmyaşlı qrupları, romantik maraqlar və yeniyyətmələrin bu müddət ərzində getdikcə daha vacib hesab etdiyi xarici görünüş ön plana keçir. Bunlar isə ailə üzvləri ilə münasibətlərin zəifləməsinə, arxa plana keçməsinə səbəb olur.

“Bu yaş mərhələsində digər insan yeniyyətmənin həyatında mühüm yer tutmağa başlayır.” (2, səh. 154). Yeniyyətmə ətrafındakı insanların fiziki görünüşləri ilə maraqlanmağa başlayır, daha sonra isə öz xarici görkəmləri diqqətini cəlb edir. Görünüşünün qəbul olunmuş standart və normalara uyğun olub-olmaması kimi fikirlər onu narahat etməyə başlayır. Çünki, bu bir növ sosial qruplara qəbul olunmaq vasitəsidir. Öz xarici görkəminin dərk olunması yeniyyətmədə özünəinam, həyatsevərlik, cəsarət, qapalılıq və s. kimi bir sıra mühüm keyfiyyətlər yaradır.

Yeniyyətmələr təkcə fiziki görünüşlərindəki dəyişikliklərlə deyil, həm də bununla bağlı emosional dəyişikliklərlə mübarizə aparmalıdırlar. Bədən dəyişiklikləri emosional stress və gərginliyə, eləcə də kəskin və sürətli əhval dəyişikliyinə səbəb olur. Kiçik və əhəmiyyətsiz görünən məsələlərdən emosional olaraq narahat olmaq bu yaş qrupunun ümumi xüsusiyyətidir.

Keçid dövründə baş verən dəyişikliklər yeniyyətmələrin həyata başqa pəncərədən baxmağına səbəb olur, özünə və başqalarına qarşı münasibətini təhlil etməyə başlayır. Yüngül narahatlığın bu dövr üçün normal olmasına baxmayaraq vaxtında bu problemlərin aradan qaldırılması üçün səy göstərilməzsə, ciddi psixi xəstəliklər ortaya çıxmağa bilər.

Bu dövrdə valideyn-övlad münasibətlərinin fərqli şəkildə formalaşdığını nəzərə alsaq, yeniyyətmələrlə yaşadıkları dəyişikliklər haqqında açıq danışmaq hər bir valideyn üçün çətin ola bilər. Yeniyyətmələrlə ünsiyyət qurmağın vacib komponentlərindən biri onlardan nə gözlənildiyini anlamağa

kömək etməkdir. Yeniyetmələrin bədənlərinin necə dəyişəcəyini izah etmək, onların narahatlığını yüngülləşdirə bilər. Fiziki dəyişikliklərdən əlavə, valideynlər yeniyetməlik dövründə baş verən sosial dəyişikliklər haqqında söhbətə başlaya bilərlər. Zərərli vərdislərə aludə olmaq kimi məsələlərin nəticələrini müzakirə etmək yeniyetməni öz seçimləri üzərində düşünməyə təşviq edə bilər.

Dinləmək güclü, lakin kifayət qədər qiymətləndirilməyən bir vasitədir. Valideynlər tez-tez direktivlərə və həll yollarına yönəlirlər. Ancaq bu meyilləri bir kənara qoyub sadəcə olaraq yeniyetməni dinləmək münasibətləri gücləndirə bilər. Həddindən artıq xüsusi suallar vermək yeniyetmədə mühakimə olunduğu hissini yaradır, bu da bəzi şeyləri gizlətməsinə səbəb ola bilər. Diqqətlə dinləmək yeniyetmənin həyatında baş verənlərə maraqlı olduğunuzu, dəstək göstərdiyinizi ifadə edir. Bu, həm də yeniyetmənin lazım olduqda valideynə etibar etmə şansını artırır. Aktiv dinləmə yaxınlıq və inam yaradır, eyni zamanda yeniyetmənin təcrübələrini emal etməsinə imkan verir.

Yeniyetməlik dövründə narahatlıq, depressiya, stress və s. kimi hisslər özünü göstərə bilər ki, vaxtında görülən tədbirlər bu problemlərin tədricən aradan qalxmasına kömək edir, lakin laqeyd yanaşırsa, müşahidə aparılmazsa, davamlı xarakter ala, psixi pozğunluqlara səbəb ola bilər. Problemin nə vaxt klinik diqqətə layiq olduğunu bilmək çətinidir, lakin şübhə olduqda, məktəb məsləhətçisinə və ya başqa bir psixi mütəxəssisə müraciət etmək ən yaxşı hərəkət yoludur.

Steinberg yeniyetməlik dövrünün fərdlərin özünün psixoloji xüsusiyyətlərini araşdırmağa və tədqiq etməyə, əslində kim olduklarını sorğulamağa və yaşadıkları cəmiyyətə necə uyğunlaşdıqlarını kəşf etməyə başlaması ilə əlaqəli olduğunu irəli sürdü. Bunlar özü ilə bərabər əhval dəyişikliyi, emosionallıq, üsyankarlıq kimi keyfiyyətləri də ortaya çıxarır. (5, səh. 83-110)

Uşaq yetkinləşdikcə onların həyatındakı təsirlər genişləyir. Llorca-Mestre və digərlərinin araşdırması, valideynlik üslublarının və həmyaşıdlarına bağlılığın emosional və idrak dəyərləri öyrənilən uşaqlarda eyni dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu irəli sürdü (4, səh. 677-694). Yeniyetmələrin valideynləri ilə münasibət qurarkən görmək istədikləri üslub demokratik üslubdur. Demokratik üslub qarşılıqlı dinləməyə, hörmətə, dəstəyə əsaslanır, fikirlərin azad ifadəsi, birgə qərar qəbulu kimi cəhətləri özündə birləşdirir. Başqası tərəfindən başa düşülmək, fikirlərinə hörmətlə yanaşıldığını hiss etmək yeniyetmədə bu dünyaya aidlik hissi yaradır, özündə baş verən psixoloji və fiziki dəyişikliklərin üstəsindən daha asanlıqla gəlir. Həm idrak, həm də emosional dəyişənlər şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin növündən asılı olaraq ona uyğun formalaşır və inkişaf edir.

Yaşlıları tərəfindən təsdiq görmək, sosial və referent qruplara daxil olmaq yeniyetmənin həyatının önəmli bir hissəsini təşkil edir, əks halda bu tənhalığa gətirib çıxara bilər. Müasir dövrimizdə yeniyetmələrin intihar hallarının artması da bu məsələlərin diqqətdən kənar qaldığını, yetəri qədər diqqət ayrılmadığını bir daha sübut edir.

Bir yeniyetmənin ailə və dostlara olan ehtiyacları, başqalarına bağlılığı əhəmiyyətlidir. Həyat bir insanın hekayəsinə, onun sonrakı inkişafına töhfə verən bir çox amillərdən ibarətdir. Yeniyetmələr üçün bu amillər arasına ailə, dostlar, təhsil, qarşılıqlı münasibətlər daxil ola bilər (6, səh. 110-119).

Ümumiyyətlə, bu dövrün şəxsiyyətin formalaşmasındakı əsaslı rolunu nəzərə alsaq, demək olar ki, gələcəkdə yeniyetmələrin necə formalaşması bu dövrdən asılıdır. Məhz bu baxımdan təməlin düzgün qoyulması, doğru tərbiyə vasitələrinin seçilməsi bu prosesdə əhəmiyyətli rol oynayır. Həm valideynlər, həm də müəllimlər yeniyetmələrin qarşılıqlı münasibətlərinə nəzarət etməli, lakin həddindən artıq qəyyumluqdan çəkinməli, sərt cəzalardan istifadə etməməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə, Ə.Ə., Əzimov, Q.E., Quliyev, E.M. *Məktəblinin psixologiyası*. Bakı, 1990.
2. Vəliyev, M. *Mustafayev, A. İnkişaf və yaş psixologiyası*. Bakı, 2015.
3. Seyidov, S.İ. *Həmzəyev, M.Ə. Psixologiya*. Bakı: Nurlan, - 2007.
4. Llorca-Mestre A, Samper-García P, Malonda-Vidal E, Cortés-Tomás MT. *Parenting style and peer attachment as predictors of emotional instability in children*. *Soc Behav Personal*. 2017;45(4).
5. Steinberg L, Morris AS. *Adolescent Development*. *Annu Rev Psychol*. 2001;52(1).
6. Lee S-Y, Rhee S, Villagrana M. *Change in delinquency over time between adolescents with and without maltreatment experiences: attachment and the school's role*. *Children and Youth Services Review* 2018; 86
7. <http://dushunce.az/yeniyetme-psixologiyasi>
8. <https://kayzen.az/tag/yeniyetm%C9%99%20psixologiyas%C4%B1/>
9. <https://en.wikipedia.org/wiki/Adolescence>
10. <https://vikaspedia.in/health/women-health/adolescent-health-1/management-of-adolescent-health/adolescent-growth-and-development>

Ə.C.Babazadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elibabazade063@gmail.com

TƏLİM PROSESİNDƏ SƏMƏRƏLİ ÖYRƏNMƏ MÜHİTİNİN QURULMASI

Xülasə

Hər bir müəllim öyrənmə mühitini ən effektiv şəkildə qurmağa çalışarkən şagird xüsusiyyətləri, məzmun xüsusiyyətləri, bacarıqlar, şagirdin dəstəklənməsi, resurslar, qiymətləndirmə kimi aspektlər üzərində düşünməlidir. Bütün bu məsələlərə diqqət yetirməklə, müəllimlər şagirdlər üçün daha effektiv öyrənmə mühitini yaratmaq üçün aşağıdakıları edə bilərlər. 1) Şagirdlərlə ünsiyyət zamanı istifadə etdiyiniz sözlərə diqqət yetirin. 2) Şagirdlərdən gözləntilərinizi düzgün müəyyənləşdirin. 3) Şagirdlərə gözləmə və düşünmə vaxtları verin. 4) Şagirdlərin dediklərinə müvafiq və davamlı şəkildə cavab, reaksiya verin. 5) Şagirdlərin sinifdə bir-birlərinə də rəy verməsini təmin edin. 6) Güclü qarşılıqlı əlaqə və birgə öyrənmə mədəniyyətinin olduğu sinif mühiti formalaşdırın. 7) Sinifdə edilən səhvlərə düzgün münasibət göstərin.

ПОСТРОЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОЙ УЧЕБНОЙ СРЕДЫ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Резюме

Каждый учитель должен учитывать такие аспекты, как характеристики учащегося, характеристики содержания, навыки, поддержку учащегося, ресурсы и оценку, пытаясь создать наиболее эффективную среду обучения. Обращая внимание на все эти вопросы, учителя могут сделать следующее, чтобы создать более эффективную среду обучения для учащихся. 1) Обратите внимание на слова, которые вы используете при общении со студентами. 2) Правильно сформулируйте свои ожидания от студентов. 3) Дайте студентам время подождать и подумать. 4) Отвечать и реагировать на то, что говорят ученики надлежащим и непрерывным образом. 5) Убедитесь, что учащиеся дают обратную связь друг другу в классе. 6) Создайте классную среду с сильной культурой взаимодействия и совместного обучения. 7) Правильно реагируйте на ошибки, допущенные в классе.

BUILDING AN EFFECTIVE LEARNING ENVIRONMENT IN THE TRAINING PROCESS

Summary

Each teacher must consider aspects such as learner characteristics, content characteristics, skills, learner support, resources, and assessment when trying to

create the most effective learning environment. By paying attention to all these issues, teachers can do the following to create a more effective learning environment for students. 1) Pay attention to the words you use when communicating with students. 2) Define your expectations from students correctly. 3) Give students time to wait and think. 4) Respond and react to what the students say in an appropriate and continuous manner. 5) Ensure that students give feedback to each other in the classroom. 6) Create a classroom environment with a strong culture of interaction and collaborative learning. 7) Respond appropriately to mistakes made in the classroom.

Açar sözlər: *təlim prosesi, təlim mühiti, ünsiyyət, metodlar, bacarıqlar, idrak prosesi*

Ключевые слова: *учебный процесс, учебная среда, общение, методы, навыки, познавательный процесс*

Key words: *learning process, learning environment, communication, methods, skills, cognitive process*

Müasir təhsilin keyfiyyət göstəricisi tədris prosesinin səmərəliliyidir. Şagirdlərin öyrənmə motivasiyalarının olması üçün həm çoxlu öyrənmə fürsət və imkanlarına, həm daimi stimula, həm də dəstəyə ehtiyacları vardır. Bu baxımdan sinif fəaliyyətlərini effektiv şəkildə qurmaq və sinfi effektiv şəkildə idarə etmək vacibdir. Şagirdlər o vaxt dərsə cəlb olunurlar ki, müəllimin istənilən halda onları sevdiyini, onları mühakimə etmədiyini, onların ehtiyaclarına cavab verdiyini görürlər. Bəzi müəllimlər belə hesab edir ki, qorxu hissi, həddən artıq ciddilik şagirdlərin öyrənmələrindəki əsas həlledici faktorlardandır. Ona görə də qorxutmaq yolu ilə (məsələn, valideynə zəng, direktorun yanına aparmaqla hədələmək) şagirdin akademik və nizam-intizam problemlərini həll etmək üsulundan hələ də istifadə edən müəllimlər var. Aparılan araşdırmalar isə göstərir ki, əslində baş verən tamamilə əksidir; qorxu hissənin olduğu bir sinif mühitində şagirdlərdə “sağ qalma, özünü qoruma” mexanizmləri işə keçir və beyin səmərəli fəaliyyəti üçün lazım olan qədər oksigenlə təmin olunmur. Buna görə də, təbii olaraq, effektiv öyrənmə baş vermir. Şagirdlər üçün özlərini sinifdə təhlükəsiz hiss etmələri çox vacibdir və burada təhlükəsizlik dedikdə, yalnız sinfin fiziki təhlükəsizliyi nəzərdə tutulmur. Təhlükəsiz öyrənmə mühiti həm də şagirdlərin mühakimə edilməkdən, ələ salınmaqdan qorxmadan öz ideyalarını, cavablarını sərbəst şəkildə ifadə edə bildikləri bir mühitdir. Şagird arxayın olmalıdır ki, bu sinifdə o, hər zaman risk edə bilər, yəni əmin olmadığı cavablar verə, eksperimentlər apara, yeni şeyləri tədqiq edə, suallar soruşa bilər və s. Bəs bu cür təhlükəsiz öyrənmə mühitini sinifdə necə yaratmaq olar?

Hər bir müəllim öyrənmə mühitini ən effektiv şəkildə qurmağa çalışarkən aşağıdakı aspektlər üzərində düşünməlidir:

Sxem 2.3.

Burada nəzərdə tutulan şagirdlərin öyrənmə məqsədləri, motivasiyaları, bacarıqları və müxtəlif meyarlar üzrə bir-birlərindən olan fərqləri - **Şagird xüsusiyyətləridir.**

Məzmun xüsusiyyətləri. Yəni şagirdlərə çatdırılmalı olan məzmundakı öyrənmə məqsədi nədir? Məzmunu necə strukturlaşdırmaq olar? Məzmunun əhatəliliyi (genişliyi) ilə dərinliyi arasında necə düzgün balans yaratmaq olar? Bu məzmunu mənimsəmələri üçün şagirdlərə hansı tapşırıq və fəaliyyətlər verilməlidir?

Bacarıqlar. Şagirdlər hansı bacarıqları inkişaf etdirməlidirlər? Hansı sinif fəaliyyətləri bu bacarıqların inkişafını və tətbiqini dəstəkləyəcək?

Şagirdin dəstəklənməsi. Şagirdlərin nailiyyət əldə etmələri üçün necə bir mentorluğa ehtiyacları var? Şagirdlərlə əks-əlaqə necə təmin olunacaq? Bacarıqların inkişaf etdirilməsində əsas məqsəd nədir? Şagirdlərin minimal bacarıq səviyyəsi necə olmalıdır?

Resurslar. Şagirdlər hansı öyrənmə vasitələri, resurs və texnologiyalarından istifadə etməlidir?

Qiymətləndirmə. Qiymətləndirmənin hansı növündən istifadə olunmalıdır? Bu qiymətləndirmə metodu şagirdlərin mənimsəməli olduğu bilik və bacarıqları necə ölçəcək?

Bütün bu məsələlərə diqqət yetirməklə müəllimlər şagirdlər üçün daha effektiv öyrənmə mühitini yaratmaq üçün aşağıdakıları edə bilirlər:

Şagirdlərlə ünsiyyət zamanı istifadə etdiyiniz sözlərə diqqət yetirin. Məsələn, “Kiçik Summativ Qiymətləndirməni yaxşı verməsiniz, Böyük Summativ Qiymətləndirmədən kəsiləcəksiniz” əvəzinə, “Kiçik Summativ Qiymətləndirməni yaxşı versəniz, Böyük Summativ Qiymətləndirmədən də yaxşı nəticə əldə edəcəksiniz” demək eyni mənaya gəlməsinə baxmayaraq, daha effektivdir. Çünki birincidə hədə-qorxu olduğu halda, ikincidə stimül, cəsarətləndirmə vardır.

Şagirdlərdən gözləntilərinizi düzgün müəyyənəldirin. Şagirdlərin davranışları və göstəriciləri bizim onlardan olan gözləntilərimizin bir növ güzgüsüdür. Hədə-qorxu tərkibli sözlərimiz onu göstərir ki, bizim şagirdlərdən olan gözləntilərimiz aşağıdır. Şagirdlərdən olan gözləntilərimizi nə qədər müsbət bir dillə ifadə etsək, onlar da bir o qədər bu gözləntiləri doğrultmağa çalışırlar. Məsələn, “Əminəm ki, son həftələrdə qazandığınız bilik və bacarıqlar sayəsində KSQ-dən yaxşı nəticə toplayacaqsınız.” demək şagirdə, həqiqətən də, yaxşı nəticə toplamağa əlavə stimül verir.

Şagirdlərə gözləmə və düşünmə vaxtları verin. Məlumdur ki, sinifdəki şagirdlər qavramasına və öyrənməsinə görə fərqlənir. Onların öyrənmə tipləri, sürəti və çalışmaq üçün etdiyi cəhdlərin səviyyəsi fərqlidir. Çox vaxt müəllim şagirdə sual verərkən ona düşünmək üçün vaxt vermir. Şagird gec cavab verən kimi ya sualın cavabını özü deyir, ya da daha hazırlıqlı şagirddən soruşur. Belə olanda suala cavab vermək üçün düşünmə vaxtı verilməyən şagirdin özünə inamı azalır, tədricən dərslərin prosesinə cəlb olunmada passivlik müşahidə olunur. Bu hal bir müddət sonra şagirddə davranış pozuntularının müşahidəsinə gətirib çıxara bilər. Şagirdlər nə qədər hamıya bərabər imkanın yaradıldığını görsələr, həm sinifdə ədalət prinsipinə inanırlar, həm də onların fikirlərinin də sinif üçün əhəmiyyətli olduğunu görürlər və dərslə daha yaxşı cəlb olunurlar. (ətraflı bax: Sual-cavab və müzakirənin təşkili).

Şagirdlərin dediklərinə müvafiq və davamlı şəkildə cavab, reaksiya verin. Bu onların söylərini nə qədər ciddi qəbul etdiyinizi, qiymətləndirdiyinizi göstərir. Səhv cavablara görə neqativ reaksiyalar verilməməli, şagirdlər doğru cavabı tapmağa cəsarətləndirilməlidirlər. Əks halda, şagird artıq səhv cavab verib müəllimin danlağından qorxacaq və yavaş-yavaş dərslə soyuyacaq. Şagirdə, hətta səhv cavablar verdikdə belə, cəsarətləndirici rəy vermək, onu bu yolda irəliləməyə, təslim olmamağa və düzgün cavabları tapmağa həvəsləndirir.

Şagirdlərin sinifdə bir-birlərinə də rəy verməsini təmin edin. Bununla belə şagirdlərə doğru rəyin konstruktiv olmalı olduğunu izah etmək lazımdır ki, şəxslərarası münasibətlərə xələl gəlməsin.

Şagirdlərə müntəzəm rəy verməklə yanaşı, onların əldə etdikləri uğurları da qeyd edin. Bu, sözlü şəkildə ifadə olunan təbrikdən tutmuş kiçik mükafatlara qədər müxtəlif formada qeyd oluna bilər. Şagirdlərin nailiyyətləri

müəllim tərəfindən qəbul olunub bütün siniflə paylaşılarda bu sağlam öyrənmə mühitini daha da gücləndirir. Burada hansısa şagirdin uğuru paylaşılarda diqqətli olmaq lazımdır ki, digər şagirdlərdə uğur qazanan şagirdə qarşı qııcıq yaranmasın.

Güclü qarşılıqlı əlaqə və birgə öyrənmə mədəniyyətinin olduğu sinif mühiti formalaşdırın. Bu da həvəsləndirici, amma rəqabətə köklənməyən sinif fəaliyyətləri nəticəsində mümkün olur. Bunun üçün uğur qazanan şagirdi nümunə göstərməmək, digər şagirdləri onunla müqayisə etməmək lazımdır. Bu cür tapşırıqlar həm şagirdlər arasındakı şəxsi qruplaşmaların formalaşmasının qarşısını alır, həm də daha sakit, utancaq şagirdlər də özlərini sinfin bir parçası hesab edə bilir. Bundan başqa, ünsiyyət və birgə öyrənmə bacarıqları da inkişaf edir.

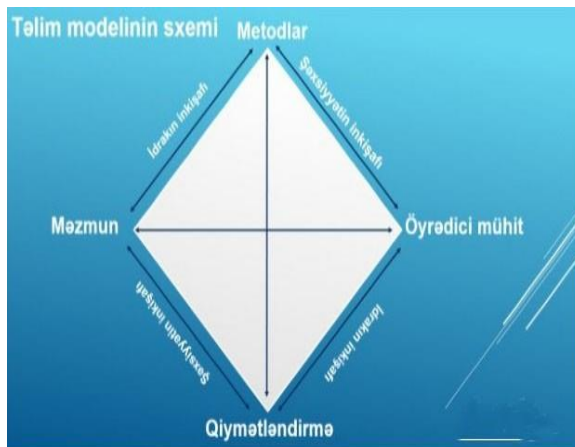
Sinifdə edilən səhvlərə düzgün münasibət göstərin. Ənənəvi təlim mühitində səhvlərə neqativ aspektdən baxılırdı və maksimum şəkildə çalışılırdı ki, şagirdlər səhvlərdən yayınsınlar. Bu da onunla nəticələnirdi ki, şagirdlər mükəmməl olmağa, səhv etməməyə çalışırdılar. Müasir təlim mühitində isə səhvlərə tamamilə başqa aspektdən - öyrənmə imkanı kimi baxırlar. Yəni onlar öyrənməyə mane törədən deyil, əksinə öyrənməni təşkil edən element kimi nəzərdə tutulur. Buna isə səbəb, ilk növbədə odur ki, səhvlər öyrənmə prosesinin təbii hissəsidir. Hər bir insan yeni bir şey öyrənən zaman mütləq səhv edir. Səhv edilmirsə, deməli, yeni bir şey öyrənilmir. Öyrənmə prosesi o zaman baş tutur ki, şagird yeni bir bilik və bacarıq öyrənir, təcrübədən keçirir, təbii olaraq səhvlər edir, bu səhvlərin üzərində işləyir, yenidən təcrübə keçir, hətta bəzən yenə səhvlər edir, yenə onların üzərində işləyir və sonda doğru tətbiqi bacarır. Bundan başqa, səhvlərə qarşı tolerant münasibət göstərmək şagirdlərin inkişafa açıq tipli düşüncə tərzini formalaşdırmasına da gətirib çıxarır. Çünki şagirdin səhv etmək hüququnun tanınması onun üçün risksiz öyrənmə mühitinin yaradılması deməkdir. Ona görə risksiz ki, burada şagird üçün səhv etmək risk sayılmır. O başa düşür ki, öyrənərkən səhv etmək tamamilə normal bir şeydir və buna görə o, müəllim tərəfindən danlanmayacaq, şagird yoldaşları tərəfindən qınaq obyektı olmayacaqdır. Səhv edəcək, sonra isə onlar üzərində işləyib öyrənəcək. Beləliklə, şagirdlər səhv etməkdən qorxmurlar, səhv etdikdə ruhdan düşüb təlim prosesindən yayınmırlar, əvəzində isə səylərini artırıb doğru cavabları tapmaqda daha da maraqlı olurlar.

Effektiv təlim mühitinin olduğu yerdə şagirdlərin həm akademik göstəriciləri yüksək olur, həm sosial bacarıqları inkişaf edir, həm də psixoloji-emosional vəziyyətləri yaxşı olur. Ümumiyyətlə, müəllimin təlim fəaliyyəti onun dərəcə necə yanaşmasından asılıdır.

Sxem 2.4. Təlim və onun komponentləri

Təlim şagirdlərin bilik, bacarıq, vərdiş və dəyərlərə yiyələndiyi pedaqoji prosesdir.

Təlimin **dörd** tərkib hissəsi (**komponenti**) var: məzmun, metodlar, öyrədici mühit və qiymətləndirmə.

Məzmun + Metodlar + Öyrədici mühit + Qiymətləndirmə = Təlim

Hər bir sistemin müvəffəqiyyətlə işləməsi üçün onun bütün tərkib hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsi təmin edilməlidir. Təlimin komponentləri əlaqəli şəkildə təlim prosesinin iki əsas məqsədini həyata keçirməyə yönəlir:

1. **Şagirdlərdə idrak proseslərinin** (təfəkkür, hafizə, diqqət, təxəyyül proseslərinin və bunlarla əlaqədar əsas bilik, bacarıq və vərdişlərinin) inkişafı;
2. **Şagirdlərin şəxsiyyətinin** (sosial-psixoloji, emosional-iradi) inkişafı.

Təlim mühiti/öyrədici mühit:

J.J.Russo “ətraf mühit”in şəxsi inkişaf üçün bir sahə olduğunu söyləmişdi. Alimin sözlərinə görə səmərəli təlim üçün xüsusi “təlim mühiti” yaratmaq lazımdır ki, şagirdlərin ehtiyac və imkanları balanslaşdırılmış olsun.

Təlimin qarşıya qoyduğu vəzifələrin və prinsiplərin həyata keçirilməsi təlim-tərbiyə prosesinə təsir edən amillərdən və şərtlərdən, məhz öyrədici mühitdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Uşağı əhatə edən şəraitin onun dərk etmək tələbatına, maraq və problemlərinə nə dərəcədə istiqamətlənmiş olması tədris prosesinə münasibətilə çox əlaqəlidir.

Öyrədici mühitin növləri:

- **əşyavi mühit**
- **informasiya mühiti**
- **sosial-psixoloji mühit**

Bu bölgü şərtidir, çünki ətrafdakı müəyyən obyektlər eyni zamanda ayrı-ayrı mühit növlərinin elementləri ola bilər.

Əşyavi mühit təlimin bütün maddi-texniki təminatını özündə cəmləşdirir:

- **Məktəb maddi mühiti** – dərsliklər, lövhələr, didaktik oyunlar və vəsaitlər, əyani vəsaitlər, texniki avadanlıq, laboratoriyalar, məktəb ləvazimatı və s.

- **Təbii mühit** – canlı və cansız təbiətin bilavasitə müşahidə oluna bilən əşyaları;

- **Məişət mühiti** – evin, yaşayış yerinin maddi əhatəsi, maddi mədəniyyət əşyaları, ictimai və mədəni müəssisələr və s.

İnformasiya mühiti şagirdin təlim ehtiyaclarını təmin etməyə yönəldilmiş məlumat mənbələri (dərsliklər, ensiklopediyalar, KİV, sosial əhatə), sistemli proqram təminatı və məlumat ötürmə vasitələridir.

İnformasiyanı dərk etməyə kömək edən psixoloji amilləri də unutmaq olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər uşaqlara **oynamaq, təcrübədən keçirmək, əl vurmaq, eşitmək, görmək, hiss etmək** imkanı yaradılırsa, o hər bir məlumatı mənimsəməyə qadirdir.

Sosial-psixoloji mühitə şagirdin həm digər insanlarla, həm də öz daxili aləmi ilə qarşılıqlı əlaqələri aiddir.

Ədəbiyyat

1. İlyasov M.İ. *Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri*. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.47.
2. T.İ.Şamova və L.M.Perminova, *Kimyanın inkişafında tədrisi qabaqcıl metodikasının təcrübənin öyrənilməsi və yayılması*. Bakı: Elm, 2008, 178s.
3. Lətifov İ.U, Mustafa Ş.Ə. *Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinif, Müəllim üçün metodik vəsaiti*, Bakı, 2016, s.20.

Ə.Ə.Şəfizadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
azizashafizada@gmail.com

KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞMASINDA SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN ROLU

Xülasə

Məqalədə müasir təlimdə nitq mədəniyyətinin inkişafı problemlərindən, internet-kommunikasiya şəbəkələrinin mədəni nitqə göstərdiyi mənfi təsirlərdən danışılır. Dərslərdəki mətnlər, xüsusilə bədii mətnlər üzərində işlərin düzgün qurulmasını, metodiki işin optimal təşkilini bu çətinlikləri aradan qaldırmağın yollarından biri kimi rəklif edir. Qeyd olunur ki, mətn üzərində iş müasir tələbata uyğun təşkil edilərsə, şagirdlərdə doğma dilə yaxşı münasibət formalaşar və onlar mədəni ünsiyyət qurmağı bacaran tərəfdaşa çevrilər. Nitq prosesinin tənzimlənməsində sintaksis təliminin, sintaktik vahidlərin rolu danılmazdır. Əslində mətn sintaksis elementidir və bu elementin hərtərəfli təhlili mədəni nitqi formalaşdırar və şagirdlər rabitəli nitq qurmaqda maraqlı olurlar.

РОЛЬ СИНТАКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Резюме

В статье говорится о проблемах развития культуры речи в современном образовании, негативном влиянии сетей интернет-коммуникаций на культурную речь. Тексты в учебниках, особенно художественные, рекомендуют правильное построение произведений, оптимальную организацию методической работы как один из путей преодоления этих трудностей. Отмечается, что если работа над текстом будет организована в соответствии с современными потребностями, у учащихся сформируется хорошее отношение к родному языку, и они станут партнерами, способными наладить культурное общение. Роль синтаксической тренировки и синтаксических единиц в регуляции речевого процесса неоспорима. По сути, текст является синтаксическим элементом, и всесторонний анализ этого элемента сформирует культурную речь, а учащимся будет интересно строить коммуникативную речь.

THE ROLE OF SYNTACTIC UNITS IN THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE

Summary

The article deals with the problems of developing a culture of speech in modern education, the negative impact of Internet communications networks on cultural speech. Texts in textbooks, especially fiction, recommend the correct

construction of works, the optimal organization of methodological work as one of the ways to overcome these difficulties. It is noted that if the work on the text is organized in accordance with modern needs, students will form a good attitude towards their native language, and they will become partners capable of establishing cultural communication. The role of syntactic training and syntactic units in the regulation of the speech process is undeniable. In fact, the text is a syntactic element, and a comprehensive analysis of this element will form cultural speech, and it will be interesting for students to build communicative speech.

Açar sözlər: mətn, kommunikativ səriştə, sintaktik vahidlər, təlim prosesi

Ключевые слова: текст, коммуникативная компетенция, синтаксические единицы, процесс обучения

Key words: text, communicative competence, syntactic units, learning process

Müasir Azərbaycan dili fənni təhsil sistemində əsaslı dəyişikliklərin baş verdiyi, əsas diqqətin təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldiyi bir şəraitdə tədris olunur. Təlimin keyfiyyət məsələsi, əsas problemlərin həlli isə birbaşa təhsilin məzmununun müasirləşdirilməsi, tədris prosesinin təşkili metod və texnologiyalarının optimallaşdırılması, təhsilin məqsəd və nəticələrinin yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə bağlıdır.

Təhsilin məzmunu təhsil prosesinin tərkib hissələrindən biridir və buraya şagirdlərin təlim prosesində mənimsəməli olduqları elmi biliklər, praktik bacarıqlar, həmçinin fəlsəfi-əxlaqi, estetik ideyalar sistemi daxildir. Buraya şagirdlərə “nə?”, “necə?”, “nə üçün?” öyrədilməlidir və “nəyi inkişaf etdirmək lazımdır?” suallarına cavabların axtarışı daxildir. Bu axtarıqların nəticəsi olaraq əldə olunan qənaətlərdən biri budur ki, bilik məktəbin, fənnin məqsədi olmamalıdır, məqsədin mərkəzində uşaq dayanmalı, biliklər isə onun inkişafı vasitəsinə çevrilməlidir. İndiki mərhələdə təhsilin məzmunu diqqətlə araşdırılır, dövlət və cəmiyyətin nəzarəti altında şəxsiyyətin formalaşdırılmasına, hərtərəfli inkişafına daha çox önəm verilir.

Müasir təlim kompetensiya formalaşdırılmalı yanaşmaya əsaslanır ki, onlardan biri də kommunikativ səriştədir. Həyat şərtləri şagirddən səlis danışmağı, müxtəlif vəziyyətlərdə, narahatlıq hiss etmədən müxtəlif xarakterli, müxtəlif intellektli insanlarla ünsiyyət qurmaq bacarığı tələb edir. “Yeni məzmun xətləri əsasında kontekstdə, istənilən situasiyada qrammatikanın və yeni sözlərin tətbiqi əsasında dinləyib-anlama, danışma, oxu və yazı vərdişləri tənqidi və yaradıcı təfəkkürün qazanılmasına yol açaraq şagirdlərin real ünsiyyət vərdişlərinin formalaşmasına xidmət edir” (7,153).

Fikirləri şifahi və yazılı formada ardıcıl ifadə etmək, yazılanları təhlil etməklə təkmilləşdirmək, müzakirə olunan məsələ ilə bağlı səriştəli fikir bildirmək bacarığının formalaşdırılması nitqin və təfəkkürün inkişafında ən

vacib sahələrdən biridir. Səriştəli fikir bildirməyin yolu isə normal nitq mədəniyyətinə sahiblənməkdən keçir.

Azərbaycan dilinin tədrisi ilə, onun məzmununun şagirdlərə mənimsədilməsi ilə məşğul olan müəllim bilməlidir ki, nitq mədəniyyəti yalnız öz fikrini aydın, səlis ifadə etmək bacarığı, düzgün nitq qabiliyyəti deyil, bu həm də qarşı tərəfə, yəni dinləyiciyə emosional təsir göstərmək, auditoriyanın diqqətini özünə cəlb etmək bacarığıdır. Şifahi ünsiyyət qaydalarına riayət etmədən, ədəbi dilin yazılı və şifahi formalarının normalarından tam xəbərdar olmadan, nəhayət ünsiyyətin müəyyən vəziyyətində kommunikativ məqsədlərə nail olmağa kömək edən vasitələri seçmək, təşkil etmək bacarığına sahiblənmədən normal nitq mədəniyyətinə yiyələnmək problemlə məsələdir. Deməli, nitq mədəniyyəti normativ, kommunikativ və etik aspektləri özündə əks etdirir və bunların da içərisində ən vacibi normativ aspektdir. Normativ aspekt nitqin düzgünlüyünü, yəni ədəbi dil normalarına uyğunluğunu əks etdirir.

Normativləri yaxşı mənimsədikdən sonra kommunikativ tapşırıqlara uyğun olaraq dil vasitələrini seçmək, onlardan məqamında istifadə etmək intuisiyasına sahiblənmək lazımdır. Bu nitq mədəniyyətinin kommunikativ cəhətinin əsasını təşkil edir. Bunun üçün dil qaydaları ilə bağlı minimal biliklərə yiyələnməklə yanaşı, ana dilinin funksional üslublarını, onların oxşar, fərqli cəhətlərini də mükəmməl bilmək lazımdır.

Şəxsiyyətyönümlülüyü formalaşdırmaq, nitq mədəniyyətini təkmilləşdirmək istəyən müəllim şagirdləri yalnız dərs prosesində deyil, sinifdənkənar, məktəbdənkənar fəaliyyət sferasında da diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Çünki nitq mədəniyyətinə, kommunikativ bacarıqlara yiyələnmə kompleks yanaşmalar tələb edir.

Müşahidələr də göstərir ki, kompüter və telefona həddən ziyadə bağlı olan müasir şagirdlər ünsiyyətdə jarqon ifadələrdən, yersiz ixtisarlardan daha çox istifadə etməyə meyillənir, canlı, mədəni nitqi əksər hallarda mimikalar, jestlərlə əvəz edirlər. Belə uşaqlar isə müstəqil şifahi və yazılı ifadələr qurmaqda, fikirlərini daha aydın, daha dəqiq çatdırmaqda çətinlik çəkirlər. Bu prizmadan yanaşdıqda şagirdlər arasında mədəni ünsiyyət problemi günün ən aktual məsələlərindən biridir.

Təbii ki, rəhbərli və ifadəli kommunikasiya, kommunikativ səriştə isə belə şəraitdə formalaşa bilməz. Ona görə də müəllim ev tapşırıqları verəndə, mütaliə üçün ədəbiyyat təqdim edəndə müasir informasiya məkanının xarakterini də nəzərə almalıdır. Məsələn, kompüter oyunlarının, internet məlumatlarının təlimə köməkçi olmasının yollarını aramalı, şagirdlərin internetə bağlılığından səmərəli istifadə etməlidir. Məsələn, hər hansı bir mövzuda esse yazmaq tapşırığı verilibsə, onun internet mənbələrini qeyd

etdirməli, şagirdlərin diqqətini kommunikativ səriştə formalaşdıran saytlara yönləndirməlidir.

Azərbaycan dili dərslərində mətnlə işləmək şagirdlərin yaradıcılıq potensialını inkişaf etdirməyə, onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə, nitqin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Azərbaycan dili dərslərində inkişaf edən nitq mühitinin yaradılmasına təkan verən əsas mənbə mətnidir. Doğma dildə olan mətn üzərində iş ana dilinin zənginliyi və gözəlliyi ilə yaxından tanış olmağa imkan yaradır, sözə diqqətli, məsuliyyətli və düşüncəli münasibət tərbiyə etməklə ümumi təhsilin mühüm problemlərindən birinin – nitq inkişafı probleminin həll olunmasını təmin edir.

Rəngarəng fonetik, leksik, qrammatik və üslubi vahidlərlə zəngin olan mətnlərlə işləmək, xüsusilə bədii mətnlər, klassik ədəbiyyat nümunələri üzərində işi səmərəli qurmaq mədəni nitqi formalaşdırır, şagirdi ünsiyyətdən qorxmayan tərəfdaşa çevirir.

Əslində mətn bitmiş bir fikri ifadə edən nitq parçasıdır və o, söz, söz birləşmələri, cümlə, onun sadə və mürəkkəb konstruksiyalarından formalaşmışdır. Müəyyən qrammatik forma alan sözlər məhz sintaktik vahidə çevrildikdən sonra kommunikasiyaya, ünsiyyətə daha çox xidmət edir. “Müasir nitq mədəniyyətinin nəzəri konsepsiyası onu dilçiliyin başqa bölmələri ilə əlaqəli öyrənilməsinə şərtləndirir. Bu baxımdan nitq mədəniyyətinin sintaksislə qarşılıqlı əlaqəsi danılmaz faktlardandır” (6,85).

Aşağı siniflərdən başlayaraq hər mətnin tədrisindən, məzmun xətləri üzrə işin inteqrasiyada təşkilindən sonra şagirdlərə “öz mətnlərini” qurmağa şərait yaradılmalı, yaradıcı yazılardan, esse və inşalardan imkana münasib istifadə edilməlidir. Mətnin linqvistik, üslubi təhlili, redaktələr, müxtəlif növ imlalar, miniatür mətnlərlə iş, rollu oyunlar və s. kimi formalardan istifadə həm təlimin maraqlı olmasını təmin edir, həm də nitq inkişafını gücləndirər.

Müəllim hər hansı bir mətn üzərində işin təxmini planını müəyyənləşdirsə, metodiki işin istiqamətlərini öncədən cızsa, daha optimal nəticələr əldə etmək mümkündür. Mətnin dinlənilməsi, ifadəli oxu, lüğət üzərində iş, mətnin mövzusunun, ideya və üslubunun müəyyən edilməsi, mətnin dioloji və ya monoloji formada olmasının dəqiqləşdirilməsi kimi məsələlər bu planın tərkibində olmalıdır.

Bundan başqa yeni öyrənilən hər bir mətn əvvəlki mətnlərin uyğun gələnini ilə, həyat gerçəklikləri ilə müqayisəyə cəlb edilməli, şagirdlərin diqqət və təfəkkürünü inkişaf etdirən suallar tərtib edilməlidir. Şagird mətni dinlədikdən sonra onun mətn olduğunu sübut etməli, intonasiya, məqsəd, nitqin üslubları ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirməyi bacarmalıdır. Sintaksis təlimi dövründə öyrəndiyi qrammatik qaydalara əsaslanmaqla mətnə buraxılmış durğu işarələrini yerinə qoymağı, təkterkibli, cümləterkibli cümlələri, sadə və

mürəkkəb cümlə konstruksiyalarını, cümlə üzvlərinə aid olmayan söz və söz birləşmələrini fərqləndirməyi, tapmağı bacarmalıdır.

Mətnin hissələrini (giriş, əsas hissə, nəticə) dərk etməklə, nizamı dəyişdirilmiş abzasları yerbəyer etməyi, məndaxili abzasları adlandırmağı bilməlidir. Mətnin ayrı-ayrı elementlərinin linqvistik təhlili dil qaydalarının düzgün mənimsənildiyini əsaslandırmaqda yanaşı, nitq inkişafındakı rolu da aydınlaşdırılmalıdır.

Şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarının formalaşdırılması problemini uğurla həll etmək üçün bir sıra mürəkkəb metodoloji məsələləri və mətnin qavranılması, mənimsənilməsi ilə bağlı çətinlikləri aradan qaldırmaq lazımdır. Bütövlükdə mətn üzrə işlərdə leksik və qrammatik çətinliklər aradan qaldırılmalı, mətnin dili, üslubi çalarları müəyyən edilməli, mətnin tam tədrisindən sonra şagirdə sərbəst mətn yaratmaq imkanı verilməlidir. Bütün bunlar dil qaydası məzmun xəttinin standartları ilə inteqrasiyada reallaşdırılarsa, şagirdlərdə sintaktik-kommunikativ səriştə formalaşar. Kommunikativ səriştənin düzgün formalaşdırılması müasir təlimin ən vacib tələblərindən birinin – şəxsiyyətyönlülüyün təmin olunması deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 320 s.
2. Balyev H., Balyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Dərslük. Bakı, "Elm və Təhsil", 2019, 380 s.
3. Hümətova R. Linqvistik təhlilin elmi-metodiki əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2017, 214 s.
4. Hüseyinov M. Linqvistik təhlilin elmi metodiki əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 112 s.
5. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: ounktasiya məsələləri. Bakı, 2017, 244 s.
6. Müasir Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, "MDizayn", 2022, 276 s.
7. Standart və kurikulumlar: nəzəri və praktik məsələlər. Bakı, TPİ, 2016, 500 s.

N.N.Yaralıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yaraliyevanecabet@gmail.com

ACIQ DƏRSLƏRİN TƏŞKİLİ VƏ KEÇİRİLMƏSİNDƏ FƏNN KOMİSSİYALARININ VƏ METODBİRLƏŞMƏLƏRİN İŞİ

Xülasə

Azərbaycan təhsili daim inkişaf yönümlü olmuş, daim dünya dövlətləri ilə hər mövzuda bir sırada dayanma bilmək üçün onun əsas strateji silahı olan təhsilə xüsusi önəm vermişdir. Bunun üçün o, təhsilin bütün sahələrini daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Təbii ki, bu sırada ön mövqedə dayanan keyfiyyətli təlim prosesinin qurulması dayanır. Bu məqaləmizdə də, açıq dərslərin keçirilməsi və onların təhsil sahəsində vacibliyi, verdiyi töhfələr, necə həyata keçirilməsi kimi məsələlər barədə danışılır. Açıq dərslərin keçirilməsi təkcə müəllimlərə nəzarət funksiyası daşımır, həm də yenilikləri ortaya çıxarmağa, şagird-müəllim ünsiyyətinin nə yerdə olmasını öyrənməyə, şagirdlərin əyani aktivliyini müşahidə etməyə köməklik göstərir.

РАБОТА ПРЕДМЕТНЫХ КОМИССИЙ И МЕТОДИЧЕСКИХ ОБЪЕДИНЕНИЙ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИИ ОТКРЫТЫХ ЗАНЯТИЙ

Резюме

Азербайджанское образование всегда было ориентировано на развитие, оно всегда придавало особое значение образованию, которое является его главным стратегическим оружием, чтобы во всех вопросах быть в одном ряду со странами мира. Для этого он всегда уделял внимание всем направлениям образования. Безусловно, во главу угла стоит налаживание качественного тренировочного процесса. В этой статье мы говорим о таких вопросах, как проведение открытых занятий и их значение в сфере образования, их вклад и способы их реализации. Проведение открытых занятий не только выполняет функцию контроля учителей, но и помогает выявлять инновации, узнавать, где должно быть общение ученика с учителем, наблюдать за изобразительной активностью учеников.

WORK OF SUBJECT COMMISSIONS AND METHODS ASSOCIATIONS IN ORGANIZING AND CONDUCTING OPEN LESSONS

Summary

Azerbaijan's education has always been development-oriented, it has always attached special importance to education, which is its main strategic weapon, in order to be able to stand in line with the countries of the world in every issue. For this, he has always focused on all areas of education. Of course, the establishment of a quality training process stands at the forefront. In this article, we talk about issues such as holding open classes and their importance in the field of education, their contributions, and how to implement them. Conducting open classes not only has the function of supervising teachers, but also helps to bring out innovations, to learn where student-teacher communication should be, and to observe the visual activity of students.

Açar sözlər: *açıq dərs, metodbirləşmə, fənn komissiyaları, pedaqoji peşəkarlıq, dərsə hazırlıq, dərs prosesi, dərsin müzakirəsi*

Ключевые слова: *открытый урок, сочетание методов, предметные комиссии, педагогический профессионализм, подготовка к уроку, ход урока, обсуждение урока*

Key words: *open lesson, combination of methods, subject commissions, pedagogical professionalism, lesson preparation, lesson process, discussion of the lesson*

Təhsil sahəsi istənilən dövlətin diqqət mərkəzində duran əsas məsələlərdən hesab olunur. Çünki təhsilli gənc dövləti, həmin dövlətin cəmiyyətini işıqlı gələcəyə aparır. Bu işıqlı gələcəyi təmin edən gənclərin yetişdirilməsi isə məktəbdən başlayır. Çoxcəhətli və mürəkkəb proses olan təlim-tərbiyə prosesinin böyük hissəsi məktəbin, müəllimin payına düşür. Bu məqsədlə müəllimlərimiz, tərbiyəçilərimiz bir daha özlərinə diqqət yetirməli, prosesin əsas iştirakçıları kimi təkrar edildiklərini anlamalı və gözəl nümunə olmaq üçün nələri etdiklərini və ya etmədiklərini düşünməlidirlər.

Məktəblərimizdə şagirdlərin təlimi ilə yanaşı tərbiyə prosesi də aparıldığı üçün müəllimlərimizin üzərinə çox ağır yük düşür. “Elmsiz tərbiyə yarım, tərbiyəsiz elm təhlükəlidir” fikrinə əsaslanaraq təlim və tərbiyə proseslərinin bir-birindən ayrılıqda mövcud olmadığını görürük. Uşaqların təlim tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllim təkə ona bilik verməklə kifayətlənməməli, həm də onu gələcək həyata hazırlamalıdır. Müəllim şagirdə daim yaxşı nümunə olmalıdır. Onların şüur altında yaxşı mənada izlər buraxmalıdır. Buna görə də, təlim-tərbiyə sahəsində istifadə olunan metod və vasitələr bir daha nəzərdən keçirilməli və yenidən baxılmalıdır.

Təlim prosesində ən geniş istifadə olunan açıq dərslər bu baxımdan ən önəmli nümunələrdən hesab olunur. Açıq dərslər - müəllim tərəfindən təlim-tərbiyənin keyfiyyətcə yüksəldilməsinə, yeniliklərin tətbiq edilməsinə yönəlmiş dərslər nümunəsinin təqdim etməsidir.

Fikrimizcə, məktəblərimizdə vaxtaşırı “açıq dərslər”lərin təşkil edilməsinin bir çox faydalı cəhətləri vardır ki, onların bəzilərini belə sadalaya bilərik:

1. “Açıq dərslər”lər müəllimlərdə və şagirdlərdə məsuliyyət duyğusunu artırır;

2. “Açıq dərslər”lər şagirdlərin sosiallığını artırır və onların cəmiyyətə daha rahat inteqrasiyasına kömək edir;

3. “Açıq dərslər”lər daha təcrübəli müəllimlərin təcrübəsini gənclərlə praktik olaraq bölüşməsi üçün əvəzsiz vasitədir;

4. “Açıq dərslər”lər və onların obyektiv müzakirəsi dərslər deyən müəllimin öz səhvlərini görməsi və aradan qaldırması üçün həddindən artıq vacib köməkdir;

5. “Açıq dərslər”lər şagirdlərin əməkdaşlıq, birlikdə fəaliyyət göstərmə duyğularını inkişaf etdirir;

6. “Açıq dərslər” müəllimi daha çox axtarmağa, öz üzərində işləməyə məcbur edir;

7. “Açıq dərslər” məktəb rəhbərliyində dərslər deyən müəllim, dərslər keçilən sinifdəki ümumi vəziyyət, ayrı-ayrı şagirdlər haqqında məlumatların formalaşmasına xidmət edir.

“Açıq dərslər” özündə bir neçə mərhələni birləşdirir: dərslər hazırlıq, dərslər prosesi, dərslərin müzakirəsi.

Çoxumuza sirs deyil ki, bu gün bir çox müəllimlərimiz “açıq dərslər”ə hazırlaşarkən özləri də fərqləndirilmədən şagirdlərin tərbiyəsində yol verilməsi mümkün olmayan mənfi izlər buraxırlar. Sovet dövrünün “saxta plan, saxta yarış” anlayışı təəssüf ki, bəzi hallarda hələ də özünü göstərməkdədir. Bəzi müəllimlərimiz “açıq dərslər” anlayışını bir növ şou, göstəriş, qeyri-adi dərslər kimi qəbul edir və öz şagirdlərinə qəbul etdirir. Bununla da sanki onlar digərlərindən daha bilikli, daha savadlı olduqlarını göstərməyə çalışırlar. Çox hallarda dərslər hazırlıq mərhələsi uzun bir müddəti əhatə edir və şagirdlərə dərslər oynayacaqları “rol” dəfələrlə təkrar etdirilərək mexaniki şəkildə əzbərləndirilir. Hətta bəzən daha qabağa gedilərək dərslər şagirdlərin əvvəlki dərslərdə heç zaman görmədikləri və istifadə etmədikləri xüsusi geyimlər, xüsusi avadanlıq, musiqi alətləri və s. təşkil edilir.

Təbii ki, biz bunların hamısına qarşı deyilik. “Açıq dərslər”in gündəlik dərslərdən bəzi fərqləri olmalıdır, amma bu dərslər bir-birindən köklü şəkildə fərqlənməməlidir. Müəllim “açıq dərslər”ə hazırlaşarkən öz şagirdlərinə gələn qonaqları salamlamağı, zəruri məqamlarda özlərini təqdim etməyi öyrətməlidir. Amma dərslərdə hansı suala hansı cavabı verəcəyini əzbərlətmək şagirdi subyekt

kimi məhv etməyə bərabərdir. Əvvəla, şagird heç bir əziyyət çəkmədən öz aqlının, təfəkkürünün məhsulu olmayan cavabları verir, özünə aid olmayan qiyməti alır və məsuliyyət duyğusunu unudaraq bunun bütün vacib məqamlarda belə olacağını düşünür. İkincisi, həyatı yeni-yeni dərk edən uşaq və ya gənc, özünə çox zaman ideal hesab etdiyi müəlliminin düşdüyü vəziyyətə görə yalan danışdığını, saxtakarlıq etdiyini, göstəriş üçün hər gün etmədiyi hərəkətləri etdiyini gördükdə kiçik yaşlarından yalana, riyakarlığa öyrənir, “deməli, lazım olanda yalan da danışmaq olar” fikri şüuraltında özünə yer tapır. Beləliklə də müəllimin şagirdində aşılmalı olduğu ən böyük xüsusiyyətlərdən olan dürüstlük duyğusu lap əvvəldən özünü itirir.

Məktəb təcrübəsində “açıq dərslər”lərin təşkilinin iki forması mövcuddur.

✓ Müəllim müstəqil surətdə dərslərin tipini və quruluşunu seçir və özü planlaşdırdığı formada dərsləri keçir. Bu dərslər adətən qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsini öyrənmək məqsədi daşıyır;

✓ Müəllimin “açıq dərslər” üçün hazırladığı plan həmin fənn üzrə metodbirləşmədə müzakirə edilir, təklif və qeydlər əsasında dərslərin planını yenidən işləyir və onun əsasında “açıq dərslər”i keçir. Belə dərslər təlimin metodlarının tətbiqində müəllimə kömək göstərir.

Müəllimlərin pedaqoji ustalığının yüksəldilməsi üçün metodbirləşmələrin təşkil etdiyi qarşılıqlı qaydada dərslərdə iştirakın da mühüm əhəmiyyəti vardır. Yenicə fəaliyyətə başlayan müəllimlər daha təcrübəli yoldaşlarından dərslərə hazırlaşmağın forması ilə tanış olur, dərslərin hər bir mərhələsində tətbiq edilən təlimin yeni metodlarının əməli surətdə necə reallaşdırıldığını görürlər. Lakin dərslərdə qarşılıqlı surətdə iştirak yalnız yeni fəaliyyətə başlayan pedaqoqların öyrədilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Hər bir müəllim həmkarının dərslərində iştirak etməklə ondan nə isə faydalı, öz dərslərində istifadə edə biləcək bir şey götürə bilər.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, ilk müstəqil dərslər, birinci pedaqoji fəaliyyət ili gənc müəllimlərin pedaqoji ustalığa yiyələnməsində mühüm mərhələdir. Burada ilk səhvlər və məyusluq labüddür. Gənc müəllimin pedaqoji prosesdəki səhvlərini görmək, onun təkrar olunmasının və dərinləşməsinin qarşısını vaxtında almaq, təcrübədə özünü doğrultmuş metodik priyomlara yiyələnməkdə onlarla əməkdaşlıq etmək, onlara kömək göstərmək məktəb rəhbərlərinin və metodik kabinet əməkdaşlarının ümdə vəzifəsi olmalıdır.

Açıq dərslərin təşkili məktəb rəhbərliyi və müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. İstənilən açıq dərslər müəllimlə yanaşı, həm də məktəbin özünü, bir növ təqdim etməsidir. Bu təqdimatın uğurlu olması ona hazırlıq prosesində məktəb rəhbərliyi və açıq dərslər verməsi planlaşdırılan müəllimin birgə əməkdaşlığından çox asılıdır.

Məktəbdəki metodik işlərin demək olar ki, bütün formaları birbaşa və ya dolay yolla, gec-tez müəllimin praktik bacarıqlarını həmkarlarına nümayiş etdirməsi ilə əlaqəlidir. Burada söhbət sadəcə eyni təhsil müəssisəsində müəllimlərin qarşılıqlı dərslərindən və tədbirlərdə iştirakından getmir. Açıq dərslərin xüsusi məqsədi var: yeni bir texnikanı tətbiq edən yaradıcı müəllim nümayiş üçün həmkarlarını eksperimental açıq dərslə dəvət edir; müəllimlər yeni metodikanı praktikada görmək üçün həmkarlarının dərslərinə gedirlər. Başqa sözlə, açıq fəaliyyətlər metodik işin iki problemini həll edir - yeni pedaqoji metodların axtarışı və təcrübə mübadiləsi. Bu məqsədə çatmaq üçün açıq dərslərin təşkilində üç mərhələyə riayət olunur:

I mərhələ. Layihə mərhələsində olan dərslərin təhlili;

II mərhələ. Dərslərin keçirilməsi;

III mərhələ mübadiləsi. Dərslərdən sonrakı təhlil və fikir.

I. Dərslərin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq üçün açıq dərslə verən müəllim dərslə başlamazdan əvvəl planlarını həmkarlarına açıqlayır:

- tədris proqramında, bölmədə, kursda dərslərin yerini göstərir;
- dərslərin məqsədi haqqında danışır;
- qarşıya qoyulan təlim və tərbiyə məqsədlərini açıqlayır;
- qarşıda duran problemin həlli üçün nəzərdə tutulan yol və vasitələrdən danışır;

➤ mümkün inkişaf mühitində sinfin real öyrənmə imkanlarının təsvirini verir.

Başqa sözlə, dəvət olunanları öz yaradıcılıq laboratoriyası ilə tanış edir, onları düşünülmüş şəkildə layihə mərhələsində olan dərslərin təhlil prosesinə cəlb edir. Yalnız bundan sonra dərslə layihəsinin (planlaşdırılmış dərslə) güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək olar.

II. Daha sonra müəllim açıq dərslə keçir, burada iştirak edən həmkarlar artıq dərslə etinasız izləyici kimi deyil, nəticə ilə maraqlanan həm fikir, həm müəllif kimi müşahidə edirlər. Prosesdən asılı olaraq həmkarlar həm izləyici, həm də şagird rolunda dərslə iştirak edə bilirlər.

III. Sonra müəllim dərslənin təhlilini aparır, planladıklarından nəyi həyata keçirə bildiyini, nəyi və niyə həyata keçirə bilmədiyini özü üçün aydınlaşdırır, ehtiyat metodik üsullardan necə istifadə etdiyini açıqlayır, tətbiq olunan texnikanın effektivliyini qiymətləndirir. Dərslə iştirak edənlər aydınlaşdırıcı suallar verir, bundan sonra fikirlərini bildirir, təcrübənin daha da inkişaf etdirilməsi üçün tövsiyələr verir, gördüklərindən nəyi, harada, nə vaxt və hansı formada istifadə edəcəklərinə qərar verirlər. Unutmayaq ki, reallaşdırılan dərslə layihəsindən daha pis və ya daha yaxşı ola bilər, yaxud da tamamilə yeni, eksperiment olaraq ortaya çıxmış bir versiya əsasında da aparıla bilər. Bütün hallarda dərslənin təhlili müəllifi və həmkarlarını zənginləşdirir.

Bu mənada açıq dərslər yalnız sinif qapılarının qonaqlar üçün açılması deyil, eyni zamanda kiçik də olsa, yeni bir tapıntıının nümayişidir. Əgər yanaşma başqa cür olarsa, açıq dərslər əhəmiyyətini itirər, kim daha çox açıq dərslər verəcək – deyər bir yarış başlayar. Bu formalizm isə keyfiyyəti kəskin şəkildə azaldar.

Ədəbiyyat

1. *R.Cabbarov. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində metodiki xidmətin təşkili və planlaşdırılması, Bakı, 2005.*
2. *M.Mehdizadə. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı, 2007.*
3. *Əhmədov N. Məktəbdaxili nəzarətin təşkilati pedaqoji məsələləri. Bakı, 2003.*
4. *R.L.Hüseynzadə, Pedaqogika, Bakı, 2021.*

A.Q.Ələkbərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayan.alekberli1@gmail.com

V-VII SİNİF AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLİM STRATEGİYALARINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dili dərslərində təlim strategiyasından, müasir təlimdə strategiyanın mahiyyətindən bəhs olunur. Şagirdlərin “tərs çevrilmiş sinif otaqlarında” layihə və tədqiqat fəaliyyətinin təşkili vasitəsilə yeni öyrənmə təcrübəsi, öyrənmə bacarığı əldə etməsi vacibdir. Bu zaman şagird məktəbdə təlim prosesinə həvəslə qoşulacaq, şagirdlərlə bağlı öz ideya və gözləntilərini məharətlə üzə çıxaran, onların təlim fəaliyyətinə müsbət istiqamət verən, yəni tədris prosesində öyrənməyi öyrədən müəllim görmüş olacağıq.

Kurikulum dərsləkləri bizim fikrimizcə Avropadan əxz olunan mədəniyyətin əlifba dərsləyi kimi diqqəti cəlb edir. Çünki indiki “Azərbaycan dili” dərsləkləri nitq danışıq dərsləkləridir.

V-VI sinif “Azərbaycan dili” dərsləkləri 2012-2013-cü illərdən bəri istifadə olan kurikulum dərsləkləri sayılır.

Kurikulum dərsləkləri təlimin yeni məzmunu və standartları əsasında tərtib olunmuş tədris vəsaitləridir.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СТРАТЕГИЙ ОБУЧЕНИЯ В V-VII КЛАССАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Резюме

В статье говорится о стратегии обучения на уроках азербайджанского языка, о сущности стратегии в современном обучении. Важно, чтобы учащиеся приобретали новый опыт обучения и навыки обучения посредством организации проектов и исследовательской деятельности в “перевернутых классах”. В это время мы увидим учителя, который охотно включится в учебный процесс в школе, умело раскрывает свои представления и ожидания в отношении учащихся, дает положительное направление их учебной деятельности, то есть учит обучению в учебном процессе.

Учебные пособия, на наш взгляд, привлекают внимание как учебник по азбуке европейской культуры. Потому что нынешние учебники “Азербайджанского языка” - это учебники речи.

Учебники V-VI классов “Азербайджанский язык” считаются учебными пособиями, используемыми с 2012-2013 годов.

Учебные пособия являются учебными пособиями, разработанными на основе нового содержания и стандартов обучения.

POSSIBILITIES OF USING LEARNING STRATEGIES IN AZERBAIJANI LANGUAGE CLASSES V-VII

Summary

The article talks about the teaching strategy in Azerbaijani language classes, the essence of the strategy in modern teaching. It is important that students acquire new learning experiences and learning skills through the organization of projects and research activities in “flipped classrooms”. At this time, we will see a teacher who will willingly join the learning process at school, skillfully reveals his ideas and expectations about students, gives a positive direction to their learning activities, that is, teaches learning in the educational process.

Curriculum textbooks, in our opinion, attract attention as an alphabet textbook of the European culture. Because the current “Azerbaijani language” textbooks are speech textbooks.

V-VI grade textbooks “Azerbaijani language” are considered curriculum textbooks used since 2012-2013.

Curriculum textbooks are teaching aids designed on the basis of the new content and standards of training.

Açar sözlər: *dövr, inkişaf, motivasiya, xüsusiyyət, tədris prosesi, strategiya*

Ключевые слова: *период, развитие, мотивация, характеристика, учебный процесс, стратегия*

Key words: *period, development, motivation, characteristic, teaching process, strategy*

XXI əsr Azərbaycan təhsil sistemində genişmiqyaslı dəyişikliklər dövrüdür. Bu dövr təhsilin məzmununun yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edən innovativ proseslərin tətbiqini tələb edir. Onun inkişafı istiqamətlərinin həyata keçirilməsi məktəb təhsilinin çevik və çoxfunksiyalı sisteminin təkmilləşdirilməsini müəyyən etdi. Ümumi təhsil üzrə təsdiq edilmiş fənn kurikulumu təhsil təşkilatlarında, yəni məktəblərdə şagirdlərin təhsil standartında göstərilən şəxsi nəticələrə nail olması, şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşması; özünü inkişaf etdirməyə hazırlığı; bilik və öyrənmə üçün motivasiya; sosial əhəmiyyətli şəxsiyyət xüsusiyyətləri; ictimai əhəmiyyətli fəaliyyətlərdə fəal iştirakını tələb edir (1).

Müasir məktəbin tədris prosesində dəyişkənlik anlayışı sistem-fəaliyyət yanaşması, müəllimin müxtəlif informasiya, təşkilati və digər didaktik resursları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, uşaqların fəaliyyətinin müxtəlifliyi onlara müxtəlif formalarda təhsil və yaradıcılıq tapşırıqlarını təklif etməklə, uşaqları ümumi məktəb işlərinə, sinifdənkənar fəaliyyət kurslarına cəlb etməklə; sinifdə fəal və interaktiv təlim formalarından, formativ qiymətləndirmə üsullarından istifadə etməklə tətbiq olunur. Təhsilin yeni məzmununda təlim prosesinin təşkilinin konkret metodu və prinsipləri deyil, təlimin fərdiləşdirilməsi, müəllimin şagirdlərin inkişaf dərəcəsi və müəllimin

peşəkar hazırlığı haqqında dəqiq təqdimatı vacibdir. Bu, ona tədris və təlim üçün effektiv strategiya seçməyə, onları məharətlə şaxələndirməyə imkan verir.

Aydındır ki, öyrənmə strategiyaları mühüm rol oynayır. Onlar şagirdlərə bir bilik və anlayış səviyyəsindən digərinə keçməyə, idrak yükünü azaltmağa, (məsələn, tədqiqat yanaşmasının həyata keçirilməsi üçün zəruri olan səthi məlumatlarla tanış olduqda), şüurlu təcrübəni təşviq etməyə, bunun sayəsində özünü inkişaf etdirməyə kömək edir. Biz təhsilin və məktəbin transformasiyası kontekstində effektiv tədris strategiyalarının həyata keçirilməsinin əsas ideyasını və xüsusiyyətlərini açmağa çalışacağıq.

Müasir tədqiqatlar və dövlət təhsil standartı nöqtəyi-nəzərindən metakognitiv strategiyalar ümumilikdə şagirdlərin, xüsusən də məktəbdə təlim keyfiyyətinin proqnozlaşdırıcısı kimi qəbul edilir. Dövlət Təhsil Standartına əsasən “praktiki və nəzəri məsələlərin həlli üçün zəruri olan bilik, bacarıq, təcrübə və şəxsi keyfiyyətlər”i, meta-bacarıqlar kimi də təyin etmək olar. Onlar qeyri-müəyyən, problemlə situasiyalarda şəxsə müstəqil və ya başqaları ilə əməkdaşlıq edərək mənalı məqsədlərə, nəticələrə nail olmağa imkan verən müxtəlif universal psixi vasitələr, alətlər, metodlar, üsullar, texnikalardır.

Əsas kompetensiyalar müxtəlif fəaliyyət növlərində tələb olunur, onlar təhsilin keyfiyyətinə, gündəlik həyat problemlərinə nə qədər yaxın olduğuna dəlalət edir, onların həllinin uğurunu müəyyənləşdirir. Bu zaman daha çox şagirdin mövqeyi ilə bağlı olan tədris özünü tənzimləyən təlimdir.

“Strategiya” yunan mənşəli sözdür və hərfi tərcüməsi “sərkərdənin incəsənəti” deməkdir. Təhsildə təlim strategiyası qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün öyrətmə metod və üsullarından bacarıqla istifadə etmək deməkdir. Təlim strategiyaları dəqiq nəticə əldə etmək üçün qurulan təlim modelidir və başlıca məqsədi - təlim verməkdir. Burada əsas məqsəd təlimin nəticəsidir.

Ənənəvi təlim dövründə Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında strategiya anlayışından istifadə edilmirdi. Lakin son vaxtlar təhsil islahatının həyata keçirildiyi bir dövrdə fənn kurikulumları hazırlanarkən təlim strategiyası anlayışına müraciət edilməyə başlanılmışdır. Təlim strategiyaları aşağıdakı əsaslar üzrə qurulur: fəal və özünüidarə edən təhsil; şagirdlərin bilik və bacarıqlarına əsaslanma; refleksiya istiqamətli; şagirdin idrakının, sosial kompetentliyinin inkişafı; təlim prosesində interaktivlik və kooperativlik (həmrəylik).

Bu əsaslar sürətlə inkişaf edən cəmiyyətin məktəb qarşısına qoyduğu məqsədləri güdür. Təhsil prosesində təlim strategiyası ilə yanaşı, pedaqoji texnologiyalar da tətbiq edilir. Təlim strategiyasının təlim texnologiyası ilə ümumi oxşarlıqları və fərqləri var. Oxşarlıq ondan ibarətdir ki, həm təlim strategiyası, həm də təlim texnologiyası şagirdi inkişafa yönəltməyə, bilik və bacarıq əldə etməyə, qoyulan məqsədə çatmağa köməklik edir. Fərqlər isə bunlardan ibarətdir: təlim strategiyası “təlimin bu və başqa məqsədlərinə

çatmaq üçün biz nə edirik?” sualını cavablandırır; təlim texnologiyası isə “təlim məqsədlərinə effektiv çatmaq üçün biz nə etməliyik?” sualına cavab verir.

Pedaqoji prosesin təşkilində təlim strategiyasından səmərəli şəkildə istifadə olunması əsas pedaqoji anlayışlardan biri kimi təhsilin müasir tələblər baxımından izahını tələb edir. Müasir məktəbdə müəllimin fəaliyyətinin əsas məqsədi hər bir şagird üçün uğurlu təlim mühiti, situasiyası yaratmaqdır. Bu uğuru təmin edən şərtlərin məcmusudur. Yəni nailiyyət sevincini yaşamaq, öz imkan və qabiliyyətlərini dərk etmək, özünə və güclü tərəflərinə inam deməkdir. Sınıfdə şagirdin uğur vəziyyəti öyrənmə motivasiyasını artırır, təhsil işinin yüksək effektivliyini stimullaşdırır, şəxsi xüsusiyyətlərini düzəltmək istəyini təmin edir, yaradıcılığı, təşəbbüskarlığı inkişaf etdirir və əlverişli psixoloji iqlimi qoruyur. Müasir təlim prosesinin əsas vəzifəsi insanın imkanlarının sərhədlərinin, öz fəaliyyətinə təsir etmək qabiliyyətinin, məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə, mürəkkəb və tanış olmayan vəzifələri həll etməyə hazır olmasını təmin etməkdir. Buna əsaslanaraq, fərz etmək olar ki, əsas təlim nəticələri fənn deyil, fərdi və meta-fənn nəticələridir ki, bu da təlimin müxtəlif formalarının nisbətində dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Kurikuluma əsasən Azərbaycan dili təliminin yeni məzmununa aşağıdakılar daxildir: ümumi təlim nəticələri, məzmun xətləri, məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri, fəaliyyət xətləri, məzmun standartları (məzmun xətləri üzrə əsas və alt standartlar). Bütün bunlar təhsil sisteminin inkişafında və müəllim-şagird əlaqələrinin düzgün istiqamət almasında mühüm rol oynayır. Əgər Milli kurikulumda təhsil səviyyələri və fənlər üzrə ümumi təlim nəticələri verilmişsə, fənn kurikulumunda siniflər üzrə ümumi təlim nəticələri verilmişdir.

Tədqiqat mövzumuza uyğun olaraq təlim strategiyaları haqqında, onun mahiyyəti və xüsusiyyətləri haqqında qısa şərh verək. Təlim strategiyaları - müəllimin təlim zamanı istifadə etdiyi formaları, metodları və üsulları tamamlayır. İndiyədək Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında bu anlayışdan istifadə olunmamışdır. Lakin təhsil islahatı dövründə fənn kurikulumlarının təqdim olunmasında təlim strategiyaları konsepsiyasından istifadə olunmağa başlandı. Müəllimlərin əsərlərinə istinadən belə bir ümumiləşmiş fikir söyləyə bilərik: strategiya - qabaqcadan müəyyən edilmiş nəticələrə çatmaq üçün gözlənilən məqsədlər, subyektin məqsədə çatması üçün planlı hərəkət modelidir. Strategiya az əmək, vaxt və resurs sərf etməklə nəticəyə necə çatmağın yollarını izah edir.

Strategiyanın məzmununa, istiqamətinə nizamlı olaraq məntiqi qərarlar külliyatı daxildir. Təlim strategiyaları təlim prosesinin hazırlanmasına verilən tələbləri, istifadə edilən forma, üsul və vasitələri əhatə edir. Yeni kurikulumlarda təlim strategiyaları məfhumunun işlənilməsi və pedaqoji

prosesin təşkilində ondan daha sərfəli şəkildə istifadə olunması, birinci növbədə, əsas pedaqoji anlayışlardan birincisi kimi təhsilin müasir tələblər baxımından izahını tələb edir .

Təlim strategiyaları aşağıdakı məsələləri əhatə edir: pedaqoji fəaliyyətin təşkili prinsipləri, fənnə dair təlimin planlaşdırılması, təlimin təşkili üçün lazım olan forma və üsullar. (2)

Azərbaycan dili tədrisində yeni normalara uyğun pedaqoji fəaliyyətin icrası üçün aşağıdakı prinsiplərdən istifadə məqsədə müvafiq olaraq qəbul edilir (3). Mövzumuz da təlim strategiyasına daxil olan müasir təlimin prinsipləri və Azərbaycan dili təliminin təşkilinə verilən əsas tələblər haqqındadır. Metodist alimlərin son tədqiqatlarına əsaslanaraq müəllimləri modul təlim ideyalarına istiqamətləndirərək, dərslərin təşkilində nəzərə alınmalı aşağıdakı mövqeləri qeyd edə bilərik: dərslə deyil, məqsədə nail olmaq planlaşdırılır (modullar); təlim prosesinin yeni hissəsi: məqsədlərin planlaşdırılması, ona nail olmaq yollarının seçilməsi, qiymətləndirmə, tənzimləmə; məqsədə nail olmağın müxtəlif yolları müəyyən edilir (fərdi və ya qrup şəklində); dərslə tamamilə birgə işə, komandanın qarşılıqlı fəaliyyətinə həsr olunub.

Nəzərdə tutulmuş hədəf üçün nəticələr əldə etmək uzun müddət tələb edir. Məqsədin hər bir elementi üçün tapşırıqlar, habelə əldə edilmiş nəticəni yoxlamaq üçün materiallar təklif olunur. Dərslərin planlaşdırılması ilə müqayisədə modul planlaşdırmanın bir sıra üstünlükləri var; dərsləndənkənər vaxtdan səmərəli istifadə etmək bacarığı (bir dərslədə əksər təlim məqsədlərinə keyfiyyətcə nail olmaq mümkün deyil); təhsil məqsədinə çatmaq üçün zəruri olan bütün mərhələlərdən keçmək imkanı; həm müəllim, həm də şagirdlər üçün böyük ideyaları görmək və həyata keçirmək imkanı; məqsədlərin, işin gedişatının və həmçinin, nəticənin təsvirinin vahid qavrayışı; ümumi strukturu pozmadan təlim modulunu dəyişən materiallar əlavə etmək bacarığı.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, strategiyanın məzmununa məntiqi düşünülmüş qərarlar, dərslərin səmərəli təşkilinə xidmət edən tələblər, forma və üsullar daxildir. Bir sözlə, təlim strategiyaları təlim prosesinin hazırlanmasına verilən tələbləri, istifadə edilən forma, üsul və vasitələri əhatə edir. Tətbiq edilən kurikulumlarda təlim strategiyaları anlayışından fəal şəkildə istifadə olunması və pedaqoji prosesin təşkilində ondan daha düzgün sərfəli şəkildə istifadə olunması, birinci növbədə, əsas pedaqoji anlayışlardan birincisi kimi təhsilin müasir tələblər baxımından izahını tələb edir.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında ölkəmizin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğu və daha yüksək məqsədlər, vəzifələr müəyyənləşdirildiyi qeyd olunur. Bu proqram xarakterli sənəddə şagirdlərin idrak fəallığını, ümumi inkişafını ləngidən mövcud “yaddaş məktəbi”ndən

“təfəkkür və düşüncə məktəbi”nə keçidin təmin olunması məqsədi ilə sistemli tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulur. (5, s. 3)

Məktəb siyasəti bu gün tədrisdə fənlərarası, elektron təhsil, layihə və tədqiqat yanaşmaları ilə müəyyən edilir. Təhsilin məzmununun seçilməsi öyrənilən elmlərin fundamental xarakterinə, metodologiyasına və texnologiləşməsinə əsaslanır.

Məktəb strategiyası (nə etməli? hansı yollarla yaxçı nəticə əldə etməli?) resursların bölüşdürülməsi üçün konkret prioritetlərin seçilməsinə yanaşmaları, müxtəlif tapşırıq və layihələrin icrası üçün mərhələ və müddətləri vurğulayır, ümumi siyasətin konkretləşdirilməsi vasitəsinə çevrilir.

Bir daha qeyd edək ki, təlim strategiyaları pedaqoji fəaliyyətin təşkili prinsiplərini, fənnə dair təlim prosesinin planlaşdırılmasını, təlimin təşkili üçün lazım olan forma və üsullar kimi didaktik məsələləri əhatə edir.

Nəzərdə tutulmuş istiqamətlərin, hədəflərin həyata keçməsi, uğurlu nəticələrin əldə edilməsi təbii ki, uzun müddət tələb edir. Güman edirik ki, bizim təhsil sistemi çox yaxın gələcəkdə bu hədəflərə çatacaq.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. *Yeni kurikulumun səciyyəvi xüsusiyyətləri*. Bakı: “Kurikulum” jurnalı, 2008, N1
2. Abbasov Ə. *Kurikulum Mərkəzi: qısa tarixi xülasə* “Azərbaycan müəllimi” qəzeti 2016, 6may s.28-29
3. *Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (V-XI siniflər)*. Bakı, 2013, 135 səh.
4. Ə.Əlizadə. *Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri*.
5. *Ümumilikdə “Kurikulum” və “Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi” jurnalları və s.*

N.H.Bayramzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nezrinbayramzadeh@gmail.com

NARKOTİK MADDƏ İSTİFADƏÇİLƏRİ İLƏ SOSIAL İŞ

Xülasə

Narkomaniya yüksək dərəcədə zərərli olub ümumi adı narkotik olan maddələrin təsadüfən və ya qəsdən istifadəsindən sonra ona olan tələbatdan yaranan idarəedilməz istək, aludəçilikdir. Narkotik maddədən istifadənin tarixi qədimə dayanır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının verdiyi tərifə əsasən narkotik maddə canlı orqanizmə daxil olduqda sağlamlıq üçün qəbul olunanlar istisna olmaqla, orqanizmin bir və ya bir neçə funksiyasını dəyişdirə bilən hər hansı bir maddədir. Narkotik istifadəçilərinin günü-gündən artan sayı bu sahədə görülməli olan sosial işin vacibliyini bir daha sübut edir. Bu məqalədə narkomanıyanın hal hazırkı vəziyyəti qiymətləndirilir. Narkotik asılılığa aparan yol və reabilitasiyasından bəhs olunur. Narkomanlığın ilkin əlamətləri, şəxslərdə yaratdığı fəsadlar və qurtuluş yolları haqqında məlumatlar, faktlar və fikirlər məqalədə öz əksini tapmışdır.

СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА С УПОТРЕБИТЕЛЯМИ НАРКОТИЧЕСКИХ ВЕЩЕСТВ

Резюме

Наркомания – это неконтролируемое желание возникающие из потребности в результате после случайного или преднамеренного употребления очень вредного вещества называемое наркотик. История употребления наркотиков древняя. Согласно определению данному Всемирной Организацией Здравоохранения наркотик это - вещество которое при попадании его в живой организм может изменить одну или несколько функции организма кроме тех которые принимаются для здоровья. Рост числа наркоманов еще раз доказывает важность социальной работы в этой сфере. В этом статье оценивается современное состояние наркомании. Обсуждаются дорога, ведущая к наркомании, и ее реабилитации. Статья содержит информацию факты и мнения о начальных признаках наркомании, осложнениях которые она вызывает у людей и путях избавления.

SOCIAL WORK WITH DRUG CONSUMERS

Summary

Drug addiction is an uncontrollable desire and addiction that arises from the accidental or intentional use of highly harmful substances, commonly known as drugs. The history of drug use is ancient. According to the definition given by the World Health Organization, a drug substance is any substance that can change one or more functions of the body, except for those taken for health purposes. The increasing number of drug users proves once again the importance of social work in this field.

This article assesses the current state of drug addiction. The road leading to drug addiction and its rehabilitation are discussed. Information, facts and opinions about the initial signs of drug addiction, the complications it causes in people and ways of salvation are reflected in the article.

Açar sözlər: narkomaniya, narkotik maddə, asılılıq, müalicə, reabilitasiya

Ключевые слова: наркомания, наркотическое вещество, зависимость, лечение, реабилитация

Key words: narcomania, drug, addiction, treatment, rehabilitation

Giriş

Narkotik maddələrdən istifadə və narkomaniyanın tarixi çox qədimə dayanır. Keçmişdən bəri mühüm problemlərdən biri olan narkotik maddə istifadəsi bu gün də şəxslər üzərində öz hakimiyyətini davam etdirir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının verdiyi tərifə əsasən narkotik maddə canlı orqanizmə daxil olduqda sağlamlıq üçün qəbul olunanlar istisna olmaqla, orqanizmin bir və ya bir neçə funksiyasını dəyişdirə bilən hər hansı bir maddədir (2). Lügəvi mənasından da anlaşıldığı kimi narkotik maddə insanı uyşduran, hərəkətsizləşdirən, idarəsini itirməsinə səbəb olan maddələri ifadə etmək üçün istifadə edilən termdir. Narkomaniya - narkotik maddəyə patoloji istək və ya asılılıq kimi xarakterizə olunur.

Uzun müddətdən bəri mühüm problemlərdən biri olan narkomaniya indiki zamanda da aktuallığını qorumağa davam edir. Xüsusi bir qrup bu çirkəbə batan şəxslərin sayını daha da çoxaltmaq, artıq bu yola əl atanların isə istifadə tezliyini və miqdarını daha da artırmaq üçün müxtəlif yollara əl atır, güclü təbliğat işləri aparırlar. Narkomaniyayla bağlı həbslərin də sayı durmadan artır. Narkotik istifadəçiləri ilə bağlı əldə edilən statistika da ürək açan deyil. Qeydiyyatda olan narkotik istifadəçilərinin ümumi sayı 2019-cu ildə 32921 nəfər, 2020-ci ildə 33788, ötən il isə 34602 nəfərə yüksəlmişdir (3). Bütün bunları nəzərə alaraq, xüsusilə gəncləri öz ağışuna alan narkomaniyanın sürətli şəkildə yayılması təsirli və geniş miqyaslı xüsusi tədbirlərin zəruriliyini gözlər önünə sərir.

İlk baxışdan narkotik asılılığı fərdin öz şəxsi problemi olaraq görülə də, cəmiyyətin nizamına təsirsiz ötüşmədiyindən eyni zamanda da sosial problemdir. Asılı şəxslərlə aparılan sorğular və edilən müşahidələr zamanı bu şəxslərin üzərində tənhalıq fenomeninin hakim olduğu görülür. Qeyri-sağlam ailə əlaqələri və pis sosial mühitin təsiri ilə birlikdə yol göstərəcək birinin olmaması yalnızlığa gətirib çıxarır. Aparılan araşdırılmalarda şəxsi tənhalığınmi asılılığa yoxsa asılılığınmi tənhalığa sürüklədiyi dəqiq bilinməsə də, ailə və sosial mühitlə güclənən əlaqələr vasitəsi ilə asılılığın qarşısının alınma biləcəyi fikri irəli sürülür. Maddədən istifadə və dozanın gün keçdikcə artırılması zamanla insanın sosial mühitinin də dəyişməsinə səbəb olur. Şəxs

maddənin aludəsinə çevrildikdən sonra onun istifadəsinə dəstək verən və ehtiyac duyduqda maddəni qısa zamanda asan şəkildə əldə edə biləcəyi insanlarla yaxınlaşır. Bu səbəbdən maddə istifadə edən şəxsin həyatında ilk çatlar ailə münasibətlərinin pozulması və sosial mühitin dəyişməsi ilə meydana gəlir. Elə bu zamanda artıq yalnızlıq ortaya çıxır. Lüğəvi mənasında yalnızlıq fiziki təklik olaraq qəbul edilsə də, L.A.Peplau və D.Perlmanın fikrincə, insanın mövcud sosial münasibəti ilə arzu olunan sosial münasibət arasındakı fərqin yaratdığı subyektiv vəziyyətə verilən addır (4).

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı maddəni əldə etmək və istifadə etmək üçün güclü istək və ehtiyac, istifadə edilən dozanın zamanla artırılması, maddənin fiziki və psixoloji təsirlərinə qarşı güclü həssaslıq və təsir axtarışı, maddənin insanın həyatında önəmli bir şey halına gəlməsi, istifadəçinin evdə, işdə və ya məktəbdə öhdəliklərini yerinə yetirməyə mane olacaq şəkildə maddə istifadəsi, fiziki təhlükə yarada biləcək hallarda maddənin təsirində olmaq və bu halların dəfələrlə təkrarlanması, maddə istifadəsi ilə bağlı hüquqi problemlərin olması, maddə istifadəsinin şəxsin sosial həyatında və yaxınları ilə münasibətində təkrarlanan və qalıcı problem yaratmasına baxmayaraq maddə istifadəsinə davam etməsi kimi xüsusiyyətlərə malik fərdi asılı şəxs adlandırır (5). Həkim-narkoloq Asif Kəngərliyə görə narkotik maddə qəbul edən hər bir şəxs üç yolun ayrıcına gəlib çıxır: birinci yol - qəbirə, ikincisi - Sibirə, üçüncü yol isə - sağlam həyat tərzini keçirən insanlara doğru gedir. O deyir: "Narkotik maddə qəbul edən uzun ömür sürmək mümkün deyil: onlar qocala bilmir və orta hesabla 6 il yaşayırlar, əgər ona yaşamaq demək olarsa..." (1, s.3).

Bu bəlaya düşmüş şəxs necə qurtula bilər? Şəxslərin reabilitasiyası necə aparılmalıdır? Aparılan araşdırmalar üç aydan az müddətdə edilən müalicələrin böyük fayda vermədiyini göstərmişdir. Adətən müalicə bir neçə dəfə edildikdən sonra fayda göstəricisi artmaqdadır. Əgər müalicə davamlı hal almazsa, əldə edilən irəliləyiş də itirilmiş olur. Müalicəyə başlayarkən xəstəyə baxış keçirilməli, üstündə, evdə və maşınında narkotik maddənin olub-olmaması yoxlanılmalı, əgər aşkar edilərsə, məhv edilməlidir. Xəstəyə cib və şəhər telefonlarından istifadə etmək, evdən çıxmaq, maşın sürmək və şübhəli adamlarla görüşmək qadağan edilməlidir. Müalicə - detoksikasiya ilə başlamalı, sinir sistemi, daxili üzvlərdəki patologiyalar, depressiya və mütləq narkotik maddələrə qarşı meyilliyi azaldan preparatların verilməsi ilə başa çatmalıdır. Bu preparatlar baş beyindəki həzz mərkəzinə təsir edərək insanın həzz almaq istəyini azaldır və bu çətin işdə xəstəyə kömək olur. Dərmanlar çox vaxt müalicənin vacib hissəsidir, xüsusən də davranış terapiyası ilə birləşdirildikdə. Müalicə planları tez-tez nəzərdən keçirilməli və xəstənin dəyişən ehtiyaclarına uyğun olaraq dəyişdirilməlidir (6).

Müalicənin müddəti, reabilitasiya proqramı müalicə alan fərdin şəxsi keyfiyyət və ehtiyaclarına uyğun olaraq həkim və fərd tərəfindən planlanır. Narkotik maddəyə qarşı şiddətli istək kimi səciyyələndirilən narkotik asılılığı üçün müalicə ambulator və ya stasionar edilə bilər. Hansı variantı seçmək əsas olaraq şəxsin yaşı, hansı maddənin istifadəsi, istifadə sıklığı və miqdarı kimi bir neçə amildən asılıdır. Maddənin növündən asılı olmayaraq, istifadəçi həftənin hər günü bir və ya bir neçə dəfə istifadə edərsə və bu istifadələr günün səhər saatlarında da baş verirsə, stasionar müalicə variantına öncəlik verilə bilər. Əgər istifadəçi narkotik maddə istifadə etmədən bir neçə gün keçirə bilirsə, vəziyyəti qiymətləndirildikdən sonra ambulator müalicə tətbiq edilə bilər. İstifadəni dayandırmaq üçün ilk addım qərar verməkdir. Hər hansı bir nəticəni əldə etmək üçün ilk öncə qərar verib başlamaq lazımdır. İkinci addım çıxılan bu yolda nələrdən ibarət, nələrdən ibarət, kimlərlə görüşüb, kimlərlə əlaqəni kəsməyin doğru olduğunu bilməli, nəticə çıxarıb əməl edilməlidir. Çıxılan bu yolda maneələrin, çətinliklərin olması təbii ki, normal haldır. Tez-tez narahatlıq, bədbəxtlik, əsəbilik, maddələrdən yenidən istifadə istəyi kimi simptomlar meydana çıxsada, ən əsas olan ruhdan düşməmək, sonadək əzmlə mübarizə aparmaqdır. Müalicə müddətinin asanlaşması üçün xüsusi tibbi dəstək almaqla yanaşı psixoloji dəstək almaq da önəmlidir (7). Ümumiyyətlə, insanın psixologiyası onun yaşayışı üçün ən önəmli faktorlardan biridir. Ən ciddi xəstəliklərin belə sağlam psixologiya ilə sağlması faktı kifayət qədərdir. Maddə istifadəsini dayandırmaq üçün də ilk öncə insan psixoloji cəhətdən hazır olmalı, başqa sözlə desək bu yükün altına girmək üçün düzgün psixoloji vəziyyətdə olmalıdır. Psixoloji dəstək yalnız maddə istifadəsini dayandırmaq üçün lazımdır düşüncəsi tamamilə yanlışdır. Nəzərə alsaq ki, sağalmış istifadəçinin yenidən istifadəyə başlaması halları kifayət qədərdir, aydın olur ki, asılılıqdan yaxa qurtarıqdan sonra belə psixoloji dəstək vacibdir. Elə psixoloji cəhətdən də yanaşsaq, bir insana ən yaxşı dəstəyi eyni vəziyyətdə olduğu biri verə bilər. Bu barədə Həyat naminə reabilitasiya mərkəzinin direktoru Kənan Hacıyevin belə bir fikri var: “İki asılı şəxsin bir-birinə göstərdiyi köməyi heç bir həkim, professor və ya başqa bir insanlar göstərə bilməz. Çünki asılılarda mövcud olan problem eynidir və onları ən yaxşı bir-birləri anlayır. Elə bilin ki, bir kinoya baxırsınız, eyni ssenaridir, amma fərqli aktyorlar göstərir” (8). Müalicə müddətində də, müalicədən sonra da psixoloji dəstəyin vacibliyi həqiqətdir.

Müalicədən sonra şəxsin əvvəllər getdiyi məkanlardan, digər istifadəçilərdən uzaq durması, idman və ya başqa məşğuliyyətlərə yönəlməsi, sosiallaşması arzu olunandır.

Nəticə

Nəticə etibarını ilə vəziyyət çox ciddidir. Narkomaniya qurbanlarına qarşı heç bir seçicilik prinsipi yoxdur. Cinsindən, dinindən, dilindən, irqindən, millətindən, həyat şəraitindən asılı olmayaraq hər kəsi öz cənginə almağa hazır vəziyyətdədir. Bir çox qabaqlayıcı tədbirlər görülməsi də hələlik kifayət deyil. Müəyyən maarifləndirici tədbirlərin görülməsinin intensivliyinin artırılması ilə gündən-günə daha geniş vüsət alan narkomaniyaya qarşı mübarizədə mühüm nailiyyətlərin əldə edilməsi mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Kəngərli, A. (2017). *Narkotik maddə - ailəvi qırğın "silahı"*. Bakı: Mütərcim
2. <https://www.emdr-tr.org/madde-bagimliliqi-nedir/>
3. <https://www.stat.gov.az/search/?q=narkomaniya>
4. <https://psikoofis.com/icerik/madde-bagimliligina-giden-surecte-yalnizlik-faktoru>
5. <https://www.dogalhayat.com.tr/tr/tedaviler/biorezonans/madde-bagimliliqi>
6. <https://nida.nih.gov/publications/drugfacts/treatment-approaches-drug-addiction>
7. <https://norapsikoloji.com/madde-bagimliliqi-tedavisi/>
8. <https://www.youtube.com/watch?v=GhENbl--DW0>

H.M.Rəhimli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hasanragimli@gmail.com

AZƏRBAYCAN MƏKTƏBLƏRİNDƏ BƏDƏN TƏRBIYƏSİNİN İNKİŞAFININ PRİORİTETLƏRİ

Xülasə

Məqalədə XIX əsrin ikinci yarısından bu günə qədər Azərbaycan məktəblərində tədris olunan bədən tərbiyəsinin mahiyyəti, məqsədi, vasitələri və təşkili formaları təhlil edilir, xüsusən də mövcud təhsil proqramlarına (kurikulumlara) şərh verilir, gələcək inkişaf perspektivləri araşdırılır.

ПРИОРИТЕТЫ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ШКОЛАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье анализируются сущность, цель, средства и формы организации физического воспитания, преподаваемого в азербайджанских школах со второй половины XIX века до наших дней, в частности, комментируются существующие учебные программы (Курикулы), исследуются будущие перспективы развития и совершенствования физического воспитания на основе национальных и общечеловеческих ценностей.

PRIORITIES OF THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL EDUCATION IN AZERBAIJAN SCHOOLS

Summary

This article deals with essence, aim, means and formation of physical training employed at Azerbaijan schools from the second half of XIX century to present time (interior the subject curriculum). The growing prospect and perfection ways are investigated according to national and general values of physical training.

Açar sözlər: *modernləşmə, məqsəd, düşüncə, qabiliyyət, fəaliyyət, yenilik, perspektiv*

Ключевые слова: *модернизация, цель, мышление, двигательное обучение, способность, деятельность, инновация, перспектива*

Key words: *modernization, purpose, thinking, motor, training, ability, activity, innovation perspective*

Bu sahədə qabaqcıl təcrübələri öyrənməklə və Qərb dəyərlərindən istifadə etməklə bədən tərbiyəsi prosesini şəxsi inkişafın universal

məqsədlərinə uyğun müasirləşdirmək mümkündür. Bunu nəzərə alaraq, XIX əsrin ikinci yarısından bu günə qədər Azərbaycan məktəblərində bədən tərbiyəsinin həyata keçirilməsinin məqsəd, vəzifələri, vasitələri və problemləri araşdırılmış, mövcud proqramların (kurikulumların) gələcək perspektivlərinin müvafiq nəticələri müəyyən edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, 19-cu əsrin ikinci yarısından XXI əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda müxtəlif tipli məktəblər mövcud olmuşdur.

Bəzilərinin tədris proqramlarında gimnastika və oyunlar nəzərdə tutulsa da, digər məktəblərin proqramlarında əksinə, bu fənlərin tədrisi nəzərdə tutulmayıb, müəllimlərin və valideynlərin imkan və istəyindən asılı olaraq bu məşğələlər məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təşkil olunub. Buna görə də, bu dövrdə bədən tərbiyəsi lazımi inkişaf almadı.

Azərbaycan məktəblərində istifadə olunan bədən tərbiyəsi proqramı ilk dəfə sovet dövründə 1923-cü ildə hazırlanaraq nəşr edilmişdir. Bədən tərbiyəsi sinifdə, sinifdənənar və məktəbdənənar iş formalarında həyata keçirilirdi, proqramlar isə şəraitə uyğun olaraq sovet dövründə 20 dəfə, müstəqillik dövründə isə 3 dəfə əsas forma kimi yenidən nəşr olunub. Proqramlarda milli idman növləri və açıq hava oyunları, milli güləş öz əksini tapmayıb. (1)

Bu günlərdə ibtidai təhsil üçün bədən tərbiyəsi fənni üzrə kurikulum hazırlanaraq məktəblərə təhvil verilib. Onun əsas məqsədi Azərbaycan bədən tərbiyəsi sisteminin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası və onun nailiyyətlərindən istifadə etməkdir. Fənn kurikulumu əvvəlki proqramlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və bir sıra üstünlüklərə malikdir, onların arasında qeyd etmək lazımdır ki:

- qabaqcıl qlobal təcrübələri və insani dəyərləri nəzərə alır;
- məzmun, qiymətləndirmə standartlarına cavab verir, nəticələrə və şəxsiyyətə yönəlir;
- daha demokratik və stratejidir;
- ibtidai sinif şagirdlərinin maraq və tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilmişdir və s.

Bununla belə, fənn kurikulumunun qarşıya qoyduğu vəzifələrin həyata keçirilməsi, pedaqoji prosesin daha da səmərəli təşkili üçün hələ də onun milli bədən tərbiyəsi əsasında prinsiplərə uyğun hazırlanması sahəsində işlərin aparılması zəruridir. Hazırda fənn proqramlarının Avropa təhsil sisteminin standartlarına tam uyğunluğu tələb olunur. Məsələyə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq, tədris prosesində aparılan müşahidələrdən, proqram və dərsliklərin təhlilindən, ən əsası isə gündəlik rastlaşdığımız həyatı faktlardan aydın olur ki, müəllimin təhsil reallıqları məktəb, eləcə də müəllim və şagirdlərin təhsil reallıqları gələcəkdə yeni proqramların hazırlanmasında onların daha çox nəzərə alınmaqla daha diqqətli öyrənilməsinə tələb edir. Bütün bunlar ibtidai siniflərdə uşaqların bədən tərbiyəsinə daha da böyük ehtiyac və qayğıya, Təhsil

İslahatları Proqramında dünyəvi milli aspektin və regional komponentlərin gücləndirilməsinə, təhsilin humanizm və demokratiya prinsipləri əsasında qurulmasına ehtiyacdən irəli gəlir. (4)

Eyni nöqtəyi-nəzərdən tədrisin intensivliyinin artırılması, həyati bacarıq və bacarıqların şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi və fiziki qabiliyyətlərin inkişafı üçün zəmin yaradılmasının ən yaxşı yollarını müəyyən etmək lazımdır. İlk növbədə, Milli Kurikulumun təhsil prinsiplərinə uyğun olaraq, milli ruhda, əsasən müasir nəzəriyyə və metodologiyaya əsaslanan bədən tərbiyəsi şüurlu assimilyasiya ilə təmin edilməlidir. Müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətinin səmərəliliyinin mühüm şərtlərindən biri mövzuya, məqsədə və şərtlərə uyğun olan təhsil mexanizminin düzgün seçilməsi və tətbiqidir. Bu səbəbdən bədən tərbiyəsinin sosial-pedaqoji və milli-mədəni səviyyədə yenilənməsinə, tədris prosesinin məzmununun ümumbəşəri və etno-pedaqoji dəyərlərə uyğun təşkilinin ən yaxşı variantlarından istifadə edilməsinə çox böyük ehtiyac var və buna görə də qloballaşma dövründə kurikulumların mükəmməlliyinə diqqətin artırılması qaçılmaz olmuşdur, yəni: (3)

- Bədən tərbiyəsinin məzmununda interaktivliyin təmin edilməsi;
  - Yeni pedaqoji texnologiyalar əsasında təlimin təşkili və həyata keçirilməsi;
  - Ölkənin ərazi bütövlüyünün və təhlükəsizliyinin qorunması, müdafiə qabiliyyətinin daha da artırılması;
  - Bədən tərbiyəsinin tədrisi prosesində şagirdlərin əqli potensialının artırılması, yəni idrak fəaliyyətinin artırılması, qabiliyyətlərin inkişafına əsaslanan bacarıq və qabiliyyətlərin qurulması;
  - Sağlamlığın möhkəmləndirilməsi və reabilitasiyasına nail olmaq;
  - Şəxsi və subyektyönümlü cəmiyyətə uyğun vətəndaşların formalaşması.
- Bu məqsədlə interaktiv təlim metodları və optimal təlim imkanları vasitəsilə şagirdlərin fiziki inkişafının və idrak fəaliyyətinin təmin edilməsi, fənn daxili və fənlərarası əlaqələrin yaradılması gündəlik tələbatə çevrilmişdir.

Təhsilin inteqrasiya əsasında təşkili, təhsilin məzmununun dövrün tələblərinə uyğunluğu əsas şərt kimi onun həyata keçirilməsində mühüm məqsəd hesab olunur və buna görə də şagirdlərin həyati bacarıqlara yiyələnməsi, idrak bacarıqlarına yiyələnməsi, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, şəxsiyyət formalaşması tələb olunur. Bu baxımdan cəmiyyətin bədən tərbiyəsi və təliminin məzmununa olan tələbatının ödənilməsi, onun tələbatının nəzərə alınması, onun məzmununa elmi xarakter və milli fiziki dəyərlərin inteqrasiyasının təmin edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Problemə fənn kurikulumu nöqtəyi-nəzərindən yanaşaraq qeyd etmək lazımdır ki, bədən tərbiyəsinin məzmununda müəyyən dərəcədə ardıcılıq, məqsədyönlülük, eləcə də fiziki inkişafı və fiziki hazırlığı, hərəkət

qabiliyyətlərini artıran hərəkətlər əks olunur. Əsas vəzifə onları həyata keçirmək, tədrisin elmi xarakterini və mənəvi səviyyəsini, tədrisin müasir tələblərə uyğunluğunu artırmaqdır. Bunun üçün şagirdlərin fiziki inkişafını və idrak fəallığını artırmaq, təhsilin məzmununun interaktivliyini təmin etmək, bunun üçün onlara qarşıya məqsəd və vəzifələr qoymaq üçün həyati bilik, bacarıq və bacarıqlar aşılamaq lazımdır. Proqramlar idrak və fiziki inkişafı gücləndirməyə yönəlmiş ümumi təlim nəticələrini təmin etsə də, bu məsələyə yenidən baxmağa ehtiyac var. (2)

Bədən tərbiyəsinin məzmununa yenidən baxılarkən 3 pedaqoji amili əsas götürmək faydalıdır:

- 1) Bədən tərbiyəsinin məqsədi,
- 2) Didaktikanın müvafiq ümumi prinsipləri;
- 3) Xüsusi prinsiplər.

Bu zaman şagird şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşması diqqət mərkəzində olmalı və bunun əsasında proqramın məzmunu təkmilləşdirilməlidir. İdrak, iradi və qeyri-iradi hərəkət qabiliyyətləri əsasında demokratik və humanist cəmiyyətin və şagirdlərin tələblərini ödəyən təlim nəticələri şagirdlərin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin, hərəkət qabiliyyətlərinin və intellektual səviyyəsinin inkişafına yönəldilməlidir.

Kurikulumun yenilənməsi tələbələrin idrak və fiziki inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Bütün bunlar iki istiqamətdə, lakin bir-birini tamamlayan prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir. Birincisi, fərdin və sosial nizamın tələblərinə cavab verən ənənəvi prinsiplərdir. İkincisi, qabaqcıl təcrübəyə əsaslanan prinsiplərdir: bədən tərbiyəsi prosesində əsas məqsəd və vəzifələrin, fərdi maraqlarla yanaşı milli maraqların, sosial-mədəni mühitdə həyat təcrübəsinin təmin edilməsi, uşaqların zehni fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bundan əlavə, əxlaqi, vətənpərvərlik, bacarıqlarının inkişafına üstünlük verilməlidir. (5)

İbtidai və orta təhsil üçün kurikulum materialları sadələşdirilməlidir. Bu zaman əsasən ibtidai texniki-taktiki tapşırıqlar çətdirilməli, yuxarı siniflərdə isə cəmiyyətin maraq və tələbatına, şagirdlərin inkişafını təmin edən bacarıqlara, məktəb, cəmiyyətin reallıqlarına uyğun təkmilləşdirilməlidir. Xüsusilə, tələbələrin fəaliyyəti - affektiv, psixo - koqnitiv, informativ, kommunikativ və bilik, bacarıq və bacarıqların təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir.

Bədən tərbiyəsinin məzmununda əsas prioritet üç istiqamət olmalıdır; ibtidai təhsilin 1-ci pilləsində müxtəlif növ kütləvi istirahət elementləri; 2-ci mərhələdə - idmanda bilik və bacarıqların ünsiyyəti, bacarıqların mənimsənilməsi; 3-cü mərhələdə - əvvəllər alınmış texniki və taktiki variantların idman növü üzrə yenilənməsi.

Təhsil pillələrində bədən tərbiyəsinin məzmununa reallığı əks etdirən, şəxsi və dövlət maraqlarını təmin edən, hərbi bədən tərbiyəsinə xas olan xüsusi

həyat kompleksləri daxil edilməlidir. Ümumiyyətlə, onlar konseptual biliklərin, idrak, emosional fəaliyyətinin inkişafı üçün zəmin yaratmalıdırlar. Bundan əlavə, şagirdlərin nailiyyətlərinin siniflər üzrə qiymətləndirilməsi “Vətənin müdafiəsinə hazırlıq” kompleksinin tələb və standartlarının, həmçinin şagirdlərin məktəbdənkənar fəaliyyətlərinin göstəriciləri əsasında aparılmalıdır.

Bədən tərbiyəsinin tərbiyəvi əhəmiyyətini artırmaq üçün fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanı genişləndirmək, idman və oyun elementləri üzrə mövzuları yenidən nəzərdən keçirmək lazımdır. Bunun üçün mahiyyət və məzmunun asılı olaraq nəzəri materialı siniflərə sistemləşdirmək lazımdır ki, onları 2 qrupa bölmək faydalıdır; birinci qrupa daxildir: 1) ictimai-siyasi; 2) idmanla bağlı; 3) məişət; 4) gigiyenik xarakter, ikinci qrupa isə xüsusi nəzəri məlumatlar daxildir. (1)

Didaktik məqsədlərə uyğun olaraq bunlar aşağıdakıları əhatə edə bilər: 1) şagirdlərin hərəkət fəaliyyətini, yəni oyun zamanı hərəkətlərin və taktiki gedişlərin yerinə yetirilməsi texnikasını; 2) təlim proqramlarının və GZO kompleksinin məzmununa daxil olan hərəkətlər, habelə müstəqil təhsilin təşkili və aparılması.

Proqramlar tərtib edilərkən regional, coğrafi və iqlim şəraiti, milli-etnik ənənə və adətlərlə yanaşı, oğlan və qızların həqiqi fiziki hazırlığı, inkişafı və bacarıqları da prioritet təşkil etməlidir.

Uşaq əyləncələri və milli açıq hava oyunları mədəniyyətimizin tərkib hissəsi olmaqla, bədən tərbiyəsinin qiymətli vasitələrindən biri olmaqla verilişlərdə tam vətəndaş hüquqları qazanmalıdır. Onlar idrak fəaliyyətinin və fiziki fəaliyyətin artırılmasında, bacarıqlarının inkişafında və aktiv həyat mövqeyinin formalaşdırılmasında aparıcı yer tuturlar. Oyunların həyata keçirilməsinin mühüm şərti onların məqsədə uyğun seçilməsi, tətbiqi, tədris metod və prinsiplərindən, habelə təşkili üsullarından səmərəli istifadə olunmasıdır. Oyun subyekt daxili və subyektlərarası inteqrasiya yaratmalıdır, məşqdə oyuna inteqrasiya olunmuş yanaşma lazımdır.

Şagirdlərdə öyrənməyə şüurlu münasibətin formalaşmasında milli oyunların tədrisinin də əhəmiyyəti böyükdür. Yuxarıda göstərilənlər öyrənməyə marağı və şüurlu münasibəti təmin etməklə, şagirdlərin fəaliyyətini, idrak qabiliyyətini və idman fəaliyyətini daha da artırır. (3)

İnsan fəaliyyətində psixoloji və fizioloji xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, bioloji və sosial varlıq kimi bu sahələr üzrə ümumi bilik və təcrübə ilə tanışlıq yolu ilə bədən tərbiyəsinin optimal təşkilinin əsasını müəyyən edir, ümumi təhsilin nəticələrinə nail olmaq üçün səmərəli prioritet olur.

Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, bədən tərbiyəsi proqramını modernləşdirərkən şagirdlərin idrak və fiziki inkişafında 4 pedaqoji amili nəzərə almaq məqsədəuyğundur:

1. Bədən tərbiyəsi üzrə məzmunun milli və dünyəvi dəyərlərə istinadı;

2. Tədris materialının tədrisində müəllimin fəaliyyətində hərtərəfliliyin (kompleksliyin) təmin edilməsi;

3. Proqram məqsədlərinə nail olmaqda birinci yerdə tələbə bacarıqları dayanır;

4. Məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsində sosial iqlimin (ətraf mühitin) və təhsil idman şəraitinin uçuotu.

Xüsusilə, tələbələrin bütün kontingenti üçün texniki dəstək sistemi və məşğulluq imkanları, texnoloji metodların və təlimin məzmununun seçilməsi və tətbiqi ilə bağlı təhsil tövsiyələrinin mükəmməlliyinin, konkretliyinin və əsaslılığının təmin edilməsi labüdlüyünü əks etdirən mühüm məqsədlərdən biri kimi qaçılmazdır.

Ədəbiyyat

1. *Курикулум предмета для I-IV классов общеобразовательных школ. Составители: Ахундов А., Аббасов А. Баку, «Тахсул», 2008*
2. *Вопросы подготовки и применения Курикулумов. Методическое указание. Составители: Ахундов А., Аббасов А. Баку: «Ковсер», 2008*
3. *Кулиев Б.С. Основы научно-методической и практической работы физического воспитания. Учебное - пособие. Баку: АГПУ, 2010*
4. *Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. Москва, «Просвещение», 1982*
5. *Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. Москва, «Просвещение», 1977*

R.İ.Əhmədli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rufetehmedli14@gmail.com

FİZİKİ TƏRBIYƏ DƏRSLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN TƏLİMİN METODLARI

Xülasə

Bu tədqiqat Bakının orta məktəblərində şagirdlərin fiziki tərbiyə təcrübəsini öyrənmək məqsədi daşıyır. Fiziki və əqli cəhətdən inkişaf etmək üçün şagirdlərə müntəzəm olaraq fiziki fəaliyyətlə məşğul olmaq imkanı və çıxışı təmin edilməlidir. Əsas hərəkət bacarıqlarının artırılması fiziki tərbiyənin məqsədlərinə çatmayan ibtidai sinif şagirdləri üçün əsas ehtiyacdır. Azərbaycanın milli kurikulumunun ümumi təhsil konsepsiyasında göstəriləndi kimi, tərbiyənin məqsədi uşaqların həssaslığını, estetik və bədii zövqünü, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, fiziki tərbiyə və özünəxidmət bacarıqlarını aşılamaqdan ibarətdir. Tədqiqatda əlavə olaraq, şagirdlərin məktəbdə gündəlik fiziki tərbiyəyə reaksiyaları ilə şagirdlərin fiziki tərbiyə dərslərində iştirakı arasındakı əlaqə də nəzərdən keçirilmişdir.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ ВОСПИТАНИЯ

Резюме

Данное исследование направлено на изучение опыта физического воспитания учащихся общеобразовательных школ города Баку. В целях физического и умственного развития учащимся должна быть предоставлена возможность и доступ к регулярным физическим нагрузкам. Совершенствование основных двигательных навыков является базовой потребностью младших школьников, не отвечающих целям физического воспитания. Как указано в общеобразовательной концепции национальной учебной программы Азербайджана, целью воспитания является воспитание у детей чуткости, эстетического и художественного вкуса, нравственных и духовных качеств, физической культуры и навыков самообслуживания. Кроме того, в исследовании изучалась взаимосвязь между реакцией учащихся на ежедневные занятия физической культурой в школе и участием учащихся в занятиях физической культурой.

TEACHING METHODS USED IN PHYSICAL EDUCATION LESSONS

Summary

This study aims to study the physical education experience of students in secondary schools of Baku. In order to develop physically and mentally, students should be provided with the opportunity and access to regular physical activity. Improving basic movement skills is a basic need for elementary school students who

do not meet the goals of physical education. As stated in the general education concept of the national curriculum of Azerbaijan, the goal of education is to instill children's sensitivity, aesthetic and artistic taste, moral and spiritual qualities, physical education and self-service skills. In addition, the study examined the relationship between students' reactions to daily physical education at school and students' participation in physical education.

Açar sözlər: fiziki fəaliyyət, fiziki tərbiyə, metodlar

Ключевые слова: двигательная активность, физическое воспитание, методика

Key words: physical activity, physical education, methods

Giriş

Beynəlxalq İdman Elmi və Fiziki tərbiyə Şurası (ICSSPE), Qızlar və Qadınlar üçün Beynəlxalq Fiziki tərbiyə və İdman Assosiasiyası (IAPSGW), Ali Təhsildə Beynəlxalq Fiziki tərbiyə Assosiasiyası (AIESEP) bütün məktəblilərin sağlam həyat tərzini sürməsinə imkan verən sağlamlığı gücləndirən idmanla məşğul olmaq üçün yeganə etibarlı şans kimi fiziki tərbiyənin əhəmiyyətini müzakirə edərək bildirmişdir ki, fiziki tərbiyənin məqsədi sağlam fiziki fəaliyyətdən həzz almaq üçün bilik, bacarıq və inamlı fiziki tərbiyəli insanlar yetişdirməkdir. Tələbələr həyat tərzini boyunca müxtəlif fiziki fəaliyyətlərdə iştirak etməyə imkan verəcək lazımi bacarıqları öyrənirlər. Azərbaycanın milli kurikulumunun ümumi təhsil konsepsiyasında qeyd olunduğu kimi, tərbiyə məqsədi ilə uşaqların həssaslığına, estetik-bədii zövqünə, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə, fiziki tərbiyəyə və özünəxidmət bacarıqlarına keçid nəzərdə tutulur (1, s.45).

Azərbaycanda yüksək keyfiyyətli fiziki tərbiyə proqramları üzrə milli fiziki tərbiyə kurikulumu beynəlxalq standartlara uyğundur. 2001-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO) ilə əməkdaşlıqda Məktəbli Uşaqları üçün Fiziki tərbiyə və İdmanı üzrə Beynəlxalq Standartlar (ICHPER.SD) qlobal standartların universal olduğunu və hər bir uşaq üçün belə olduğunu bildirdi. Hər bir ölkədə hər bir uşaq istənilən vaxt məzmunun bütün standartlarına cavab verə biləcəyini güman etmək olmaz. Bununla belə, ölkədə/millətdə hər bir uşağın/yeniyyətmanın fiziki tərbiyə hüququ ruhunda peşə aidiyyəti olan standartların əldə edilməsinə davamlı töhfə verməlidirlər. Sağlamlığın və mühafizənin möhkəmləndirilməsində mühüm amil kimi fiziki hazırlığı tam dərk edən, təlim-tərbiyəni həyata keçirməyə qadir olan sertifikatlı fiziki tərbiyə müəllimi tərəfindən fənnin keçməsinə əsaslandırılan ibtidai təhsil üzrə Azərbaycan kurikulumu, ümumi təhsil standartları əsasında şagirdlərin hərəkət qabiliyyətini təkmilləşdirmək, o cümlədən müvafiq alətlərdən və təlimlərdən istifadə etməklə idmanın müxtəlif sahələrində şagirdləri öyrətmək, şəxsi

gigiyena qaydalarını və təbii vasitələrdən istifadə etməklə bədəni gücləndirmək üsullarını mənimsəmək, ilkin anatomik anlayışı ötürmək; bədən quruluşu, eləcə də bədənin nizam-intizamının öyrənilməsinə kömək edirlər (2, s.19).

Şagirdlərin məktəbdə gündəlik fiziki tərbiyəyə reaksiyaları ilə şagirdlərin fiziki tərbiyədə iştirakı arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirsək, görürük ki, bu gün tələbələrin fiziki tərbiyəyə çıxış imkanları zəifdir. Şübhə yoxdur ki, fiziki fəaliyyətin yaxşılaşdırılmış duyğular və bədən çəkisinə nəzarət kimi müsbət sağlamlıq faydası var. Dünyadakı yeniyetmələrin 80%-dən çoxu az aktivdir və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına üzv dövlətlər 2025-ci ilə qədər fiziki zəifliyi 10% azaltmağa razılaşıblar. Bununla belə, gündə 60 dəqiqədən çox fiziki fəaliyyət sağlamlıq üçün əlavə faydalar verəcək, həftədə ən azı üç dəfə əzələləri və sümükləri gücləndirən fəaliyyətlər də daxil olmaqla. Fiziki tərbiyə ümumi təhsil prosesinin bir hissəsidir və bütün dünyada ibtidai məktəbdə tələb olunur. Avstraliya, Yeni Zelandiyada demək olar ki, bütün ibtidai məktəb uşaqları fiziki tərbiyənin hansısa formasında iştirak edirlər. Bu gün şagirdlər məktəb günü ərzində fasilə və fiziki tərbiyə dərsləri üçün azaldılmış vaxt keçirməyə davam edirlər. Bununla belə, bir çox tədqiqatlar göstərmişdir ki, məktəb zamanı və məktəbdən sonra şagirdin fiziki fəaliyyətlə məşğul olması fiziki fəaliyyət üzrə akademik nailiyyət dərslərində fiziki aktivliyin artması akademik performansına, akademik nailiyyətlərin yaxşılaşmasına və piylənmənin azalmasına müsbət təsir göstərir (3, s.68).

İbtidai sinif şagirdləri arasında qeyri-adekvat fiziki fəaliyyət səviyyəsinin azaldılmasına dair yol xəritəsi Azərbaycanı ÜST üzvü hesab edərək, Azərbaycanın milli kurikulumunda qeyd olunduğu kimi, fiziki tərbiyənin sübutu ilə fiziki tərbiyə dərslərinin keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Məktəbdə şagirdləri fiziki tərbiyə və fiziki fəaliyyətlə məşğul olmağa həvəsləndirmək üçün uşaq meydançası, boş yer və avadanlıqların mövcudluğu ilə sertifikatlaşdırılmış fiziki tərbiyə müəllimlərinin hazırlanması ilə xarakterizə olunan proqramlar mövcuddur.

Yadda saxlamaq vacibdir ki, fiziki tərbiyədə tələbələr çətin tapşırıqları yerinə yetirmək və inkişaf etdirmək üçün bir sıra strategiyalar, metodlar və konsepsiyalar əldə edirlər. Əsas və ya çətin fəaliyyətlə məşğul olaraq, nə etdiklərini düşünür, vəziyyəti təhlil edir və qərarlar qəbul edirlər. Şagirdlərin fiziki fəaliyyət savadlılığı, motivasiyası, fiziki tərbiyə və fiziki fəaliyyətdən həzz alması müəllimlərin fiziki savadlılığı, özünüidarəetmə qabiliyyəti və şagirdlərin təlim nəticələrinə dair randomizə edilmiş tədqiqatda ölçüldü. Bununla belə, müəllimlərin fiziki savadlılığı və öz effektivliyi şagirdlərin fiziki savadını və məşq vərdişlərini səlis danışdıran effektiv fiziki tərbiyə tədrisi ilə əlaqələndirilirdi. Ancaq tələbələrin əksəriyyəti fiziki tərbiyə dərslərindən və fiziki fəaliyyətdən həzz aldıklarını bildirsələr də, bəzi şagirdlər hələ də əyləncəli olmadıq üçün bunu bəyənmədiklərini ifadə ediblər.

Qeyd edildiyi kimi, Yunanıstanda aparılan bir araşdırma, Yunan fiziki tərbiyə kurikulumu islahatlarının məqsədlərinə çatmaq üçün dərslərin müxtəlif tədris metodlarının tətbiqi ilə çoxölçülü mühitlərdə aparılmasını tələb etdi. Digər tərəfdən, maraqlı tərəflər müəllimlərin tədris üstünlükləri və keyfiyyətinin tələbələrin öyrənməsinə necə təsir etdiyini etiraf ediblər. Bechter, Dimmock və Jackson (2019) müdaxilə qrupundakı şagirdlər fiziki tərbiyə üçün avtonom motivasiyada, o cümlədən müstəqillik və əlaqəlilik ehtiyacının məmnuniyyəti, səyi və fiziki tərbiyənin öyrənmə effektivliyində daha müsbət dəyişiklik nümayiş etdirdilər. Fiziki tərbiyə ümumi təhsil prosesinin bir hissəsidir və bütün dünyada ibtidai məktəbdə tələb olunur və bütün ibtidai məktəb uşaqlarından fiziki tərbiyənin hansısa formasında iştirak etmələri tələb olunur (4, s.89).

Nəzəriyyə ilə praktika arasındakı boşluğun aradan qaldırılması məktəbdə effektiv fiziki tərbiyəyə nail olmaq üçün ilk addımlardan biri ola bilər. Mackenzie, Son, & Eitel-in (2018) araşdırması göstərdi ki, daxili motivasiya və elm və fiziki fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün açıq hava macərası effektiv və mənalı idi, çünki o, iştirakçıların həm fiziki fəaliyyətlə, həm də elm təhsili ilə məşğul olmaq üçün daxili motivasiyasını artırır; bu iş, məktəb əsaslı fiziki tərbiyənin tədrisi üçün məşğulluq nəzəriyyəsinin tətbiqinə bir nümunədir.

Məktəblərdə fiziki tərbiyə və fiziki aktivliyin yüksəldilməsi səviyyəsini yüksəltmək üçün tövsiyə edərdim ki, məktəblərin maddi-texniki bazası və avadanlıqları ilə təmin olunması, eləcə də müəllimlərin hərtərəfli peşəkar inkişafı istiqamətində yol xəritəsinin işlənilməsi üçün Elm və Təhsil Nazirliyinə kompleks yanaşma lazımdır. Məktəblərə şagirdlərin fiziki cəhətdən aktiv yetkinlər olmaq və sağlam həyat tərzini sürməyə imkanlarını təkmilləşdirməyə kömək edəcək. Bu araşdırmada toplanan dəlillər onu da göstərir ki, fiziki tərbiyə dərsləri başqa fənlə dəyişdirilir, bəzi pedaqoqlarımız fiziki tərbiyəni şagirdlər üçün sadəcə idman və ya fiziki fəaliyyət kimi qəbul edirdilər. Müxtəlif tədqiqatlarla sübut edilmişdir ki, fiziki tərbiyə, fiziki fəaliyyət şagirdlərin sağlam sümüklərin formalaşmasına kömək edir, güc və dözümlülüyü artırır, şagirdlərin çəkisini idarə etməyə kömək edir və piylənmə riskini azaldır, şagirdlərin akademik göstəricilərini yaxşılaşdırır və özlərinə inamını artırır və həmçinin şagirdin yetkinliyə keçidi üçün vacib olan uşağın ümumi inkişafı üçün psixoloji rifahı təşviq edir. Fiziki tərbiyə və fiziki fəaliyyətin bütün bu üstünlükləri ilə əlaqədar mən Elm və Təhsil Nazirliyinə tövsiyə edərdim ki, fiziki tərbiyə fənnini həm ibtidai, həm də orta məktəb səviyyəsində imtahan fənninə çevirsin.

Digər bir məqam da ondan ibarətdir ki, müəllimlər şagirdlərin təhsilini təmin etmək üçün müvafiq tədris üslublarından istifadə etməlidirlər.

Fiziki tərbiyədə iştirak etmək üçün motivasiya. Bundan əlavə, tədris məqsədləri və tədris strategiyaları arasında əlaqə həmişə kurikulumda açıq

şəkildə göstərilməlidir. Bu aspektdə şagirdləri müntəzəm fiziki fəaliyyətə cəlb etmək və fiziki tərbiyə müəllimlərinin bilik, inam və bacarıqlarını artırmaq üçün müəllimlər üçün müntəzəm olaraq yerlərdə peşəkar inkişaf proqramını tövsiyə edərdim. Bundan əlavə, bu araşdırma məktəb direktorlarının fiziki tərbiyə dərslərinin başqa fənlərə dəyişdirilməsi ilə bağlı fikirləri, fiziki tərbiyə və fiziki fəaliyyətin şagirdin akademik nailiyyətlərinə təsiri ilə bağlı daha çox araşdırma aparılmasını təklif etmişdir.

Bir sıra tədqiqatlar göstərmişdir ki, şagirdin fiziki tərbiyədə iştirakı xüsusilə vacibdir, çünki onun şagirdlərin sağlamlığı və rifahı üçün bir sıra əhəmiyyətli üstünlüklər təmin etdiyi sübut edilmişdir. Şagirdlər özlərini rahat, məsuliyyətli və hər kəs tərəfindən həvəsləndirildikdə, fiziki fəaliyyətlə məşğul olmaqdan həzz aldıklarında, bu ifadə, ibtidai sinif şagirdinin futbol driblingi bacarıqlarını mənimsəməsi üzərində zehni təsvirlər və nümayiş müdaxiləsi üzərində aparılan araşdırma ilə dəstəklənir. Bir sıra son tədqiqatlar, həmçinin fiziki tərbiyənin sağlamlıq faydalarından başqa, fiziki məşqlərin artırılmasının şagirdlərin idrakını, konsentrasiyasını və yaddaşını gücləndirməklə əhəmiyyətli akademik faydalara malik olduğunu göstərdi. Başqa bir araşdırmada şagirdlərin fiziki fəaliyyətdə iştirakının psixi sağlamlıq və rifah üçün faydası belə nəticəyə gəldi ki, məktəb əsaslı fiziki tərbiyə müəyyən müsbət keyfiyyətlərə malikdir, həmçinin mülahizələr bəzi əsas suallar və anlayışlar hələ də ədəbiyyatda müzakirə olunmur, lakin bir sıra maneələr şagirdlərin məktəbdə fiziki tərbiyədə iştirakına mane olur ki, bu da şagirdlərin fiziki tərbiyədən əhəmiyyətli fayda əldə etmələrini çətinləşdirir (5, s.90).

Fiziki məşq məktəbin gündəlik fəaliyyətinə bir neçə formada inteqrasiya oluna bilər, planlaşdırılmış fiziki tərbiyə dərsləri zamanı qırx dəqiqə və ya daha çox fiziki fəaliyyət Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının orta intensivlikli aerob fiziki fəaliyyət tövsiyəsinə əsasən gündəlik fiziki fəaliyyət tələbi kimi qəbul edilir, çünki fiziki fəaliyyət hərtərəfli sağlamlıq və fiziki tərbiyə proqramının yalnız bir komponentidir. Uşaqlara gün ərzində cəlb olunmaq üçün müxtəlif təcrübələr və imkanlar təqdim etməyə davam etmək çox vacibdir. Tədqiqatlara görə, uşaqlar motivasiya olunduqları və fiziki fəaliyyətin yeni formalarını araşdırmaq qabiliyyətinə sahib olduqları üçün fiziki məşqlərə davamiyyət səviyyəsi daha yüksəkdir. Daha çox seçimə malik olmaqla, uşaqlar zövq aldıkları şeyləri tapma ehtimalı daha yüksəkdir, çünki uşaqlar daha çox imkanları olduqda bəyəndikləri fəaliyyətləri tapmağa meyillidirlər. Ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsinin qiymətləndirilməsi nəticəsində ortaya çıxanlar şagirdin sağlamlığı və rifahı ilə bağlı fiziki tərbiyə dərslərinin gündəlik olmasının vacibliyini göstərir. İcmal daha sonra fiziki tərbiyə dərslərinin vaxtının azaldılması nümunəsini müəyyən edir ki, bu da şagirdlərin fiziki fəaliyyət səviyyəsinin artırılmasına məktəb əsaslı PE-nin təsirinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır (8, s.45).

Mövcud vəziyyətin öyrənilməsi üçün bir sıra tədqiqatlar və araşdırmalar aparılmışdır. Tədqiqat, seçmə prosedurunun bir hissəsi kimi alt dəstənin hər bir üzvünə ədalətli imkanlar təqdim edən sadə təsadüfi seçmədən istifadə etdi. Bu tədqiqatın əhalisi təxminən 307 nəfər və 395,773 şagirdi olan Bakıdakı ümumi ibtidai məktəbdir. İştirakçıdan alınan sorğu cavabları sorğuda iştirak edən 512 şagirdədir. Tədqiqat 8-10 yaş arasında olan həm kişi, həm də qadın 3-cü və 4-cü sinif şagirdlərini əhatə edir. Bu siniflər təhsildə şagirdlər üçün çox mühüm mərhələlərdir, çünki bu, şagirdin aşağı sinifdən yuxarı siniflərə keçidi mərhələləridir. Bu tədqiqat üçün 70 kişi və 70 qadın, 140 şagirdin sorğu cavablarının ümumi sayı təsadüfi seçilmişdir (9, s.36).

Tədqiqat nəticəsində, məktəbdə təhsil alan şagirdlərin böyük qismi fiziki tərbiyə dərslərində iştirak etməyin əyləncəli olduğunu və bu fənnin tədrisinin onlara gündüzlük dərslər zamanı motivasiya mənbəyi olduğunu təsdiq etmişlər. Buna əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, həm uşaqların sağlamlığı baxımından, həm də motivasiya mənbəyi olaraq fiziki məşğələlər bütün məktəbdə tədris edilməlidir (6, s.58).

Nəticə

Bu tədqiqatın məqsədi Bakı şəhər ibtidai məktəblərində fənlərin dəyişdirilməsi dərslərinin fiziki tərbiyə (BE) və şagirdlərin gündəlik fiziki tərbiyə dərslərində iştirakına təsirini araşdırmaqdır. Xülasə məlumatların təhlili nəticəsində əldə olunan tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, Bakı şəhər ibtidai məktəbində fiziki tərbiyə ilə bağlı imkanlar aşağıdır, buna görə də “bəzən mövcuddur” bu, fiziki tərbiyə dərslərinin nəzərdə tutulan digər fənlərlə dəyişdirilməsi ilə əlaqədardır. Fiziki tərbiyə dərslərinin dəyişdirilməsi ilə məktəbdə fiziki tərbiyənin mövcudluğu ilə şagirdin iştirakı arasında əhəmiyyətli əlaqə vardır. Bununla belə, bu araşdırma fiziki tərbiyə və fiziki fəaliyyətin şagirdin akademik nailiyyətlərinə təsiri ilə bağlı daha çox araşdırma aparılmasını təklif etdi. Əgər uşaqların məktəbdə fiziki fəaliyyətə və fiziki məşqlərə birbaşa çıxışı yoxdursa, indi və onların yetkinlik dövründə aparıcı və sağlam həyat tərzi təhlükə altına düşə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abós, A., Haerens, L., Sevil, J., Aelterman, N., & García-González, L. (2018). *Teachers' motivation in relation to their psychological functioning and interpersonal style: A variable and person-centered approach. Teaching and Teacher Education.*
2. Aktop, A., & Karahan, N. (2012). *Physical Education Teacher's Views of Effective Teaching Methods in Physical Education. Procedia - Social and Behavioral Sciences.*
3. Bartholomew, K. J., Ntoumanis, N., Mouratidis, A., Katartzis, E., Thøgersen-Ntoumani, C., & Vlachopoulos, S. (2018). *Beware of your teaching style: A*

- school-year long investigation of controlling teaching and student motivational experiences.*
4. *Bechter, B. E., Dimmock, J. A., & Jackson, B. (2019). A cluster-randomized controlled trial to improve student experiences in physical education: Results of a student-centered learning intervention with high school teachers.*
  5. *Behzadnia, B., Adachi, P. J. C., Deci, E. L., & Mohammadzadeh, H. (2018). Associations between students' perceptions of physical education teachers' interpersonal styles and students' wellness, knowledge, performance, and intentions to persist at physical activity: A self-determination theory approach*
  6. *Cohen, K. E., Morgan, P. J., Plotnikoff, R. C., Callister, R., & Lubans, D. R. (2014). Fundamental movement skills and physical activity among children living in low-income communities: a cross-sectional study.*
  7. *Creswell, J. W. (2007). Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Method Approaches.*
  8. *Dills, A. K., Morgan, H. N., & Rothhoff, K. W. (2011). Recess, physical education, and elementary school student outcomes.*
  9. *Glotova, O. N., & Hastie, P. A. (2014). Learning to teach Sport Education in Russia: factors affecting model understanding and intentions to teach.*
  10. *Heale, R., & Twycross, A. (2015). Validity and reliability in quantitative studies.*

Ş.M.Löymanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Loymanovas@gmail.com

QLOBALLAŞAN DÜNYADA DƏYİŞƏN AİLƏ DƏYƏRLƏRİ

Xülasə

Yaşadığımız dünyanın müasir dünya olduğunu qəbul edirik. Müasir dünya bir tərəfdən ənənələri, bir çox dəyərləri qüvvədən salır, digər tərəfdən isə yeni dəyərlərin yaranmasına zərurət yaradır. Ənənəvi həyatla müasir həyatın qarşılaşması həyatın bir çox sahələrində olduğu kimi ailə həyatında da ciddi dəyişikliklərə, problemlərə gətirib çıxardır. Qloballaşan müasir dünyada ailənin məruz qaldığı dəyişiklikləri göstərməklə bəzi milli, ənənəvi dəyərlərimizi qorumağın və eyni zamanda sağlam ailənin yaranması üçün bəzi dəyərlərin isə dəyişilməli olduğunu vacibliyi qeyd edilib.

ИЗМЕНЕНИЕ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ГЛОБАЛИЗИРОВАННОМ МИРЕ

Резюме

Мы признаем, что мир, в котором мы живем, - современный мир. Современный мир, с одной стороны, обесценивает традиции и многие ценности, а с другой стороны, создает потребность в создании новых ценностей. Встреча традиционной и современной жизни приводит к серьезным изменениям и проблемам как в семейной жизни, так и во многих сферах жизни. Показывая изменения, которые претерпела семья в глобализованном современном мире, была отмечена важность защиты некоторых наших национальных, традиционных ценностей и в то же время некоторые ценности должны быть изменены для создания здоровой семьи.

CHANGING FAMILY VALUES IN A GLOBALIZED WORLD

Summary

We accept that the world we live in is a modern world. The modern world, on the one hand, invalidates traditions and many values, and on the other hand, creates the need for the creation of new values. The encounter between traditional life and modern life leads to serious changes and problems in family life as well as in many areas of life. Showing the changes that the family has undergone in the globalized modern world, the importance of protecting some of our national, traditional values and at the same time some values should be changed for the creation of a healthy family was noted.

Açar sözlər: qloballaşma, ailə, sosial iş, dəyərlər

Ключевые слова: глобализация, семья, социальная работа, ценности

Key words: globalization, family, social work, values

Giriş

Ailə ədəbiyyatlarda ən çox vurğulanan əsas institutlardan biridir. Ailə fərdin doğulduğu andan etibarən, həyatını davam etdirməsi üçün lazımi qayğı və dəstəyin göstərildiyi sosial mühitdir. Ailə cəmiyyətin dəyər mühakimələrinin, normativ qaydalarının və sosiallaşmasının ən ciddi və intensiv şəkildə yaşandığı sosial quruluşdur. (1, s.2)

Qloballaşma, sürətli sosial dəyişikliklər, elmi və texnoloji inkişaf insanların dünyagörüşlərinin və dəyər anlayışlarının dəyişməsinə səbəb olub. Qloballaşmaya mənə verən də ünsürlərin dəyişmə sürəti, əlimizdə olanları daima yenidən qiymətləndirməyi və ona uyğun olaraq sosial münasibətləri yenidən təşkil etməyi zəruri edir (2, s.67). Şübhəsiz ki, bu dəyişiklik sosial quruluşun təməl institutlarından biri olan ailəyə də təsir edib. Bu dəyişikliyin bir sıra problemlərin yaranmasına gətirib çıxartdığını görə bilərik. Bunlara misal olaraq ənənəvi ailədən nüvə ailəyə keçid, uşaq tərbiyəsində ailənin rolunun azalmasına səbəb olan ətraf mühit amili, məktəb tərbiyəsində müəllimin rolunun azalması, valideyn müəllim əməkdaşlığının azalması, evliliyə baxışın dəyişməsi, keçmişlə müqayisədə iş həyatına girən qadınların çoxalması və ya qadınların daha uzun iş saatlarında işləmək zərurəti, ən önəmli sosial şəbəkə faktorunu və s. göstərə bilərik.

Baş verən dəyişiklərə nəzər yetirsək demək olar ki, tarixin heç bir dövründə ailə və cəmiyyət heç vaxt bu qədər təhdidlərə, təhlükələrə məruz qalmamışdır. Bu təhlükə media və dövlətlər tərəfindən həyata keçirilə bilər. Düzdür qloballaşmanı “tərəqqi, modernləşmə, sivilizasiya, fərdiləşmə, qurtuluş” kimi müsbət mənada şərh edənlər də var. Ancaq hər kəsin razılaşdığı fakt budur ki, bu gün psixoloji problemlər, boşanmalar, intiharlar, narkotik maddələrə aludəçiliklər tarixin heç bir dövründə görünməmiş sürətlə artıb və artmaqda davam edir.

Ənənəvi cəmiyyətdə ailə quruluşu geniş ailə kimi mövcud olub. Lakin müasir şəhər-sənaye cəmiyyətində ailənin geniş ailədən nüvə ailə struktura doğru dəyişməsi ilə ailənin həm iqtisadi, həm də sosiallaşma funksiyaları böyük ölçüdə azalmışdır. Bu gün sənayeləşmənin özü ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçiddə ailədə köklü dəyişikliklərə imkan verən ən ciddi obyektiv amildir. Sənayeləşmə bütün istehsal formalarını, eləcə də bütün ictimai münasibətləri kökündən dəyişdirəndə bunun ailənin strukturu və funksiyaları üzərində qaçılmaz və həтта demək olar ki, geri dönüşməz nəticələri oldu.

Biz kişi və qadın arasında bərabərliyin artdığını və onların ailədəki rollarının dəyişməsinə görə. Cinslərin hüquqi və sosial əsaslarla bərabərləşdirilməsi meyli ailəyə hər hansı sabit rol və funksiya aid etməyi də çətinləşdirib. Müasir ailə quruluşu getdikcə parçalanma faciəsi ilə qidalanır. Bərabərləşdirilmiş ailə quruluşu çərçivəsində valideynlərin uşaqların təhsili, uşaqların müntəzəm və homojen sosiallaşması, ailənin sabit sosial vahid ola bilməsi getdikcə mümkünsüz hala gəlib. Bərabərlik hissənin və qadın-uşaq hüquqlarının təşviqinin müsbət nəticələri ilə yanaşı, ailə münasibətlərini pozan mənfi cəhətləri də olmuşdur. Sənayeləşmə və ya modernləşmə tarixində ailədə yaşanan dəyişikliyin təəssümü kimi təqdim edilən bu nəticə, şübhəsiz ki, mübahisəlidir. Mübahisənin ən mühüm hissəsi isə ailə üzvləri arasında bərabərlik və demokratiyanın olması qazanılan nailiyyətdir yoxsa ailədə nizamsızlıq yaradan uğursuzluqmu?!

Əksər Avropa ölkələrində və ABŞ-da evli olmayan cütlüklərin birgə yaşayış tərzini getdikcə üstünlük təşkil edən modelə çevrilir. 1990-cı ilə qədər Amerikada hər yüz cütlükdən 10-u nikahdankənar birgə yaşayışı seçib. Bu göstərici son on beş ildə xeyli artmışdır. Avropada bu göstəricinin daha da yüksək olduğu dəqiqdir. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri də müasir həyat mədəniyyəti ilə birlikdə inkişaf edən ifrat fərdiyyətçiliyin bir növ eqoizmə çevrilməsidir. Heç kim evlilik yolu ilə imzalayacağı məsuliyyətlər silsiləsi altına düşmək istəməz. Evlilikdən gözlənilən ilkin səviyyəni nikahsız əldə edə bilirlər və başqa cür yaşamaq üçün həvəsləndirici mədəniyyət mühiti tələb olunur. Qəbul etməliyik ki, qabaqcıl müasir həyat bu mədəni mühiti məhv etməklə irəliləyib. (5)

Bu tip ölkələr əhali sayının azalması kimi ciddi problemlərlə üz-üzə qalıblar. Əsas səbəblərdən biri isə məhz bu cür yaşayış tərzidir. Əslində bir çox Avropa ölkələrində əhali ailə qurmaq üçün, övlad sahibi olmaq üçün nə qədər həvəsləndirilməyə çalışılsa da, ciddi bir nəticə əldə edə bilmirlər.

Müsəlman cəmiyyətləri də ümumiyyətlə qərb modernləşməsinin təsiri altındadır. Qlobal mənada ailədə baş verən dəyişikliklərin müsəlman cəmiyyətlərinin ailəsinə təsir etmədiyini söyləmək olmaz. Şübhəsiz ki, Qərb ölkələri ilə eyni sürətlə olmasa da, müsəlman cəmiyyətlərindəki ailələr də demək olar ki, yuxarıda qeyd olunan bütün məsələlərdə paralel inkişaf edir.

Azərbaycanda qloballaşmanın təsiri görünsə də, gənclərin evliliyə olan münasibəti get-gedə dəyişsə də, digər xarici ölkələrdəki kimi nikahsız yaşamağa meyil hələki bu dəyərlər tamami ilə məhv olmayıb. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi valideynlərin tələbləri və onların fikirlərinə qarşı çıxmamalarıdır. Milli dəyərlər və dini faktor da öz təsirini göstərir.

Ailənin strukturunda müşahidə edilən digər dəyişiklik ailənin əmək fəaliyyətindəki iştirakında demografik dəyişiklikdir. Ənənəvi olaraq, ərin təsərrüfat işləri, qadının isə ev işləri ilə məşğul olduğu quruluş qərbdə və bütün

dünyada tərک edilməyə başlayıb. Ailədə hər iki həyat yoldaşının (ər və arvadın) işlədiyi və karyerası olduğu bir quruluşa doğru dəyişiklik başlanılıb. İkili karyeralı ailələrin meydana çıxması və təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi ilə onların sayının davamlı olaraq artması ilə yanaşı müxtəlif problemlər gətirdi. (3, s.26)

Qadınların iş həyatında daha çox iştirak etməsi nəticəsində həm iş həyatında, həm də ailədə hökmranlığını get-gedə itirən kişi bu dəyişikliyə ayaq uydurmaqda çətinlik çəkir. Bir tərəfdən, ənənəvi olaraq ona aid edilən dəyərləri və rolları nümayiş etdirməyə çalışarkən, digər tərəfdən, ondan sosial dəyişikliklər ilə gələn və ənənəvi kişilik təriflərinə uyğun gəlməyən ev işləri və uşaq baxımı kimi vəzifələri yerinə yetirməsi və ya bu işlərdə qadına kömək etmək, empatiya, tolerantlıq və uzlaşma kimi qadın dəyərlərini nümayiş etdirməsi gözlənilir. Buna uyğun olaraq, kişi kimliyini daşıyan subyektin şəxsiyyəti ilə mənliyi arasındakı gərginlik daha aydın şəkildə əks olunur. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan gərginlik gündəlik həyatda həmin şəxsin çox problemlə və depressiv formalarının yaranmasına səbəb olur.

İş və həyat tələblərinin ziddiyyəti çox vaxt ailələr üçün böyük stress mənbəyi kimi qəbul edilir. Qadınlara ancaq məişət rolunun, kişilərə isə gəlir götürən rolunun uyğun olması fikri “tək rol ideologiyası” ilə izah olunur. Bununla belə, qadınların iş həyatında fəal iştirak etdiyi müasir sənaye cəmiyyətlərində qadınlar üçün ikili rol ideologiyası geniş vüsət almışdır və həm qadın, həm də kişi iş və ailə rollarının getdikcə daha mürəkkəb təsiri, cəmiyyətdə hər iki rol ideologiyası arasındakı ziddiyyət, ər-arvadın rolları və statusuna, müxtəlif növ iş şəraiti və modellərinin nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. (4, s.67)

Aparılan araşdırmalarda ananın işləməsinin uşaqların psixi strukturunda çoxşaxəli psixo-sosial problemlərə, məktəbəqədər yaşda ciddi emosional pozğunluqlara və psixonevrozlara səbəb olduğu bildirilir. Ananın yoxluğu qalıcı psixoloji problemlərlə yanaşı, həmçinin fiziki inkişaf gecikmələrinə, qeyri-adekvat və pozulmuş münasibətlərə səbəb ola bilər.

Ailədə ünsiyyəti və sağlam ailə bir-birini tamamlayan iki fenomendir. Valideynlərin bir-birinə və övladlarına kifayət qədər maraq göstərmələri, öz rollarının tələblərini yerinə yetirmək üçün səy göstərmələri ailələrin sağlam ünsiyyətinə kömək edir. Lakin günümüzdə internet xidmətlərinin geniş yayılması və müxtəlifliyi onu gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevirib. Bu isə ailə daxili ünsiyyətə heç olmadığı qədər ziyan vurur. Həyat yoldaşları arasındakı ünsiyyətlə yanaşı, valideyn-övlad münasibətlərinə təsirləri nəzərəcarpacaq dərəcədə artan sosial media əlaqələrin digitallaşmasına səbəb olub. İş o yerə çatıb ki, hətta ailə ünsiyyəti bir dam altında olanda belə sosial mediada qurulur.

Bu gün kommunikasiya vasitələri sürətlə inkişaf edir. Bu inkişaf fərdlərin internet vasitələrindən daha çox istifadə etməsinə səbəb olur. Bunlardan ən önəmlisi sosial mediadır. Son illərdə sürətlə artan sosial mediadan istifadə bu gün insanların rutinləri arasında olan alətlər toplusuna çevrilib və ondan istifadə edənlərin sayı durmadan artır. Yeni ünsiyyət vasitələrinin inkişafı və onlara olan marağın artması ilə sosial medianın istifadəsi günü-gündən artır və fərdlər arasında ünsiyyət boşluqlarına səbəb olur. Bu gün smartfonlardan istifadə artdıqca, sosial mediaya çıxış çox asanlaşıb. Sosial şəbəkələrdə vaxt artdıqca ailə münasibətlərində azalma müşahidə olunur. Sosial şəbəkələrdən intensiv istifadə təkcə ailə münasibətləri deyil, ailədə digər problemlərə də səbəb olur.

Sosial media ilə yanaşı izlənən kino və seriallar da ailə dəyərlərinə ciddi şəkildə ziyan vurmaqdadır. Uşaqlar baxdıqları filmlərdəki obrazları nümunə kimi qəbul edir, onlar kimi olmaq istəyirlər. Seriallarda həqiqi həyatla izlənən dəyişdirilir. İzlənənlər gerçəklik kimi qəbul edilməsi ailədə eləcə də cəmiyyətdə ciddi problemlərə səbəb olur.

Dövrümüzdə ailənin yaşadığı dəyişikliklərin qlobal gedişatı və vəziyyətinə nəzər salan sosioloji araşdırmalarda ailə strukturlarında fərqlərin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını, ailə böyüklərinin və digər qohumların ailəyə təsirinin azaldığını, həyat yoldaşının azad seçiminə dair ümumi tendensiyanın mövcudluğunu, ailələrin funksiyalarının əhəmiyyətli bir hissəsini başqa qurumlara və ya şəxslərə həvalə edildiyini (məsələn, ailənin uşaqları tərbiyə etmək və ictimailəşdirmək funksiyalarını yalnız bu vəzifələrə həsr olunmuş digər qurumlara verilməsi), ailə üzvləri özlərinə, bir-birlərinə lazımı diqqət və zaman ayıra bilmədiklərini, gey və lezbiyan cütlüklərin birlikdə daha açıq, çəkinmədən yaşadığını, hətta 32 ölkədə homoseksual vətəndaşların rəsmi nikahına icazə verildiyini, ailə qərarlarının qəbulu prosesində ər-arvad arasında birgə qərarların qəbulu zamanı kişilərin söz haqqının azaldığını, qadınların qərar qəbulundakı rolunun artdığını, boşanma sayının artmağını, gənc cütlüklərin nigahları olmadan birlikdə yaşamaq halının normallaşmağını, paradoksal olaraq, təhsil səviyyəsindən, modernləşmənin təmin etməli olduğu şüurdan fərqli olaraq, məişət zorakılığının bütün növlərində artımı kimi hallar müşahidə olunub.

Nəticədə qloballaşma prosesi ailə institutuna ciddi təsir edir, risklər yaradır və mövcud riskləri artırır. Bu səbəbdən ailələrin risklərdən qorunmasına və gücləndirilməsinə yönəlmiş dövlət ailə siyasətinin, bu sahədə görülməli olan sosial işin əhəmiyyəti daha da qabarıqlaşır.

Ədəbiyyat

1. *Onal Sayın, Ailə Sosiolojisi, (İzmir, Ege Universiteti Basımevi, 1990), s. 2;*

2. Coştu Y. (2003). *Homojenlik ve heterojenlik arasında küreselleşme – din ilişkisi*, s. 67
3. Linda Wallis, Taryn Pricethe, “*Relationship Between Work-Family Conflict and Central Life Interests Amongst Single Working Mothers*”, *SA Journal of Industrial Psychology*, *IXX, 1*, 2003, s. 26.
4. Şengul Hablemitoğlu, *Toplumsal Cinsiyet Yazıları Kadınlara Dair Birkac Soz*, (İstanbul, Toplumsal Donuşum Yayınları, 2009), s. 67.
5. http://isamveri.org/pdfdrg/D193073/2010/2010_AKTAYY.pdf

A.B.Yaralıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aydan.yaraliyeva@mail.ru

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ ZƏİF GÖRƏN UŞAQLARDA EMOSİONAL-İRADI SFERASININ FORMALAŞMASINDA İNKLÜZİV BAĞÇANIN ROLU

Xülasə

Məqalədə məktəbəqədər yaş dövründə zəif görən uşaqlarda emosional-iradi sferasının formalaşmasında inklüziv bağçanın rolu haqqında müddəalar göstərilir. Zəif görən məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda emosional-iradi sferasının formalaşmasında inklüziv bağça şəraitində keçirilən məşğələlərin, oyunların rolunu vurğulayır. Məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, bu üsullardan istifadə edərək həmin uşaqlarda müsbət emosiyalar, emosional-iradi sferanın formalaşmasını qarşıya məqsəd qoyur. “Xüsusi” uşaqların ümumi təhsil müəssisələrinə inteqrasiyası xüsusi təhsil sisteminin inkişafında təbii mərhələdir. Bu, cəmiyyətin və dövlətin əlilliyi olan insanlara münasibətini yenidən düşünməsi, təkcə onların hüquqlarının bərabərliyinin tanınması ilə deyil, həm də cəmiyyətin bu cür insanlara müxtəlif sahələrdə bərabər imkanlar təqdim etmək öhdəliyini dərk etməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan məktəbəqədər yaş dövründə zəif görən uşaqların emosional-iradi sferasının formalaşmasında inklüziv bağça əhəmiyyətli rol oynayır.

РОЛЬ ИНКЛЮЗИВНОГО ДЕТСКОГО САДА В ФОРМИРОВАНИИ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ СФЕРЫ СЛАБОВИДЯЩИХ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Резюме

В статье показаны положения о роли инклюзивного детского сада в формировании эмоционально-волевой сферы слабовидящих детей дошкольного возраста. Подчеркивается роль упражнений и игр, проводимых в инклюзивном детском саду, в формировании эмоционально-волевой сферы слабовидящих дошкольников. Актуальность статьи заключается в том, что с помощью этих методов она направлена на формирование положительных эмоций, эмоционально-волевой сферы у этих детей. Интеграция «особых» детей в общеобразовательные учреждения — закономерный этап развития системы специального образования. Это связано с переосмыслением общества и отношения государства к людям с инвалидностью, не только признающим равенство их прав, но и осознающим обязанность общества предоставлять таким людям равные возможности в различных сферах. С этой точки зрения инклюзивный детский сад играет важную роль в формировании эмоционально-волевой сферы слабовидящих детей дошкольного возраста.

THE ROLE OF INCLUSIVE KINDERGARTEN IN THE FORMATION OF THE EMOTIONAL-VOLITIONAL SPHERE OF VISUALLY IMPAIRED CHILDREN IN PRESCHOOL AGE

Summary

The article shows the provisions about the role of inclusive kindergarten in the formation of the emotional-volitional sphere of visually impaired children in preschool age. Emphasizes the role of exercises and games held in an inclusive kindergarten in the formation of the emotional-volitional sphere of visually impaired preschool children. The relevance of the article is that, using these methods, it aims at the formation of positive emotions, emotional-volitional sphere in those children. The integration of "special" children into general educational institutions is a natural stage in the development of the special education system. This is related to the rethinking of society and the state's attitude to people with disabilities, not only recognizing the equality of their rights, but also realizing the obligation of society to provide equal opportunities to such people in various fields. From this point of view, the inclusive kindergarten plays an important role in the formation of the emotional-volitional sphere of the visually impaired children in the pre-school age.

Açar sözlər: zəif görən, məktəbəqədər yaş, inklüziv bağça, emosional, oyunlar

Ключевые слова: слабовидящие, дошкольный возраст, инклюзивный детский сад, эмоциональные, игры

Key words: visually impaired, preschool age, inclusive kindergarten, emotional, games

Ölkəmizdə inklüziv təhsilin tətbiqi ilə əlaqədar inklüziv məktəblər və məktəbəqədər müəssisələr yaradılır. Təhsil müəssisələrinin müəllimlərinə qarşı tələblər dəyişir. İndi bir sinifdə (qrupda) hamı ilə yanaşı, müxtəlif sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar da oxuya bilirlər. Belə uşaqlarla işləyən müəllimlər onların çatışmazlıqlarının xüsusiyyətlərini, əqli, emosional və şəxsi inkişafı, habelə onlarla tədris, tərbiyə və korreksiya işinin təşkili üsulları və metodlarını bilməlidirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllimlərin konkret vəziyyətlərdə istifadə edə biləcəyi hazır reseptlər (metodlar, texnologiyalar, texnikalar) yoxdur, çünki hər bir uşağın şəxsiyyəti unikal və təkrarolunmaz, hər bir təhsil vəziyyəti spesifikdir. Müəllimlər və mütəxəssislər həm də peşəkarlıq səviyyəsinə, yaradıcılıq qabiliyyətinə görə bir-birindən fərqlənir. Hər bir təhsil təşkilatı inklüziv təhsil üçün qanunvericilik bazasını, maddi-texniki şəraiti, müəllimlərin peşəkar sərəfşələrini nəzərə alaraq öz yanaşmalarını, metodlarını, şərtlərini yaratmağa çalışmalıdır.

Uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına onun yaşadığı cəmiyyətdən, qurulmuş münasibətlər sistemindən, başqa insanlarla ünsiyyətdən təcrid

olunmuş şəkildə baxmaq olmaz. Uşağın yerləşdiyi şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteri onun inkişafına, tərbiyəsinə, şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərir. Məhz şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə uşağın bir şəxsiyyət kimi fərdi keyfiyyətləri-emosional və iradi xüsusiyyətlər, intellektual imkanlar, öyrənilmiş normalar və davranış qaydaları təzahür edir. (4, səh. 32)

L.I. kimi yerli alimlərin xüsusi tədqiqatları, Bozhovich, L.S.Vygotsky, A.V.Zaporojets, A.R.Luriya, D.B.Elkonin və başqaları göstərir ki, uşağın psixi sağlamlığı onun emosional rifahı ilə müəyyən edilir. Uşaqların duyğuları arasında təkcə müsbət deyil, həm də mənfi duyğular çox vaxt əhəmiyyətli yer tutur, həm uşağın ümumi psixoloji əhvalına, həm də onun fəaliyyətinə, o cümlədən təhsilə mənfi təsir göstərir. Mənfi emosional vəziyyətlər fərdin canlılığını azaldır və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə fasilə ilə xarakterizə olunan bir insanın emosional ayrılmasının səbəbidir.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, son illərdə psixoemosional inkişaf pozğunluğu olan uşaqların sayı getdikcə daha çox olur, bunlara emosional qeyri-sabitlik, düşmənçilik, aqressivlik, narahatlıq daxildir ki, bu da ətrafdakılarla münasibətlərdə çətinliklərə səbəb olur. (1, səh. 45)

Tədqiqat məlumatları göstərir ki, zəif görmə, duyğu idrakının əhatə dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə daraltmaqla, emosiyaların və hisslərin ümumi, şəxsi keyfiyyətlərinə, onların həyat üçün əhəmiyyətinə təsir göstərir. Çox vaxt uşaqlar özlərini məhkum və lazımsız hiss edirlər və bu depressiya halı intellektual inkişafın ləngiməsinə səbəb olur.

Tiflopsixoloqlar vurğulayırlar ki, neqativ emosiyaların və hisslərin (vəzifə hissi, eqoizm, yenilik hissini olmaması, düşmənçilik hissi, neqativizm) inkişafının əsas səbəblərindən biri qeyri-adekvat tərbiyə (hiperqoruma) və ona münasibətdir.

N.N.Buday zəif görən və normal görən uşaqları fərqləndirərkən qeyd edir ki, zəif görən uşaqlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdirlər: uşaqlarda şəxsi narahatlıq səviyyəsi yüksəlir, uşaqlarda zəif inkişaf etmiş emosional-iradi sfera var, emosiyaları üz ifadələri ilə zəif əlaqələndirirlər, emosiyaların təzahüründə kifayət qədər səriştəli deyil, digər insanların duyğularının mimik təzahürlərini zəif başa düşür, qeyri-kafi və ya zəif inkişaf etmiş olur.

Psixoloji ədəbiyyatda zəif görən uşaqların emosional-iradi sferasının aşağıdakı xüsusiyyətləri fərqlənir:

- Jestlər ideyası aşağı səviyyədədir. Zəif görmə ilə əlaqədar olaraq, hərəkət istiqamətini göstərən, yəni köməkçi vasitə kimi məlumatı aydınlaşdıran hallarda jestlərdən istifadə edirlər. Kortəbii olaraq, təqlid əsasında şifahi təyinatları olmayan jestlər uşaqlar tərəfindən çox yavaş və zəif mənimsənilir və istifadə olunur ki, bu da uşaqlara jestlərin öyrədilməsinin mümkünlüyünü və zəruriliyini göstərir.

- Zəif görən uşaqlarda mimika kasadlığı var. Belə uşaqlarda emosiyaların ifadəsi və onların modallıqlarının müəyyən edilməsi normal görən həmyaşdılarına nisbətən daha aşağı səviyyədədir. Bu, onların emosional vəziyyətləri yaşamaqda həssas təcrübələrinin az olduğunu göstərir. Onların amimik siması var, ifadəli hərəkətlərin hissləri yoxdur.

- Zəif görən, ifadəli bədən hərəkətlərinin elementlərində zəif orientasiyaya malik olan və öz əhval-ruhiyyəsini, istəklərini ifadə etmək üçün iri motorikadan istifadə edə bilməyən məktəbəqədər yaşlı uşaqlar başqa insanların pantomimalarına fikir vermirlər. Hərəkətlərdə və duruşlarda yalnız bir növ fəaliyyət göstərməyə yönəlmiş praktik hərəkətləri görürlər.

E.P.Ermakov, görmə qüsuru olan bir uşaqda emosional narahatlıq anlayışını nəzərə alaraq, onu müxtəlif sosial vəziyyətlərdə mənfi sağlamlıq vəziyyəti kimi təyin edir. Görmə qüsuru olan uşaqlarda mimika kasıblığı var. Belə uşaqlarda emosiyaların ifadəsi və onların modallıqlarının müəyyən edilməsi normal görən həmyaşdılarına nisbətən daha aşağı səviyyədədir. Bu, onların emosional vəziyyətləri yaşamaqda həssas təcrübələrinin az olduğunu göstərir. Onların amimik siması var, ifadəli hərəkətlərin hissləri yoxdur. Görmə qabiliyyəti zəif olan, ifadəli bədən hərəkətlərinin elementlərində zəif orientasiyaya malik olan və öz əhval-ruhiyyəsini, istəklərini ifadə etmək üçün iri motorikadan istifadə edə bilməyən məktəbəqədər yaşlı uşaqlar başqa insanların pantomimalarına fikir vermirlər. Hərəkətlərdə və duruşlarda yalnız bir növ fəaliyyət göstərməyə yönəlmiş praktik hərəkətləri görürlər.

E.P.Ermakov qeyd edir ki, həmyaşdıları və digər uşaqlarla ünsiyyətdə çətinliklə əlaqəli emosional sıxıntı iki növ davranışa səbəb ola bilər.

Birinci qrupa görmə qüsuru olan, balanssız, asanlıqla həyəcanlanan uşaqlar daxildir; təmkinsiz duyğular çox vaxt fəaliyyətlərinin qeyri-mütəşəkkilliyinə səbəb olur. Həmyaşdıları ilə münaqişələr yarandıqda, bu kateqoriyalı uşaqların emosiyaları tez-tez affektlərdə özünü göstərir: qəzəb, inciklik, tez-tez göz yaşları, kobudluq və döyüslərlə müşayiət olunur. Eşzamanlı vegetativ dəyişikliklər müşahidə olunur: dərinin qızarması, tərləmənin artması və s. Mənfi emosional reaksiyalar: tez alovlanır, tez solur.

Müəllif zəif görən uşaqlarda ümumi narahatlıq əlamətlərini müəyyən etdi:

- artan həyəcanlılıq, gərginlik, yaxınlıq;
- yeni, qeyri-adi hər şeydən qorxmaq;
- özünə şübhə, aşağı özünə hörmət;
- çətinliklər, uğursuzluqlar gözləmək;
- danlanmamaq üçün işi mümkün qədər yaxşı yerinə yetirmək istəyi;
- təşəbbüsün olmaması, passivlik;
- yaxşıdan çox pis xatırlamaq meyli;
- yeni insanlarla tanış olmaq qorxusu;

- hisslərini idarə edə bilməmək, sızlamaq, ağlamaq.

İnklüziv bağçada zəif görən uşaqlarda sadalanan bütün bu halların qarşısını almaq və ya aradan qadırmaq üçün emosional-iradi sahəsinin inkişafı və korreksiyası üzrə işin əsas məqsədlərinə:

- Uşaqlarda özünü ifadə etmək üçün imkanların yaradılması;
- Onlarda ifadəli hərəkətlərə praktik sahib olmaq bacarıqlarının, ünsiyyət vasitələrinin (mimika, jest, pantomima) formalaşdırılması;
- Empatiya hissini inkişaf etdirmək, özünü və başqalarını daha yaxşı başa düşmək;
- Xoşagəlməz şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin, davranışın, əhval-ruhiyyənin korreksiyası;
- Müxtəlif həyat vəziyyətlərində uşaqlarda ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı;
- Ünsiyyət zamanı öz emosional vəziyyətinə münasibətdə özünü idarə etmə səviyyəsinin yüksəldilməsi, həmsöhbətin fikrinə dözümlülüyün formalaşması;
- Yaddaşın, diqqətin, təfəkkürün, təxəyyülün, qavrayışın inkişafı;
- Psixo-əzələ gərginliyinin aradan qaldırılması;
- Adekvat özünə hörmətin formalaşması aiddir.

Əsas üsullara:

- İdman dərslərinin keçirilməsi;
- Oyunların təşkili;
- Söhbətlərin aparılması;
- Bədii əsərlərin oxunması;
- Modelləşdirilmiş vəziyyətlərin təhlili və s. təşkil edir.

İnklüziv bağçada keçirilən idman dərsləri və ya musiqili-ritmik məşğələlər, oyunlar zəif görən uşaqlarda emosional sahəni inkişaf etdirərək, şəxsi inkişafa müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda seçilən musiqi məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik, əməksevərlik, humanizm kimi hissləri yaradacaq, tərbiyənin müxtəlif növlərinin təməlini qoyacaqdır. “İnsan bədəni haqqında söhbət”, “dostdan-dosta”, “kim nə etdi?”, “ad və hərəkət”, “bir cütü tapın” “mehriban heyvan” və s. məşğələlər və oyunların əsas məqsədi zəif görən məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünü ifadə etmək, ünsiyyətdə maneələri aradan qaldırmaq üçün imkanların yaradılması, diqqəti inkişaf etdirmək, bir sözlə diqqətlərini özlərinə, bədəninə, qabiliyyət və bacarıqlarına cəlb etmək, bütün uşaqların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlamasını, bir insanın emosional dünyasının üz ifadələri, jestlər ilə fərqləndirmək bacarığı, emosional vəziyyətini tənzimləmək kimi bir sıra məsələlər təşkil edir. Hətta həmin uşaqlara çətin vəziyyətdə konstruktiv həll etmək, duyğularını və davranışlarını şüurlu şəkildə idarə etmək qabiliyyətlərini, psixo-gərginliyi aradan

qaldırılması, birgə fəaliyyət, ünsiyyət üçün motivasiya yaratmaq olduqca lazımdır.

Beləliklə, emosional-iradi sahənin korreksiyası və inkişafı zəif görən uşaqlarda şən əhval-ruhiyyə, sağlam emosional həyəcan yaratmaq, uşaqlara qorxu hissənin normal və hətta bəzi hallarda zəruri olduğunu başa düşməyə yönəltmək məşğələlər, oyunlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Гаврилко Т.И., Динамика понимания эмоционального состояния других людей слабовидящими младшими школьниками / Автореф. - Мн., 2002.
2. Дьяченко О.М., Балычева А.И. и др. Психолог в детском дошкольное образовательное учреждение. Методические рекомендации к практической деятельности. - М., 1996.
3. Ясюкова Л.А., Психологическая профилактика проблем в обучении и развитии школьников. - Санкт-Петербург, 2003.
4. Кряжева Н.Л., Детский мир эмоций. 5-7 летние дети. - Ярославль, 2001.

S.E.Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
seriyye2910@gmail.com

İBTİDAI SİNİF MÜƏLLİMLƏRİNİN İŞ ÖHDƏLİKLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İbtidai sinif müəllimlərinin iş öhdəlikləri və xüsusiyyətləri, iş öhdəliklərinin formalaşdırılması, fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı iş öhdəliklərinə təsir edən amillər və eyni zamanda ibtidai sinif müəllimlərinin iş öhdəlikləri fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri, müəllim peşəsi və müəllim şəxsiyyəti, peşə səriştəliliyinin meyarları, spesifik xüsusiyyətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın mövzusu “İbtidai sinif müəllimlərinin iş öhdəlikləri və onların yerinə yetirilməsinə təsir edən amillər” olduğundan məqaləmiz də buna həsr olunmuş və məqalədə müəllimlik peşəsindən geniş şəkildə bəhs olunmuş və ibtidai sinif müəllimlərinin fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur.

ДОЛГОВЫЕ ОБЯЗАННОСТИ И ХАРАКТЕРИСТИКИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Резюме

Должностные обязанности и характеристики учителей начальных классов, формирование должностных обязанностей, факторы, влияющие на трудовые обязанности при осуществлении ими своей деятельности, а вместе с тем основные характеристики трудовых обязанностей учителей начальных классов, профессия учителя и личность учителя, критерии профессиональной компетентность, конкретные характеристики важны.

Поскольку тема исследования «Трудовые обязанности учителя начальных классов и факторы, влияющие на их выполнение», наша статья посвящена этому и в статье широко рассматривается профессия учителя, а также выделяются основные особенности деятельности учителя начальных классов. проанализировано.

JOB RESPONSIBILITIES AND CHARACTERISTICS OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Summary

Work responsibilities and characteristics of primary school teachers, formation of work responsibilities, factors influencing work responsibilities during the implementation of their activities, and at the same time the main characteristics of the work responsibilities of primary school teachers, the teacher's profession and the

teacher personality, criteria of professional competence, specific characteristics are important.

Since the topic of the research is "Work responsibilities of primary school teachers and the factors affecting their fulfillment", our article is dedicated to this and the teaching profession is discussed extensively in the article and the main characteristics of the activities of primary school teachers are analyzed has been done.

Açar sözlər: *ibtidai, müəllim, fəaliyyət, iş öhdəlikləri, peşəkarlıq*

Ключевые слова: *элементарный, учитель, деятельность, трудовые обязанности, профессионализм*

Key words: *primary, teacher, activity, work responsibilities, professionalism*

İbtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji-tərbiyəvi fəaliyyəti mühüm bir prosesdir. İbtidai sinif müəllimi təlim, tərbiyə və psixoloji inkişaf cəhətli elmlərə, peşə qabiliyyət və bacarıqlarına tam yiyələnmişdir. Peşəkar müəllim məsuliyyətli, səriştəli, iş öhdəliklərini düzgün yerinə yetirən, peşə xüsusiyyətlərini özündə daşıyan şəxsdir. İbtidai sinif müəlliminin təlim-təhsil prosesi başlıca vəzifəsi təhsilverici vəzifənin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

İbtidai sinif müəllimlərinin iş öhdəlikləri və xüsusiyyətləri, iş öhdəliklərinin formalaşdırılması, onların həyata keçirilməsinə təsir edən amillər, həmçinin ibtidai sinif müəllimin peşəkar olması, səriştəliliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətin inkişaf sürəti, ibtidai şagirdlərinin daha çox yeniliklərə meyl etməsi, məktəbdə aparılan təlim və tərbiyə işlərinin cəmiyyətin artan tələbləri ilə uzlaşdırılmasını tələb edir. (1)

Pedaqoji fəaliyyətin başlıca istiqamətlərini şagirdlərin təlim, təhsil, tərbiyəsi, inkişafı və formalaşması təşkil edir. Bu istiqamətlərin hər birində müəllim çoxlu konkret işlər görür. Müəllimin başlıca funksiyası təlim, tərbiyə, təhsil, inkişaf, formalaşma proseslərini idarə etmək və şagirdlərin gələcəyinin bünövrəsini qoymaqdan ibarətdir. O, özünün bu başlıca funksiyasını nə qədər dərindən başa düşsə, öz şagirdlərinə bir o qədər elm, savad, təhsil, dünyagörüşü, müstəqillik, təşəbbüskarlıq vermiş olar. (3)

Müəllimin bir çox xüsusiyyətləri vardır ki, bu amillər mühüm hesab edilir və iş öhdəliklərini həyata keçirməkdə onlara kömək olur.

İbtidai sinif müəlliminin lahiyələşdirici funksiyası gələcək fəaliyyətin modelini qurmaqdan, müəyyən olunmuş şəraitdə seçməkdən ibarətdir. Diaqnoz, proqnoz, layihə təlim-tərbiyə fəaliyyətinin planını işləyib hazırlamaq üçün əsas rol oynayır. Bununla da pedaqoji prosesin hazırlıq mərhələsi başa çatır. Peşəkar müəllimin bütün detalları düşünülmüş, dəqiqləşdirilmiş planı olmalıdır.

Müəllimin təşkilatçılıq funksiyası əsas etibarilə şagirdləri nəzərdə tutulan işə cəlb etməklə, məqsədə nail olmaq üçün onlarla əməkdaşlıq etməklə bağlıdır.

İnformasiya vermə funksiyasının mahiyyəti elə adından bəllidir. Müəllim şagirdlər üçün başlıca informasiya mənbəyidir. O, çox şeyi – öz fənnini, onun tədrisi metodikasını, pedaqogikanı, psixologiyanı gözəl bilir və şagirdlərə aşılayır.

Nəzarətmə, qiymətləndirmə və korreksiya funksiyaları bəzən birləşir. Nəzarəti həyata keçirən, bilikləri qiymətləndirən zaman şagirdlərin təkə nailiyyətinin yox, həm də uğursuzluğunun səbəbləri aydın olur. Toplanılan informasiya prosesə düzəliş etməyə, ona təsirli stimullar daxil etməyə, səmərəli vasitələrdən istifadə etməyə imkan verir.

Müəllim analitik funksiyaları hər hansı bir pedaqoji layihənin son mərhələsində yerinə yetirir. Müəllim başa çatmış işi təhlil edir, onun səmərəliliyini müəyyənləşdirir.

Müəllimin peşə qabiliyyətləri bunlardan ibarətdir:

Akademik qabiliyyət - geniş və dərin biliyə malik olmaqda, elmin son nailiyyətlərini öyrənməkdə və şagirdlərə çatdırmaqda ifadə olunur.

Didaktik qabiliyyət - bilikləri öyrətmə bacarığında, pedaqoji-metodik ustalığa yiyələnməkdə özünü göstərir.

Ünsiyyət (kommunikativ) qabiliyyəti - uşaqlarla, öz həmkarları ilə və valideynlərlə düzgün ünsiyyət yaratmaqda, demokratik ünsiyyət üslubunda, hər bir uşağa fərdi yanaşma bacarığında ifadə olunur.

Konstruktiv qabiliyyət - özünün və uşaqların (kollektivin) fəaliyyətini düzgün planlaşdırmaqda, çətinlikləri əvvəlcədən duyub, onları aradan qaldırmağa hazır olmaqda ifadə olunur.

İradə-emosional qabiliyyət - müəllimin özünü, hisslərini düzgün idarə etməkdə, mülayimlik və ciddiliyi uzlaşdırmaqda, səbirli olmaqda ifadə olunur.

Pedaqoji qabiliyyətlər - insana hazır verilmir; onları gündəlik fəaliyyətdə, gərgin əməklə qazanmaq olar.

Müəllimin yerinə yetirdiyi funksiyaların çoxluğu onun əməyinə bir çox ixtisasların komponentlərini daxil edir. Müəllim peşəsi yer üzərində ən qıbtə olunmalı peşədir. Nə qədər ki, cəmiyyət var müəllim olmalıdır. Dünyada yaşayan hər bir insanın taleyi az da olsa müəllimin əlində olmuşdur. Həyatımızda işıqlı nə varsa, hamısı – həqiqət, müdriklik, xeyirxahlıq, qardaşlıq, bəşəriyyətin təmənnaşsız xidmətçisi olan müəllimdən gəlir. Müəllimlər bəşəriyyətin bünövrəsini qoyan və insanların gələcəyini işıqlandıran peşəkardır.

Müəllim xüsusi peşə və ictimai funksiyaları onun şəxsiyyətinə əxlaqi simasına yüksək tələblər verir. Müəllimə verilən tələblər pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyətini müəyyən edən peşə keyfiyyətlərinin imperativ sistemidir. (4)

Müəllimin vəzifəsi şagirdlər arasından ən yaxşısını seçib onları yetişdirmək deyil, sinifdəki hər bir uşaqla çalışıb inkişafına nail olmaq, potensial imkanlarını üzə çıxarmaqdır. Ona görə də sinfin idarə olunmasında əsas hədəf sinfin nailiyyəti götürülməlidir. (9)

Müəllimlik peşəsinin şərəfli olduğu qədər də məsuliyyətli, çətin və mürəkkəb olması barədə dahi Ü.Hacıbəyov belə yazırdı: “Müəllimlik vəzifəsi çox çətin və ən məsuliyyətli bir vəzifədir. Hər adam onun öhdəsindən gələ bilməz və hər bir adama müəllim deyib, uşaqları ona tapşırmaq böyük xətdir. Yalnız bir təlimdən başqa uşağın tərbiyəsi dəxi müəllimin öhdəsindədir. Uşaq dəxi qabili-tərbiyə bir şey olduğuna görə, onu nə tövr tərbiyə etsən, o cür də adam çıxar.”

Bilik və bacarıqları inkişaf etdirmək ibtidai sinif müəllimindən çox asılıdır. Bilik və bacarıq anlayışları həmişə vəhdət təşkil edir. Biliyi bir ağaca bənzədiriksə, bacarıq onun yarpaqları, çiçəkləri, meyvələri, bir sözlə, onun gözəlliyi və diqqəti cəlb edən tərəfi olacaqdır. Yüksək səviyyəli bacarıq yeniliklər yaradır.

Müasir təhsil sistemi təhsilənlərə daha geniş aspektdə yanaşaraq müxtəlif bacarıqların üzə çıxması üçün yeni metodikaların tətbiqini həyata keçirərək fənlərin tədrisini, həm də bacarıqların inkişafını birgə, əlaqəli şəkildə tətbiq edir. Nəticə etibarilə nailiyyətlər əldə olunur. Şagirdin dünyagörüşü, intellektual səviyyəsi və təfəkkürü daim inkişaf edir. Müəllim pedaqoji fəaliyyətə yaradıcılıqla yanaşdıqda, ona yaradıcı münasibət bəslədikdə bunlar həm onun peşə funksiyasının reallaşmasında, həm də müxtəlif texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsində yüksək nəticələrə səbəb olur, pedaqoji fəaliyyət dəyər səviyyəsinə yüksəlir. Yaradıcı axtarışların nəticəsi olan texnoloji yeniliklər pedaqoji fəaliyyəti daha da məzmunlu və məqsədyönlü edir.

Pedaqoji peşə mədəniyyətinin formalaşması bir sıra amillərlə səciyyələnir. Bunlar müəllimin ümumi mədəniyyətindən başlayaraq, onun bilik, bacarıq və vərdişlərini əhatə etməklə müəllim şəxsiyyətinin tamlığında özünü büruzə verir. Müəllim bir etalon şəxsiyyət kimi istər təlim-təhsil prosesində, istərsə də digər fəaliyyət zamanı öz hərəkət və davranışını, danışığını, ünsiyyət tərzini nizamlamağı bacarmalı, bu bacarıqların yüksək səviyyədə reallaşmasına nail olmalıdır.

Müəllimin pedaqoji prosesə yenilik gətirməsi, təlim-tərbiyə prosesinə yenilikçi mövqedən yanaşması təhsil və tərbiyə işlərində, onun məqsəd və məzmununun reallaşdırılmasında, həyata keçirilmə prosesinin forma və metodlarında, eyni zamanda müəllim-şagird birgə fəaliyyətində yeniliklərdən istifadə etmək, pedaqoji prosesə yenilik gətirməkdir. Belə müəllimlər təkcə yeni pedaqoji texnologiyaları tətbiq etməklə deyil, həm də özləri yeni texnologiyaların müəllifi kimi də pedaqoji səriştəliliyə malik olurlar.

Müəllim mühüm peşə keyfiyyətlərinə əməksevərlik, intizamlılıq, məsuliyyətlik, qarşıya məqsəd qoymaq və ona nail olmaq yolunu seçməyi bacarmaq, mütəşəkkillik, qətiyyətlik, əzmkarlıq, öz peşə səviyyəsini, əməyinin keyfiyyətini sistematik və planauyğun yüksəltmək və s. daxildir.

Müəllim üçün ən vacib keyfiyyətlər humanizmdir. Bu yer üzərində ən yüksək dəyər olan insana münasibətdir. Bu münasibət konkret işlərdə və hərəkətlərdə öz əksini tapır. Müəllim həmişə fəal, yaradıcı şəxsiyyətdir. Sınıf və uşaq kollektivi kimi mürəkkəb orqanizmə pedaqoji rəhbərliyi həyata keçirmək üçün müəllim inadlı, qətiyyətli olmalı, hər hansı bir situasiyanı müstəqil həll etməyə hazır olmalıdır. (5)

Ədalətlik müəllimin peşə keyfiyyətlərinin ayrılmaz hissəsidir. Müəllim sistematik olaraq şagirdlərin bilik, bacarıq və hərəkətlərini qiymətləndirməlidir. Ona görə də onun qiymətləndirmə ilə bağlı mühakimələri, fikirləri məktəblilərin inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlməlidir.

Müəllim tələbkar olmalıdır. Bu, onun müvəffəqiyyətli işinin mühüm şərtidir. Müəllim ilk növbədə özünə yüksək tələblər verməlidir, çünki özündə olmayan şeyi başqasından tələb etmək olmaz. Pedaqoji tələbkarlıq ağılabatan olmalı, inkişaf edən şəxsiyyətin imkanlarını nəzərə almalıdır.

Müəllimlərin əsas kütləsi təlim-tərbiyə metod və priyomlarına yaxşı yiyələnmiş ustalardır. Pedaqoqun keyfiyyətləri onun qayğıkeş, xeyirxah, uşaqları sevən, qəlbi məhəbbətlə dolu olan insan olması arzu olunandır.

Müəllim sinifdə fəal tədris mühiti yaradan, bu prosesini idarə edən yaradıcı şəxs, eyni zamanda şagirdləri real həyata hazırlayan, onlara zəruri bilik və bacarıqlar aşıllayan, sosiallaşmasına yardım göstərən liderdir.

Buna görə də o, ilk növbədə, şagirdlərin psixologiyasını, maraq və meyllərini öyrənməli, güclü, zəif tərəflərini müəyyən etməli və buna uyğun təlim forması və iş üsulları seçməlidir. (7)

Müəllim və müəllim fəaliyyəti o qədər məsuliyyətli bir peşədir ki, onun haqqında nə qədər danışılsa, yenə də azdır. Müəllim haqqında söylənilən fikirlər sinif müəlliminə də şamil olunur. Onların öhdəlikləri daha ağırdır. Bu cəhətdən sinif müəlliminin məsuliyyəti daha çoxdur. Çünki o həm də sinif rəhbəri kimi, pedaqoji prosesin önündə dayanan həm yaxın, həm də uzaq məqsədin bünövrəsini qoyur. Bu bünövrə möhkəm, qətiyyətli və etibarlı olmalıdır.

Ümumiyyətlə, hazırkı dövrdə fəal təlim zamanı müəllimlər tədris prosesində bələdçi, fasilator rolunda çıxış edərək daha çox şagirdlərin fəaliyyət göstərmələrinə zəmin yaradır. Əlbəttə hər iki halda müəllimin səriştəsi, peşəkarlığı, mövqeyi, tədris etdiyi fənnin mahiyyət və məzmununu dərinlən bilməsi, öyrədəcəyi mövzunun şagirdlərdə yaradıcı axtarıları, elmi dünyagörüşü, məntiqi təfəkkürü, şəxsiyyətə xas olan bir sıra xüsusiyyət və

keyfiyyətləri aşılaya bilmək imkanlarının olmasını dərk etməsi mühüm yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. *Pedaqogika*. Bakı: Renessans, 2000, 202s.
2. Həsənov M., Cəfərova N., Bəhmənova C. *İbtidai sinif müəllimləri üçün kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları*. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 72 s.
3. İlyasov M. *“Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri” monoqrafiya*.
4. İsmixanov M.A. *Pedaqogikanın əsasları*. Bakı: Nafta-Pressa, 2003, 235 s.
5. Kazımov N.M., *Tətbiqi pedaqogika - İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə dərslük*, Bakı: 2010, 328 s.
6. Kərimov Y.Ş. *Sinif müəllimi hazırlığının məzmununun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri*. / *“Ümumtəhsil məktəblərinin aktual problemləri” mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri*, Bakı: 1996, s.26.
7. Musayev İ.V. *Müəllimin və sinif rəhbərinin peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri*. *Pedaqoji universitet və institut tələbələri üçün dərs vəsaiti*. Bakı: ADPU, 1996, 132 s.
8. *Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri*, <https://aztehsil.com/news/6795-mueallimin-pedaqoji-qabiliyyatlari.html>
9. N. Kazımov *“Məktəb pedaqogikası”* Bakı 2009.
10. Rüstəmov F.A. *Pedaqogika tarixi (dərslük)*, Nurlan, 2006, 748 s.

P.N.Adnalı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pervinadna@gmail.com

İCMA ƏSASLI MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL LAYİHƏSİNİN MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN TƏLİMİNDƏ ROLU

Xülasə

İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihəsi Azərbaycan Respublikasının 55 şəhərində 850 qrup olmaqla fəaliyyət göstərir. Onun həyata keçirilməsində əsas məqsəd məktəbəqədər yaşlı uşaqların (3–5 yaş) təhsilə cəlb edilməsidir. Bu layihə Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu tərəfindən icra olunur. Layihə üzrə keçirilən tədbirlərdə məktəbəqədər yaşlı uşaqların böyük və kiçik motor eləcə də, intellektual bacarıqlar inkişaf edir. Onlar ətraf aləm, bütövlükdə həyat haqqında yeni biliklər əldə edirlər. Bu layihənin özünəməxsus dəyəri vardır. Bu dəyər daha çox onun həyata keçirilməsi zamanı işin təşkili və reallaşdırılması prosesindəki özünəməxsusluqla ifadə edilir. Qeyri-standart yanaşmalar şəraitində uşaqların inkişafı ilə bağlı texnologiyaların seçilməsi şəraitində təzahür edir.

РОЛЬ ПРОЕКТА ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ СООБЩЕСТВ В ОБРАЗОВАНИИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Резюме

Проект дошкольного образования на уровне общин действует в 55 городах Азербайджанской Республики с 850 группами. Основная цель ее реализации – вовлечение детей дошкольного возраста (3-5 лет) в обучение. Этот проект реализуется Институтом Образования Азербайджанской Республики. В мероприятиях, проводимых в рамках проекта, происходит развитие крупной и мелкой моторики, а также интеллектуальных способностей дошкольников. Они приобретают новые знания об окружающем мире, жизни в целом. Этот проект имеет свою ценность. Эта ценность в наибольшей степени выражается уникальностью в процессе организации и реализации работы при ее выполнении. Она проявляется в условиях выбора технологий, связанных с развитием детей в условиях нестандартных подходов.

THE ROLE OF THE COMMUNITY-BASED PRE-SCHOOL EDUCATION PROJECT IN THE EDUCATION OF PRE-SCHOOL CHILDREN

Summary

Community-based preschool education project operates in 55 cities of the Republic of Azerbaijan with 850 groups. The main goal of its implementation is to involve preschool children (3-5 years old) in education. This project is implemented by the Education Institute of the Republic of Azerbaijan. In the events held under the project, the large and small motor as well as intellectual skills of preschool children are developed. They acquire new knowledge about the surrounding world, life as a whole. This project has its own value. This value is mostly expressed by the uniqueness in the process of organizing and realizing the work during its implementation. It is manifested in the conditions of choosing technologies related to children's development in the conditions of non-standard approaches.

Açar sözlər: *təhsil layihəsi, məktəbəqədər təhsil, məktəbəqədər yaşlı uşaq, icma əsaslı və s.*

Ключевые слова: *образовательный проект, дошкольное учреждение, дошкольник, ребенок, община и т. д.*

Key words: *educational project, preschool, preschool child, child, community based etc.*

Giriş

Uşaq doğulduğu andan onu əhatə edən dünyaya maraqla yanaşmağa başlayır. Müxtəlif suallar verməklə onu öyrənməyə, dərk etməyə çalışır. Başqa sözlə desək, onun üçün hər şey başlanğıc, ilk görüntü təsiri bağışlayır: günəş və yağış, qorxu və sevinc və s. Hamı yaxşı bilir ki, beş yaşlı uşaqlar daha çox “niyə?” sualını verirlər. Uşaq bütün suallarının cavabını təkbəşinə tapa bilmir, müəllimlər ona kömək etməli olurlar.

Məlum olduğu kimi, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoqlar problemlə təlim metodundan geniş istifadə edirlər. Bunun üçün məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirən suallardan, problemlə vəziyyətlərin modelləşdirilməsi üsulundan, eksperimental tədqiqat fəaliyyətlərindən, tapmacaların həllindən və sairədən istifadə edirlər.

O da məlumdur ki, müasir dünyada müxtəlif texnologiyalar daim inkişaf etdirilir və tətbiq olunur. Təhsil də öz növbəsində XXI əsrin tələblərinə cavab vermək üçün yenilənir. Heç şübhəsiz ki, bu prosesdə hər kəs öz imkanı daxilində iştirak edir. Fəaliyyətini tələbatlara uyğun qurmağa səy göstərir. Hər kəs öz peşəkarlığı səviyyəsində prosesə təkən verir. Təhsil işçiləri, məxsusi məktəbəqədər təhsil işçiləri də bu qəbildən proseslərə qoşulurlar. Onlar həyatın ritmindən düşməmək üçün hər cür səy göstərirlər.

Həmişə və hər zaman müəllimlərin qeyri-standart və yaradıcı təfəkkürlə yanaşmaları sayəsində müəyyən edilmiş problem və vəzifələrə yeni baxış yaranmışdır. Və bu gün təhsil standartları yenilənir, yeni nümunəvi, qismən, əlavə təhsil proqramları yazılır. Ancaq çox vaxt uzun müddət öyrənilənlər əsas götürülür. Müəlliflər müasirləşdirir, yenilik gətirir və nəticədə müasir şəraitə və cəmiyyətin inkişaf tempinə tamamilə uyğunlaşdırılmış yeni hazır məhsul əldə edirlər. Baş vermiş yeniliklərin təsiri, təhsilin digər pillələrində olduğu kimi, məktəbəqədər təhsilin inkişafından da yan keçməmişdir. Məktəbəqədər təhsildə baş vermiş müasir yeniliklər müxtəlif olmaqla yanaşı, mühüm vəzifələrin həllinə yönəlmişdir.

Təhsil sisteminin qarşısında duran dərin biliyə, bacarığa malik şəxsiyyət formalaşdırmaq, vətəni, xalqını sevən, hərtərəfli inkişaf etmiş, sağlam nəsil yetişdirmək kimi mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsində məktəbəqədər təhsilin rolu böyükdür. Məktəbəqədər təhsil vahid təhsil sisteminin ilk pilləsi olmaqla uşaqların intellektual, fiziki və psixoloji inkişafında, onların şəxsiyyətinin formalaşmasında və məktəbə hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məktəbəqədər təhsil bütün təhsil sisteminin ilk mərhələsi, bünövrəsidir. Çünki bu mərhələdə uşaqların şəxsiyyət kimi, hərtərəfli formalaşmasının bünövrəsi qoyulur. Məktəbəqədər təhsil uşaqların potensial imkanlarının üzə çıxarılmasında, onların məktəbə hazırlanmasında, onlarda mədəni keyfiyyətlərin, müstəqillik, yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq, eləcə də həyati bacarıqlarının formalaşmasında mühim rol oynayır. (7) Hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılmasından ötrü bütün həyati problemlərin həll edilməsində lazimi bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılınması üçün müvafiq şəraitin olması zəruridir. Məktəbəqədər təhsil sisteminin inkişafı Azərbaycan Respublikasının dövlət təhsil siyasətinin strateji istiqamətlərindən biridir. Dövlət səviyyəsində məktəbəqədər təhsil məsələlərinə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət ayrılır.

Məktəbəqədər təhsilin təşkili təcrübəsində yeniliklərdən biri də layihə metodudur ki, onun tətbiqi məktəbəqədər uşaqların, onların valideynlərinin və müəllimlərin, özlərinin layihə fəaliyyətini təşkil etməyə imkan verir ki, bu da təhsildə yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan yaradır.

Layihə fəaliyyətinin başlanğıcında amerikalı filosof və pedaqoq Con Dyui (6) dayanır. O, təhsili uşağın şəxsi maraqlarına uyğun olaraq aktiv fəaliyyət kimi qurmağı təklif etmişdir. Pedaqoji elmdə Teofil Stanislavoviç Şatski və onun komandası da təhsil təşkilatlarının təcrübəsində layihə fəaliyyətinin əsaslandırılmasına və həyata keçirilməsinə töhfə vermişlər (5). Layihə metodu ilə əlaqəli olan “kəşflə öyrənmə”dir. Bu metoddan istifadə etməklə müəllim hazır biliklərin daşıyıcısından himayəsində olan uşaqların idrak, axtarış və tədqiqat fəaliyyətinin təşkilatçısına çevrilir.

N.E.Veraks və A.N.Veraksa görə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində layihə fəaliyyətinin əsas vəzifələrindən biri uşaq bağçasında və ailədə uşaqların idrak təşəbbüsünü dəstəkləməkdir. Müəlliflər tərəfindən aparılan eksperimental tədqiqat məktəbəqədər yaşlı uşaqların düzgün təşkili ilə layihə fəaliyyətini uğurla həyata keçirdiklərini təsdiq etməyə imkan verir. Eyni zamanda uşaqlar və valideynlər arasında tərəfdaşlıq zənginləşir (4).

Məktəbəqədər təhsil şəraitində layihə fəaliyyətinin təşkili Məktəbəqədər Təhsil üzrə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Standartının tələblərinə uyğun olaraq hazırlanır, çünki bu fəaliyyət növü məktəbəqədər uşağın axtarış davranışının inkişafına yönəldilmiş və şagirdin şəxsi inkişafını stimullaşdırır, dünyaya dəyərli münasibət təcrübəsi qazanmağa imkan verir.

İlk dəfə icma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihəsi 2017-ci ildə 10 şəhər və rayonda 50 qrup olmaqla fəaliyyətə başlayıb. Bu layihənin dəstəkçiləri UNİCEF Azərbaycan maliyyəsi və Avropa İttifaqının Azərbaycan Nümayəndəliyinin əməkdaşlığı ilə baş tutub. İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihələri hal hazırda Azərbaycan Respublikası üzrə 55 şəhər və rayonda ümumilikdə 850 qrupda fəaliyyət göstərir. Dərslər əsasən 3-4 yaşlı uşaqlar üçün həftədə 4 dəfə 2-2.5 saat olmaqla təşkil olunur. İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihəsi Təhsil Nazirliyinin dəstəyi ilə Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (ARTİ) tərəfindən icra edilir (1). Layihə ilk dəfə fəaliyyətinə 10 şəhər və rayonda başlamışdısa, 2019-cu il 33, 2020-ci ildə 50, 2021-ci ildə isə 55-ə çatıb. Qrupların sayı isə 2018-ci ildə 50, 2019-cu ildə 321, 2020-ci ildə 500, 2021-ci ildə isə 850 olmuşdur. (8)

İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihəsi məktəbəqədər uşaqlar üçün innovativdir. İcma əsaslı layihələrin məqsədi erkən yaşda (3-5 yaşlı) uşaqların məktəbəqədər təhsilə cəlb olunması və böyük, kiçik motor bacarıqlarının, eyni zamanda intellektual bacarıqların inkişaf etdirilməsidir. Uşağın şəxsiyyətini, onun idrak və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə yönəldilmişdir. Bir sıra tədqiqatları əsas problem birləşdirir. Məsələn, pedaqoq uşaqlara ev heyvanları haqqında dolğun təsəvvür yaradaraq, idrak dövrü dərslərində onları ev heyvanlarının insan həyatında rolu, yazıçıların, şairlərin əsərlərindəki ev heyvanlarının obrazları ilə tanış edir və bu obrazların xalq ədəbiyyatında təsviri ilə tanış olur.

İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihəsinin 2 əsas məqsədi vardır (2):

- Respublikanın bütün ərazilərində (şəhər, rayon və kəndlərdə) 3-5 yaşlı uşaqların məktəbəqədər təhsilə cəlb olunmasını artırmaq;
- Valideynlərin təhsil prosesinə dəstəkləri nəticəsində məktəb – icma əlaqələrinin inkişafı.

İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihəsinin fəaliyyəti, əsasən, aşağıdakı məqsədlərin həyata keçirilməsinə dayanır: (8)

- Ölkə üzrə məktəbəqədər təhsildə əlçatanlığın artırılması;

- Məktəbəqədər təhsilin inkişafı və təhsildə valideynin birgə iştirakını təmin etməklə Azərbaycanca, xüsusilə ucqar və ya əlverişsiz dağ kəndlərində keyfiyyətli təhsil xidmətlərinin həyata keçirilməsi;

- Valideyn-icma-məktəb əməkdaşlığının yaradılması;

- Məktəbəqədər təhsil qrupları vasitəsilə 3-4 yaşlı uşaqların dörd inkişaf sahəsini əhatə edən bacarıqların artırılması;

- Məktəbəqədər təhsilin inkişafı nəticəsində bilavasitə ibtidai təhsilin də keyfiyyətinin artırılması.

İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihələsinin məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsil fəaliyyətinə, inkişafına aşağıdakılar daxildir (3):

- İdrak-oyun tapşırıqları (məktəbəqədər uşaqlar oynaq şəkildə seçilmiş mövzuda tapşırıq fəaliyyətləri aparır, rol oynayır, nağıl personajları kimi davranırlar);

- Tədqiqat tapşırıqları (bu tapşırıqlar tədqiq olunan obyektin və ya hadisənin xassələrinin, xarakterik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin təşkilinə yönəlir);

- Məlumat xarakterli və praktik tapşırıqlar (məktəbəqədər yaşlı uşaqlar əsasən təyin olunmuş mövzu çərçivəsində təhlillər, tədqiqatlar aparır və nəticələri qəzet, buklet, plakat və s. şəkildə təqdim edirlər);

- Yaradıcı tapşırıqlar (bu tapşırıqlar gündəlik həyatda istifadə oluna bilən, həmçinin tamaşa, nağıl və s. səhnələşdirmə zamanı həyata keçirilə bilən müxtəlif növ tətbiqi obyektlərin yaradılmasına yönəlib);

- Ədəbi tapşırıqlar (bu cür tapşırıqlarda məktəbəqədər uşaqlar uşaq ədəbi əsərlərinin məzmununu, bədii xüsusiyyətlərini araşdırır, empatiya inkişaf etdirir, həssas sferalarını dərinləşdirir).

Layihə qruplarında əsasən 3-5 yaş aralığında uşaqlar iştirak edirlər. Uşaqlara tədris olunan proqram yerli və eston mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupu tərəfindən hazırlanır. Bu tədris proqramı 4 inkişaf sahəsini özündə birləşdirir:

❖ emosional inkişaf;

❖ idrak və ümumi bilik;

❖ yaradıcı inkişaf;

❖ fiziki inkişaf.

Bu qruplarda qeyd edilən 4 inkişaf sahəsi nəzərə alınaraq rənglərlə iş, musiqi və rəqs, leqo və plastilinlərlə iş, nağıllar, inkişafetdirici oyunlar, sosial bacarıqların inkişafı kimi fəaliyyətlər həyata keçirilir. Rənglərlə iş uşaqlarda kiçik motor, rəng duyumu, təxəyyül və emosional inkişafa, musiqi və rəqs ilə bağlı fəaliyyətlərdə uşaqların musiqi duyumu və böyük motor bacarıqları inkişafına kömək edir. Leqo və plastilinlərlə müxtəlif fəaliyyətlər kiçik motorika ilə yanaşı, səbirli və diqqətli olmağı, qrup işində fəallığı, kiçik motorika və sosial bacarıqları formalaşdırır. Nağıllar məktəbəqədər yaşlı

uşaqlarda idrakın inkişafına, nitq, təxəyyül, söz ehtiyatı və dünyagörüşünün formalaşmasına kömək edir. İnkişafetdirici oyunlar uşaqların zehni və ümumi biliklərinin inkişafına, eyni zamanda əyləncəli və səmərəli vaxt keçirməsinə səbəb olur. Fəaliyyətlərdən sonra əşyaları birlikdə toplamaq sosial bacarıqları, komanda işini və məsuliyyəti aşılayır. (8)

İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihəsinin fəaliyyətləri məktəbəqədər mütəxəssislərin və valideynlərin işini rəşional birləşdirməyə imkan verir. Bu birləşmənin praktiki əhəmiyyəti layihənin konkret son nəticəsinə diqqətin yönəldilməsi, homojen, əvvəllər ayrılmış idrak və yaradıcı blokların inteqrasiyası imkanını, pedaqoji fəaliyyətin daha yüksək səmərəliliyinə nail olmaq, ona yenilik, orijinallıq, emosional zənginlik, “canlılıq” və təhsil prosesinin real həyata yaxınlığını verməkdən ibarətdir.

Yekun

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, bu gün icma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihəsi perspektivli təhsil növlərindən biri hesab olunur, çünki məktəbəqədər təhsil müəssisəsi uşaqların yaradıcı potensialını həyata keçirməsinə şərait yaradır, bilik əldə etmək üçün motivasiyanı artırır və onların intellektual qabiliyyətlərinin inkişafına töhfə verir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində icma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihəsinin fəaliyyətlərinin təşkili müasir texnologiyalardan istifadə etməklə öyrənmə və təhsil üçün adekvat inkişaf mühitinin yaradılması problemlərini həll etməyə imkan yaradır ki, bu da idrak marağının formalaşmasına və uşaqların idrak və yaradıcılıq qabiliyyətlərini aşkar etməyə və inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Məktəbəqədər uşaqların icma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihəsinin fəaliyyətini fəal şəkildə təşkil etməyə başlayan müəllimlər bu istiqaməti gələcəyin təhsil siyasətinin tərkib hissələrindən biri hesab edirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. *İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil*. <https://edu.gov.az/uploads/telim-materiallari/2021/icmaesasli-mektebeqeder-tehsil.pdf>
2. *İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil*. <https://www.icmalayihesi.edu.az/layihe-haqqinda>
3. Rəsulova İ. *Məktəbdə məktəbəqədər təhsil*. [http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2019/oktyabr/679373\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2019/oktyabr/679373(meqale).pdf)
4. Веракса Н.Е., Веракса А.Н. *Проектная деятельность дошкольников. Пособие для педагогов дошкольных учреждений*. – М.: Мозайка-синтез, 2010. – 112 с.

5. Шацкий С.Т. Педагогические сочинения. – Т. 4. – М.: Просвещение, 1965. – 328 с.
6. Школа и общество: руководство для преподавателей / Джон Дьюи; пер. с англ. Г. А. Лучинского. М.: Гос. изд-во, 1924. – 174 с.
7. Laləzar Cəfərova, İlahə Qafarova – Məktəbəqədər təhsilin müasir problemləri- Bakı – 2015.
8. 2018-2022-ci illərdə "İctimai əsaslı məktəbəqədər təhsil" layihəsinin fəaliyyətlərinə dair hesabat.

T.A.Təhməzli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
tehmezliterane0@gmail.com

DAUN SİNDROMLU UŞAQLARIN İNKİŞAFINDA BOBAT NEYROPSİXOLOJİ TERAPİYASI

Xülasə

Məqalədə Bobat terapiyası, aparılma qaydaları, prinsipləri və müddəaları göstərilir. Daun sindromlu uşaqların əzələ tonusu, hərəkətlərin yaxşılaşdırılması və nevroloji problemlərin aradan qaldırılmasında bu terapiyanın rolu qeyd edilir. Məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, bu metoddan istifadə Daun sindromlu uşağa sensor, emosional-sosial, koqnitiv inkişafı və öz bacarıqlarını təkmilləşdirməyə imkan verir. Daun sindromlu uşaqlarla erkən kompleks tədbirlər sırasına terapiyalardan istifadə də daxildir ki, bu da həmin uşaqların effektiv və sətərəli inkişafına yol açır.

НЕЙРОПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ТЕРАПИЯ БОБАТА В РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ С СИНДРОМОМ ДАУНА

Резюме

В статье показана бобат-терапия, правила проведения, принципы и положения. Отмечена роль данной терапии в повышении тонуса мышц, движений и устранении неврологических проблем у детей с синдромом Дауна. Актуальность статьи заключается в том, что использование данной методики позволяет ребенку с синдромом Дауна улучшить свое сенсорное, эмоционально-социальное, когнитивное развитие и навыки. Ранние комплексные мероприятия с детьми с синдромом Дауна включают использование методов терапии, что открывает путь к эффективному и результативному развитию этих детей.

BOBAT NEUROPSYCHOLOGICAL THERAPY IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH DOWN SYNDROME

Summary

The article shows Bobat therapy, rules of conduct, principles and provisions. The role of this therapy in improving muscle tone, movement and eliminating neurological problems of children with Down syndrome is noted. The relevance of the article is that using this method allows a child with Down syndrome to improve their sensory, emotional-social, cognitive development and their skills. Early comprehensive measures with children with Down syndrome include the use of therapies, which paves the way for the effective and efficient development of these children.

Açar sözlər: Bobat terapiyası, əzələ tonusu, neyroinkışaf, hərəkətlərin inkişafı, motorika

Ключевые слова: Бобат-терапия, мышечный тонус, развитие нервной системы, развитие движений, моторика

Key words: Bobat therapy, muscle tone, neurodevelopment, movement development, motor skills

XX əsrin 80-ci illərində hesab edilirdi ki, Daun sindromlu uşaqlarda hərəkətin inkişaf mərhələlərinin ardıcılığı normal uşaqlardakı kimidir, ancaq vərdişlər daha uzun müddətə yaranır. Daun sindromlu insanlarda ümumi motor hərəkətlərin inkişafındakı pozulmaların əsasında aşağı əzələ tonusu (hipotonus) durur. Bu isə öz növbəsində əzələlərin bir-biri ilə əlaqəliliyinin pozulmasına, bədənin hissiyatlılığının azalmasına, əzələ bağlarının son dərəcə elastik olmasına gətirib çıxarır. Nəticədə belə uşaqlarda böyük motorikanın inkişafının bütün komponentlərinin - əzələnin gücü, müvazinət, əlaqəlik, məkanda oriyentasiya qabiliyyəti, reaksiya sürəti, dözümlülüyün öz xüsusiyyətləri olur. Hərəkət sferasından danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, Daun sindromlu uşaqlarda əllərin kiçik motor hərəkətinin bir sıra xüsusiyyətləri vardır: Ən çox əllərini hərəkət etdirmək əvəzinə çiyin və çiyin ətrafını hərəkət etdirirlər. Aşağı tonuslu uşaqlarda xüsusi məşğələlər aparılmadıqda bu bacarıqlar 4-5 yaşına qədər müşahidə edilə bilər. Baş barmaq yuxarı istiqamətlənmiş şəkildə əlini möhkəm yerə qoyaraq biləyi lazımi vəziyyətə gətirmək uşağa daha asan gəlir. Dayaq olmadan sabitliyi saxlamağın vacibliyi uşağı yorur və onun hərəkətə marağı itir. Daun sindromlu uşaqlarda müxtəlif əşyaları əl ilə tutmaq vərdişinin formalaşması adi ardıcılıqla baş verir: ovucda tutma, çimdikləmə, iki barmağı ilə tutma və aralıq formalar. Lakin burada da xüsusi özəlliklər qeyd edilir: sonradan əşyanı qeyri-iradi ələ keçirmək yavaş-yavaş azalır, xüsusi iş aparılmadıqda ovucda ələ keçirmə vərdişi uzun müddət davam edə bilər. Ələ keçirmə gücü aşağıdır. Kiçik motorikanın formalaşmasını çətinləşdirən amillərin olmasına baxmayaraq, işin düzgün təşkil edilməsi üç yaşına yaxın uşaqda əşyanın əl ilə tutmanın bütün növlərini formalaşdırmağa imkan verir. Bunların köməyi ilə isə o, əşyalarla sadə hərəkətləri yerinə yetirə bilər (2).

Hal-hazırda Daun sindromunun tam müalicəsinin mümkün olmamasına baxmayaraq, sindromun müalicəsində bəzi uğurlar əldə edilmişdir. Bunun üçün ilk olaraq onun simptomlarının tez müəyyənləşdirilməsi və müalicəyə başlanması zəruridir. Əslində, genetik-həkimlər üçün bu o qədər də çətin deyildir, çünki Daun sindromlu körpələr digərlərindən xeyli dərəcədə fərqlənirlər sadəcə diqqətli olmaq tələb olunur. Daun sindromu uşaqlara həm fiziki, həm də, psixoloji və əqli çatışmazlıqlara səbəb olur. Buna görə də, sistemli və kompleks tədbirlər erkən yaşlardan təşkil edilməlidir. Yetkin bir

Daun sindromlu şəxsin zəkası təqribən yeddi yaşlı normal uşağın əqli inkişaf səviyyəsinə bərabər olur. Daun sindromlu uşaqlar da, öz aralarında əqli səviyyələrinə görə bir-birlərindən fərqlənirlər, onların içərisində daha istedadlıları olur. Əvvəllər belə düşünülürdü ki, Daun sindromlular əqli cəhətdən inkişaf etmir və inkişaf etdirilməsi də mümkün deyildir. Lakin, onlar da yeriməyi, oxumağı, yazmağı rəqs etməyi yəni normal uşaqların bacardığı bir çox şeyləri öyrənə bilirlər. Daun sindromlu uşaqlarla iş zamanı istifadə edilən müasir və effektiv metodlardan biri də, Bobat neyropsixoloji terapiyasıdır.

Bobat terapiyası inkişaf geriliyi olan uşaqların reabilitasiyası üçün istifadə edilən neyroinkişaf terapiyasıdır və kinezoterapiya prinsiplərinə əsaslanır. Bobat terapiyası bütün dünyada yeni doğulmuş dövrdən sonra fizioterapiya yanaşmalarının əsasını təşkil edən terapiya üsuludur. Texnika 1943-cü ildə İngilis mütəxəssisləri: fizioterapevt Berta Bobath və neyrofizioloq Karl Bobath tərəfindən hazırlanmışdır. Əzələ pozğunluğu olan xəstələrin uzunmüddətli müşahidələri nəticəsində Berta onun ayrı-ayrı hissələrinin deyil, bütün orqanizmin müalicəsində və gücləndirilməsində psixikanın və bədənin effektiv qarşılıqlı əlaqəsinin nümunəsini aşkar etdi. Karl isə psixoterapiya və neyrofiziologiya professoru kimi neyrodinamik reabilitasiya konsepsiyasını elmi cəhətdən əsaslandırdı və onun xəstələrlə işdə tətbiqi üçün praktiki alqoritm yaratdı. Son dərəcə elmi olan bu üsul anadangəlmə hərəkət pozğunluğu olan körpələrdə və uşaqlarda, həmçinin Daun sindromu olan uşaqlarda və duyğu hərəkəti pozğunluqlarına səbəb olan müxtəlif şərtlərdə geniş istifadə edilən bir müalicə üsuludur.

Bobat mərkəzi sinir sistemi (beyin və onurğa beyni) zədələnmiş xəstələrdə hərəkət və hərəkətliliyin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş bir fizioterapiya müalicə növüdür. Bir çox fizioterapevt Bobatdan nevroloji xəstəlikləri olan xəstələri reabilitasiya etmək, duyğu və motor yollarını yaxşılaşdırmaq, normal hərəkət və motor nəzarətini asanlaşdırmaq üçün istifadə edir. Bobat konsepsiyası müxtəlif nevroloji vəziyyətləri olan şəxslərin təqdimatında dəyişən ahəngdə inkişaf etməyə davam edir. Böyüklər və uşaqlar üçün Bobat terapiyasının əsas prinsipləri:

- Ağrısız – məşqlər xəstəyə heç bir ağrı və ya narahatlıq yaratmamalıdır;
- Müntəzəmlik – Nəticə əldə etmək üçün terapiya gündəlik aparılmalıdır;
- Müalicə planı – xəstənin dinamik imkanları əsasında reabilitasiya tədbirləri həyata keçirilir;
- Təlimlərin müxtəlifliyi – Bobat terapiyası məşqlərin tədricən çətinləşməsi ilə həyata keçirilir.

Daun sindromlu uşaqların motor inkişafına təsir edən iki mühüm problem var: birincisi, aşağı əzələ tonusu, yəni əzələlərin istirahət gərginliyi aşağıdır, ikincisi, oynaq bağlarının boşalması, yəni hipermobillik, normal oynaq hərəkəti həddini aşır. Bu iki xüsusiyyət genetik olaraq müəyyən edilir və

Daun sindromlu uşaqlarda müxtəlif dərəcələrdə aşkar edilir. Bu, oynaqların ətrafındakı əzələlərin qeyri-kafi büzülməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, daralma çatışmazlığı və zəiflik, cazibə qüvvəsinə qarşı hərəkətləri başlamaq və saxlamaqda çətinlik var. Bu vəziyyət nəticəsində oturma, sürünmə və yerimə kimi inkişaf mərhələlərinə daha gec çatırlar.

Bu gün ən müasir müalicə yanaşması olan Bobat (Neuroinvelopmental) müalicə yanaşması daun sindromlu körpələrin fizioterapiyası üçün ən mükəmməldir. Çünki o, təkcə motor inkişafı deyil, həm də sensor, emosional-sosial və koqnitiv inkişafı arzu olunan mərhələyə çatdırmaq məqsədi çalışılır. Bu mövzuda: körpənin duyğusal stimullaşdırılması, düzgün yerləşdirilməsi, tutması və daşması, əmməsi, qidalandırması və nitq üçün zəruri olan ağız və üz əzələlərinin işləməsi, kobud motor inkişafı, yəni fırlanma, oturma, sürünmə, ayaqda durma, yerimə, həmçinin incə motor hərəkətlərinin inkişafı, təsirli əllərin istifadəsi, əl-göz koordinasiyası, duruş nəzarəti təmin edilməyə çalışılır. Hərəkətlərin və yerişin keyfiyyətini artırmaq üçün səylər göstərilir. Zəruri hallarda ailəyə ayaq sağlamlığı üçün uyğun ayaqqabı, içlik və ortopedik vasitələr haqqında məlumat verilir. Fizioterapiya zamanı uşağın harmoniyası və işin müvəffəqiyyəti üçün “oyun quruluşu” təşkil etmək faydalıdır. Uşaq, ailə və fizioterapevt birlikdə işləməlidir. Fizioterapiyanın təsirli olması üçün uşağın həyatını planlaşdırmaq, evi təşkil etmək və terapiyanı evdə tətbiq etmək vacibdir. Bundan əlavə, uşaqla birlikdə yaşayan ailə üzvlərinin terapiya prosesində iştirakı, edilən işlərin öyrənilməsi və anlaşılması az-çox prosese qatqı təmin edir (1, s.25).

Məşqlər normal fizioloji hərəkətə maksimum uyğunlaşacaq və tədricən düzgün əzələ yaddaşını formalaşdıracaq şəkildə seçilir. Təkrarlanan təkrar refleksləri gücləndirir, onları bacarıqlara çevirir, uşağı müstəqil həyata uyğunlaşdırır. Bobath metodu ilə işləyərkən uşağın yaşı əhəmiyyətli deyil – bu həm körpələr, həm də yeniyetmələr ola bilər. Ancaq təbii ki, nə qədər tez başlasanız, müalicə bir o qədər effektivdir. Ən yaxşı nəticələr, müalicə prosesi uşaq üç aylıq olmamışdan əvvəl, sensor məlumatların yenidən yığılmağa başladığı zaman əldə edilir. Həmçinin, müalicə prosesi həm minimal beyin disfunksiyaları ilə, həm də üzvi patologiyaların ağır vəziyyətlərində başlanıla bilər.

Bildiyimiz kimi, Bobat terapiyası (Bobath konsepsiyası) onurğa beyni və ya beyin zədəsi olan xəstələr üçün reabilitasiya terapiyasıdır. Bu terapiya xəstənin beyninin yenidən təşkilinə əsaslanır, yəni beynin sağlam sahələri əvvəllər təsirlənmiş nahiyələrin yerinə yetirdiyi funksiyaları yerinə yetirməyi öyrənir. Bundan əlavə, çox vaxt beyin idarəetmə mərkəzləri öz funksiyalarını yerinə yetirmir, təsirləndikləri üçün deyil, ardıcıl stimullaşdırma ilə yenidən çəkilə bilən əlaqə yollarının (əlaqələrin) məğlub olması səbəbindən. Bobat konsepsiyasının əsas prinsipi bədənin zədələnmiş hissəsindən mümkün qədər

istifadə etmək, onu həssas şəkildə stimullaşdırmaqdır ki, bu da beyin qabığında əlaqələrin bərpasına kömək edir. Bu metodun effektiv şəkildə həll etdiyi əsas problemlər bunlardır:

- Bədən hissələrinin mərkəzi iflici;
- Balans və hərəkət pozğunluqları;
- Öz bədəninin qavranılmasında pozuntular;
- Nəzarətsiz azalmış əzələ tonusu (spastik).

Bobat terapiyası və müalicəsində funksional məhdudiyətlər fərdi motor disfunksiyalarının təhlili ilə müəyyən edilir. Bobat konsepsiyasında düzgün hərəkəti üzə çıxarmaq üçün müvafiq tutma üsulları, çəki köçürmə, dərin sensor, eşitmə və vizual stimullaşdırma və asanlaşdırma üsullarından istifadə edilir. “Bobath Education and Treatment”də asanlaşdırma texnikası ilə bədən özünü və bədənini mühitdə qəbul etməsi, hərəkətini dəyişməsi, bədən hissələrini hiss etməsi təmin edilir.

Bobath terapiyasının əsas müddəaları arasında aşağıdakılar xüsusi diqqətə layiqdir:

- 1) Fəal avtomatik motor reaksiyalarının stimullaşdırılması;
- 2) Səbirlə uşaqdan reaksiya gözləmək;
- 3) Terapiyanın uşağın mövcud vəziyyətinə və reaksiyalarına daimi uyğunlaşdırılması, istifadə dəyişən qarşılıqlı təsir üsullarından istifadə;
- 4) Uşağın inkişaf problemlərini, anormal reaksiyaları nəzərə alaraq, əlavə pozulmalar və qavrayış pozulmaları, zehni inkişaf, sosial inteqrasiya, eləcə də təsir bu inteqrasiyanın onun gündəlik həyatına və fəaliyyətinə təsiri;
- 5) Uşağın müstəqil fəaliyyətini artırmaq üçün nəzarətin tədricən zəifləməsi (4).

Müalicədə iştirak edən həkim və məşq terapiyası təlimatçısı tərəfindən davamlı monitorinq, bəzi hallarda nevroloqlar, ortopedlər və neyrocərrahlar iştirak edirlər.

Ədəbiyyat

1. Sue Raine, Linzi Meadows, Mary Lynch-Ellerington “Bobath Concept Theory and Clinical Practice in Neurological Rehabilitation”.
2. <https://narinc.az/2021/01/19/daun-sindromlu-usaqlar-v%C9%99-onlarla-apanilan-refleksoloji-is/>
3. <https://reasunmed.ru/prays-uslugi/140597/>
4. <https://www.akademikterapi.com/bobath-terapiyi/>
5. <https://inamr.ru/news/post/bobat-terapiya>
6. <https://galileomed.ru/nashi-metodiki/bobat-terapiya>
7. http://www.inmanmed.ru/uslugi/bobat_terapiya/

S.F.Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Isabi.axmedova@gmail.com

MƏKTƏBDAXİLİ QIYMƏTLƏNDİRMƏ TƏHSİLİN KEYFIYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN ƏSAS AMİLLƏRDƏN BİRİ KİMİ

Xülasə

Məqalə məktəbdaxili qiymətləndirmənin təhsildəki rolundan, onun keyfiyyətinə xidmət etməsinə həsr edilmişdir. Məqalə keyfiyyətli təhsil anlayışını açıqlamış, onun ölkənin sosial, iqtisadi və mədəni həyatındakı rolundan, keyfiyyətli təhsil üçün dövlət tərəfindən görülən tədbirlərdən bəhs edir.

Proses zamanı şagird nəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və bu qiymətləndirmənin öyrəninin təhsil həyatındakı rolu araşdırılmışdır. Qiymətləndirmənin keyfiyyətə xidmət etməsi üçün hansı lazımi şərtlərə sahib olması qeyd edilib.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətində effektiv rol oynayır, müəllimlər tərəfindən onun düzgün tətbiqi bu prosesi daha səmərəli və faydalı edir.

ВНУТРЕННЕЕ ОЦЕНЕНИЕ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Статья посвящена роли внутришкольного оценивания в образовании и его качеству. В статье разъясняется понятие качественного образования, его роль в социальной, экономической и культурной жизни страны, а также меры, предпринимаемые государством для обеспечения качественного образования.

В процессе рассматривалась оценка успеваемости учащихся и роль этой оценки в образовательной жизни студента. Было упомянуто, какие необходимые условия должны быть соблюдены, чтобы оценка служила качеству.

Внутришкольное оценивание играет эффективную роль в качестве образования, его правильное применение учителями делает этот процесс более эффективным и полезным.

IN-SCHOOL ASSESSMENT AS ONE OF THE MAIN FACTORS AFFECTING THE QUALITY OF EDUCATION

Summary

The article is devoted to the role of in-school assessment in education and its quality. The article explains the concept of quality education, its role in the social,

economic and cultural life of the country, and measures taken by the state for quality education.

During the process, the assessment of student achievement and the role of this assessment in the student's educational life were examined. It has been mentioned what necessary conditions must be met for the evaluation to serve the quality.

In-school assessment plays an effective role in the quality of education, its correct application by teachers makes this process more efficient and useful.

Açar sözlər: *təhsil, təhsil sistemi, təhsilin keyfiyyəti, qiymətləndirmə, amil*

Ключевые слова: *образование, система образования, качество образования, оценка, фактор*

Key words: *education, education system, quality of education, assessment, factor*

XX əsrdə Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mənəvi inkişafının ən mühim nəticələrindən biri Respublikamızda müasir təhsil sisteminin yaradılmasıdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi rəhbərliyi ilə ölkədə milli-mənəvi dəyərlərin, iqtisadiyyat, sosial sahələrin inkişafı dirçəlişə keçdi. Təhsil sisteminin yenidən qurulması və dünya təhsil sistemində inteqrasiyası ölkədə bu sahədə islahat işlərinin aparılması zərurətini yaratdı. Bu islahatların məqsədi yalnız və yalnız keyfiyyətli təhsilə nail olmaq idi.

Keyfiyyətin təmin olunması onu təşkil edən tərəf olaraq yalnız dövlətin məsuliyyəti deyil. Bu prosesdə iştirak edən hər bir məqam önəmli rol oynayır. Təktərəfli yanaşma ilə təhsil sistemində nəaliyyət əldə etmək mümkünsüzdür. Bəs keyfiyyət dedikdə tam olaraq nə nəzərdə tutulur? Təhsildə keyfiyyət onun göstəricilərinin beynəlxalq səviyyədə tətbiq olunan təhsil sistemində əks olunmasıdır və əldə edilmiş nəticələrin öncədən qərarlaşdırılmış meyarlara nisbəti ilə ölçülür. Təhsil alanların təlim nəticələri keyfiyyətin müəyyənləşdirilməsində əsas göstəricidir. Şagirdin təhsil keyfiyyəti həm də onun təbiət, mədəniyyət, sosial həyat elmlərinin mənimsənilmə səviyyəsinə nail olması kimi də nəzərdə tutulmalıdır. Bu səbəbdən, öyrənənin bilik keyfiyyəti tam, dərin, geniş, sistemli, aktual, konkret, şüurlu və davamlı olaraq qiymətləndirilməlidir. Keyfiyyəti üzə çıxaran etibarlı mənbə isə qiymətləndirmənin obyektiv şəkildə aparılmasıdır. Pedaqoji və psixoloji uyğun təşkil olunmuş dəqiq və ədalətli qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində önəmli rol oynayır. Ümumiyyətlə, qiymətləndirmə faktiki vəziyyətin ölçülməsidir. Təhsildə ənənəvi qiymətləndirmə inzibati amirliyə əsaslanaraq monitorinqə deyil, idarəetməyə xidmət etdiyinə görə, yalnız nəzarət mexanizmi sayılmışdır. Lakin müasir dövrün standartlarına əsaslanan qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu və bütün sahələrdə keyfiyyətli nəticə əldə etməkdə qiymətləndirmənin doğru məqsəd və şərtlərlə qoyulması başlıca addımlardan biridir. Təhsil keyfiyyətinin

dəyərləndirilməsi onun yüksəldilməsini təmin etməlidir. Toplanmış məlumatlar öyrənənin tədris-təlim prosesinə münasibətlərini və onların nailiyyətini, müəllimlərin hazırlıq səviyyəsini, kurikulumların məqsədamüvafiqliyini, təlim resursları ilə təminatı və idarəetmə resurslarını əhatə edir.

Yeni qiymətləndirmə sistemi vasitəsilə təhsil alanların fəaliyyəti sistemli və ardıcıl qiymətləndirilir. Onların nəticələrinin təhlil olunması və onlara əsasən müvafiq qərarların qəbulu birbaşa keyfiyyət anlayışına xidmət edir. Şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsi üç istiqamətdə - məktəbdaxili, milli və beynəlxalq olmaqla təşkil olunur. Qiymətləndirmənin bu istiqamətləri bir-birindən asılı olmadan aparılsa da, sözsüz ki, bir-birinə, ümumilikdə təhsilin keyfiyyətinə təsir edir. Fənlər üzrə nəzərdə tutulmuş yeni məzmunun hər bir öyrənən tərəfindən necə və hansı səviyyədə mənimsənilməsinin yoxlanılması davamlı, dinamik və şəffaf olmalıdır. O, şagirdə müsbət emosiyalar, həvəs, motivasiya oyatmalı, cəzaya deyil dəstəyə yönəlik aparılmalıdır.

Qiymətləndirmənin məqsədini düzgün qoymaq əsas və vacib məqamlardan biridir. Məqsədəuyğunluq prinsipi ilə nəzərdə tutulmuş məqsəd və qiymətləndirmə arasında uyğunluq və uzlaşma təmin olunmalıdır. Proses əvvəlcədən planlaşdırılmalı, hansı vasitə və metodlardan istifadə olunması, məlumatların toplanılması və təhlili üsulları dəqiqləşdirilməlidir. İrəliləyişlərin monitorinqi məzmun standartlarına əsasən, öyrənənin hərəkətverici amilinə, təlimin həlledici komponentinə çevrilir. Dərsin idarəçisi monitorinq vasitəsilə tədris prosesini tənzimləyir, şagird irəliləyişinə nəzarət və onu təmin edir, tədris zamanı yaranmış problemləri, şagird ehtiyaclarını araşdıraraq keyfiyyətə yönəlik addımlar atır. Əgər müəllim məzmun standartları ilə uzlaşmayan materiallardan istifadə etsə, onun düzgün nəticə əldə etməsi mümkün olmaz. Buna görə də tədris edilən fənnin məzmun standartlarına uyğun olaraq qiymətləndirmə vasitələri hazırlanmalı, dərs ili müddətində müntəzəm olaraq qoyulmuş meyarlar üzrə qiymətləndirmə aparılmalıdır. Məzmun standartlarına xidmət etməyən tapşırıqlarla qiymətləndirmə prosesinin aparılması müəllimin şagird nəaliyyəti ilə bağlı düzgün nəticə əldə etməməsi ilə sonlanacaq. Doğru tətbiq olunmayan qiymətləndirmə şagird nailiyyətinə mənfi təsir etmədən ötməyəcək. Onları həvəsdən salaraq, özlərinə olan inamı qıra, sağlam rəqabət mühitini ləkələyə bilər. Bu kimi hallar təhsilin keyfiyyətini, sözsüz ki, maneə olacaq məqamlardan biridir.

Tədris prosesində bəzən geridə qalan şagirdlər bəzi problemlərlə üzləşirlər. Geri qalan şagird nailiyyəti bəzində məlumat almaq məqsədi ilə müəllimlər məktəbdaxili qiymətləndirmənin bir növü olan formativ qiymətləndirmədən istifadə edirlər. Formativ qiymətləndirmə öyrənənlərin diqqətdən kənar qalmaması, fəaliyyətini ölçmək və nəzarət üçün istifadə olunan ən optimal üsullardan biridir. Summativ qiymətləndirmənin nəticələri

əsasında müəllim hər bir öyrənənin nail olduğu irəliləyişləri dəyərləndirməlidir. Onlara müvafiq istiqamətlər verərək, nəaliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün çalışmalıdır. Qiymətləndirmənin bu növü şagirdin əldə etdiyi bilik və bacarıqların mənimsənilmə səviyyəsinin məzmun standartlarına uyğunluğunu ölçməyə də imkan verməlidir. Summativ qiymətləndirmənin nəticələri şagird nəaliyyətinin güclü və daha çox çalışma tələb edən tərəfləri, keyfiyyəti təmin etmək üçün edilməsi faydalı olan fəaliyyətlər haqqında müəllim və məktəb rəhbərliyinə məlumat vermək üçün imkan yaradır. Şagirdin öyrənmə prosesi uğursuz olarsa, yenidən cavab vermək şansının olmaması aşağıdakılara səbəb olur:

- Yarımçıq bilik;
- Növbəti tədris prosesinə bilik, bacarıq və dəyərlərin təkmilləşdirilməsinə həvəsin əvvəlcədən azalması;
- Dərs materialının uzunmüddətli yaddaşa əsaslanmaması. Hissə-hissə mənimsənilərək operativ yaddaşın daha aktiv olması.

Düzgün yerinə yetirilən qiymətləndirmənin nəticələri müəllim fəaliyyəti, fəaliyyətin şagird maraq və tələbatına nə dərəcə uyğun olması barədə qərar qəbul etməyə şərait yaradır.

Məsələnin aktuallığı. Məktəbdaxili qiymətləndirmənin əsasını təşkil edən şagird irəliləyişlərinin monitorinqi dərs ili ərzində nəticələrin qəbul olunmuş standartlara uyğun olub-olmamasını, keyfiyyəti təmin etmə dərəcəsini ölçür. Araşdırmalar nəticəsində demək mümkün olar ki, qiymətləndirmə təhsilin ən önəmli keyfiyyət təminatçısı vasitələrindən biridir. Keyfiyyətli təhsil inkişaf etməkdə olan ölkəmizin daha parlaq və güclü gələcəyə sahib olmasında önəmli rol oynayan amillərdən biridir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə təhsildə keyfiyyət anlayışı, onun hansı amillərdən asılı olması, məktəbdaxili qiymətləndirmənin keyfiyyət göstəricisi olaraq rolu, onun şagirdlərin psixoloji sağlamlığına təsiri kimi faktlar, keyfiyyətli təhsilin ölkə inkişafındakı rolu təhlil edilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə məktəbdaxili qiymətləndirmənin keyfiyyətli təhsilin əldə olunmasında önəmli bir yanaşma olaraq istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası.*
2. *Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası // Kurikulum, 2013.*
3. *Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.*

4. *Məktəbdaxili qiymətləndirmə: tədqiqatlar, nəticələr. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Təhsil Texnologiyaları Mərkəzinin nəşriyyatı, 2016, 250 səh.*
5. *Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı: RS Poliqraf, 2009, 280 səh.*
6. *Şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsi texnologiyaları. Bakı, "Vahid-M" MMCA, 2017, 222 səh.*
7. *A.O.Mehrabov. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010, 516 səh.*

F.R.Kərimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kerimova.fidan.2000@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ

Xülasə

Elmin inkişafı ilə təhsil sistemi də dəyişir, təkmilləşir. Bu səbəbdən də təlimin məzmunu dəyişir, müasirliyin tələblərinə cavab verən yeni kurikulumlar hazırlanır. Bu gün dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində təhsil sahəsində ən populyar tədris metodları müasir təlim texnologiyaları kimi təzahür edir. Hazırda elmə marağı artırmaq və təhsilin səviyyəsini yüksəltmək üçün təlim prosesində əsaslı dəyişikliklər etmək, ənənəvi dərsləri “müasir təlim texnologiyaları” tədris metodlarına əsaslanan dərslərlə əvəz etmək lazımdır. Azərbaycan dili, mədəni dəyərləri folklorunda, bədii və elmi ədəbiyyatda, yazılı və şifahi nitq formalarında saxlayır və nəsil-dən-nəslə ötürür.

ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

С развитием науки меняется и совершенствуется система образования. По этой причине меняется содержание обучения, разрабатываются новые учебные планы, отвечающие требованиям современности. Сегодня наиболее популярные методы обучения в сфере образования в развитых странах мира проявляются как современные технологии обучения. В настоящее время для повышения интереса к науке и повышения уровня образования необходимо внести кардинальные изменения в учебный процесс, заменить традиционные уроки уроками, основанными на методах обучения «современных образовательных технологий». Азербайджанский язык сохраняет культурные ценности в фольклоре, художественной и научной литературе, письменных и устных формах речи и передает их из поколения в поколение.

APPLICATION OF MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Summary

With the development of science, the education system is changing and improving. For this reason, the content of education is changing, new systems of curricula are being prepared that meet the requirements of modernity. Today, the most popular teaching methods in the field of education in the developed countries of

the world are implemented using modern learning technologies. At present, in order to increase interest in science and improve the level of education, it is necessary to make fundamental changes in the educational process, to replace traditional lessons with lessons based on teaching methods of "modern educational technologies". The Azerbaijani language preserves and conveys cultural values in folklore, fiction and scientific literature, written and oral forms of speech.

Açar sözlər: *təlim, tədris, Azərbaycan dili, texnologiya, tətbiq və s.*

Ключевые слова: *обучение, образование, азербайджанский язык, технология, применение и др.*

Key words: *training, education, Azerbaijani language, technology, application, etc.*

Giriş

Dil mədəniyyətin güzgüsüdür, o, tək-cə insanı əhatə edən real dünyanı deyil, həm də xalqın ictimai mənlilik şüurunu, mentalitetini, milli xarakterini, həyat tərzini, adət-ənənələrini, məna-viyyatını, dəyərlər sistemini, münasibətini, dünyagörüşünü əks etdirir. Azərbaycan dilinin aparıcı rolu incəsənətin müxtəlif sahələrində, xüsusən musiqi yaradıcılığında və Qafqaz xalqlarının poeziyasında özünü büruzə verir.

XXI əsrdə müasir təlim texnologiyaları tədris, təhsil və təlim sahəsində ən effektiv və perspektivli sistemlərdən biri kimi görünür. Müxtəlif təlim texnologiyalarının tətbiqi və inkişafı problemi hazırda son dərəcə aktualdır. Bu, yeni təhsil standartlarının yaranması, eləcə də təhsil proseslərinin inteqrasiyası ilə bağlıdır.

Müasir təlim texnologiyaları ilə xidmətlərin inkişafının müasir mərhələsində şagird ilə müəllim arasında üz-büz görüşlər olmadan bilik və bacarıqların əldə edilməsi imkanları getdikcə populyarlaşır.

Təhsilin inkişafı əhalinin rifahının yüksəldilməsi, eləcə də fərdin həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsi üçün ilkin şərtlər yaradır. Təhsil insanlara texnologiyaları mobil şəkildə mənimsəmək, əmək bazarında öz layiqli yerini tutmaq, ömürboyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzinə və ətraf mühitə düzgün münasibət seçmək imkanı verir. Təhsilin cəmiyyət həyatında rolu tək-cə şagirdin əldə etdiyi bilik və bacarıqların iqtisadi amilə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır. Tədris prosesində əldə edilən bilik və bacarıqlar, o cümlədən əxlaqi-etik norma və dəyərlər hər bir şagirdin, cəmiyyətin layiqli üzvünə çevrilməsinə, onu həmkarına, nümunəvi ailə üzvünə, cəmiyyətə sədaqətli vətəndaşa çevirməsinə zəruri şərait yaradır (1). İnsan kapitalının inkişafı ölkənin təhsil sisteminin əsas vəzifəsidir. Sənaye cəmiyyətindən post-sənaye cəmiyyətə keçid nəticəsində biliyin statusu da dəyişir. Müasir dövrdə biliyin praktik dəyərlər üzərində cəmlənməsi və konkret nəticələrin əldə edilməsi şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasına yönəlib.

Təhsilin rəqabətə davamlılığı cəmiyyətin inkişaf tendensiyasına uyğun olaraq mütərəqqi dinamizm tələb edir (4).

Son 30-40 ildə elmi-texniki tərəqqi, innovasiyalar və müasirləşmə nəticəsində praktiki bilik və bacarıqlarla zənginləşdirilməmiş, sırf nəzəri xarakter daşıyan təhsil öz fundamental əhəmiyyətini itirməyə başlamışdır. Bu baxımdan təhsilin məzmununun formalaşmasında akademik biliklərlə yanaşı, praktiki bilik, bacarıq və sərişələrin də əhəmiyyəti ön plana çıxır. Azərbaycanın təhsil sistemində əsaslı islahat aparılmasaydı, cəmiyyətin müasir tələblərinə cavab verən şəxsiyyətin formalaşması mümkünsüz olardı. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum)” sənədinin qəbulu ilə bu sahədə uğurlu addım atıldı.

Dil milli varlığın ən mühüm komponentlərindən biridir, çünki o, təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də onun danışanlarının müəyyən etnik birliyə mənsub olmasının şərti əlaməti kimi çıxış edərək çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən funksiyaları yerinə yetirir. Təsadüfi deyil ki, elmi ədəbiyyatda ümumilikdə həm etnik formasiyaların, həm də onların ayrı-ayrı növlərinin əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilərkən dil həmişə, ilk növbədə, çoxdan irəli sürülür və bunun üçün kifayət qədər əsas vardır (7, s. 111).

Dünyanın ən qədim yazılı dillərindən biri olan Azərbaycan (türk) dilinin tarixi Azərbaycan xalqının qədim və zəngin tarixi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır, o, əsasən, oğuz, qismən də qıpçaq dialektləri əsasında formalaşmışdır. Bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasını XIII əsrə aid etmələrinə baxmayaraq, ilkin abidələrin lüğət və qrammatik sisteminin hərtərəfli təhlili, eləcə də bəzi faktlar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan dili XIII əsrdən xeyli əvvəl inkişaf edib (2, s. 5).

Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı təlim texnologiyasının aşağıdakı xüsusiyyətləri fərqləndirilir (3, s.12):

- müəllim və tələbələrin qarşılıqlı əlaqədə olan fəaliyyətinin prosessual ikitərəfli xarakteri, yəni müəllim və tələbələrin birgə fəaliyyəti;

- texnika, üsullar toplusu;
- təlim prosesinin layihələndirilməsi və təşkili;
- şagirdlərin şəxsi potensialının üzə çıxarılması, həyata keçirilməsi və inkişafı üçün rahat şəraitin olması.

İstənilən təlim texnologiyasına aşağıdakılar daxildir (6, s. 52):

- hədəf yönümlülük;
- əsaslandırılmış elmi fikirlər;
- müəllim və şagirdin fəaliyyət sistemləri;
- nəticənin qiymətləndirilməsi meyarları;
- nəticələr;
- istifadəyə məhdudiyətlər.

Müəllim dərslərini bütün mərhələlərində şagirdlərə diqqət yetirməli, onların işini və davranışını müşahidə etməli, tapşırıqları necə yerinə yetirməsinə diqqət yetirməli, şagirdlərə istiqamət verməlidir. Burada əminliklə deyə bilərik ki, təlimin uğuru müəllim və şagirdlər arasında düzgün qurulmuş qarşılıqlı əlaqə ilə sıx bağlıdır. Bu cür uğur qazanmağın ən yaxşı yolu dərslərdə müasir təlim texnologiyalarının tətbiqidir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı induksiya, deduksiya, nəzəri, empirik metodlardan istifadə edilmişdir.

İnformasiya cəmiyyətinin inkişaf mərhələsində təhsil paradigmasının fərdin özünüinkişafına doğru dəyişdirilməsinə ehtiyac vardır. Bunun əsas mənası ənənəvi təhsil sistemlərini öyrənmənin informasiya modelinə istiqamətlənməsini aradan qaldırmaq və onu dəyişdirməkdir.

“Təlim texnologiyası” termini hədəflərə ən səmərəli nail olmağı təmin edən təlim formaları, metodları və vasitələri sistemi daxil olmaqla, kurikulumda nəzərdə tutulmuş təlim məzmununun həyata keçirilməsi üsuludur.

Nəticə

Azərbaycan dili qədim tarixə malikdir. Dövlət dili olaraq Azərbaycan dilinin tədrisi hər il daha da inkişaf edir. Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı müasir təlim texnologiyalarından istifadə olunur. Texnologiyaların inkişafı təhsil sahəsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin müəllim dərslər keçən zaman şagirdin maraqlarına əhəmiyyət verməlidir. Çünki şagirdin maraqlarına əsasən dərslərin təşkili dərslərin keyfiyyətini yüksəldir, eyni zamanda təlim texnologiyalarına maraq artır. Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, müasir təlim texnologiyaları əsasında tədrisin keyfiyyətində əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliklər baş verir.

Beləliklə, müasir təlim texnologiyası aşağıdakı mövqelərlə xarakterizə olunur:

- texnologiya konkret pedaqoji ideya üçün işlənilib hazırlanır, müəllimin müəyyən metodoloji, fəlsəfi mövqeyinə əsaslanır (bacarıq və qabiliyyətlərin biliklərinin ötürülməsi prosesi üçün texnologiyalar mövcuddur);
- hərəkətlərin, əməliyyatların, kommunikasiyaların texnoloji zənciri ciddi şəkildə konkret gözlənilən nəticə formasına malik olan hədəf parametrlərinə uyğun qurulur;
- texnologiyaların işləməsi fərdiləşdirmə və differensiallaşdırma prinsiplərini, insan və texniki imkanların optimal şəkildə həyata keçirilməsini, dialoqdan, ünsiyyətdən istifadəni nəzərə almaqla müqavilə əsasında müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətini təmin edir;
- pedaqoji texnologiya elementlərinin mərhələli planlaşdırılması və ardıcıl həyata keçirilməsi, bir tərəfdən, hər hansı müəllim vasitəsilə

təkrarlanmalı, digər tərəfdən, bütün şagirdlər tərəfindən nəzərdə tutulan nəticələrin əldə olunmasını təmin etməlidir;

• təlim texnologiyasının üzvi hissəsi fəaliyyətin ölçülməsi üçün meyarlar, göstəricilər və alətlərdən ibarət diaqnostik prosedurlardır.

Ədəbiyyat

1. *Balıyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2003. - 425 s.*
2. *Budaqova Z. Azərbaycan dili (qısa esse). Bakı: Qarağac, 1982. 139 s.*
3. *Əfəndizadə A., Əhmədov N., Kəlbəliyev A., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. II hissə, Bakı: Maarif, 1977, 242 s.*
4. *Əfəndizadə A., Əhmədov N., Kəlbəliyev A., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. I hissə, Bakı: Maarif, 1976. - 321 s.*
5. *Qasımova Z.V. Azərbaycan dilinin tədrisində müasir təlim texnologiyaları. Magistrantların XXI Respublika Elmi konfransı, 17-18 may 2021-ci il. s.406*
6. *Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərslik. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2012. - 103 s.*
7. *Бромлей Ю. Очерки теории этноса. М.: Наука, 1983. 411 с.*

O.Ə.Həsənlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
orxanhesnli2000@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ KURİKULUMUNDA TƏLİMİN MƏZMUNU VƏ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİNİN ƏHATƏ OLUNMASI

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan təhsili üçün kurikulumu zəruri edən səbəblərdən danışılır və Azərbaycan dili təliminin məzmununun kurikulumun metodoloji, didaktik əsaslarına necə uyğunlaşdırılmasından söhbət açılır. Göstərilir ki, ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili tədrisinin məqsədi şagirdlərin dinləmə, danışma, oxu, yazı və linqvistik biliklər (fonetika, leksika, qrammatika) üzrə təlimləri təşkil etməklə onların kommunikativ bacarıqlarını formalaşdırmaq, inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün təhsil səviyyələri üzrə fənnin məzmununu düzgün müəyyənləşdirmək, integrativliyi gözləmək, dərsin təşkilində forma və metodlarını düzgün seçmək, bir sözlə, metodoloji məsələləri tam əhatə etmək lazımdır. Bu məqalədə məqsədə çatmaq, gözlənilən nəticələri əldə etmək üçün kurikulumun ümumi və xüsusi məqsədlərinin nəzərə alınması, hər təhsil səviyyəsinə uyğun mövzular seçilməsi, seçilən mövzuların bir-biri ilə bağlı olması, təlim metodlarının dəqiq müəyyənləşdirilməsi, müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin eyni müstəviyə gətirilməsi metodoloji əsaslar kimi diqqət mərkəzində saxlanılır.

ОСВЕЩЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ОБУЧЕНИЯ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ В КУРРИКУЛUME АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье говорится о том, почему curriculum необходима для азербайджанского образования и как адаптировать содержание обучения азербайджанскому языку к методологическим и дидактическим основам curriculum. Показано, что целью обучения азербайджанскому языку в общеобразовательных школах является формирование и развитие коммуникативных навыков учащихся путем обучения их аудированию, говорению, чтению, письму и лингвистическим знаниям (произношение, словарный запас, грамматика). Для получения результатов обучения, соответствующих этой цели, необходимо правильно определить содержание предмета по образовательным уровням, рассчитывать на интегративность, правильно выбирать формы и методы организации урока, словом, в полной мере освещать методические вопросы. В данной статье для достижения цели, достижения образовательных результатов рассмотрены общие и специальные цели curriculum, подбор тем, подходящих для каждого уровня обучения, связь выбранных тем друг с другом, точное определение обучения методы, и

приведение деятельности преподавателей и студентов к одному уровню подчеркнуты как методические основы, хранящиеся в центре.

COVERAGE OF TEACHING CONTENT AND METHODOLOGICAL ISSUES IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE CURRICULUM

Summary

The article discusses why the curriculum is necessary for Azerbaijani education and how to adapt the content of teaching the Azerbaijani language to the methodological and didactic foundations of the curriculum. It is shown that the purpose of teaching the Azerbaijani language in secondary schools is the formation and development of students' communication skills by teaching them listening, speaking, reading, writing and linguistic knowledge (pronunciation, vocabulary, grammar). To obtain learning outcomes that meet this goal, it is necessary to correctly determine the content of the subject by educational levels, rely on integrativity, choose the right forms and methods of organizing a lesson, in a word, fully cover methodological issues. In this article, in order to achieve the goal, achieve educational results, the general and special goals of the curriculum are considered, the selection of topics suitable for each level of education, the connection of the selected topics with each other, the precise definition of teaching methods, and bringing the activities of teachers and students to the same level are emphasized as methodological, basics stored in the center.

Açar sözlər: *kurikulum, məzmun, təlim məqsədi, metodoloji əsas, kommunikativ səriştə*

Ключевые слова: *куррикулум, содержание, цель обучения, методическая основа, коммуникативная компетентность.*

Key words: *curriculum, content, learning goal, methodological basis, communicative competence*

Ümumtəhsil məktəblərinin əsas fənlərindən biri olan Azərbaycan dili təlimi üzrə işlər şagirdlərin kommunikativ səriştələrini formalaşdırmaq, təkmilləşdirmək istiqamətində qurulur və onlar “bu fənnin vasitəsilə milli mədəniyyət nümunəsi kimi ana dilini öyrənir, onun səs sisteminə, lüğət ehtiyatına, üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda yaradılmış ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olmaq imkanı qazanırlar” (2,7). Bundan əlavə, digər fənlərin bu dil vasitəsilə dərindən mənimsənilməsi şagirdlərdə daha çevik intellektual bacarıqlar formalaşdırır ki, bu da onların daha səmərəli düşünməsinə, daha yaxşı fəaliyyət göstərməsinə təkan vermiş olur. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin bir fənn kimi təlimi əhəmiyyəti danılmazdır.

Azərbaycan dili fənn kurikulumunun əsas məqsədi şagirdlərin dinləmə, danışma, oxu, yazı və linqvistik biliklər (fonetika, leksika,

qrammatika) istiqamətində təlim işini qurmaqla onların nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etmək, davamlı təhsil prosesinə hazırlamaqdır. Buna nail olmaq üçün ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələrində “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” (1) sənədində göstərilən əsas istiqamətlər üzrə iş aparılmalı, kurikulumun ümumi və xüsusi məqsədləri diqqətə alınmaqla Azərbaycan dili fənninin məzmununa müvafiq səmərəli təlimi nəticələr əldə olunmalıdır.

Kurikulumun ümumi məqsədlərinə hədəflənmə şagirdlərə şəxsiyyət kimi formalaşma, kommunikativ səriştələr qazanma, yaşadığı dövlətin və digər ölkələrin mədəniyyətləri, əxlaqi-estetik dəyərlər sisitemi ilə tanış olma şansı verir, onlarda peşəyönümlü qabiliyyətləri, ixtisas seçimi imkanları formalaşdırır.

Xüsusi məqsədlərə müvafiq gözlənilən nəticələrin əldə olunması sayəsində isə şagird Azərbaycan dilinin düşünmə, öyrənmə, danışma vasitəsi olduğunu dərk edir və anlayır ki, bu fənnin fonetika, leksika, qrammatika, üslubiyyət kimi bölmələrinin tədrisi sayəsində qazandığı minimal biliklər onun nitq mədəniyyətinə sahiblənməsini təmin edəcəkdir. Bu mədəniyyət isə onun cəmiyyətə adaptasiya olunmasına yardım edəcək, birgə yaşayış normalarına uyğun və rahat yaşamasına şərait yaradacaqdır.

Deməli, buradan da belə bir məntiqi nəticə alınır ki, ümumi təhsil məktəbləri Azərbaycan dili fənninin məzmunu da nəticəyönümlü xarakterdə (standartlar əsasında) hazırlanmalı, təlim strategiyaları bu məzmunun səmərəli çatdırılmasına yönləndirilməlidir.

Məhz bu cəhət gözlənilməklə 2003-cü ildən başlayaraq təhsilin məzmununun standartlar formasında hazırlanmasına start verildi, “Təhsil haqqında” Qanun qüvvəyə mindikdən sonra isə 2010-cu ildə “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (Kurikulumları)” adlı sənəd hazırlandı. “Beş ilə yaxın bir dövrdə tətbiq olunan bu təhsil proqramlarında (kurikulumlarında) hər bir fənn üzrə məzmun, texnologiyalar və şagirdlərin qiymətləndirmə mexanizmləri əhatə olunur. Bu sənəddə hər fənnə aid məzmun nəticələr şəklində ifadə edilir. Həmin nəticələr şagirdlərin müxtəlif dövrləri üçün inkişaf səviyyələrini göstərməklə xüsusi əhəmiyyət daşıdığından məzmun standartı kimi də adlandırılır” (7,5).

Azərbaycan dili təlimin məzmunu ümumi təlimi nəticələr, məzmun xətləri, ümumi orta təhsil səviyyəsində məzmun xətləri üzrə təlimi nəticələr, fəaliyyət xətləri, siniflər üzrə təlim nəticələri və məzmun standartları, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya olmaqla, əsasən, altı istiqamət üzrə müəyyənləşdirilmişdir və aşağıda bu məsələlərə ümumi şəkildə toxunmağa çalışacağıq.

İbtidai təlim səviyyəsi (I-IV siniflər) mövzular (mətnlər) üzrə işlərdə şagird təlimi nəticə olaraq dinlədiyi fikrə münasibət bildirməyi, öz fikrini

sərbəst ifadə etməyi, düzgün, şüurlu, ifadəli oxumağı bacarır, kiçik rabitəli mətnlər qurur və lüğətlərdən, məlumat kitablarından istifadə edə bilir. Öz xalqının tarixi, dili, əxlaqi-mənəvi dəyərləri, adət-ənənəsi barədə öyrəndiklərini şifahi və yazılı formada çatdırmaqla yanaşı, fonetik, leksik və qrammatik qaydalara sahibləndiyini də nümayiş etdirir.

İkinci – ümumi orta təhsil səviyyəsində o, bir qədər də formalaşır və dinlədiyi mətnə öz mövqeyindən münasibət bildirir, mətni strukturuna görə təhlil edir və dil vahidlərindən səmərəli istifadə etməklə müxtəlif tipli və formalı mətnlər qurur, həmin mətnlərdə zəruri dil qaydalarından bacarıqla istifadə edir.

Nəhayət, üçüncü – tam orta təhsil səviyyəsində şagird qazandığı bilik, tərbiyə, inkişaf sayəsində müxtəlif mənbələrdə rastlaşdığı materialı müqayisə edir, mətnləri üslubi-struktur xarakterinə görə təhlil edir, müxtəlif üslublu mətnlər qurur, təqdimat, məruzə, ssenarilər hazırlayır. Mədəni nitqin parametrlərinə uyğun danışa, yaza bilir.

Bütün bu sadələşdiyimiz nəticələrə nail olma isə məzmun xətləri (dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı, dil qaydaları) üzrə işin düzgün təşkilindən, təlim prosesinin sistematiyindən çox asılıdır. Təlimə ümumi cavabdehlik daşıyan müəllim məzmun xətlərinin mahiyyətini, onların psixoloji-lingvistik cəhətlərini dərinlən bilməli, məzmun xətləri arasında inteqrasiyanı gözləməli və standartların müəyyənləşdirilməsində nəzərə alınan fəaliyyət xətlərinin istiqamətləri (problemin həlli, mühakiməyürütmə və əsaslandırma, ünsiyyət, tədqiqətmə, tətbiqətmə) arasındakı əlaqəliliyi diqqətdə saxlamalıdır.

Aydın məsələdir ki, ümumi orta təhsil üzrə Azərbaycan dili təlimi təhsil səviyyələrinə uyğun mövzular əsasında qurulur və bir-biri ilə bağlı olan bu mövzular şagirdlərin kommunikativ səriştələrini möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək üçündür. Həmin mövzular şagirdlərin ehtiyac və maraqlarına, yaş və öyrənmə xüsusiyyətlərinə uyğun olmalı, hər bir mətn bilik verməklə yanaşı, tərbiyəedici və inkişafetdirici xarakterə malik olmalıdır.

Mövzuların mənimsənilməsi prosesində formalaşacaq kommunikativ bacarıqlar şagirdlərin tələbatına uyğunlaşdırılmalı və bunu təmin edəcək mətnlər, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının mədəni, mənəvi, sosial dəyərlərinə xələl gətirməməlidir. Əksinə, tərcümə edilməklə dərslərə salınmış mətnlərin tədrisi bəşəri dəyərləri aşılamaqla yanaşı, milli dəyərlərə də hörmət və rəğbət hissi aşılamalıdır.

Müəllim bilməlidir ki, təlim standartlarının reallaşdırılması nəticəsində qazanılan kommunikativ səriştələr şagirdə öz ehtiyaclarını, sosial ünsiyyət tələbatını reallaşdırmaq, müəyyən situasiyalarda (dinləyib-anlama, danışma, oxu, yazı) ondan yararlanmaq üçün lazımdır. Mənimsənilən lingvistik biliklər isə (tələffüz, lüğət, qrammatika) ona fikrini daha aydın, daha

məqsədəmüvafiq, ifadəli çatdırmaq üçün şərait yaradır. Yəni, dil qaydaları kommunikativ bacarıqları təkmilləşdirən vasitədir.

Ümumi təhsil üzrə Azərbaycan dili fənn kurikulumunun metodoloji əsasını Azərbaycan dövlətinin təhsil siyasəti, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təhsillə bağlı müddəalar, Təhsil haqqında Qanun, müasir kurikulumla bağlı qəbul edilən sənədlər, qabaqcıl ölkələrin öyrənilib və tətbiq edilən təhsil nailiyyətləri və s. təşkil edir. Yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçid, tədrisə şagirdyönümlü yanaşma müəllim və şagirdlərin rollarını yenidən müəyyənləşdirir və təlim tamamilə yeni metodoloji əsaslarla əhatə olunur.

Müasir təlimdə müəllim təlimatçı-pedaqoq, mentor, təlim prosesinin iştirakçısı, öyrənən və tədqiqatçı funksiyalarına malikdir. O, təlimçi-pedaqoq kimi dilə aid bilikləri öyrənmədə və ünsiyyət qurmaqda şagirdlərə kömək edir, onları şəxsiyyətyönlü, məsuliyyətli vətəndaş kimi yetişdirməyə çalışır. Mentor kimi şagirdlə şagird, şagirdlə dərslük, şagirdlə təlim resursları arasında rəftarı asanlaşdırır. Şagirdin nəyə ehtiyacı olduğunu, nə ilə maraqlandığını, nələri özlərinin edəcəyini, nələrdə onlara kömək edəcəyini müəyyənləşdirir və şagirdə öz niyyətlərini açıq ifadə etməyə imkanlar yaradır.

Təlim prosesinin iştirakçısı kimi müəllim qruplar yaradır və həmin qrupları prosesin aparıcı qüvvəsinə çevirir. Özü isə fasilitatorluq edərək prosesi istiqamətləndirir, məqamında məsləhətlər verir, müəyyən sorğuları cavablandırır və öyrənmə mühit yaratmaqla müzakirə və fikir mübadilələrinə imkanlar yaradır. Çətin və düşündürücü məsələlərdə məsuliyyəti özü üzərinə götürür.

Şagird və tədqiqatçı kimi müəllim şagirdlərin çətinliklərini, məsuliyyət hisslərini anlayır, əksər hallarda şagirdlərin mövqeyindən tədqiqata qoşulur, öyrənən rolunda şagirdləri həvəsləndirir, müxtəlif üsullardan istifadə edərək dərslə marağı gücləndirir. Şagird müəllimi tərəfdaş, həmfikir kimi qəbul edir. Müəllim tədqiqatın aparılması, müzakirəsi, ümumiləşdirilməsi prosesində özünü öyrənənləri eyni məsuliyyət daşıyan tərəf kimi təqdim edir.

Bütün bu sadalanan rolların “düzgün oynanılması” şagirdlərdə öyrənmə marağını gücləndirir, onlarda məsuliyyət hissi formalaşdırır və təlimin məqsədini dərk etmələrinə köməklik etmiş olur. Məqsədin düzgün müəyyənləşməsi, məzmun standartlarının inteqrasiyada və müxtəlif strategiyalarla reallaşdırılması, şagirdlərin nailiyyətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi, ümumilikdə, fənnə marağı artırır və yekun olaraq şagirdə ana dilinə məhəbbət, rəğbət hissi oyadır.

Təlimin metodoloji əsaslarından biri də odur ki, prosesin digər tərəfində rol alan şagirdə kömək etmək, onu sinif yoldaşları, müəllimlə fəal, səmərəli ünsiyyət qurmağı bacaran tərəfdaşa çevirmək lazımdır. Elə bir mühit yaradılmalıdır ki, şagirdlər bilmədiklərini öyrənməkdən, müəllimlə və sinif

yoldaşları ilə açıq müzakirələrdə olmaqdan çəkinməsinlər. Anlasınlar ki, onlar Azərbaycan dili fənni üzrə öyrəndiklərinin vasitəsilə hansısa ehtiyaclarını ödəyə, problemlərini həll edə biləcəklər.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulumu)*. Bakı, 2012, 480 s.
2. *Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər)*. Bakı, TPİ, 2015, 212 s.
3. *Azərbaycan dili - 7. Dərslük*. Bakı, "Altun kitab", 2014, 176 s.
4. *Azərbaycan dili - 7. Müəllim üçün metodik vəsait*. Bakı, "Altun kitab", 2014, 176 s.
5. *Balıyev H., Balıyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. Bakı, "Elm və təhsil" 2019, 380 s.
6. *Əşrəfov R. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri*. Sumqayıt. SDU, 2017, 317 s.
7. *Ümumi təhsilin fənn standartları*. Bakı, "Mütərcim", 2012, 402 s.

“Magistrant” dövri elmi jurnalında nəşr olunmaq məqsədi ilə təqdim edilən məqalələr üçün

TƏLƏBLƏR

- “MAGİSTRANT” dövri elmi jurnalında magistraturada təhsil alan magistrantların nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edilir. Məqalə **Azərbaycan, ingilis, türk və ya rus** dilində jurnalın elektron ünvanına – **j.magistrant@adpu.edu.az, a_zamanov@mail.ru (müvafiq kafedra iclasının qərarı və elmi rəhbərin müsbət rəyi ilə)** göndərilir.
- Məqalə **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (70-100 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalədə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətni içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- Məqalənin həcmi **4-7 səhifə (15000-18000 işarə)** həcmində qəbul edilir.
- **İstinadlar** mətni içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba sırası ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [5, s.152].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə verilən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalə geri qaytarılmır.

Çapa imzalanmış 05.04.2021
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 22
Sifariş 70, sayı 100

ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912)493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru